JOHN CHARLES CHASTEEN

CE-A URMAT DUPĂ EDEN

O SCURTĂ ISTORIE A LUMII

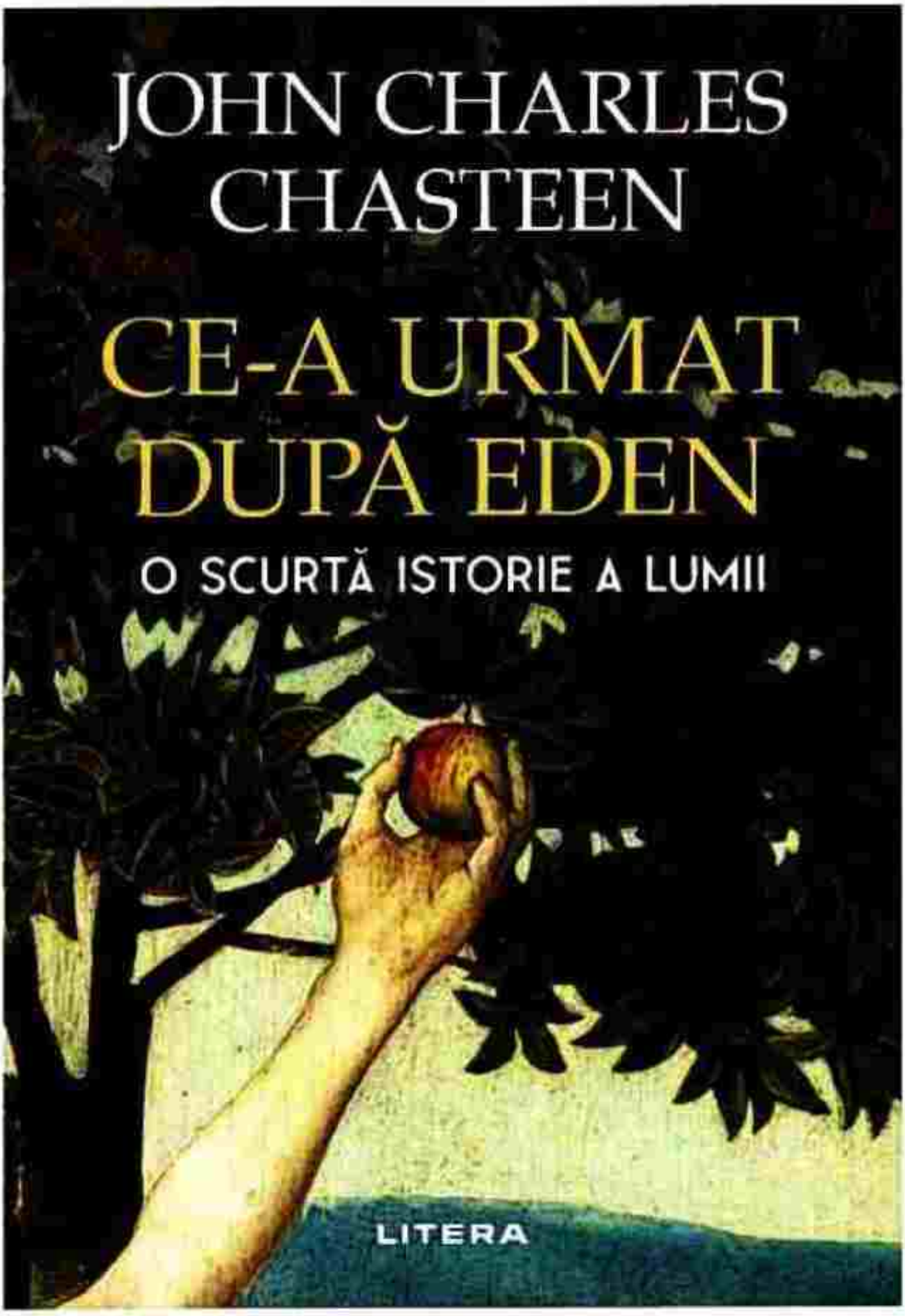

LITERA

JOHN CHARLES CHASTEEN

CE-A URMAT DUPĂ EDEN

O SCURTĂ ISTORIE A LUMII

Traducere din limba engleză de
ANDREEA POPESCU

LITERA
București

After Eden A Short History of the World
John Charles Chasteen
Copyright © 2024 W.W. Norton & Company, Inc.
Toate drepturile rezervate

Editura Litera
tel.: 0374 82 66 35; 021 319 63 90; 031 425 16 19
e-mail: contact@litera.ro

www.litera.ro

Ce-a urmat după Eden

O scurtă istorie a lumii

John Charles Chasteen

Copyright © 2024 Grup Media Litera
Toate drepturile rezervate

Conținutul acestei lucrări electronice este protejat prin copyright și este destinat exclusiv utilizării în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcat. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul, schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, vânzarea sub orice formă sau prin orice mijloc, fără consimțământul editorului, este strict interzisă. Dreptul de folosință al prezentei lucrări nu este transferabil. Drepturile de autor pentru versiunea electronică în formatele existente ale acestei lucrări aparțin companiei Grup Media Litera SRL.

Editor: Vidrașcu și fiii
Redactori: Diana Trâncuță, Sabrina Florescu
Corector: Georgiana Enache
Copertă: Bell Studio
Tehnoredactare și prepress: Marin Popa

ISBN 978-630-319-778-4
ISBN EPUB 978-630-338-272-2

Fratelui meu Tom,
om de știință, democrat adevărat,

prieten intelectual de-o viață

Lumea modernă

Dimensiunea fontului pentru fiecare țară indică mărimea relativă a populației, fiind numite toate țările ce aveau 100 de milioane de locuitori sau mai mult în 2023. În acel an, țările marcate pe hartă totalizau aproximativ două treimi din populația lumii.

Introducere

EPIFANIE

Toate revelațiile bruște apărute dintr-o realitate ce schimbă vieți pot fi epifanii, chiar dacă nu au loc în data oficială a Epifaniei (Bobotеaza), 6 ianuarie. Privind cum mulțimile revoltate de partizani nechibzuiți invadau capitoliul națiunii lor pe 6 ianuarie 2021, mulți americani au trăit o epifanie întunecată. Se *poate* întâmpla aici. Mândrele noastre tradiții democratice pot fi pierdute dacă refuzăm să le onorăm. Deja se întâmplă.

De ce?

Cauza imediată se regăsește în alegerea voită a strategiilor politice. Următoarele cauze se află în realitățile economice și demografice schimbătoare. Această carte e despre cauza supremă. Tradițiile democratice sunt printre cele mai recente și fragile creații umane. Autoguvernarea democratică depinde de puterea sinelui nostru colectiv. Depinde de devotamentul nostru unii față de alții. Astăzi suntem provocați să acționăm ca o națiune unită.

Există o tensiune veșnică între devotamentul nostru unii față de alții, nevoia noastră de celălalt și capacitatea noastră de a ne înțelege. *Homo sapiens* manifestă o inclinație îngrijorătoare spre conflict. Această istorie a omenirii analizează originile conflictelor endemice până la primele civilizații. Începe cu un timp *dinainte* de civilizație când oamenii din toată lumea trăiau în mici grupuri pașnice și binevoitoare. Viața nu era ușoară în grupurile ancestrale de vânători-culegători, dar violența cronică era mult mai rară. Așadar, conflictul dezbinător nu este *neapărat* intrinsec naturii umane. Suntem mult mai buni de atât.

Totuși, istoria lumii deseori pare un lung șir de conflicte. Trib contra trib, religie contra religie, națiune contra națiune, oraș contra sat, bogați contra săraci, chiar și bărbați contra femei. Lista este incompletă, dar ați înțeles ideea.

Conflictele noastre dezbinătoare se pot isca aparent din orice sau chiar din nimic. În cadrul societăților, multe interacțiuni sociale și politice devin *în mod obișnuit* conflictuale. Violența ușoară devine un mod de interacțiune uzual integrat în structura socială. Lideri politici „polarizatori" o încurajează voit, pentru propriile interese. Multe societăți au un grup dominant care are nevoie din când în când să își impună pretențiile de superioritate etnică sau rasială folosind violența. Pretențiile superiorității masculine se manifestă prin abuzuri domestice cotidiene.

Conflictele sunt și o rutină între societăți. Privită în ansamblu, istoria lumii devine o paradă de războaie și de imperii. Militarismul se află printre fenomenele politice cele mai rezistente din lume. Cu câteva excepții, cele mai mari unități politice din lume s-au bazat mai mult pe putere decât pe drepturi. Justificările idealiste pentru utilizarea puterii în interes propriu sunt rareori absente. Regate, națiuni și alte instituții politice de anvergură au folosit întotdeauna teme ideologice pentru a-și completa dependența lor esențială de forța brută. Din punct de vedere istoric, regi (și regine) și-au justificat adesea proasta guvernare și cuceririle în termeni religioși. Rațiunile ideologice le-au înlocuit pe cele religioase doar recent și doar parțial. Când e vorba de război, se pare că toți au zeii de partea lor.

Justificările religioase și ideologice sunt rareori adevăratele motive pentru violență. De cele mai multe ori, ele sunt folosite ca pretexte într-un război politic și propagandistic paralel.

Luați ca exemplu curentele politice de la începutul noului mileniu. Demagogi naționaliști au eclipsat ideologii profunde în multe țări, exploatând resentimente etnice sau rasiale puternice, mai ales în Statele Unite. Gândirea magică și impulsurile atavice au scăpat de sub control în lumea digitală a călătoriilor spațiale, editării genetice și globalizării. Abilitatea noastră de a coopera se diminuează în timp ce ne confruntăm cu provocările unor schimbări climatice rapide, ale extincției în masă și distrugerii mediului înconjurător.

Pentru a face față acestor provocări avem nevoie de o nouă conștientizare globală a umanității noastre comune. Este o sarcină grea. De-a lungul a sute de mii de ani, oamenii au evoluat mai ales în grupuri de vânători-culegători formate din câteva zeci de indivizi. În grupuri umane atât de mici, toată lumea înseamnă „noi". Nu există „ei". Din păcate, asemenea grupuri nu prea mai există, iar modul lor de viață nu este posibil într-o lume cu opt miliarde de locuitori. Dar dacă luăm în considerare rolul lor la începuturile istoriei omenirii, dobândim o perspectivă valoroasă. Cândva, oamenii trăiau cu mult mai puțină violență interpersonală, fără o dominație patriarhală aspră asupra femeilor și fără inegalități sociale sistemice în general. Viața nu era ușoară, dar exploatarea socială și inegalitățile erau mai puțin frecvente decât în societățile civilizate ulterioare. Acesta e „Edenul" din titlul cărții.

Înclinația noastră spre violența interpersonală constantă și organizată, adevăratul vierme din măr, a început *după* Eden, când ne-am format așezări și populația a crescut.

O parte din problema noastră pare să fie legată chiar de numere. *Homo sapiens* nu este deloc un animal de turmă. Adună oamenii într-o turmă și vei obține un rezultat deloc plăcut. Speciile de primate trăiesc în mod normal în grupuri sociale de o anumită dimensiune. Relațiile primatelor presupun interacțiuni constante – alintat, adulmecat, îngrijire, împărțirea hranei – între ființe care relaționează unele cu altele ca indivizi. Incluse în grupuri mai mari cu care nu pot stabili legături, ființele umane pot deveni puțin dezechilibrate. Deseori, nu ne pasă de străini și ne este greu să solidarizăm cu ei. La fel ca împărțirea lucrurilor la grădiniță, cooperarea civică *nu* pare să fie instinctivă. Xenofobia și prejudecățile de rasă sunt, din nefericire, versiunea evoluată a încercărilor copiilor de a împărți și de a se înțelege. Totuși, la fel ca împărțirea lucrurilor la grădiniță, respectul pentru oameni *poate* fi cultivat și învățat – dacă avem parte de oportunități, hotărâri, resurse și profesori buni.

O mare parte din problema noastră o reprezintă perioada de 5 000 de ani de rivalități nesfârșite și inegalitate socială sistemică. De când există civilizația, toate societățile umane complexe au cuprins familii muncitoare sărace la nivelul inferior, alcătuind majoritatea populației, și o minoritate de familii bogate și bine înarmate în vârf. Cei din vârf se laudă cu origini superioare sau punctaje mai bune sau favoruri divine. Justificările variază de-a lungul

istoriei, dar situația de bază e similară. Cea mai mare schimbare a avut loc în ultimele două sute de ani, când familiile domnitoare au împărțit mai mult averea cu clasa de mijloc în timp ce muncitorii săraci încă reprezentau vasta majoritate și aveau cele mai puține beneficii. Această împărțire recentă nu a avansat prea mult la nivel global înainte ca tendința să fie răsturnată în ultima generație către o mai mare concentrare a averii în vârf.

Pentru a prospera în secolul XXI avem nevoie disperată de un simț reînnoit al istoriei noastre comune. Oamenii care împart o istorie se pot reinventa ca un singur popor pentru că, de fapt, asta și sunt. Vestea bună este că toți oamenii care trăiesc azi au o istorie comună. Părți din această istorie sunt, de asemenea, motiv de inspirație. Profesorii noștri străvechi de religie și etică, precum și ideologiile politice moderne, au încercat să ne unească în jurul valorilor și scopurilor colective nobile, dar au avut reușite îndoielnice. Este evident că avem capacitatea de a lucra împreună pentru a rezolva problemele globale ale secolului XXI dacă ne hotărâm să o facem. Dar *o vom face?* La drept vorbind, parcursul nostru general nu este prea încurajator.

Cincizeci de secole de preamărire de sine și de cârcoteală vor fi greu de depășit. Pe de altă parte, preocuparea pentru criza noastră globală actuală ne poate da șansa să clădim încredere în timp ce încercăm să promovăm cauza noastră comună.

Poate că avem de învățat din experiența strămoșilor noștri. Pentru o mai mare înțelegere de sine, pe măsură ce ne confruntăm cu viitorul nostru,

să reflectăm la trecutul nostru comun. La început, toți *Homo sapiens* erau vânători-culegători sau așa cum li se spune mai des căutători de hrană. Nu exista un alt mod de a trăi. Evoluția umană în grupuri de căutători de hrană este subiectul capitolului unu.

Mai întâi însă să ne întoarcem la origini, să începem cu un mare bang.

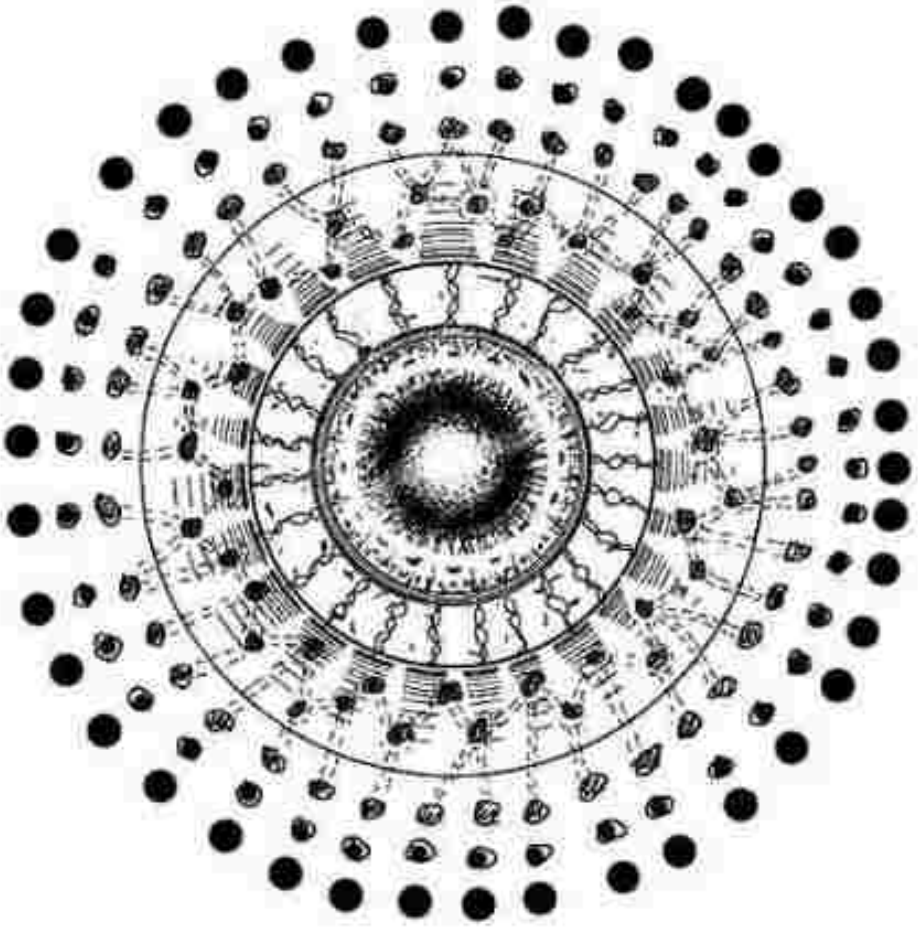

Prolog

LA ÎNCEPUT

La început a fost Big Bang.

Cosmologia Big Bang explică descoperirile actuale ale fizicii moderne. Ea precizează un anumit moment în care universul a explodat și a căpătat viață. Teoretic, acea expansiune explozivă poate fi descrisă cu o precizie perfectă, bazându-se pe date adunate de astronomi care au învățat să măsoare mișcările galaxiilor îndepărtate. Această cosmologie corespunde, de asemenea, cu descoperirile fizicii experimentale, toate acele particule subatomice a căror existență era încă necunoscută când m-am născut eu, în anii 1950. Iată esența acestei povești moderne a creației.

Cu treisprezece miliarde de ani în urmă, ceva inimaginabil de fierbinte și dens – și infinitezimal de mic, poate mai mic decât un atom – s-a extins în ceva infinit de mare și a început să se răcească.

Treptat, energia s-a închegat în blocuri de materie, particule subatomice denumite quarcuri, iar din quarcuri în protoni și neutroni care în cele din urmă au reprezentat nucleele atomilor. Toate acestea în prima sutime de secundă. Câteva secunde mai târziu au apărut electronii. Apoi, probabil după trei sute de mii de ani, universul luminat s-a răcit mai mult, iar energia sa s-a închegat, dând naștere celor mai simpli atomi. Atomii cei mai de bază și bogați au fost hidrogenul (cu un proton și un electron), urmat de heliu (cu doi protoni și doi electroni).

Evident că un astrofizician ar putea oferi o relatare mai detaliată și precisă, dar această descriere simplistă este suficientă pentru a servi scopului nostru. Oricum, un fizician n-ar ști mai bine decât un istoric ce anume *a precedat* Big Bangul, dacă a

existat ceva, ceea ce este cea mai interesantă întrebare dintre toate. În ciuda imaginii destul de cuprinzătoare a începutului universului, așa cum reiese din explicațiile științifice moderne, absolut *toate* dovezile noastre se referă la evoluția acestui proces. Nici o informație, absolut *nimic* nu face referire la ceva care să fi precedat Big Bangul.

Pur și simplu nu avem nici un indiciu. A existat ceva înainte de explozie? Nu putem decât să speculăm. Poate că timpul e ciclic la cel mai amplu nivel, fără să aibă început și sfârșit. Poate că universul se reanimă la un moment dat, prăbușindu-se în sine însuși și apoi extinzându-se din nou cu o altă explozie, conform legendei că zeitatea hindusă Șiva dansează pentru a distruge universul, doar pentru a-l crea din nou și din nou. Poate că nu a existat nimic înainte de explozie. Concluzie: universul, așa cum îl știm noi, a apărut acum treisprezece miliarde de ani. Adică de treisprezece mii de ori un milion de ani.

Nu trecuse mai mult de un miliard de ani după explozie înainte ca atomii de hidrogen și heliu, atrași unii de alții de forța gravitației, să înceapă să colapseze în obiecte masive denumite stele. În miezul stelelor, temperaturile înalte au declanșat reacția atomică numită fuziune în care doi atomi de hidrogen fuzionează pentru a crea un atom de heliu, eliberând energie de-a lungul procesului. Stelele au început să strălucească. Nenumărate stele erau distribuite prin univers în mari vârtejuri denumite galaxii care, la rândul lor, configurează nenumărate roiuri, ce încă se extind în afară: o imensitate inimaginabilă în care prezența propriei noastre stele,

Soarele, își pierde din importanță în comparație cu neantul.

Stelele au făcut materia complexă, creând atomi mai mari. Elementele de la șase la 26 din tabloul periodic al elementelor, de la carbon la fier, au fost create înăuntrul stelelor. Restul elementelor au apărut în urma unor explozii spectaculoase numite *supernove* ce adesea pun capăt vieților unor stele mai mari. Oricum ar fi, generații succesive de stele au condus la apariția tuturor elementelor cunoscute de pe planeta noastră.

Soarele nostru e o stea relativ mare, cu o strălucire moderată. Are cam 4,6 miliarde de ani, deci există de o treime din viața universului. Astronomii calculează că Soarele mai are între patru și cinci miliarde de ani înainte de a se stinge, ceea ce este bine. Măcar pentru o vreme nu trebuie să ne facem griji în legătură cu asta! Pământul și alte planete s-au format odată cu Soarele, ca parte din același proces. La început, gravitația a format un mare nor de praf cosmic, ca un disc rotitor. Gravitația a preluat centrul norului și a dat o formă Soarelui și, din particulele de materie ce compuneau marginea rotitoare a discului, a creat o infinitate de planetezimale. După mai bine de patru miliarde de ani, acestea s-au consolidat în planetele, lunile și asteroizii din sistemul nostru solar cunoscut. Procesul de consolidare a implicat coliziuni și impacturi cataclismice repetate.

Odată ce această etapă „hadeană" de impacturi frecvente între asteroizi s-a terminat, Pământul a devenit, încetul cu încetul, extrem de propice organismelor care au nevoie de apă lichidă –

deoarece, în mod uimitor, în mare parte din suprafața Pământului se mențin, pe tot parcursul anului, temperaturi aflate între punctele de îngheț și de fierbere ale apei. Pământul e una dintre planetele telurice interioare din sistemul nostru solar, alcătuite în principal din siliciu și oxigen, fier și magneziu. Dintre acestea, Mercur și Venus sunt infernal de fierbinți și numai răcoroasa Marte pare cât de cât ospitalieră cu formele de viață care au evoluat pe Pământ. Planetele exterioare sunt giganți gazoși veșnic înghețați, Jupiter fiind destul de mare pentru a fi el însuși o stea. În ultima vreme, oamenii de știință cercetează posibilitatea existenței vieții în sateliții naturali cu nucleu lichid ai acestor giganți gazoși înghețați. Totuși, nicăieri în sistemul nostru solar nu există condiții pentru existența umană. Nimic din afara sistemului nostru solar nu este atât de aproape pentru a fi luat în calcul. Când vorbim de istoria omenirii, planeta Pământ este tot ce avem și vom avea vreodată.

Fiți atenți: Pământul nu este plat și nu este nici solid. Știați că nu este plat, deoarece suntem deja familiarizați cu imaginea lui din spațiu – acel glob albastru apos care plutește în neantul infinit. V-ați dat seama însă că nu e nici solid? Pământul are o scoarță solidă groasă de numai șapte kilometri pe majoritatea suprafeței acoperite de oceane. Continentele, pe de altă parte, sunt de câteva ori mai groase. Totuși, dată fiind masa planetei, scoarța Pământului este similară în grosime cu coaja unui ou. Dedesubt există un amestec de stânci topite sau solide și fier – mai ales fier, în miezul Pământului. Amestecul stâncos plutește prin manta, ridicându-

se în anumite locuri, scufundându-se în altele, erupând uneori la suprafață din vulcani. Treptat, aceste fluctuații ale mantalei Pământului deplasează coaja de ou de la suprafața sa. Rezultatul este deriva continentală. Oceanele și continentele s-au reconfigurat constant în ultimele miliarde de ani. Clima lumii s-a transformat complet de multe ori de-a lungul procesului.

Cu probabil patru miliarde de ani în urmă, diverse forme de viață creșteau în aceste oceane și pe aceste continente. Vechimea impresionantă a vieții pe Pământ este atestată de multitudinea de dovezi fosile, mai ales fosile denumite stromatoliți, create prin unirea coloniilor de organisme unicelulare. Vârsta de patru miliarde de ani a stromatoliților echivalează cu *patru mii de milioane* de ani, mare parte din istoria planetei. Nu e *prea* rău pentru formele de viață locale, dar e un punct nesemnificativ în neantul infinit, chiar dacă timp de trei mii de milioane de ani, viața despre care vorbim a avut mai multe în comun cu algele din iazuri decât cu oamenii. Oamenii împărtășesc mai multe caracteristici cu algele decât vă puteți imagina.

Formele de viață terestră dezvăluie multe semne ale unei origini comune. În mare parte sunt alcătuite din aceleași lucruri ca Pământul – hidrogen, azot, oxigen – la care se adaugă carbonul. Carbonul, hidrogenul, azotul și oxigenul sunt elementele componente de bază ale aminoacizilor, molecule complexe ce compun proteinele. Se dovedește că oamenii împărtășesc ADN-ul cu organisme mult mai simple precum musculițele de oțet sau drojdia. De fapt, se crede că toate viețuitoarele au un strămoș

comun care a trăit acum o mie șase sute de milioane de ani. În vremurile acelea, strămoșul trebuie să fi fost un soi de organism unicelular. Specia umană nu trebuie să se jeneze din cauza acestor începuturi modeste.

Majoritatea formelor de viață au fost întotdeauna unicelulare, cum sunt și bacteriile de astăzi, prea mici pentru a fi văzute cu ochiul liber. La fel ca organismele unicelulare, am dezvoltat o structură internă complexă, am devenit capabili să ne deplasăm cu un anumit scop și am învățat să captăm lumina soarelui prin fotosinteză. Precum organismele unicelulare, am inovat, reproducându-ne periodic folosind ADN-ul. Se pare că, treptat, organismele unicelulare s-au unit pentru a forma organisme mai mari, multicelulare. Iată un alt fapt uimitor din istoria vieții pe Pământ necunoscut când mergeam eu la școală, la jumătatea secolului XX. Corpurile noastre moderne încă se bazează pe un număr imens de organisme unicelulare care își au propriul ADN, estompând linia dintre noi și viața dimprejur. Aceste forme de viață din interiorul nostru sunt esențiale pentru sănătatea noastră. Dacă am reuși să le eliminăm, am muri odată cu ele. După decenii de folosire disperată a sprayurilor dezinfectante, se dovedește că suntem noi înșine parțial alcătuiți din germeni.

Cu cinci sute de milioane de ani în urmă, în așa-numita „explozie cambriană" a formelor de viață, ființe mai complexe s-au dezvoltat, au înotat, s-au târât și în cele din urmă s-au răspândit pe Pământ. Dinozaurii au trăit mult timp sub soare, dispărând probabil din cauza impactului cu un asteroid – o

amintire întâmplătoare, dar semnificativă, a Hadeanului – acum aproape șaizeci și șase de milioane de ani. Clima mai rece care a urmat a favorizat primatele cu sânge cald, care împărtășeau structura corporală cu patru membre și cinci degete (cu coadă), preferată de atât de multe vertebrate terestre. Acum șapte milioane de ani, unele din aceste primate cu patru membre au început să meargă în poziție verticală și în două picioare.

Au evoluat în oameni și astfel povestea noastră începe cu adevărat.

Partea I

1.

EDEN

Un mit comun din Orientul Mijlociu, prezent la musulmani, creștini și evrei, descrie un paradis numit Eden, un peisaj natural care oferea mâncare din abundență, oricând la îndemână. Povestea noastră modernă despre creație începe similar, cu Paleoliticul – perioada dinainte ca oamenii să producă mâncare prin plantarea recoltelor sau creșterea animalelor, trăind în schimb doar cu ceea ce le oferea pământul. *Paleo* + *litic* este denumirea în latină pentru Epoca Pietrei. Până acum douăsprezece mii de ani, oamenii vânau animale și adunau plante sălbatice pentru mâncare, într-un peisaj ce se schimba odată cu anotimpurile. Nu exista un alt mod de viață.

Viața în Paleolitic nu era un paradis, chiar dacă, în anumite privințe, era mai potrivită ființelor umane decât viața pe care o ducem acum. Nu a fost o epocă de aur trecută, ci mai curând o perioadă de formare pentru specia noastră, ce a durat multe mii de generații. Acesta este timpul profund, cel al evoluției. Corpul uman și creierul s-au dezvoltat în întregime în Paleolitic. De-atunci au avut loc foarte puține schimbări în corpurile și creierele noastre. Ne tragem din populații preistorice și ne purtăm moștenirea genetică în corp, chiar dacă suntem conștienți de asta sau nu.

O simplă privire asupra amprentelor mâinilor pe care oamenii din Paleolitic le-au lăsat pe pereții peșterilor, acestea fiind cele mai timpurii forme de artă, sugerează cât de apropiați suntem de ei, din punct de vedere spiritual. Aceste amprente, găsite deseori în adâncul peșterilor, datează de acum treizeci și cinci de mii de ani. Ele au fost descoperite în toate siturile importante cu picturi rupestre din lumea întreagă, din America de Sud în Europa și din Africa de Nord până în Indonezia. Unele din aceste urme sunt evident făcute de copii, dar majoritatea aparțin bărbaților și femeilor. Deoarece lungimile diferite ale degetelor fac distincția între bărbați și femei, putem specula că mâinile femeilor apar mai des. În general, nu ne putem imagina candidați mai buni pentru primul autoportret al omenirii! Felicitări îndepărtaților noștri strămoși!

E mai ușor însă să înțelegem semnificația originilor formatoare decât să găsim dovezi pentru existența vieții umane în timpurile preistorice. În cazul lor, nu avem surse scrise pe care se bazează istoricii de obicei. Mărturiile despre viața preistorică nu sunt adunate de istorici, ci de paleoantropologi. Până recent, când studiile despre genomul uman au devenit o sursă de informații, acești oameni de știință își dezgropau probele din pământ. Înainte de apariția microbiologiei, mărturiile noastre erau pietre și oase. Chiar și știind tot ce știm despre genom, mărturiile noastre despre preistoria îndepărtată sunt intimidant de fragmentare – un fel de exercițiu de unit punctele.

Fragmente răsfirate de mărturii s-au legat prin deducții logice. În modul acesta trebuie studiată

preistoria. Problema mărturiilor este atât de critică încât orice descriere a *ceea ce* credem trebuie să includă discuții despre *motivul* pentru care gândim astfel. Majoritatea aspectelor pe care le „știm" despre viața în Paleolitic constituie de fapt o rețea de probabilități, o presupunere logică bazată pe analiza unor probe limitate. Imaginația este, prin urmare, unul dintre cele mai importante instrumente ale paleontologului. Pentru a ne imagina viețile unor oameni atât de îndepărtați în timp trebuie mai întâi să ne concentrăm pe detalii aparent triviale. Cea mai importantă mărturie despre oamenii paleolitici se referă la mâncare. În fond, primul lucru pe care trebuie să-l înțelegem despre orice formă de viață este ceea ce mănâncă.

Pietre și oase

Mai întâi, să luăm în considerare mărturiile. Datorită unor studii dificile și îndelungate, oamenii de știință au reușit să descopere frânturi rare din viața strămoșilor noștri aflați în evoluție, despre care se presupune că au trăit în Africa înainte de a popula restul lumii. Aceste frânturi au venit sub forma uneltelor de piatră și oaselor fosilizate.

Oasele arată cum au evoluat oamenii din strămoșii noștri îndepărtați. Strămoșii noștri s-au transformat, de-a lungul imensei perioade cuprinse în acest capitol, din maimuțe ce stăteau în poziție verticală – denumite australopiteci – în oamenii moderni din punct de vedere anatomic. Australopitecii se deosebesc prin picioarele arcuite, pelvisul îngust și coloana vertebrală cumva în formă de s – toate adaptări pentru mers. Mersul în două picioare este

cea mai elementară trăsătură umană. Ideograma antică chinezească pentru *ființă umană* prezintă două picioare în mers. Chiar înainte de a deveni oameni adevărați – nu eram încă destul de inteligenți, creierele noastre având doar o treime din dimensiunea actuală – am fost bipezi. Dacă privim urmele de pași fosilizate de la Laetoli descoperite de paleontologul Mary Leakey în defileul Olduvai din Etiopia, observăm că au fost lăsate de cineva care era ciudat de similar nouă. Parcă vedem doi dintre strămoșii noștri îndepărtați, un adult și un copil, ce aparent se țineau de mână, mergând unul lângă altul prin cenușa vulcanică depusă recent, cu mai mult de trei milioane de ani în urmă, lăsând urme la fel ca ale noastre.

Mersul în poziție verticală i-a ajutat pe strămoșii noștri să găsească mâncare în savanele ce acopereau Africa în perioada de răcire generală a climei. Nu mai aveam alimentația bazată pe fructe a traiului în pădure, specifică cimpanzeilor și gorilelor care se cățărau în copaci. Precum australopitecii, am dezvoltat fălci puternice, mușchi masticatori și dinți plați ce ne permiteau să mestecăm cu putere alimente tari precum semințe, nuci, rădăcini, tuberculi și bulbi – mâncarea specifică unui mediu de savană. Savana este de obicei un spațiu mult mai bogat în hrană pentru *Homo sapiens* decât pădurea. Plantele din pădure stochează mai multă energie în rădăcini și frunze nu prea hrănitoare, în timp ce plantele din savană păstrează mai multă energie în forme de nutrienți comestibile precum semințe, nuci, rădăcini, tuberculi și bulbi. Foarte puține

dintre culturile principale din lume au început ca plante de pădure.

Savanele puteau să susțină populații mult mai mari cu condiția ca ele să fie mobile. Spre deosebire de cățărătorii în copaci, ființele din câmpiile deschise trebuiau să se adapteze la distanțe. Trăsătura crucială umană, mersul în două picioare, a apărut datorită alimentației specifice savanei, care la început nu conținea carne.

Încă ceva despre predecesorii noștri australopiteci de acum trei milioane de ani: s-au găsit destule oase pentru a concluziona că erau destul de *dimorfi*, ceea ce înseamnă că masculii erau mult mai mari decât femelele. Ca regulă generală, dimorfismul accentuat la populațiile de animale este asociat cu scenarii de împerechere în care un mascul dominant îi supune pe ceilalți pentru a dobândi un acces privilegiat la mai multe femele reproducătoare. Australopitecii nu erau oameni, nu erau cu adevărat ca „noi". Să trecem rapid peste câteva milioane de ani, cu aproximativ 150 000–200 000 de ani în urmă. *Acum*, oasele hominizilor arată cam ca ale noastre. Posesorii lor erau oameni completi, iar unii (deși nu toți) erau *Homo sapiens*, exact ca noi. Cu toate că mai puțin pregnant ca la australopiteci, strămoșii noștri apropiați erau și ei dimorfi.

Mai precis, vorbim acum despre oamenii de Neanderthal și cei numiți înainte Cro-Magnon.[1] Se crede că oamenii de Cro-Magnon erau *Homo sapiens* în timp ce neanderthalienii erau oameni arhaici, diferiți de oamenii de azi. Toate ființele umane suferiseră o mare schimbare în alimentație în comparație cu australopitecii. Dinții includeau

acum incisivi mai ascuțiți pentru tăierea și ruperea cărnii. Așadar, carnea devenise mai importantă în alimentația noastră. O altă schimbare, dimorfismul nostru mai redus, indică faptul că reproducerea umană depindea mai puțin de conflictul dintre masculi și femele. Cu alte cuvinte, oamenii se îndepărtau de tiparul gorilelor, în care masculii masivi monopolizează femelele și nu se îngrijesc de pui. În schimb, ne îndreptam spre un parteneriat de întrajutorare, vizibil la multe păsări ce își fac cuib, în care părinții sunt de mărimi similare și muncesc împreună pentru a-și crește puii. Treptat, restul oamenilor arhaici au fost înlocuiți de ființe umane moderne anatomic, cu o formă a craniului ușor diferită.

Destul despre oase. Să vorbim despre pietre.

Hominizii au început să confecționeze și să folosească unelte de piatră cu două milioane de ani în urmă. Să ne gândim puțin la asta. Folosim unelte de piatră (și, de asemenea, mergem în două picioare, având mâinile libere pentru unelte) de dinainte de a fi complet umani. Exemplarele ulterioare ale unor specii timpurii de hominizi par să fi învățat să producă unelte de la specii anterioare de hominizi, fără a fi nevoiți să inventeze fabricarea uneltelor. Fără îndoială, au făcut și multe unelte de lemn, dar acestea au dispărut complet, în timp ce piatra durează veșnic sau aproape veșnic.

Cele mai vechi unelte, adică pietre rotunde sparte intenționat pentru a crea un tăiș, sunt denumite „Oldowan" deoarece au fost găsite în același defileu Olduvai ce conținea fosilele de australopiteci. Uneltele Oldowan s-au răspândit până în Java acum

1,8 milioane de ani și în nordul Chinei acum 1,6 milioane de ani. Apărute mai târziu, uneltele „Acheulian", îmbunătățite, rezultau în urma unei ciobiri făcute cu grijă pe marginile unei pietre ascuțite pentru a avea o muchie mai bună. Aceste unelte puteau fi folosite pentru a săpa, a răcâi, a fărâmița sau a măcina hrana vegetală, dar unele erau clar utilizate pentru a smulge carnea de pe oase. S-au găsit oase cu urme de zgârieturi ce demonstrează această utilizare.

Oamenii arhaici au îmbunătățit mai târziu tradiția uneltelor din piatră veche de două milioane de ani. Rezultatul a fost tehnica „musteriană" descoperită în siturile neanderthaliene. Oamenii de Neanderthal foloseau o așa-zisă metodă de ciobire a miezului pentru a crea așchii de piatră cu margini ascuțite de o anume mărime și formă. Rezultatul, acum 150 000–200 000 de ani, a fost inventarea sulițelor cu vârf de piatră precum cele purtate de personaje neanderthaliene din desenele animate. Această unealtă de piatră era fără îndoială o armă de străpungere și se pare că a fost folosită mai ales pentru vânarea animalelor mari. Însă era încă rudimentară. Delicatețea necesară pentru perfecționarea vârfurilor de săgeți a apărut doar datorită tehnicii „aurignaciene" către sfârșitul ultimei glaciațiuni (cu doar douăsprezece mii de ani în urmă) și este asociată cu *Homo sapiens*. Mai mult, tehnica aurignaciană include mai multe ustensile din oase, inclusiv cârlige de pescuit.

În concluzie, pietrele și oasele ne oferă dovezi pe care să clădim cunoștințele noastre despre preistoria umană. Dovezile sunt totuși puține și necesită

elaborare. În primul rând, oasele ne spun că, timp de milioane de ani, predecesorii noștri, primatele care umblau în poziție dreaptă, erau culegători nomazi, bipezi, cu o alimentație omnivoră ce consta mai ales din plante. Mâinile, evoluate inițial pentru a se cățăra în copaci, au confecționat în cele din urmă unelte pentru căutarea de hrană în savană.

Tehnica de a fabrica unelte de piatră a fost transmisă mai departe, schimbându-se foarte încet, de-a lungul a sute de mii de ani. Oasele indică faptul că, în această lungă perioadă, genul uman a evoluat către un parteneriat egal între masculi și femele. În al doilea rând, atât oasele, cât și pietrele, ne spun că, în timp, strămoșii noștri au început să consume mai multă carne, transformându-se tot mai mult într-o specie de prădători. Aceste dovezi de bază sunt punctele pe care trebuie să le unim în mod logic pentru a ne imagina viața preistorică.

O astfel de reconstrucție imaginativă depinde, în premisele ei, de modul în care înțelegem ce înseamnă căutarea hranei – viața oamenilor care trăiesc de pe urma vânătorii și a plantelor sălbatice, fără agricultură sau animale domesticite. Iar perspectiva noastră asupra căutării hranei trebuie să provină în primul rând din studierea unor culegători mai recenți care fie mai trăiesc, fie au trăit într-un trecut nu prea îndepărtat. Mulți nativi americani, aborigeni din Australia, populațiile non-bantu din sudul Africii și alte grupuri trăiesc sau au trăit până recent ca vânători-culegători migratori. Viața culegătorilor s-a schimbat cu siguranță de-a lungul mileniilor, în feluri necunoscute nouă. Totuși, modul lor recent de viață ne oferă cel mai bun model

de căutare preistorică a hranei. Confruntându-se cu dileme precum timpul de coacere al fructului preferat, ce animale să vâneze sau unde să se stabilească, culegătorii nomazi moderni au aceleași provocări precum cei preistorici. Dacă pietrele și oasele sunt numai fragmente de mărturii istorice, studiul asupra culegătorilor moderni furnizează logica de care avem nevoie pentru a înțelege imaginea de ansamblu.

Viață de culegător nomad

În gândirea europeană, culegătorii nomazi care trăiesc azi echivalează de mult timp cu oamenii preistorici. Filosoful din secolul al XVII-lea Thomas Hobbes se gândea la culegătorii nomazi când a postulat un stadiu primitiv al naturii când viața se presupunea a fi „urâtă, brutală și scurtă". Pentru Hobbes, tot ce era bun pentru societatea umană aparținea civilizației de postculegători. El a descoperit o traiectorie ascendentă a istoriei umane. În schimb, filosoful francez din secolul al XVIII-lea Jean-Jacques Rousseau credea că acești culegători nomazi reprezentau „sălbaticul nobil". Conform lui Rousseau, oamenii primitivi erau corupți, mai curând decât îmbunătățiți, de civilizație. Antropologii îi studiază pe culegătorii nomazi de generații și au descris sute de grupuri cu detalii etnografice. Ei se bazează, de asemenea, pe relatările primilor exploratori europeni cu privire la oamenii a căror activitate de căutare a hranei se terminase de secole. Studiul antropologic modern despre culegătorii nomazi a prins formă la conferința „Man the Hunter" în 1966. Antropologii de la conferință

și-au comparat observațiile și au produs o nouă teorie generală cu privire la caracterul acestor mici societăți mobile.

Mărimea normală a unui grup de culegători, de 25–30 de indivizi, este uimitor de constantă în lume. Grupurile de culegători sunt în mod tipic parțial legate între ele prin relații de rudenie. Imaginați-vă trei până la cinci familii nucleare oarecum legate, ce includ copii deveniți adulți și câțiva bătrâni. Probabil că trei dintre soți sunt frați cu soțiile din alte grupuri. Poate că una din aceste soții locuiește cu mama sau fratele ei.

Grupurile de culegători nu rătăcesc, sperând să găsească de mâncare. Mai curând, ele se deplasează ciclic într-un peisaj ale cărui locuri și ritmuri de viață le cunosc profund. Compoziția și organizarea pot să varieze în funcție de anotimp, în timp ce ei se folosesc de diverse resurse naturale. Multe grupuri se vor reuni într-un anumit moment al anului împreună cu alți membri (poate cu toți membrii) din tribul lor, un grup ce numără poate mii de persoane. Aceste mari adunări sunt posibile datorită unei surse de mâncare temporare foarte abundente. Asemenea adunări sunt evenimente sociale entuziasmante, un moment bun să-ți găsești un partener de viață. (Căsătoriile monogame sunt esențiale pentru culegători. Poligamia există în puține societăți de culegători și nu este niciodată o normă.) După câteva săptămâni, e momentul să se caute mai multă mâncare, iar tribul se separă din nou în grupuri de culegători. Definite numai parțial de legăturile de familie, grupurile sunt libere și variabile. Nu există diferențe sociale bazate pe avere fiindcă nu există

avere. Compoziția lor variază de la an la an. Grupurile pot dispărea sau pot fi complet refăcute, din când în când, deoarece oamenii merg pe căi diferite. Fiica mea adultă și familia ei pot însoți grupul meu anul acesta sau poate se vor alătura grupului soțului ei.

De regulă, culegătorii nu se pot hrăni într-un singur loc tot anul. Prin urmare, ei *trebuie* să fie mobili, iar acest lucru impune limite serioase asupra proviziilor de mâncare și acumulării de avere materială. De cel puțin câteva ori pe an, culegătorii cară tot ceea ce au către o tabără nouă îndepărtată. Culegătorii paleolitici nu aveau animale mari domestice care să-i ajute să transporte greutăți sau să le ofere mâncare. Culegătorii au fost primii oameni buni la toate. Familiile nucleare ale grupurilor înrudite caută mâncarea împreună și o împart, la fel ca și îngrijirea copiilor și alte treburi. Reciprocitatea este cheia. Astăzi împart câștigul cu tine, mâine tu îl împarți pe al tău cu mine. Surplusul de mâncare trebuie oricum consumat pentru că nu poate fi depozitat.

Mai mult, culegătorii moderni – fie în Australia, Siberia, Africa de Sud sau Amazonia – tind să-și prețuiască autonomia. Deciziile care afectează întregul grup sunt discutate, și ele îi implică pe toți membrii adulți, femei și bărbați. Conducerea caută în primul rând consens. Ea provine din calități individuale, precum experiența, puterea de convingere sau forța caracterului. Este în mare parte informală și niciodată ereditară. Dintre culegători, nimeni nu se naște avut și nimeni nu are datorii. Grupul de culegători nu este divizat de nici o clasă

socială sau castă. Nu este loc într-un asemenea grup decât pentru *noi*. Oricine este primit în grup devine unul de-al nostru.

În ansamblu, conferința „Man the Hunter" a propus o viziune extrem de favorabilă a vieții de culegător. În mod ironic, ținând cont de numele său, conferința nu a acordat importanță vânătorii. La ea au participat în principal studenți și licențiați dornici să accepte ideea că acești culegători duceau un trai simplu, dar satisfăcător, și vieți uimitor de egalitare. Din poziția de critici ai consumerismului capitalist din anii 1960, le plăcea ideea că aceștia se mulțumeau cu puține dorințe. De asemenea, au fost încântați de informația că vânătorii-culegători mâncau mai des plante decât carne. Într-adevăr, în rândul antropologilor, termenul *vânător-culegător* nu mai era apreciat, fiind înlocuit de *culegător*. Unele aspecte ale acestui tablou s-au șters pe măsură ce antropologii au efectuat din ce în ce mai multe studii etnografice despre grupuri din întreaga lume. Se dovedește că viața de culegător implică perioade de foamete, o rată ridicată a mortalității la bebeluși și copii și rivalități violente între masculi alfa.

Dominația severă, completă a masculilor – patriarhatul – este mai mult sau mai puțin necunoscută printre culegători, și totuși aceștia se bazează pe rolurile de gen. Ei consideră că masculii sunt „vânătorii" și femeile „culegătoare". Dovezile dominației masculine sunt evidente în multe grupuri. Bărbații au adesea un rol mai important în ritualuri și mai multe șanse să vorbească la întâlniri decât femeile. Bărbații pot avea o alimentație diferită și astfel beneficiază de o mâncare mai bună decât

femeile. Tendința către o dominație masculină este minoră, mult mai redusă decât în societățile agricole, dar dispare doar dacă alegi să nu o observi. În general, femeile culegătoare au o autonomie personală mai mare și mai multă influență asupra bărbaților decât se întâmplă în rândul fermierilor sau al crescătorilor de vite.

Vânătoarea se dovedește a fi esențială pentru societățile de culegători. Datele etnografice arată că procentul de carne consumată variază, limita inferioară constituind aproximativ o treime din alimentație printre culegătorii din regiunile tropicale. Unele grupuri aflate la latitudini înalte, în special în mediul arctic, consumă *mai ales* carne. În plus, aceasta este deseori mâncarea favorită chiar și când alimentația este substanțial bazată pe plante. Culegătorii moderni se pot plânge de foame când nu au carne, deși alimentele vegetale sunt disponibile. Mai mult, vânătoarea este aproape invariabil o activitate prestigioasă. Vânătoarea implică adesea cooperare între vânători, pentru a goni și prinde în capcană prada. Povestirile despre vânătoare și distribuirea cărnii de către vânătorii de succes au o importanță socială printre culegători. Prestigiul vânătorii aparține aproape în întregime bărbaților. Și femeile vânează, dar vânătoarea acestora tinde să aibă o importanță mai redusă în rândul activităților lor. De exemplu, femeile pot zări o pradă mai ușoară și o pot vâna în timp ce culeg, dar nu vor vâna niciodată animale mari în grupuri care cooperează.

Culegătorii paleolitici erau evident diferiți față de cei moderni, în multe privințe. Primii hominizi probabil căutau leșurile animalelor ucise de

carnivorele mari din savana africană, învățând doar treptat, în mii de ani, să vâneze singuri. E de remarcat că primele unelte primitive asociate cu mâncatul cărnii nu erau folosite la uciderea sau măcelărirea animalelor, ci mai curând pentru a crăpa oasele picioarelor sau craniile pentru a ajunge la măduva spinării sau la creierul lăsate de alt prădător. Când strămoșii noștri au devenit prădători, vânatul lor era cel mai adesea alcătuit din animale mari, mânate laolaltă pentru a fi ucise (aruncându-le de pe o stâncă, de exemplu) de mulți vânători umani care cooperau. Oasele a mii de cai vânați, o pradă preistorică foarte importantă în Europa, datează de patru sute de mii de ani. Către sfârșitul glaciațiunilor, oamenii arhaici vânau mamuți, împreună, în stepele rusești. Clima le permitea să depoziteze carnea înghețată în gropi, iar în absența copacilor își construiau adăposturi folosind oasele enorme ale mamuților. Acești vânători neanderthalieni de mamuți, cu sulițele lor cu vârf de piatră, nu erau încă moderni anatomic, cu atât mai puțin comportamental. În mediul lor arctic, înconjurați de o megafaună acum dispărută de mult timp și neavând arcuri, sunt puține șanse ca ei să fi trăit exact precum culegătorii de astăzi.

Când glaciațiunea s-a încheiat și oamenii moderni i-au înlocuit pe cei arhaici, în urmă cu 50 000–10 000 de ani, situația s-a schimbat. Inventarea arcurilor și a săgeților a fost un semn. Arcul cu săgeți era o unealtă mult mai bună pentru vânătoare decât sulița, însă pentru fabricarea vârfurilor de săgeți ușoare, ascuțite, era necesară îndemânarea în lucrul cu piatră. Oamenii moderni care au populat

Australia (cu peste 50 000 de ani în urmă) nu aveau încă arcuri și săgeți, dar cei care au colonizat Americile (cu mai puțin de 12 000 de ani în urmă) aveau. Arcurile cu săgeți se potriveau cu stilul de vânătoare din Paleoliticul târziu, ce viza o varietate de animale mici, pentru care era nevoie de metode noi. Uneltele din Paleoliticul târziu au inclus în cele din urmă cârlige de pescuit, după cum am văzut, și sule care puteau fi folosite pentru a coase haine de piele. La un moment dat, s-au descoperit și dovezi ale existenței plaselor de prins pește. La sfârșitul Paleoliticului, tehnologia oamenilor preistorici începea să semene foarte mult cu ceea ce folosesc culegătorii de azi. Obiceiurile lor de vânătoare erau fără îndoială asemănătoare.

Morala este că nu trebuie să subestimăm importanța vânătorii în istoria lumii. Câteva milioane de ani de evoluție i-au transformat pe oameni în prădătorii supremi, capabili să vâneze megafauna până la dispariție, așa cum aparent s-a întâmplat când au ajuns în Australia și, puțin mai târziu, în Americi. Capacitatea de a manifesta o violență agresivă însoțește în mod necesar vânarea unor animale mari. Evident, omul vânător trebuia să fie și omul ucigaș.

În concluzie, cunoaștem destul de bine modul în care oamenii preistorici obțineau mâncarea. Datele etnografice stabilesc faptul că, în calitate de culegători, majoritatea oamenilor preistorici trăiau în grupuri mici, migratoare și destul de egalitare, bazate pe rudenie, prietenie și gen. Excepțiile de la această regulă generală vor fi analizate la timpul potrivit. Între timp, să studiem modul în care

progresele paleobiologiei dezvăluie dimensiuni până acum necunoscute ale preistoriei umane.

Legături de familie și nașterea culturilor umane

Deși oamenii paleolitici nu aveau ierarhii sociale, ei aveau totuși legături de familie. Culegătorii pun preț pe rudenie, inventând adesea sisteme extrem de complicate pentru a dirija deciziile de căsătorie. Genul le structurează viața neîncetat, la fel ca parteneriatul fundamental dintre bărbați și femei. Este aproape cert că această situație era valabilă și pentru oamenii preistorici. După ce am stabilit modul în care o formă de viață își obține hrana, următoarea întrebare esențială ține de modul în care se reproduce.

Din nou, când discutăm despre specia noastră, punctul de plecare este mobilitatea. De-a lungul a milioane de ani, hominizii bipezi și-au dezvoltat șolduri înguste cu scopul de a-și legăna picioarele drept înainte și înapoi pentru a merge ca oamenii, nu balansându-și corpul precum cimpanzeii sau gorilele. Ca specie, cele mai apropiate rude ale noastre sunt primatele care locuiesc în păduri, adaptate la cățărat. Ele pot să stea în picioare și să meargă foarte puțin timp. Șoldurile înguste ale hominizilor au făcut ca mersul să fie eficient, permițându-le să acopere distanțe mari, o adaptare crucială la viața de culegători mereu în mișcare.

O altă evoluție esențială a hominizilor, o adaptare fizică, ce se vede în studiul laborios al fragmentelor de cranii fosilizate, a fost apariția unui creier mai mare. În termeni biologici, inteligența este o

caracteristică generală a omnivorilor nespecializați. Un creier mai mare le-a permis strămoșilor noștri să vâneze și să adune o largă varietate de alimente, parțial datorită inventării uneltelor de piatră. În plus, și mult mai important, creiere mai mari ale hominizilor reflectau, probabil, o viață interpersonală din ce în ce mai complexă și o rețea tot mai mare a legăturilor de familie.

Cu mult înainte de apariția oamenilor moderni – cu câteva milioane de ani în urmă – noile adaptări ale bipezilor dotați cu creier au început să interfereze unele cu altele. La naștere, creierul în expansiune al bebelușilor trecea tot mai greu prin șoldurile materne înguste. Acest blocaj din canalul de naștere a făcut travaliul mai dificil și mai periculos pentru oameni decât pentru alte mamifere. Pare o eroare de proiectare, dar, desigur, proiectarea nu a fost prevăzută. Un proiectant inteligent s-ar fi întors la masa de lucru și ar fi reconstruit canalul de naștere. În schimb, soluția care a evoluat oarecum neplanificat de-a lungul a nenumărate milenii a fost nașterea timpurie, ca să spunem așa, înainte ca acel mic creier în expansiune, cu craniul lui protector dureros de mare, să se facă prea mare pentru a trece fără dureri prin șoldurile materne ce se îngustau.

Dar soluția pentru o problemă a creat alta. Acest creier nedezvoltat al nou-născuților avea nevoie de o perioadă mai lungă pentru a-și completa maturizarea în afara pântecului – nu de luni, ci de ani, și nu doar doi sau trei ani. În aproximativ un sfert până la o treime din viața umană, care atunci era mai scurtă, copiii nu puteau să se hrănească sau să aibă grijă de ei. Nou-născuții însemnau *atât* noi

guri de hrănit, *cât și* mai puțini culegători permanenți printre adulți pentru a asigura hrana, fiindcă bebelușii neajutorați și vulnerabili aveau nevoie de multă atenție din partea adulților. Copilăria extraordinar de lungă a omenirii a avut un mare impact asupra evoluției sociale a speciei noastre.

Îngrijirea copiilor este solicitantă pentru culegătorii moderni. Mortalitatea la bebelușii și copii este ridicată din cauza accidentelor și bolilor. Pierderea copiilor este dureroasă din cauza afecțiunii, resurselor, planurilor, visurilor investite în ei. Unele animale au o mulțime de pui și au sau nu grijă de ei. Altele au puțini și au mare grijă de ei. Ca specie, noi am adoptat a doua variantă. În limbajul secolului XXI, lunga copilărie a omului, chiar și în Preistorie, necesita parenting pe termen lung – o altă provocare pentru culegători aflați în mișcare.

Soluția la *această* problemă, în termeni evolutivi, sau cel puțin o parte a soluției, a fost un parteneriat parental stabil. Desigur, oamenii nu sunt pur monogami, dar au tendința să fie. Nici cimpanzeii, nici gorilele nu arată vreo înclinație să se împerecheze monogam în felul în care o fac oamenii. În nici un caz, tatăl nu ajută la hrănirea copilului. Revenim astfel la tații harnici din specia păsărilor cântătoare care uneori încălzesc ouăle temporar ca femela să facă mișcare și să caute mâncare. Odată ce ies din ou, puii înfometați nu se pot hrăni singuri, iar părinții trebuie să zboare de colo-colo toată ziua, scormonind după hrană și aruncând viermii în micile lor ciocuri deschise.

Deoarece suntem mamifere, rolul femeii în parteneriatul parental a implicat, în general, hrănirea la sân. De multe ori, vânătorii-culegători moderni își hrănesc copiii la sân ani de zile, pentru că astfel oferă o hrană sigură și portabilă pentru copii și suprimă fertilitatea mamei, permițându-i să regleze timpul dintre nașteri. Îngrijirea copiilor constituie o piedică în calea căutării hranei, ca să nu mai vorbim de vânătoare.

Inevitabil, femeile cu mulți copii mici petrec mai mult timp cu ei în locurile de campare, procesând ce a fost vânat sau cules. Cu patru sute de mii de ani în urmă, așa cum putem deduce din urmele focurilor de tabără, „procesarea" includea gătitul. Gătitul face totul mai ușor de mâncat și digerat. Contribuie la hrănire și lărgește variantele de posibile mâncăruri. Gătitul a definit felurile de mâncare. Felurile de mâncare au definit locul, momentul și compania în care oamenii mănâncă. Peste tot în lume, vatra și împărțirea mâncării au ajuns să simbolizeze căminul și familia, și au creat o formă puternică de relaționare socială. Gătitul a reprezentat astfel un pas uriaș în dezvoltarea umană, fiind în general rezultatul muncii femeilor. Între timp, rolul tatălui în acest vechi parteneriat a implicat angajamentul de a furniza hrană suficientă.

Această diviziune a muncii în funcție de genuri structurează majoritatea societăților umane, fie că ne place sau nu. Ideea despre diferență și complementaritate în cazul bărbaților și femeilor este esențială pentru etnografia tuturor societăților de culegători, în care fiecare aspect al vieții pare guvernat de regulile legate de gen. Bărbații și femeile

au responsabilități, privilegii și îndatoriri contradictorii. Chiar și când lucrează împreună în scopul aceleiași îndatoriri, bărbații și femeile se ocupă de aspectele complementare ale acesteia. Fără îndoială, aceste tipare arhaice se găsesc la originea stereotipurilor de gen tradiționale care persistă astăzi. Vechimea lor nu le face să fie dorite sau inevitabile. Culegătorii preistorici nu își cultivau niciodată alimentele, dar nu înseamnă că acesta este un lucru greșit de făcut. Nici sacrificiile umane, infanticidul sau canibalismul nu sunt recomandabile fiindcă sunt practici vechi. Trebuie să recunoaștem însă că lunga copilărie umană a caracterizat familiile preistorice, iar un rezultat a fost o diviziune a muncii în funcție de gen.

Copilăria oamenilor pare că ne-a transformat într-o specie care colaborează în interiorul grupului nostru *sudat*. În rândul oamenilor, alți indivizi în afară de părinți ajută la îngrijirea copiilor, în diferite feluri. Acest tipar, pe care oamenii de știință care studiază comportamentul îl numesc „creșterea cooperantă", a evoluat independent la un număr mic de păsări și mamifere și este strâns legat de copilăriile lungi. De exemplu, din 261 de specii de păsări cântătoare (ale căror obiceiuri de creștere a puilor sunt ușor de observat), 34 de specii cresc puii în comun, iar grupurile care cooperează hrănesc puii *de două ori* mai mult timp decât perechile care nu beneficiază de o astfel de cooperare. Perechile profită uneori de ajutor, construindu-și al doilea cuib, în timp ce primul este încă ocupat. Leii și elefanții sunt animale ce cresc puii împreună. Tot așa fac și culegătorii moderni.

În rândul oamenilor, creșterea în comun implică participarea frecventă a bunicilor, mătușilor, surorilor și fiicelor mai mari la creșterea copiilor, în timp ce contribuția tații variază. Acesta este un alt comportament de adaptare care, deși variază ca răspândire, apare în diferite culturi din lume. Creșterea în comun a intensificat interacțiunile personale în grupurile preistorice și le-a unit mai tare. Felul în care grupurile umane sunt închegate are o însemnătate imensă.

Milioane de ani, grupurile de hominizi culegători au fost legate mai ales prin relațiile de familie și de prietenie personală. Apoi, probabil acum cincizeci de mii de ani, *Homo sapiens* a început un alt tip de relații. Putem să-l detectăm în „comportamentul simbolic" precum împodobirea corpului și practicile funerare, ambele denotând un comportament ritualic. Aceasta a fost nașterea diverselor culturi ale omenirii. Cultura este unealta universală a adaptărilor umane, cheia către abilitatea speciei noastre de a supraviețui oriunde pe un Pământ schimbător și începutul existenței noastre ulterioare de dominație asupra lumii. O mică schimbare evolutivă în creierul nostru a pus lucrurile în mișcare în perioada Paleoliticului târziu.

Unele dovezi se regăsesc la nivelul craniului. Oamenii arhaici precum neanderthalienii aveau un craniu care conținea un creier cam cât al nostru sau chiar mai mare, deși forma era puțin diferită. Structura osoasă a feței omenești moderne diferă de cea a predecesorilor noștri arhaici, astfel că maxilarele de sus și de jos sunt mai puțin proeminente. Forma diferită a craniului lui *Homo*

sapiens sugerează o nouă dezvoltare a creierului. Schimbarea explică probabil de ce *Homo sapiens* s-a răspândit pe întreaga suprafață a globului în timp ce oamenii arhaici dispăreau treptat.

Iată povestea.

Oamenii moderni s-au dezvoltat în Africa cu una sau două sute de mii de ani în urmă și au început să se răspândească în lume. Case ale acestora descoperite până acum datează de șaizeci de mii de ani în Asia și patruzeci de mii de ani în Europa. Oamenii moderni însă nu au fost primii care au migrat din Africa. Oamenii arhaici, mai ales *Homo erectus*, au făcut acest lucru cu peste un milion de ani înainte, stabilindu-se în sudul Asiei. Oamenii pe care îi numim neanderthalieni s-au stabilit mai ales în Europa. Când oamenii arhaici și cei moderni s-au întâlnit, se pare că au intrat în competiție pentru hrană. Se pare că noi, inteligenții *Homo sapiens*, am contribuit la extincția verilor noștri arhaici. Deși acum sunt clasificați ca specii diferite de ființe umane, oamenii arhaici și cei moderni erau îndeajuns de asemănători pentru a se reproduce cu succes în anumite condiții. Există destul de multe aspecte neanderthaliene în genomul modern european care confirmă acest lucru.

Oamenii moderni aveau abilități care le lipseau oamenilor arhaici. Am analizat deja uneltele din piatră superioare ale *Homo sapiens*, începând cu cincizeci de mii de ani în urmă în Paleoliticul târziu. Alte caracteristici ale Paleoliticului târziu includ dovezi despre pescuit, ritualuri funerare, mărgele colorate, picturi rupestre, împletirea de coșuri, confecționarea simplă a hainelor și comerțul pe

distanțe lungi. Numărul de situri ocupate pare să crească, sugerând mărirea populației, și apar stilurile regionale de artefacte, ce indică inovații mai frecvente. Paleontologii remarcă în mod special cioplitul în piatră, picturile rupestre și folosirea ocrului, o vopsea pentru corp care supraviețuiește în siturile funerare mult timp după ce trupurile pictate devin țărână. Ei observă de asemenea cum oamenii au început să-și îngroape morții împreună cu unelte și mâncare. *Homo sapiens* au dezvoltat aceste ritualuri mai mult decât toți oamenii arhaici. Așadar, dovezile arheologice arată că oamenii moderni anatomic au dezvoltat un comportament modern, creând sisteme culturale, ce nu pot exista fără un limbaj uman dezvoltat în totalitate, cel mai fundamental comportament simbolic. Acest val de inovații a coincis cu schimbări în forma creierului.

Să ne întoarcem la oase.

Spre deosebire de craniul arhaic, structura facială osoasă modernă demonstrează ideea că doar *Homo sapiens* putea vorbi în felul în care o fac oamenii moderni. Atunci când fălcile s-au scurtat, limba s-a micșorat și ea, iar laringele s-a deplasat mai jos în gât. Configurația rezultată creează uneori probleme când mâncarea nemestecată alunecă într-un spațiu în spatele limbii, ceea ce nu se întâmpla atât de ușor în cazul oamenilor arhaici. Astfel, ființa umană din prezent se poate îneca la cină cu o ușurință tulburătoare. Acest aparent defect a rămas deoarece a adus cu el un beneficiu mai puternic. Laringele jos și limba mai scurtă au putut genera, împreună, mai multe consoane și vocale distincte, elementele de bază ale vorbirii. Conturul craniului uman modern

(când este comparat cu cel al oamenilor de Neanderthal) indică zone mai largi ale creierului implicate în abilitățile vorbirii, memoriei și cele cognitive. În concluzie, pietrele și oasele demonstrează împreună apariția limbajului complex și a diverselor culturi umane cu aproximativ cincizeci de mii de ani în urmă.

Mai presus de orice, *Homo sapiens* este un animal cultural. Pe scurt, cultura este o lume a practicilor, a înțelegerii și a atitudinilor împărtășite. Limbajul este mediul primar al acestor schimburi. Învățarea limbii materne a devenit o trăsătură esențială a lungii copilării umane. Limbajul este în primul rând asociat cu legăturile sociale. De obicei, culegătorii moderni – la fel ca alți oameni – petrec mult timp alintându-se, glumind, certându-se, plângându-se, explicând, pedepsind, bârfind, șoptindu-și secrete și spunând povești. Din când în când, cineva explică o abilitate sau planifică o vânătoare, dar aceasta este mai puțin vitală decât legăturile. Limbajul *chiar* este forma principală de interacțiune umană, esențial pentru identitățile noastre sociale și pentru coeziunea de grup. Acest lucru este valabil pentru cele câteva zeci de oameni care interacționează direct în mod constant într-un grup de culegători. Este cu atât mai valabil în cazul oricărui grup mai mare, până la națiunile moderne. Cu cât este mai mare grupul de oameni, cu atât mai mult componenților lui le lipsesc relațiile personale directe și de familie, cu atât mai mult legătura lor se bazează pe valori și pe obiceiuri împărtășite și mituri încifrate în limbă. Oamenii tind să se identifice cu cei care „le vorbesc limba", la propriu și la figurat.

Istoric vorbind, s-a ajuns ca o cultură comună să definească toate grupurile umane. Fără limbaj, cultura umană cunoscută nouă nu ar fi existat. Zeci de mii de ani înainte de inventarea scrisului și chiar și după aceea, oamenii și-au întipărit în memorie cantități imense de cunoștințe culturale și memorie socială cuprinse în limbaj. În vremuri relativ apropiate, era încă un obicei frecvent ca oamenii să memoreze Biblia sau Coranul. Măsura și rima poeziei în diverse limbi din toată lumea au fost inventate pentru a face conținutul mai ușor de reținut. Pe scurt, limba a făcut ca învățarea culturală să fie *cumulativă*, iar lunga copilărie umană a devenit contextul principal pentru transmiterea ei de-a lungul timpului deoarece fiecare generație a dobândit cunoștințe culturale în copilărie.

Formarea unui limbaj uman complet dezvoltat explică acumularea rapidă a inovațiilor culturale din Paleoliticul târziu. Aceasta motivează probabil felul în care oamenii moderni i-au depășit pe cei arhaici. Adaptările evoluate din punct de vedere cultural au mai multe avantaje față de cele evoluate fizic. Adaptările culturale le fac pe cele fizice inutile, pentru că uneltele de piatră înlocuiesc colții și ghearele, hainele înlocuiesc blana și așa mai departe.

Mai mult, în comparație cu evoluția adaptărilor fizice, cele culturale pot avea loc instantaneu. Adaptările culturale i-au permis lui *Homo sapiens* să colonizeze Pământul de la regiunile arctice până la tropice.

Culegători adevărați

O viață de culegător înseamnă, în primul rând, o adaptare colectivă la un anumit peisaj natural. Culegătorii trebuie să trăiască acolo unde pământul le oferă hrană. În general, ei trebuie să se răspândească în populații de o densitate mică, adunându-se sezonier pentru a socializa în condiții de hrană abundentă sau absență forțată a activității. Să analizăm unele exemple specifice de culegători care au fost studiate de antropologi în timpurile moderne. Pentru a ne imagina felul în care culegătorii moderni sunt legați de cei preistorici, să ne amintim că cei moderni au propria istorie. Modul lor de viață răspunde la propriile dinamici interne și, mai recent, la interferențele exterioare de-a lungul a sutelor și miilor de ani. Adesea, ei sunt împinși către teritorii aride, izolate, de către agricultorii care îi consideră dăunători. Culegătorii moderni nu sunt oameni „primitivi" și nici fosile vii neschimbătoare. Ei sunt *Homo sapiens*, ca și ceilalți, care se confruntă cu un anumit mediu și o anumită tehnologie. Duc o viață de culegători în aceleași condiții ca și culegătorii preistorici. În cazul lor putem vedea un repertoriu de strategii, o varietate de posibilități și un set de limite care le guvernează viața de culegători oriunde și oricum ar trăi-o ei.

Vom folosi „prezentul etnografic" pentru a le descrie viața așa cum a fost analizată de către antropologi în trecutul apropiat. Mulți au abandonat viața de culegători.

Să luăm de exemplu populația Shoshone din Marele Bazin din vestul Statelor Unite. Shoshonii moderni manifestă o varietate de adaptări sociale în funcție de contextul în care trăiesc. Vom descrie cel

mai simplu grup Shoshone. Membrii acestuia trăiesc într-un mediu deșertic, solicitant, cu munți de peste 3 600 de metri înălțime care devin din ce în ce mai umezi pe măsură ce îi urci, creând cinci zone climatice diferite, cu vegetație specifică. Populația Shoshone profită de aceste diferențe pentru a căuta hrană la altitudini specifice pe munte. Alimentația lor este destul de variată. Înălțimile oferă un aliment important, semințele de pin, precum și ocazia de a vâna elani, căprioare sau oi. Zonele mai joase oferă nuci, fructe, rădăcini și tuberculi, și uneori bizoni și multe specii de vânat mic, precum iepuri și pești în râurile mai mari. Hrana vegetală constituie însă 80% din alimentația lor.

Pentru a obține această mâncare, familiile se răspândesc și „trăiesc din roadele pământului" majoritatea anului. Își construiesc propriile locuințe și propriile unelte care sunt simple și ușor de transportat: bețe de săpat, coșuri, arcuri și săgeți. Familiile cooperează pentru anumite îndatoriri care necesită mai multe persoane, de exemplu când femeile recoltează cereale sălbatice sau când bărbații vânează un animal mare. Toți membrii diferitelor grupuri vânează împreună iepuri, gonindu-i spre plase lungi. Mai rar, vânează antilope în același mod, ghidați de un „șaman al antilopelor" care îi ajută să le direcționeze într-un țarc, nu într-o plasă.

Toamna, oamenii se adună în crângurile de pini de pe munte ca să strângă recolta. Bărbații și femeile muncesc împreună în timpul recoltării semințelor de pin, iar bărbații scutură conurile din copaci pentru a fi adunate și procesate în vederea depozitării de către femei. Când vine zăpada, se stabilesc în tabere de

iarnă ce cuprind între cinci și zece familii, consumând din rezervele de hrană și vânând. Primăvara, grupurile se dispersează pentru a-și petrece vara căutând mâncare separat. Toamna, își vor uni din nou forțele pentru recolta de semințe de pin și se vor stabili în aceleași tabere de iarnă în timp ce zăpada acoperă munții.

Familiile individuale hotărăsc însă pentru ele unde să petreacă iarna, la fel cum decid unde să meargă vara. Chiar și într-o tabără de iarnă de cincizeci de persoane, familiile Shoshone nu recunosc nici un lider al grupului în afară de organizatorii temporari ai vânătorilor colective. Iarna, ei cooperează voluntar, folosind împreună resursele și locuind laolaltă, pentru moment. Grupurile mari și cooperante de vânători necesită într-adevăr comandă și coordonare, dar participarea este voluntară. Cooperarea voluntară este singurul fel de organizare socială pe care îl cunosc culegătorii. Cele mai mari adunări Shoshone (probabil cincisprezece grupuri împreună) sunt ocazii pentru ospețe și dansuri, activități ceremoniale care le definesc identitatea culturală. Acestea sunt momentele în care oamenii își caută de obicei un soț sau o soție.

Orice grup de culegători trebuie să aibă un grup mai mare în care să se căsătorească. Acesta nu trebuie definit prin relații de rudenie. Scopul este de a crea o simpatie puternică printre posibilii parteneri de căsătorie care *nu sunt* înrudiți. Căsătoriile în cadrul unui grup închis înrudit vor distruge în cele din urmă grupul. Prin urmare, într-un grup mai mare, simpatia trebuie să fie culturală – rezultatul unor credințe, valori, așteptări și limbă comune.

Asemenea grupuri pot fi numite triburi, deşi acesta nu este un termen antropologic frecvent. Ar trebui să observăm că oamenii pe care îi descriem aici nu au o căpetenie şi nici nu iau „calea războiului".

Grupurile Shoshone stăpânesc resurse precum crânguri de pini, dar rareori se luptă pentru ele şi în general nu sunt prea teritoriale. Au loc, desigur, conflicte individuale, precum şi acte de violenţă individuală. Dar competiţia pentru resurse pare limitată de preferinţa familiilor de a se răspândi şi de a se hrăni. Au învăţat să trăiască şi să trăiască bine, atunci când nimeni nu ştie cum s-o facă. Ceea ce au şi ce le place sunt spaţiile întinse.

De spaţii întinse se bucură şi populaţia !Kung din deşertul Kalahari din sudul Africii. (Semnul exclamării reprezintă un plescăit din limbă pentru care nu există nici o literă în alfabet.) Kalahari este înalt, întins şi nisipos, dar clima este mai blândă decât cea din ţara Shoshone. Totuşi, apa este o problemă pentru toate formele de viaţă din Kalahari. Tehnologia !Kung, care este destul de minimalistă, include, pe lângă bâţul de săpat şi arcul cu săgeţi folosite şi de Shoshone, o ploscă făcută dintr-un ou de struţ. !Kung îşi împart anul în cinci anotimpuri pentru a-şi organiza culesul. Ca şi Shoshone, !Kung sunt culegători a căror alimentaţie diversă diferă în funcţie de anotimpuri şi constă mai mult în plante. Un grup bine analizat ar putea identifica o sută de specii de plante comestibile în mediul înconjurător, printre care treizeci de feluri de fructe şi patruzeci de feluri de rădăcini, tuberculi sau bulbi. Le plac în mod special fructele arborelui mongongo şi nuca

acestuia, care este disponibilă tot anul. Vânează de asemenea copitate mari, precum antilopa gnu.

Fiecare familie !Kung caută hrană pentru sine. !Kung nu au nevoie de prea multă organizare socială sau de un lider dincolo de nivelul unei familii monogame. Calitatea de membru este flexibilă, iar familiile individuale se pot alătura oricăreia dintre taberele în care au rude. Vârsta și genul definesc structura de familie. Femeile sunt culegătoarele principale. Ele se ocupă de gătit și de îngrijirea copiilor. Bărbații vânează, culeg și fabrică unelte. Femeile și bărbații au tendința de a-și îndeplini sarcinile individual. Excepție face vânarea animalelor mari, dar fiindcă nu există cirezi în deșertul Kalahari, nu au loc vânători comune precum cele practicate de Shoshone. Doi–patru oameni sunt îndeajuns să atace o antilopă gnu, să o măcelărească și să transporte carnea înapoi în tabără. Ca în cazul majorității vânătorilor, împărțirea prăzii are o importanță socială. Crește prestigiul vânătorului care distribuie o mâncare extrem de apreciată. Din cauza lipsei de posibilități de conservare și depozitare a cărnii, împărțirea obișnuită face să nu se piardă nimic. Chiar și cei mai buni vânători se pot întoarce uneori acasă cu mâna goală. Fiindcă își împart prada, vânătorii de succes încurajează bunăvoința. Să împarți și să o faci în mod egal este o practică bună și un obicei printre culegătorii care dețin multă mâncare perisabilă.

Ploile de vară permit grupurilor !Kung să se răspândească în regiune pentru a culege în tabere mici formate din familii nucleare înrudite, fiecare având șase colibe din iarbă. Grupurile fac un tur al

crângurilor de mongongo, rămânând în fiecare doar câteva zile, mâncând la început ce este la îndemână, apoi ceea ce este mai îndepărtat și în cele din urmă părăsind tabăra. Seceta din timpul iernii obligă mai multe tabere să se adune în jurul unui număr limitat de surse de apă care există tot timpul anului. Aceasta este perioada în care !Kung socializează, participă la ceremonii și fac comerț. Ca și tabăra Shoshone, adunările de iarnă !Kung nu au un conducător. Întrebați cine ar putea fi căpeteniile lor, bărbații !Kung glumesc că fiecare este propria căpetenie.

Culegătorii precum Shoshone și !Kung sunt capabili să aibă grijă de ei cu o minimă organizare socială. Aceștia sunt cu adevărat „individualiștii aspri" și autonomi ai lumii, trăind cu ceea ce le oferă pământul, beneficiind ocazional de ajutor din partea celor pe care la rândul lor îi ajută, neavând nici un fel de conducere. Dacă li se dă ocazia de a-și părăsi casele din sălbăticie și a se stabili într-un loc, culegătorii ezită să-și abandoneze viața. Să trăiască așa cum au evoluat să o facă li se potrivește foarte bine.

Probabil că aceasta a fost situația și printre culegătorii preistorici care trăiau în medii mult mai bogate. Așadar, de ce aceștia s-au stabilit în cele din urmă într-un loc și au devenit agricultori sedentari?

Dezvăluire

Prima parte a răspunsului constă în faptul că nici un grup individual de culegători nu s-a stabilit dintr-odată într-un loc și a supraviețuit. Să-i faci pe culegători să se oprească din mișcare este ca și cum le-ai interzice păsărilor să migreze. Să le distrugi

modul ancestral de viață înseamnă să-i distrugi ca grup. Dezvoltarea unei agriculturi complet sedentare a fost un proces variabil și treptat care a evoluat – în unele locuri în ambele direcții – timp de mii de ani.

Călătoria lui *Homo sapiens* din Africa de-a lungul Asiei spre Europa, spre Australia și în cele din urmă spre Americi a avut loc atunci când ghețarii dominau Pământul. Apoi, clima a devenit mai caldă, iar ghețarii s-au retras cu douăsprezece mii de ani în urmă. Întinderile nordice de tundră înghețată s-au micșorat și pădurile de la latitudini mijlocii s-au răspândit. Climatele mai calde și mai ospitaliere din perioada numită Holocen rezistă până în zilele noastre. În timpul Holocenului, oamenii au început să domesticească plante și animale. Au apus pentru totdeauna vremurile când toți erau culegători. Totuși, aceștia încă au populat cea mai mare parte a lumii, mai ales Australia și Americile, de-a lungul nordului Asiei și sudului Africii până acum câteva secole. Ceea ce i-a făcut în final să se așeze într-un loc a fost faptul că, în mare parte, au fost masacrați și înrobiți de fermieri și crescători de vite, așa-numiții pionieri, care doreau pământul „nefolosit" pentru ei.

Când ghețarii s-au retras, toți oamenii care au supraviețuit erau *Homo sapiens*, oamenii arhaici precum neanderthalienii fiind dispăruți cu mult înainte de dezgheț. *Homo sapiens* a dezvoltat un profil specific ca specie. Cel puțin parțial, am devenit o specie prădătoare și carnivoră. Dintre animale, oamenii sunt înzestrați în mod unic să alerge pe distanțe lungi și să arunce cu îndemânare proiectile, iar aceste două abilități distincte s-au

dezvoltat probabil ca adaptări fizice pentru vânătoare. Mai mult, *Homo sapiens* a evoluat pentru a trăi în populații cu densitate scăzută, iar aceasta este o trăsătură obișnuită a speciilor de prădători.

Calitatea de prădători nu ne-a făcut unici printre speciile de animale, însă limbajul și adaptările noastre culturale au făcut-o. Comportamentul cultural al oamenilor este mult mai adaptiv decât orice comportament instinctiv. Mai mult decât orice, acest lucru ne diferențiază de alte specii de animale. În plus, *Homo sapiens* avea o altă calitate unică, fiind singura specie care merge cu ușurință în două picioare. Să te naști cu mâinile libere și cu predilecția înnăscută spre a vorbi, precum miticii Adam și Eva, însemna să moștenești lumea. Animalul cultural a devenit prădătorul suprem în orice mediu în care a pătruns, iar el a pătruns în toate. Omul vânător a dus la dispariția anumitor specii, dar, mult mai important, femeia culegător a început să includă alte ființe vii în familie.

În cele din urmă, putem spune că, deși agresivitatea masculină și competițiile sporadice violente par a fi aspecte generale ale naturii umane, violența de grup, împreună cu inegalitățile sociale și subordonarea, *nu sunt* – cel puțin nu atunci când trăim în condițiile sociale în care am evoluat ca specie. Aceste condiții s-au schimbat când domesticirea plantelor și animalelor a pus capăt Paleoliticului și a dat startul *Neoliticului*, următoarea noastră oprire.

2.

STĂPÂNIRE

În jurul anului 10 000 î.Hr., ultima glaciațiune (sau, mai curând, „ultimul maxim glaciar") a luat sfârșit după sute de mii de ani friguroși. Întreaga evoluție a oamenilor moderni și expansiunea lor pe tot globul au avut loc în timpul unei serii prelungite de glaciațiuni și dezghețuri intermitente. Culegătorul *Homo sapiens* devenise cel mai răspândit prădător

suprem al lumii, ocupând toate continentele, cu excepția Antarcticii.

Totuși, mai existau regiuni întinse de gheață când așa-numitul om al ghețurilor a murit în Alpii italieni cu aproximativ 5 300 de ani în urmă. Nu știm care a fost numele lui adevărat sau ce limbă vorbea. Gheața i-a conservat corpul până în 1991, când a apărut într-o baltă de zăpadă din cauza recentei încălziri globale. Era acolo în întregime, până la conținutul stomacului său, care a dat la iveală faptul că alimentația sa includea grâu cultivat. Inventarea agriculturii a fost un aspect definitoriu al lumii sale, la fel și cultura lui materială elaborată ce includea coșuri, egări, încălțăminte, un rucsac de lemn și o haină de blană cusută. Avea o rană nevindecată la mână, apărută probabil când se apăra de securea de aramă a unui atacator sau de un cuțit de cremene asemănător celor pe care le purta și el. Căra de asemenea un arc de aproape doi metri și o tolbă de săgeți asemănătoare cu cea care în final l-a străpuns în spate, tăindu-i o arteră și omorându-l. Rănile și armele sale erau un alt aspect definitoriu al lumii lui neolitice.

Expunerea rapidă a lumii paleolitice din capitolul precedent cuprinde sute de mii, uneori milioane de ani. Acele vaste întinderi de timp l-au modelat pe *Homo sapiens* ca specie, fizic și mental. Marea poveste a Paleoliticului a fost evoluția. Acum însă lăsăm în urmă timpul evoluției. În cele câteva mii de ani de timp neolitic, corpul uman nu s-a schimbat. Mileniile neolitice ne-au modelat mai degrabă cultural și social decât fizic.

Marea poveste a Neoliticului e domesticirea plantelor și a animalelor, așa-numita Revoluție Agricolă. Poate că nu pare că avem multe de spus despre agricultură, însă Revoluția Agricolă a schimbat aproape totul. Imaginați-vă doi *Homo sapiens* stând în locuințele lor, unul în anul 10 000 î.Hr., altul astăzi. Gol, cu părul tuns, *Homo sapiens* din anul 10 000 î.Hr. va arăta la fel ca *Homo sapiens* de azi – presupunând că vă imaginați corect. În afară de cei doi *Homo sapiens* dezbrăcați, *totul* este diferit în cele două imagini. Un *Homo sapiens* doarme sub un tufiș, celălalt într-un bloc de apartamente înalt. Revoluția Agricolă ce a durat zece mii de ani a fost singura cauză majoră a acestei diferențe. Prin domesticirea plantelor și animalelor, am obligat alte ființe vii să servească scopurilor noastre și, prin reproducție selectivă, chiar le-am dat o formă nouă pentru a ne servi mai mult. Procedând astfel, am făcut un pas decisiv către abundența materială și stăpânirea lumii. Vechii evrei mulțumeau creatorului lor Dumnezeu că a dat stăpânire oamenilor asupra altor ființe vii. Oamenii moderni pot mulțumi Revoluției Agricole.

Să ne îndepărtăm de metafora revoluției. Deși a fost revoluționară în sensul unei transformări imense, domesticirea plantelor și a animalelor nu a fost nici rapidă, nici organizată. Dimpotrivă, domesticirea a fost un proces difuz și treptat, al cărui caracter accidental este esențial pentru a-l înțelege. Zece mii de ani pot părea o clipă la scara istoriei evoluției, dar, din perspectivă umană, este o perioadă extrem de lungă. Nimeni care a trăit în

timpul acestei „revoluții" nu a suferit schimbări rapide din cauza ei, nici nu a știut că avea loc.

Perioada neolitică s-a terminat înainte de inventarea scrisului. Viața neolitică este studiată în mod normal de antropologi, nu de istorici. Nu conține nume personale, date precise, personaje pitorești și anecdote rușinoase. Poveștile captivante din Neolitic au supraviețuit uneori doar ca mituri și legende. Însă povestea neolitică are însemnătate nu datorită valorii sale de divertisment, ci prin cum ne-a modelat. L-a făcut pe *Homo sapiens* specia dominantă în lume, dar a adus și război, patriarhat și tot felul de exploatări sociale și brutalitate sistematică. Totuși, pentru a spune povestea neolitică, nu putem folosi o narațiune istorică tradițională. În schimb, trebuie să interpretăm un proces variabil care a început probabil în douăzeci de locuri și a continuat simultan, dar neuniform, de-a lungul a zece mii de ani. Un element al acestei cronologii este extrem de clar. Procesul a început ca reacție la schimbarea climatică – mai precis, la încălzirea globală.

Răspândirea geografică a *Homo sapiens* a fost previzibilă deoarece clima s-a încălzit după anul 10 000 î.Hr. Plantele comestibile abundente susțineau mai multă populație, dar grupurile supradimensionate nu pot fi menținute de către culegători, după cum am văzut. Când populațiile au crescut, ele au devenit centrifuge, răspândindu-se mai mult sau mai puțin automat. Descoperind noi terenuri de vânătoare, prădătorul suprem *Homo sapiens* nu avea nici un fel de constrângeri, precum gorila din gluma: „Unde doarme o gorilă de trei sute

șaizeci de kilograme? Oriunde dorește". Durul *Homo sapiens* putea trăi oriunde găsea destulă mâncare.

Analizând ADN-ul mitocondrial al populațiilor globale actuale, este posibil să urmărim migrația paleolitică a *Homo sapiens* din Africa de-a lungul țărmurilor Oceanului Indian până în Indonezia și Australia. ADN-ul mitocondrial nu este structurat în cunoscuta spirală dublă ce se recombină cu fiecare nouă generație, astfel încât copiii moștenesc jumătate de la mamă și jumătate de la tată. În schimb, ADN-ul mitocondrial se moștenește fără să fie schimbat fundamental timp de multe generații și este moștenit numai de la mamă. Stabilitatea sa îl face un instrument convenabil de urmărire a migrațiilor istorice. Astfel, știm că toate femeile în viață descind dintr-o „Evă mitocondrială", un singur strămoș feminin care a trăit cu peste 100 000 de ani în urmă în estul Africii. Atunci când strămoșii noștri migratori au sosit în ceea ce este astăzi Malaysia – în drum spre (deși ei nu știau încă) Australia – i-a întâmpinat o vastă întindere de ocean.

Deși dovezile au dispărut sub valuri, bănuim că unii oameni neolitici au devenit marinari pricepuți. Oamenii arhaici nu au ajuns niciodată în Australia sau în Americi, dar se pare că *Homo sapiens* a ajuns. Ocuparea inițială a Australiei de către *Homo sapiens* a avut loc cu peste cincizeci de mii de ani în urmă, când a implicat traversarea oceanului. Perioadele glaciare din Paleoliticul târziu au scăzut nivelul mării (blocând o mare parte din apa planetei în gheață) și au dezvăluit un pod de pământ între Asia

și America de Nord. Totuși, există dovezi covârșitoare că *Homo sapiens* a populat Americile parțial dinspre mare, folosind bărci sau plute. Arheologii au excavat o așezare extrem de veche a unor migratori cu preocupări maritime care au trăit mult mai la sud pe coasta Pacificului, în Chile, aproape de vârful sudic al Americii de Sud. Situl lor arheologic de coastă, Monte Verde, este acum cel mai vechi habitat uman recunoscut din Americi. Așezarea de 20–30 de locuitori de la Monte Verde, la fel ca multe alte așezări umane timpurii, se afla pe malul unui pârâu care în cele din urmă și-a ieșit din matcă și a format o mlaștină. Limitând oxigenul, mlaștinile conservă materia organică, permițându-le arheologilor să stabilească faptul că locuitorii acestei așezări foloseau șase feluri de alge. Fără îndoială, oamenii care s-au stabilit la Monte Verde aveau legături strânse cu marea.

O privire aruncată asupra Oceaniei, ultima parte a Pământului locuibil colonizată de *Homo sapiens*, ne arată că unii marinari neolitici puteau să traverseze mii de kilometri pe ocean. Acești marinari, precursorii polinezienilor, au colonizat arhipelagurile din Pacificul de Sud, pornind din Asia de Sud-Est continentală și China. Așa cum se întâmplă de multe ori cu oamenii preistorici, nu putem ști cum își spuneau. Singura dovadă concretă despre ei este ceramica, recent excavată în insulele unde au locuit. Stilurile de ceramică Lapita s-au răspândit din Noua Guinee de-a lungul a mii de kilometri spre est în Oceanul Pacific până în insula Fiji. Călătoriile pe mare care au făcut posibil acest

lucru presupuneau deplasarea în canoe cu cocă dublă sau canoe cu cocă simplă cu furcheți.

Să nu anticipăm însă.

Un aspect final legat de terminologie – sistemul de datare folosit în timpul istoric profund – necesită câteva explicații. Timpul neolitic începe, după cum am spus, pe la 10 000 înainte de era creștină (î.Hr.). Vechiul termen î.Hr. a stabilit numărătoarea până la nașterea lui Isus din Nazaret. Cu o sută de ani înaintea nașterii lui Isus a fost 100 î.Hr., urmat de 99 î.Hr., apoi 98 î.Hr. și așa mai departe. După nașterea lui Isus anii s-au calculat invers, denumiți acum d.Hr. (AD – *anno domini*, expresia latină pentru anul lui Dumnezeu). Astfel, o sută de ani după nașterea lui Isus a fost 100 d.Hr., urmat de 101 d.Hr., apoi 102 d.Hr. Istoricii de azi folosesc o terminologie mai potrivită pentru lumea în ansamblul ei, folosind e.n. (era noastră) în loc de d.Hr. și î.e.n. (înaintea erei noastre) în loc de î.Hr. Numărătoarea crescătoare și descrescătoare este dificilă, dar nu poate fi evitată.

Domesticire

Datorită climei mai calde după anul 10 000 î.Hr., din ce în ce mai mulți oameni au început mai degrabă să organizeze producția de mâncare, în loc să vâneze sau să culeagă ceea ce exista. Domesticirea plantelor și a animalelor a avut loc când clima ce se încălzea a încurajat creșterea plantelor. Cum ne putem imagina acest proces? Ați putea să presupuneți că oamenii au ales să devină fermieri deoarece agricultura îți oferea o viață mai bună. S-ar putea să nu fie adevărat.

În primul rând, culegătorii n-au putut să aleagă o viață agricolă până când nu a existat una. Tehnicile de bază pentru plantare, cultivare, udare, recoltare, conservare și depozitare au trebuit inventate separat înainte de a fi puse împreună într-un sistem agricol funcțional și sustenabil permanent. Plantele și animalele au trebuit modificate de-a lungul secolelor prin reproducere selectivă pentru a fi create specii domestice. Astăzi, antropologii vorbesc despre un sistem gradual, variabil, uneori reversibil de *intensificare* a producției de hrană.

Mulți oameni neolitici – toți culegătorii, la început – au început să planteze diverse culturi ca un adaos la vânătoarea și culesul tradiționale. Procurarea alimentelor devenea mai complexă, capabilă să hrănească mai multe guri. Culegătorii în mișcare au profitat de ocazii precum inundațiile sezoniere pentru a împrăștia semințe în solul bogat și bine irigat, întorcându-se mai târziu pentru a aduna recolta. Vânătoarea a devenit mai ambițioasă și mai diversă. Includea acum pescuitul. Resursele acvatice au dus la apariția unor excepții față de regula obișnuită că populațiile ne-agricole erau întotdeauna mici. Vechii culegători japonezi au trăit foarte bine adunând fructe de mare. Aceștia au confecționat primele coșuri, pe care le acopereau cu argilă, făcând astfel oale pentru a fierbe scoici. Culegătorii neolitici nu fuseseră încă alungați din regiunile bogate în hrană, după cum s-a întâmplat mai târziu pretutindeni. Clima mai caldă a făcut ca activitatea lor de căutarea a hranei să fie mai productivă. Aceștia au încurajat creșterea arborilor ce produceau nuci, creând livezi naturale. Folosind

focul pe pășuni și construind șanțuri în întinderile de apă, ei au început să modifice relieful. Vânătorii puteau să evite să ucidă puii prăzii lor, pentru ca animalele lor de hrană să se reproducă. Cirezile de animale sălbatice precum bizoni și reni puteau fi mânate folosind barajele și focul. Oamenii au învățat să adune și să planteze semințe cu milenii înainte să înceapă să se bazeze pe cultivat ca principală sursă de hrană. Agricultura nu a fost o alegere, ci un rezultat final neașteptat al acestei intensificări permanente. Procesul, nu efectul final caracterizează viața neolitică în general.

Mai mult, când a apărut, agricultura complet sedentară *nu* a oferit o viață mai bună decât culesul. Pe lângă violența pe care o vom analiza în a doua parte a acestui capitol, agricultura timpurie era pur și simplu mai puțin sănătoasă decât culesul. Scheletele primilor agricultori sugerează că aceștia aveau o hrană mai săracă din cauza lipsei de varietate, aceștia depinzând în totalitate de câteva recolte. Mai mult, putem detecta ravagii mai mari făcute de boli contagioase printre agricultori față de comunitățile de culegători, îndeosebi deoarece comunitățile mari sedentare aveau probleme cu tratarea deșeurilor. Animalele domestice, un aspect esențial al noului mod de viață, erau principalele cauze ale bolilor. Majoritatea bolilor ce afectau populațiile agricole proveneau de la animale domestice. În cele din urmă, zilele agricultorilor implicau mai multă muncă grea și repetitivă decât zilele culegătorilor.

Totuși, agricultura *era* indiscutabil „mai bună" dintr-un anumit punct de vedere. Agricultorii

puteau hrăni mai mulți oameni. Mult mai mulți. Culegătorii se pot hrăni numai pe ei. În funcție de teren, vânat și vegetație, mulți kilometri pătrați sunt necesari pentru a hrăni fiecare membru al unui grup de culegători, în timp ce o singură parcelă de orez de mărimea unui teren de fotbal, lucrată intensiv, poate hrăni sute de oameni. Dacă culesul definește un capăt din spectrul, parcelele de orez (sau astăzi cultura hidroponică) definește celălalt capăt. În timp ce activitățile productive s-au intensificat treptat în societățile neolitice, populațiile lor au crescut, s-au deplasat mai puțin și au depins mai puțin de vânătoare și de culesul hranei sălbatice. Concentrațiile de populație de ordinul sutelor sau miilor nu pot fi hrănite prin cules în condiții obișnuite. Odată ce o populație mare depindea în totalitate de agricultură, o apuca pe un drum fără întoarcere. Viața de culegător nu mai era o alternativă. Plantele sălbatice și vânatul sunt epuizate prea repede de sute sau mii de guri înfometate. Odată scăpate din Eden, nu mai exista cale de întoarcere.

Domesticirea a început în peste zece regiuni ale lumii. Condițiile de mediu din acele regiuni, prezența florei și faunei sălbatice, au fost cauzele principale ale procesului. Zone din toată lumea aveau game distincte de plante și animale domesticite care variau în funcție de speciile sălbatice disponibile. Semințele hrănitoare ale ierburilor au devenit o hrană de bază. Le numim cereale: porumb, grâu, orz, mei, ovăz și orez. Semințele bogate în proteine ale plantelor leguminoase cățărătoare (fasole, mazăre, linte, alune

și multe altele) erau de asemenea de bază. Precum cerealele, semințele acestora pot fi uscate ușor, depozitate, mâncate sau plantate mai târziu. Consumate împreună, cerealele și leguminoasele pot egala carnea ca sursă de proteine de calitate înaltă. În mediul pădurilor tropicale, culturile de rădăcinoase precum ignamele erau mai importante decât cerealele și leguminoasele. Zonele udate de muson din Asia de Sud-Est au produs o tradiție a cultivării ce nu depindea de plug. Plantele din acea regiune (precum bananierii, trestia de zahăr, taro și orez) sunt propagate din butași și plantate în pământ umed sau, în cazul orezului, transplantate ca puieți într-un câmp inundat. Distribuția finală a resurselor de hrană ale lumii era, prin urmare, inegală. Plantele și animalele domesticite erau în general împărțite de-a lungul liniilor de latitudine est–vest ale Asiei, cu o climă similară – oferind Lumii Vechi o gamă variată, comună, de plante domesticite.

Oamenii din Lumea Nouă aveau o rezervă bogată de plante domesticite, dar acestea erau mai greu de împărțit deoarece liniile întinse de longitudine nord–sud din Americi *traversau* multe regiuni climatice. În ce privește animalele domesticite, vitele, măgarii, caii, porcii, oile, caprele, găinile sau gâștele din Lumea Veche aveau puține animale omoloage în Lumea Nouă. Astfel, eurasiaticii aveau noroc. Să călărești un cal sau să cari greutăți cu un măgar, să dispui de puterea unui bou sau a unui elefant, să ai o turmă de oi pentru lână, lapte și carne – aceste posibilități au multiplicat potențialul uman în mod uimitor. Americanii și australienii aveau numai câini, cel mai bun prieten al

vânătorului, singurul animal domesticit în Paleolitic.

Între timp, în Africa de Nord și mare parte din Asia unii oameni au devenit crescători de vite. O cantitate redusă de animale, precum porci sau găini, era avantajoasă pentru agricultori, dar cirezile de vite, turmele de oi sau capre erau ceva diferit. Animalele de turmă stau instinctiv împreună și urmează un conducător. (Animalele fără acest instinct nu pot fi adunate în cirezi sau turme. Încercați asta cu pisicile.) O cireadă sau o turmă numeroasă poate fi gestionată de un singur crescător de vite, mai ales cu ajutorul câinilor. Asemenea animale pot supraviețui păscând în ținuturi aride, stâncoase, nepotrivite pentru agricultură. Mai mult, ele pot să distrugă repede recoltele unui fermier, așa că agricultura și creșterea animalelor nu se potrivesc. O cireadă mare mănâncă foarte mult și își caută hrana în mediul înconjurător, astfel crescătorii de animale trebuie să se deplaseze odată cu anotimpurile. Această deplasare sezonieră se numește transhumanță.

Crescătorii de vite neolitici locuiau în corturi și nu aveau așezări permanente. Totuși, erau bogați în comparație cu rudele culegătoare. Resursele lor de mâncare „vie" se autoconservau, în timp ce păstrarea mâncării și depozitarea ridicau o problemă dificilă pentru fermieri. De asemenea, bogăția crescătorilor de vite se transporta singură, fiind chiar prea mobilă, deoarece putea să fugă sau să fie furată. O asemenea bogăție i-a ispitit pe crescători să devină hoți, prădând cirezile celorlalți. Procedând astfel, ei imitau stilul combativ și competitiv al

berbecilor, taurilor și armăsarilor ce conduceau cirezile. Au învățat de asemenea să schimbe comportamentul unor masculi nărăvași castrându-i, făcându-i astfel mai ușor de controlat.

Agricultura și creșterea animalelor erau tehnologii complexe prin care *Homo sapiens* a obținut stăpânirea asupra altor specii. Uneori am dominat alte specii complet, modificându-le forma în totalitate de-a lungul secolelor de reproducere selectivă, pentru a se potrivi cu nevoile și preferințele noastre. Diferența dintre câinii chihuahua și dogii germani, amândoi descinzând din lupi sălbatici, e o mărturie a acestei puteri transformatoare. Mulți cai, vite, oi, câini și pisici sunt versiuni modelate ce depind complet de *Homo sapiens*. În același fel, multe plante domesticite și-au pierdut capacitatea de a se reproduce în sălbăticie. Existența lor continuă depinde de oameni. Capacitatea de a modela alte forme de viață pământești, după bunul nostru plac, și de a le face să ne servească a fost cea mai mare demonstrație de putere a noastră ca specie.

Totuși, din 10 000 î.Hr. și până în 4000 î.Hr., populațiile umane au rămas mici. Oamenii rareori dominau relieful și aproape toți încă vânau sau culegeau majoritatea hranei. Cele mai multe populații umane încă migrau sezonier. Oameni care trăiau numai din agricultură sau creșterea animalelor erau, prin comparație, puțini. Cu toate acestea, oamenii neolitici începeau să-și coordoneze activitățile de-a lungul unor zone mai mari. Megaliții și gorganele care sunt încă presărate în peisaj indică populații neolitice răzlețe care

comunicau, capabile de cooperare logică, deși nu trăiau în grupuri mari. Între 9500 și 8000 î.Hr. au fost înălțate multe structuri megalitice în regiunea de est a Mediteranei, mai ales cele de la Göbekli Tepe în sudul Anatoliei. Göbekli Tepe este însă un exemplu izolat. Principala perioadă pentru construcțiile megalitice a început în jurul anului 5000 î.Hr., când mulți megaliți au apărut în Europa de Vest. Stonehenge (circa 2500 î.Hr.) este cel mai cunoscut și unul din cele mai recente. Din câte putem spune, acești megaliți nu au marcat așezări, ci mai degrabă locuri de întâlnire cu semnificație ritualică. Construirea acestor structuri ar fi avut nevoie de o convergență voluntară și de munca coordonată a oamenilor dintr-o regiune întinsă. Prin urmare, megaliții indică tot mai multe legături sociale, ca și apariția unor noi populații. În Americi, începând din 3500 î.Hr., tumulii ridicați cu grijă în bazinul fluviului Mississippi dezvăluie un proces similar ce avea loc în Lumea Nouă. Precum megaliții din Lumea Veche, primele complexe de tumuli din bazinul Mississippi nu erau așezări agricole, ci indicau adunarea unor populații răzlețe în scopuri ritualice.

În Anatolia de Sud, aproape de megaliții de la Göbekli Tepe, se afla uimitorul sat proto-agricol Çatal Höyük. Începând cu 7400 î.Hr., Çatal Höyük a fost populat cam 1 500 de ani și arăta probabil ca un pueblo al nativilor americani. În casele din Çatal Höyük se intra prin acoperiș. Acestea se înghesuiau unele în altele fără să fie despărțite de alei, fără o organizare centrală, fără clădiri publice, acumulându-se ca un recif de corali. Locuitorii din

Çatal Höyük creșteau oi și capre, mâncau cereale și leguminoase, pe care fără îndoială le cultivau în zonele umede din împrejurimi. Vânau de asemenea zimbri mari și feroce și își decorau interiorul locuințelor cu craniile lor. O rută de migrație învecinată le reînnoia vânatul mai repede decât era cazul. Çatal Höyük simboliza permanența. Fiecare casă păstra rămășițele generațiilor anterioare, oasele lor erau decorate ritualic, fiind încorporate în zidărie.

Çatal Höyük este unic până și în istoria arheologică. Se află sau se afla în cea mai veche regiune de așezări umane (aproximativ pe drumul pe care *Homo sapiens* a migrat la început din Africa), - fiind de asemenea regiunea cu cel mai intens proces de domesticire. Existența sa extrem de timpurie îl face atipic, dar nu era unic. Ne arată că, în câteva locuri, a existat o formă completă de viață agricolă cu nouă mii de ani în urmă. Ne arată că agricultura în sine nu a generat automat – după cum se spune – conflicte sociale și războaie, regalitate și guvernare. Nu au fost descoperite dovezi semnificative despre război în Çatal Höyük.

Omul războinic

După anul 4000 î.Hr., dovezile arheologice despre război încep să devină obișnuite în siturile agricole. Rețineți însă că acest lucru nu s-a întâmplat fiindcă agricultorii au devenit războinici. Mai curând, agricultorii au devenit ținta războinicilor. Roadele societății agricole implicau răsplăți bogate, o acumulare de hrană, băutură, haine și multe alte lucruri utile aflate la îndemână atâta timp cât cei

care le foloseau erau bine înarmați și pricepuți la violență. La început, nu printre fermieri, ci mai curând printre vecinii lor, calitățile asociate omului vânător au fost transferate unui nou ideal personal: omul războinic. Rezultatele se văd până în ziua de azi.

Deoarece societățile agricole au apărut primele în Lumea Veche, comunitățile orientate către război au făcut la fel. Societățile agricole din Neoliticul târziu erau formate din sate. Fermierii neolitici locuiau în mod normal în comunități de câteva sute de oameni, destul de mari pentru a asigura protecție și resurse, destul de mici pentru a supraveghea culturile din apropiere. Boii erau o resursă principală pe care sătenii din Lumea Veche au împărțit-o după inventarea plugului, ceea ce s-a întâmplat destul de târziu. Primele pluguri erau simple din punct de vedere tehnic, compuse dintr-un bou legat de bățul pentru săpat. Boul, un taur castrat, era cheia. Pământurile cultivate permanent își pierd fertilitatea dacă nu sunt lăsate să se odihnească. Prin utilizarea greutății și puterii musculare a unei perechi de boi – tractorul neolitic – plugarii puteau în cele din urmă să cultive destul pământ pentru a lăsa o parte nelucrată în fiecare an, redându-i fertilitatea. Mai mult, bălegarul animalelor contribuia ca îngrășământ. Plugurile și bălegarul au făcut agricultura sustenabilă într-un loc permanent. Aratul a permis roade mai bune pe câmpuri mari, pătrate, dând formă, la propriu, peisajului agricol din Lumea Veche. Avantajele folosirii plugului au fost atât de mari încât acesta s-a răspândit de-a lungul Eurasiei, la latitudini medii, împreună cu un

set de bază de tehnologii, precum vehiculele pe roți, culturile alimentare și animalele domestice – toate în vremurile neolitice. Agricultorii din Lumea Nouă se descurcau fără boi și plug și, în cea mai mare parte, fără bălegar, dar tot aveau rezultate excelente, așa cum vom vedea imediat.

Agricultorii sedentari produceau hrană din belșug, dar cum să o păstrezi și să o depozitezi? Ce să faci cu sute de kilograme de hrană perisabilă în lipsa frigiderului? Avantajul cerealelor și al leguminoaselor provenea parțial din relativa ușurință de a le usca și depozita în vase. Deoarece vasele sunt și grele, și fragile, culegătorii aflați în mișcare nu le-au inventat. Pentru a păstra multe mâncăruri perisabile, oamenii neolitici au învățat să le usuce la soare sau să le congeleze și au folosit, de asemenea, puterea altor ființe vii într-o multitudine de feluri. De-a lungul secolelor, oamenii au învățat să încurajeze creșterea microorganismelor pentru a conserva hrana depozitată. Aromele speciale (și alte calități) ale iaurtului, murăturilor, berii și ale sute de alte alimente fermentate au fost rezultatul acestui proces. Treptat, oamenii neolitici au învățat să facă multe alte lucruri cu produsele animale. Lâna putea fi țesută pentru a face haine, laptele putea fi transformat în brânză (conservare, din nou), puterea musculară a patrupedelor mari ajuta la tracțiune. Fermierii neolitici au învățat să planteze culturi pentru fibre și culturi pentru mâncare. Cânepa și inul erau principalele culturi de fibre. Cea mai uimitoare fibră a fost mătasea, care presupunea valorificarea coconilor țesuți de viermii de mătase

prin hrănirea lor cu frunze de dud și apoi prin recoltarea coconilor pentru a face firele.

Principalele societăți agricole timpurii din Lumea Veche îi aveau ca vecini pe crescătorii de animale. Din Sahara până în Mongolia se întindea o regiune vastă de câmpii aride și semiaride ce se afla la jumătatea Lumii Vechi. Din 8000 până în 6000 î.Hr., deșertul Sahara nu a fost la fel de arid ca astăzi. În acele vremuri, Sahara hrănea cirezi mari de vite. Continuând către nord-est, de-a lungul marilor deșerturi din Arabia și Asia de Sud-Vest, se află o prerie, un drum lat de peste 3 000 de kilometri ce leagă Marea Neagră de Pacific. Agricultura fără irigații nu este fructuoasă în aceste regiuni întinse, însă copitatele precum vitele sau oile pot prospera dacă se deplasează sezonier. Prin urmare, acesta era un ținut al crescătorilor de vite nomazi, călăreți, care joacă un rol important în povestea noastră.

Oamenii din stepa eurasiatică vânaseră cai pentru hrană încă din Paleolitic, iar atunci când au domesticit calul în jurul anului 4000 î.Hr. au făcut-o pentru mâncare. După o mie de ani, începând probabil pe teritoriul devenit Ucraina, oamenii stepei au învățat să călărească, ceea ce a implicat inventarea căpăstrului și zăbalei – deși fără pinteni deocamdată, timp de alte câteva mii de ani. Caii au ajutat la gestionarea marilor turme de oi și cirezi de vite, iar căruțele trase de boi au făcut posibilă transhumanța pe scară largă de-a lungul a sute de mii de kilometri de stepă.

Arheologii au excavat unele dintre cele mai mari așezări permanente timpurii care au apărut pe la 5000 î.Hr. în partea de vest a stepei. Oamenii de

acolo cultivau cereale și leguminoase, creșteau animale și foloseau războaie de țesut. Timp de opt sute de ani, așezările lor nu au cunoscut ierarhia socială sau războiul. Pe la jumătatea anilor 3000 î.Hr. însă, au început să apară multe semne de ierarhie și de război. Marii tumuli funerari denumiți kurgani stau mărturie. Semănând cu niște piramide rustice, construcția kurganilor a necesitat multă forță de muncă, iar oamenii înmormântați acolo aparțineau în mod clar unei elite sociale. Hainele lor – inclusiv în cazul copiilor – erau decorate cu sute și mii de colți de animale, ceea ce necesita nenumărate ore de trudă. Bărbații adulți erau înmormântați cu securi de război din piatră, sulițe, arcuri și săgeți, cai și care de război. Unele buzdugane de piatră (măciuci pentru sfărâmarea capului) aveau forma unui cap de cal, indicând importanța calului pentru un nou mod de viață orientat către război. Oasele cailor și ale slugilor sacrificate erau adesea îngropate în jurul kurganilor pentru a însoți căpetenia decedată pe lumea cealaltă.

Într-un loc numit Sintashta, la poalele Uralilor, arheologii au scos la suprafață cele mai vechi care de luptă care se pare că au fost inventate la marginea stepei. Carele transportau un arcaș și un vizitiu, fiind trase de doi cai. Nu erau un mijloc de transport adevărat, la fel cum un tanc modern nu e un mijloc de transport. Erau mașinării de război complicate, scumpe, care necesitau o producție specializată și o echipă de sprijin numeroasă pentru a duce un singur războinic aristocrat pe câmpul de bătălie. Roțile cu spițe și caii făceau carele iuți. În jurul anului 2000 î.Hr., Sintashta era o fortăreață militară înconjurată

de ziduri și un centru prosper de producție a carelor și armelor, incluzând încă de atunci topirea cuprului. Prelucrarea metalului va fi însă discutată mai târziu în povestea noastră neolitică.

În concluzie, prima apariție a comunităților agricole neolitice este urmată îndeaproape de apariția războiului, dar nu era obișnuit ca agricultorii să devină războinici. În schimb, războiul a devenit vocația oamenilor care trăiau în preajma comunităților agricole, așa cum oamenii care locuiesc aproape de mare devin pescari. În Lumea Veche, crescătorii de animale călăreți erau specializați în furturile din așezările agricultorilor. Într-un fel, stilul de viață al crescătorilor de vite a încurajat dezvoltarea războiului. A devenit ceva obișnuit să ataci cirezile vecinului. Războinicii călare aveau nevoie de mulți cai, nu doar cei înșeuați, ci și de cai de rezervă, pe care îi găseau la crescători. Herghelíile lor erau organizate de armăsari puternici, boi și berbeci, care impuneau conducerea prin masculul dominant, stăpânirea lor fiind decisă prin luptă individuală. Crescătorii trebuiau să-și supună animalele fizic și, așa cum am menționat, uneori le castrau în acest scop. În cele din urmă, au ajuns să-și castreze și prizonierii de război pentru un scop similar.

În schimb, în Lumea Nouă nu existau mai deloc crescători de animale, dar n-a dus lipsă de războinici după inventarea agriculturii. Omul vânător nu avea nevoie de stilul de viață al crescătorilor pentru a deveni războinic. Aztecii oferă un exemplu excelent. Cavalerii azteci erau nobili care se concentrau pe înfrângerea altor nobili în lupte individuale. Scopul

lor era să obțină un prestigiu personal, capturând cavaleri dușmani și oferindu-i pentru sacrificii religioase. Aztecii au fost la început vânători-culegători în deșerturile din nordul Mexicului până când au pus stăpânire pe societățile agricole sedentare și le-au condus. Societățile învecinate au trebuit să devină războinice pentru a se apăra.

Majoritatea cititorilor acestei cărți sunt destul de familiarizați cu structura medievală europeană de bază formată dintr-o nobilime parazitară orientată către război care era servită de țărănimea agricolă. Unele versiuni ale acestei structuri au existat în cele din urmă într-o mare parte din lumea de după epoca culegătorilor.

Pentru a ne imagina mai bine începuturile sale neolitice, să luăm ca exemplu populația Yanomami din Amazonia, o societate simplă agricolă condusă de războinici până de curând. Aceștia au fost studiați pe larg de antropologi la jumătatea secolului XX, iar descrierea lor nu poate să îi deosebească mai mult de pașnicii culegători. Îi vom descrie folosind timpul prezent etnografic.

Yanomami se preocupă numai de război. Locuiesc într-o savană înaltă tropicală care este mult mai bogată în resurse decât Marele Bazin al Shoshonilor sau deșertul Kalahari al populației !Kung. Densitatea populației Yanomami este mult mai mare. Sunt mai degrabă horticultori semisedentari, decât agricultori complet sedentari. Parcelele de manioc, bananieri și fructe de palmier le asigură mâncarea principală. Grădinile lor se mută periodic și așa fac și satele lor. Așezările de o sută de oameni se numesc *shabono*, structuri ca niște fortărețe

înconjurate de garduri de trei metri. Înăuntru se află mai multe locuințe lungi, comune, fiecare ocupată de un clan de aproximativ treizeci de persoane numit *teri*. Un teri este un grup de familii ce trăiesc una lângă alta, fiecare având propriul foc de gătit și hamace întinse în jurul lui, pe mai multe niveluri.

Sătenii se înghesuie în aceste spații strâmte pentru siguranță. Ei consideră shabono-ul, mai presus de orice, un refugiu sigur împotriva dușmanilor prădători. Apărarea reciprocă este primul principiu al vieții sătești. Yanomami privesc nu numai alte triburi, ci și alte shabono-uri ca rivali prinși într-o luptă permanentă pentru teritoriu. În fiecare shabono, teri concurează pentru spațiul fertil în grădina din apropiere. An de an, pe măsură ce grădinile dimprejur nu mai sunt fertile, începe să domine un sentiment general de sărăcie, în cele din urmă fiind necesar ca tot satul să se mute, o situație extrem de dificilă într-un relief plin de revendicări concurente. Lumea yanomami este un loc amenințător.

Fiecare clan are un conducător ceremonial ales care judecă conflictele dintre familii și gestionează relațiile dintre clanuri. Indiferent de celelalte calități ale sale, el trebuie să fie un războinic de succes și un lider de război. În timp ce culegătorii ca Shoshonii sau !Kung evită bărbații foarte agresivi, dominația puternică a masculului alfa este cultivată printre Yanomami de către anumiți indivizi denumiți bărbați *waiteri*. Un bărbat *waiteri* este genul de om care uneori își înspăimântă prietenii și familia. În general, nu este cea mai plăcută companie, dar îți dorești să-l ai alături în conflicte periculoase care

implică statutul tău în clan, ca să nu mai vorbim de un război deschis cu alt sat.

Omul războinic se bazează pe capacitățile vânătorului, desigur, dar rolul este, în esență, diferit. Violența în interiorul speciei este diferită față de violența între specii. Vânătorul ucide ca să mănânce; războinicul ucide ca să intimideze, ca să adune roadele victoriei de la supraviețuitorii înfricoșați. Violența între specii este despre impunerea dominației. Întrebați-i pe cerbii cu coarne sau pe morsele care stăpânesc plajele.

Domnia unui mascul alfa

Omul războinic ne-a adus patriarhatul și a creat societăți radical de inegale, diferite de tot ce se întâmplase în lumea lui *Homo sapiens*. Precum domesticirea, aceste schimbări au fost treptate, difuze și neașteptate. Au rezultat inevitabil din dominația puternică a bărbaților în societățile orientate spre război.

Masculii bipezi par să le fi dominat mereu fizic pe femei, dacă judecăm după dimorfismul lor care, deși diminuat, rămâne o caracteristică a speciei noastre. Totuși, din cauza lungii copilării a oamenilor, în poziția de culegători formăm perechi și dezvoltăm un parteneriat neobișnuit de stabil, cooperant și în majoritatea cazurilor egal și monogam. Am putea spune că omul vânător a fost un partener domestic. Omul războinic, pe de altă parte, a fost un erou cuceritor. Soția sa nu era „femeia culegătoare", care asigura mare parte din mâncare. În schimb, era o soție-trofeu, un premiu de câștigat, de care te bucuri

și pe care îl etalezi. Un războinic de succes putea aduna multe astfel de trofee.

Societățile orientate spre război sunt caracterizate de celebrarea virilității războinicului și a faptelor sale eroice. Triumfurile și prăzile de război sunt foarte importante. Societățile reorganizate pentru război au devenit mai masculine și relațiile de gen au fost mult mai dominate de bărbați. Băieții practicau lupta de la o vârstă fragedă, în competiții atletice, precum aruncatul suliței, ce implicau arme. Deseori obțineau o inițiere în societatea războinică prin încercări prestabilite în adolescență. În loc să fie o forță vitală complementară, feminitatea a ajuns să fie disprețuită și temută de războinici, o amenințare enervantă pentru puterea masculină.

Noul rol al femeii era să se supună și să-l servească pe războinic, să-l hrănească și să-l îmbrace, să-i dea moștenitori, să-i vindece rănile, să-i jelească moartea în bătălie și să-și trimită fiii să-i ia locul. Astfel a apărut patriarhatul, un sistem complet de dominație masculină. Treptat, patriarhatul a eclipsat alte modele culturale în societățile conduse de războinici.

Primii agricultori păstraseră, în aparență, relații de gen mai echilibrate, tipice pentru viața de culegători. Înainte ca liderii luptători să-și construiască fortărețele și să ridice ziduri în jurul așezărilor, satele agricole neolitice erau conduse probabil de adunări ale bătrânilor în care femeile jucau un rol semnificativ. În Çatal Höyük, figurina din lut a unei femei în vârstă șezând arată clar statutul social. Este perfect logic. Totul indică faptul că femeia culegătoare fusese îmblânzitorul principal al

plantelor. Gătind și țesând, descendentele ei au devenit procesorii principali ai mâncărurilor pe bază de plante și ai țesăturilor. Așezările neolitice au avut războaie de țesut fibrele înainte de a avea ziduri de apărare. Figurinele neolitice reprezintă în mod disproporționat formele feminine, la fel ca figurinele paleolitice. Aceste așa-numite figurine Venus sunt greu de interpretat în profunzime: zeiță a pământului? Talisman pentru fertilitate? În orice caz, cele mai multe sunt reprezentări stilizate și nu portrete individuale. Se pare că unele figurine aveau funcții ritualice, iar altele au fost găsite îngropate în centrul satelor agricole timpurii. Figurinele preistorice feminine nu aveau în general echivalente masculine. La Çatal Höyük, picturile de pe zidurile interioare înfățișează băieți și bărbați la vânătoare. În mod semnificativ, mame pașnice ale Pământului tind să dispară din dovezile arheologice odată cu apariția securilor de război, a carelor și a mormintelor extravagante ale căpeteniilor războinice. Reprezentările omenești în societățile conduse de războinici se concentrează în schimb pe gloriile masculine în lupte.

Noua „domnie a masculului alfa" a făcut ca societățile să fie mai puțin pașnice și egalitare din toate punctele de vedere. Bărbații erau mai presus de femei în orice gospodărie. Aristocrațiile războinice erau deasupra celor pașnice. Vechea tendință de a organiza societatea prin descendență (odată definită de animalele totemice) a devenit asociată cu descendențele războinice, acesta fiind începutul titlurilor nobiliare. Teoretic, toate societățile de după epoca culegătorilor au dezvoltat ierarhii

trainice de avere și de putere. Unele familii locuiau acum în case mai mari, posedau mai mult pământ, consumau hrană mai bună, purtau haine mai alese – mai multe generații la rând.

În final, căpeteniile războinice au ajuns să posede tot pământul și să îi controleze pe cei care îl cultivau. Proprietatea asupra pământului și moștenirea sa de-a lungul generațiilor au devenit un mecanism global principal al inegalității sociale – „naturalizată" odată cu trecerea timpului. De aici înainte, unii se vor naște cu datorii și alții cu posesiuni – o structură de bază care a ajuns să afecteze toate societățile dens populate, a durat mii de ani și de care s-au bucurat enorm beneficiarii săi.

Uneori, căpeteniile războinice triumfătoare deveneau regi. Comanda este o funcție esențială a războiului. Regalitatea a apărut în toate societățile războinice, fiind un atribut al bărbaților. O regină domnitoare era rară, fiind de fapt o reprezentantă intermediară a tatălui, soțului sau fiului ei. Regele era patriarhul principal, reproducând la un nivel mai înalt autoritatea patriarhală care domina fiecare dintre familiile supușilor săi. Astfel, regalitatea provenea din structuri ierarhice mai vaste, pe care le impunea la rândul său. În mod normal, regii descindeau din autointitulatele familii „nobile" ce se aflau în vârful ierarhiei sociale. Nobilii războinici ai regelui îi executau decretele, îl înconjurau pe câmpul de luptă și se bucurau de onorurile și de titlurile – ca să nu mai vorbim de prada bogată – pe care acesta le dăruia. Primii regi făceau probabil parte dintre primii-între-egali, bărbați care dovedeau calități de conducere, aleși de clanurile dominante dintre

semenii lor. Moștenirea coroanei devenea totuși regulă generală. Ca majoritatea formelor de dominație socială, regalitatea era o chestiune legată de familie. Regii își reafirmau treptat pretențiile de conducere revizuind arborele genealogic al familiei, invocând aprobări divine, construind fortărețe și palate, angajând artiști pentru a le celebra gloriile din război.

Fără îndoială, toate acestea sună familiar pentru majoritatea cititorilor acestei cărți. Ne amintim de Europa feudală cu iobagii, castelele și cavalerii săi. Cititorii asiatici își vor imagina samuraii din Japonia sau statele combatante din China preimperială. Este un model global, exemplificat din plin în istoria europeană. Vikingii scandinavi din anii 900 și 800 d.Hr. oferă un alt exemplu convingător de atacuri neprovocate, jafuri și deposedări.

Iliada lui Homer, cea mai veche epopee europeană, este un exemplu extrem de puternic. Războinicii conducători, precum Ahile, Aiax și Hector, concurează în primul rând pentru dominație individuală și glorie personală. Sunt protagoniști foarte egocentrici în drame familiale ce țin de alianțe și de rivalități. Povestea e despre cine a ucis pe cine, cine a răpit sau a făcut un jurământ de a răzbuna pe cine. În *Iliada*, războinicii asediază Troia deoarece se presupune că un prinț troian a răpit-o pe regina cuiva, deși se pare că ea a plecat de bunăvoie. Cu ajutorul intermediarilor clerici, eroii lui Homer oferă sacrificii pentru a obține favorurile susținătorilor divini care îi vor apăra în bătălie. În aceste „societăți eroice", puterea și conflictul politice sunt structurate prin competiții corp la corp în rândul

membrilor familiilor războinice. Lupta individuală dintre căpeteniile războinice decide uneori rezultatul unei bătălii, demonstrând voința zeilor. *Iliada* este o epopee în versuri – la început nu a fost scrisă, ci era memorată de barzi și recitată ca formă de divertisment la adunările aristocratice.

Iliada descrie o lume aproximativ din jurul anului 1000 î.Hr. – Epoca Bronzului, mai curând decât Neoliticul. În acea perioadă, așezările agricole din China, Pakistan, Egipt, Mesopotamia, Mezoamerica și Peru deveniseră primele centre de populație importante din lume. Toate aceste așezări vor fi în cele din urmă extrem de stratificate, patriarhale și orientate spre război. În toate cazurile, *Homo sapiens* a început să se adune în grupuri tot mai numeroase. Satele agricole de câteva sute de oameni au fost eclipsate de populații urbane de zeci de mii. Civilizația punea stăpânire pe noi și nu era plăcut.

Să recapitulăm Neoliticul.

Sfârșitul ultimei glaciațiuni. Revoluția Agricolă. Omul războinic.

Cu alte cuvinte, exploatând și controlând alte ființe vii pentru a răspunde nevoilor noastre, am început, în primii mii de ani ai unei clime mai blânde, să multiplicăm populația umană și să acumulăm mai multe bogății ca oricând. Totuși, nu a durat mult – mai puțin de o mie de ani – ca societățile agricole să devină stratificate și patriarhale, adesea dominate de o nobilime războinică și o regalitate ereditară. Din acest punct încep majoritatea istoriilor lumii – odată cu scrisul,

metalurgia și orașele ridicate în jurul templelor. Primele orașe de acest fel au apărut pe la 3500 î.Hr., cam în aceeași perioadă și același loc ca primele săbii de bronz. Orașele și săbiile semnifică un alt capitol în povestea noastră.

3.

BABILONUL

În cele din urmă, după 3500 î.Hr., începem să auzim cuvinte, să știm nume. Scrisul a fost inventat într-o câmpie inundabilă ce se află între fluviile Tigru și Eufrat, un loc denumit recent Irak. Ținutul dintre cele două fluvii este Mesopotamia. Primele orașe mesopotamiene au apărut în jurul anului 3500 î.Hr., au prosperat timp de o mie de ani și apoi au dispărut în tumuli mari de pământ ce se înalță astăzi deasupra întinderii plate înconjurătoare. Constructorii orașului au numit acest ținut Sumer.

Glasurile lor îl preamăresc pe Ghilgameș, rege al Urukului. Recită cel mai vechi poem existent din lume, scris în jurul anului 2000 î.Hr., dar care este inspirat de surse vechi de câteva secole. Povestea lui Ghilgameș lămurește multe lucruri pe care le-am intuit din dovezile arheologice. Ghilgameș este un rege războinic. A ridicat ziduri înalte pentru a apăra orașul Uruk împotriva războiului permanent dintre orașele rivale. Îi intimidează pe alți bărbați, cerându-le întâlnirea cu miresele lor în noaptea nunții. Se luptă cu un „om sălbatic" numit Enkidu, pe care îl și supune, care este clar un culegător. Enkidu este atras de orașul Uruk nu doar datorită insistenței lui Ghilgameș, ci și a plăcerilor urbane, precum vinul și prostituatele. Babilon, un oraș apărut mai târziu, în apropiere de Bagdadul de astăzi, a devenit un simbol renumit de grandoare urbană și de corupție.

Dacă vă așteptați să fie „civilizată" civilizația în sensul de a fi superioară etic, veți fi dezamăgiți. Totuși, orașele erau fără îndoială ceva nou. Populațiile urbane dense aveau propriile neajunsuri, dar erau în mod cert creative și antrenante. În

scrierile ebraice care au devenit Vechiul Testament, Babilonul simbolizează corupția, dar pentru mulți oameni din lumea străveche reprezenta măreția. „Grădinile suspendate" ale orașului au fost, cronologic, cea dintâi minune a lumii.

Precum valea fluviului Nil din Egipt, valea Fluviului Galben din China și valea fluviului Ind din Pakistan (locul în care, pe la 2000 î.Hr., se afla sfidătoarea dansatoare de la Mohenjo-daro, o sculptură din bronz, de zece centimetri), Mesopotamia era o mare vale a fluviilor. Aici două fluvii șerpuiau în paralel de-a lungul unei câmpii largi și se uneau chiar înainte de a ajunge la Golful Persic. Confluența fluviilor Tigru și Eufrat era o zonă întinsă umedă, mlăștinoasă, care susținea populații substanțiale, chiar înainte de începuturile agriculturii adevărate. Câmpia din sudul Mesopotamiei oferea soluri aluvionare care puteau fi irigate fără dificultate. Solurile aluvionare sunt extrem de ușor de arat, fiind rarefiate, nivelate și lipsite de obstacole. În Sumer găsim cele mai vechi descrieri ale plugurilor.

Irigația și aratul au dus la o densitate a populației necunoscută înainte. În cele din urmă, au permis existența orașelor conduse de regi, la al căror ordin se mobilizau mii de muncitori și de soldați. Aceste orașe aveau religii de stat și preoți și scribi oficiali. Clasele conducătoare urbane erau înconjurate de țărănime. Meșterii lor au învățat să toarne bronzul și, în final, să forjeze fierul.

Orașele sumeriene erau prea multe pentru a le enumera. Unul din primele cunoscute, altfel spus, unul din cele dintâi orașe din lume, a fost Uruk. În

jurul anului 3300 î.Hr., Uruk se întindea mult peste o sută șaizeci de hectare. Populația cuprindea între douăzeci și cincizeci de mii de oameni care trăiau într-un complex de temple, ateliere, reședințe, fabrici de cărămizi și curți cu coloane. Treptat, în timpul celui de-al treilea și al doilea mileniu î.Hr. orașele au apărut în văile fluviilor Nil și Ind și apoi în valea Fluviului Galben. Fiecare din aceste civilizații era unică, și totuși ele interacționau. Dintre acestea, civilizația care a influențat întreaga lume mai mult decât celelalte a fost Sumerul. Toate civilizațiile eurasiatice ulterioare, chiar și cele îndepărtate din China, au datorat ceva predecesorilor sumerieni.

Primele civilizații

Ce scânteie de geniu a dus la apariția primelor civilizații din lume? Se pare că nici una. Nu sunt multe aspecte care să sugereze o formă superioară de viață umană. În mod esențial, a fost vorba de o confluență și o concentrare a inovațiilor anterioare. Doar structura în sine era foarte nouă. Ceramica și coșurile, hainele țesute și vopsite, caii și căruțele, boii și plugurile, berea și pâinea, uleiul și vinul, regalitatea și religia de stat – toate au apărut concomitent în viața urbană. Mediul urban a exacerbat inegalitatea socială, dar a și încurajat dinamismul cultural.

Mesopotamia. Cheia a fost agricultura intensivă irigată. Înainte de apariția orașelor, Mesopotamia era o zonă întinsă de noroi uscat care era inundată periodic. La marginile de sud, aproape de Golful

Persic, sumerienii au început să are. De asemenea, au învățat cum să controleze inundațiile și au canalizat apa în sisteme complexe și permanente de irigație. Digurile și canalele lor au transformat relieful plat. Contrar opiniei generale, construirea acestor edificii publice nu a necesitat putere regală sau sclavie.

În schimb, lucrările publice din Mesopotamia se bazau pe structuri tradiționale de muncă obligatorie datorată de toți membrii comunității. Nici celelalte orașe mesopotamiene, din câte ne putem da seama, nu au avut nevoie de puterea regală ca să impună disciplina socială. Justiția, în general, în cazul proceselor de divorț sau crimă, pare să fi fost aplicată de diferite consilii ale bătrânilor și adunări ale vecinilor, cuprinzând și femei, și bărbați. Războiul și războinicii nu apăruseră, iar primele orașe sumeriene nu aveau ziduri de piatră la început. Centrul orașului era ocupat de casele mari ale zeilor care nu păreau să fie sau cel puțin nu erau locul principal pentru jertfe. De fapt, erau mai ales locuri pentru depozitarea și procesarea hranei, pentru țesut și alte activități domestice făcute în numele zeului și administrate de birocrația scribilor.

Totuși, în anul 2900 î.Hr., inocența de la început a Mesopotamiei se diluase într-o mulțime de temple, regi, războaie, războinici și ziduri de apărare. Un grup de orașe sumeriene, fiecare condus de propriul rege, concurau pentru dominația asupra câmpiei aluvionare. În anul 2000 î.Hr., când a fost scrisă *Epopeea lui Ghilgameș*, se întâmpla adesea ca un rege să îi cucerească pe ceilalți temporar, acesta fiind începutul construirii unui imperiu la scară

miniaturală. Sumerienii au inventat scrisul, scrijelind literele lor cuneiforme cu un stilet de lemn ascuțit pe tăbliță din lut umed. La început au folosit scrisul în principal pentru a face inventarul producției agricole abundente și pentru alte scopuri de a ține evidența. Căruțe cu roți transportau produsele în orașe. Satele agricole de pe dealurile din jurul Mesopotamiei au fost printre cele mai productive centre mondiale de domesticire. Pe lângă grâul pentru pâine și orzul pentru bere, leguminoasele bogate în proteine precum năutul sau lintea fac parte din această lume. Tot astfel sunt strugurii, precum și cultura de fibră importantă din punct de vedere istoric – inul.

Canalizarea apei folosite la irigații pentru a se evapora în deșert a dus, de-a lungul secolelor, la o salinizare primejdioasă a solului din Mesopotamia. Primele câmpuri intens irigate ale omenirii au trebuit să fie treptat părăsite. Orașe cândva mărețe și glorioase precum Babilon au fost construite din cărămizi de lut și în mii de ani s-au descompus în grămezi imense de țărână. Treptat, au fost uitate. Abia în anii 1890, arheologii europeni au început să redescopere ceea ce știm acum despre prima civilizație a lumii.

Redescoperirea Egiptului antic a fost mult mai ușoară. Sfinxul și marile piramide sunt monumente de piatră construite de egipteni pe care mileniile nu le-au putut distruge. Inscripțiile paralele în mai multe limbi de pe celebra Piatră de la Rosetta au permis ca scrierea hieroglifică egipteană să fie descifrată în anii 1830. Pregătirea mumiilor regale

de către vechii egipteni pentru o viață confortabilă în eternitate i-a ajutat pe arheologi să refacă societatea egipteană datorită dovezilor găsite în morminte. Deși nu este cea mai veche, nici cea mai influentă civilizație timpurie, civilizația egipteană este fără îndoială cea mai cunoscută.

Egiptul. Nu degeaba a fost numit Egiptul Darul Nilului. Fluviul Nil se revarsă anual și, spre deosebire de întinsa și uniforma Mesopotamie, valea Nilului este adâncă și îngustă. În loc să încerce să controleze și să canalizeze inundațiile, vechii săteni egipteni se mutau sezonier în zone mai înalte și așteptau ca apele să se retragă, un obicei extrem de vechi, fără îndoială. Revărsările anuale reînnoiau fertilitatea aluviunilor de-a lungul malurilor. Permițând inundațiilor să ude pământul și să se retragă în mod natural, a fost împiedicată acumularea de săruri minerale care au dus la distrugerea agriculturii din Mesopotamia. În retragere, apele șterseau anual granițele dintre câmpurile individuale, astfel că egiptenii au învățat topografia prin restabilirea anuală a acestor granițe. Apoi, pentru irigațiile din perioada de vegetație, se foloseau de fluviul aflat aproape. Egiptul antic era o fâșie de pământ lungă de sute de kilometri, dar lată de numai câțiva kilometri. Nu existau orașe mari ca Babilonul. În schimb, egiptenii au creat o civilizație suburbană complexă, având Nilul ca axă centrală. Tot ce exista în Egipt se afla de o parte sau de alta a fluviului – câmpuri, sate, temple, palate, morminte. Transportul în aval se datora curentului însuși.

Transportul în amonte, cu pânzele ridicate, era posibil datorită vântului de nord.

Pakistan. Cea mai misterioasă civilizație timpurie este cea din valea fluviului Ind. Datorită mărimii sale și existenței de o mie de ani, a lăsat în urmă relativ puține artefacte culturale de studiat. Printre cele mai obișnuite, se numără sigiliile mici de lut folosite pentru a indica originea mărfurilor din piață. Ele reprezintă o mare parte din puținele dovezi grafologice. (Numărul redus este motivul principal pentru care scrierea civilizației de pe valea Indului nu a fost niciodată descifrată.) Totuși, în ce privește întinderea, civilizația, apărută în jurul anului 2500 î.Hr., depășea cu mult Egiptul și Mesopotamia, acoperind mare parte din Pakistanul de astăzi. Plugarii din această zonă, precum omologii lor sumerieni și egipteni, plantau grâu. Boii care trăgeau plugul, reproduși în figurine de lut, aparțineau unei rase obișnuite de vite, Brahman, tipice pentru subcontinentul indian și astăzi. Două orașe mari au fost excavate în zona Indului, amândouă cu o structură impresionantă, standardizată ca planificare și construcție, cu clădiri publice mari și sisteme de canalizare. Le numim Harappa și Mohenjo-daro, dar nu știm cum le intitulau locuitorii lor. Ca și timpuriul Uruk, siturile arheologice de pe valea fluviului Ind nu conțin dovezi despre războaie frecvente, temple sau palate regale. Cea mai mare construcție pare a fi baia publică. Ținând cont de puterea perenă a ideilor religioase în India, este interesant de remarcat că o

figurină creată în această zonă arată un om stând în clasica poziție lotus și meditând.

China. În perioada când oamenii redescopereau civilizațiile timpurii din văile fluviilor, de-a lungul Tigrului, Eufratului, Nilului și Indului, ei au redescoperit încă una în valea Fluviului Galben din China. Și aici solurile aluvionare și-au jucat rolul crucial de eliberare a potențialului productiv al plugului tras de boi, permițând populațiilor să se multiplice mai mult decât ar fi fost posibil în altă parte. Solurile aluvionare ale văii Fluviului Galben sunt purtate de vânt, un dar al curenților de aer care bat dinspre stepe. De fapt, prima civilizație a Chinei – condusă de dinastia Shang începând cu anul 1600 î.Hr. – a fost stimulată atât de apropierea stepei, cât și de Fluviul Galben. Crescătorii de animale din stepe par să fi transmis elemente de bază din cultura neolitică târzie din Eurasia în China, precum carul tras de cai.

Agricultura Fluviului Galben a provenit independent din două tradiții importante neolitice, cea timpurie Yangshao (circa 4000 î.Hr.) care a domesticit meiul, și Longshan (circa 3000 î.Hr.) care a inclus primele câmpuri cultivate cu orez. Dintre acestea două, cultura Longshan a produs ziduri de apărare ale orașelor și morminte bogate pe care arheologii se așteptau să le găsească în pragul civilizației. Sofisticate și prospere, deși nu complet urbane înainte de anul 2000 î.Hr., culturile agricole neolitice extinse ale Chinei au produs obiecte ceremoniale din jad asemănător sticlei, folosind instrumente simple pentru a le șlefui, perfora și

lustrui, cu mult înainte de apariția metalurgiei bronzului. Cel mai vechi oraș chinezesc, Erlitou, a apărut după anul 2000 î.Hr., urmat câteva secole mai târziu de orașele Shang – toate construite pe baza bogăției agricole. Totuși, în comparație cu orașele din Egipt și Mesopotamia, bogăția lor avea o origine mai difuză și îndepărtată, bazată pe căile navigabile interioare. Oamenii de pe Fluviul Galben nu cultivau in, ci cânepă pentru fibre, așa cum făceau alți fermieri în Eurasia, și au domesticit foarte devreme o altă sursă de fibre, unică în lume, viermele de mătase. Începuturile civilizației chineze de-a lungul Fluviului Galben nu presupuneau construcții publice monumentale, o trăsătură ce a dăinuit în orașele istorice ale Chinei. Dinastia Shang nu a stabilit nici măcar o capitală permanentă, ci mai curând circula periodic în teritoriile pe care le domina, conducând dintr-o serie de capitale temporare.

Peru. Civilizația a început spontan și în două locuri în Americi. Cel mai vechi loc, care a apărut mai mult sau mai puțin simultan cu civilizația sumeriană, a fost Peru. Noi îl numim Norte Chico, referindu-ne la o parte din coasta Pacificului, la nord de Lima. (Nu știm cum îl numeau locuitorii lui.) La Norte Chico, pescuitul în curenții plini de fructe de mare din largul coastei sud-americane a Pacificului susținea o densitate a populației care a devenit urbană în jurul anului 3500 î.Hr. Civilizația Norte Chico provenea dintr-o cultură neolitică destul de diferită – și mult mai limitată – de civilizațiile din Eurasia.

Animalele domestice esențiale din Eurasia (cu excepția câinilor) nu existau în Americi. Pe de altă parte, plantele domesticite erau din belșug. Cel mai important era porumbul, cereala cu origini în America Centrală, care s-a răspândit în America de Sud. Coasta din Peru e destul de aridă, astfel încât câmpurile din Norte Chico depindeau de irigații. Râurile care izvorau din munții Anzi puteau fi ușor îndreptate către solurile aluvionare care mărgineau fiecare curs de apă. Țesutul era o parte importantă a culturii neolitice din Anzi. Fermierii din Norte Chico cultivau bumbac pentru a țese năvoade sau haine. Orientarea către mare a orașelor din Norte Chico pare semnificativă, având în vedere noile idei despre navigația în Pacific la începuturile istoriei omenirii. Orașele din Norte Chico s-au prăbușit în deșertul de coastă din Peru în jurul anului 2000 î.Hr. și au fost redescoperite de arheologi destul de recent.

Mexic. Civilizația olmecă, de pe coasta de est a Mexicului, a fost, de asemenea uitată, în ciuda capetelor uriașe sculptate în piatră, ascunse ulterior de lianele de nepătruns din vegetația tropicală. Toate celelalte urme ale orașelor olmece dezvoltate în aceeași epocă precum dinastia Shang din China au dispărut. În ultimele decenii, arheologii au identificat orașe olmece cu tumuli piramidali și săli de bal ceremoniale care în cele din urmă au devenit specifice pentru această parte a Americii.

Civilizația olmecă a apărut, de asemenea, în solurile aluvionare aduse de râuri. Solurile aluvionare au avantajul de a fi fertile, bine udate și bine uscate fără ajutorul aratului. În loc să are

câmpuri mari, olmecii și populații similare lor au plantat culturi în grădini mixte care erau mai puțin vulnerabile la dăunători și eroziune. Fondul de plante domesticite americane era extraordinar de bogat, cu o hrană de bază asigurată de porumb și de fasole când erau cultivate împreună. Orașele olmece au fost părăsite și în cele din urmă au fost înghițite de junglă în jurul anului 400 î.Hr., dar civilizația lor bazată pe porumb a fost moștenită de populațiile agricole în dezvoltare care vor fi menționate mai târziu.

În concluzie, marile surplusuri agricole au concentrat populația și au permis proliferarea artelor, schimburilor și comerțului. Forțe umane variate se hrăneau unele pe altele. Este ca și cum, printr-o analogie cu reacția de fuziune nucleară, când se atingea o masă critică a populației, orașele apăreau. Orașele în sine erau ceva nou din punct de vedere calitativ, dar posibilul viitor al asocierilor umane nu era prefigurat acolo. În schimb, primele civilizații par să fi fost fragile și, odată ce au dispărut, au fost uitate. În loc să fie o descoperire prețioasă sau o evoluție culturală impresionantă, civilizația a fost produsul firesc al unor fermieri de succes care aveau foarte mulți copii. În istoriografia tradițională însă, primele civilizații apar ca niște lumini în întuneric. Haideți să analizăm întunericul.

Vin barbarii

Vă amintiți de crescătorii de animale care au pus bazele culturii războinice în stepele eurasiatice? Împinși de secetă, ei au invadat stepa și au copleșit

centrele rămase din civilizația eurasiatică între anii 1700 și 1200 î.Hr., conferind un dinamism îndelungat istoriei lumii. Nu era vorba doar de călăreții din stepă. Așa-numiții barbari erau toți cei care rămăseseră „necivilizați".

Barbar a fost la origine o insultă în greacă pentru oricine nu era grec. (Incapabili să vorbească corect, spuneau doar *bar bar*.) Refuzând să admirăm primele civilizații, vom refuza cu atât mai mult să-i disprețuim pe „barbari", deși vom continua să folosim termenul. În sensul strict al cuvântului, ei erau cei care scăpaseră de taxarea urbană. Chiar dacă la origine a fost o insultă, cuvântul „barbar" le evocă prezența în istoria lumii mai bine decât eufemismele academice de tipul „păstori mobili". Dacă barbarii au pus la încercare civilizația, cine i-ar putea învinovăți?

Iar dacă civilizația a tremurat, cine ar putea s-o blameze? Când metalurgia bronzului a fost adăugată la modelele culturale eurasiatice de bază în jurul anului 2000 î.Hr., populațiile barbare din stepă au adoptat-o de la bun început. Sintashta, centrul producției de care de la poalele Uralilor, a devenit un nucleu important al metalurgiei, în timp ce securile, săbiile și vârfurile de săgeți din bronz au înlocuit treptat lamele și vârfurile șlefuite din piatră. Cultura materială a stepei i-a influențat pe crescătorii de animale să adopte o existență războinică. Calul le oferea viteza atacului și șansa de a scăpa. Numeroasele vite le furnizau o sursă mobilă de hrană. Arcul devenise o armă devastatoare.

Barbarii din stepe erau de diferite tipuri. Ei reprezintă mai degrabă un mod de viață decât un

grup etnic. Se pare că unii dintre primii barbari aveau păr blond, piele albă și ochi albaștri. Mumii din Epoca Bronzului care se potrivesc acestei descrieri au fost găsite în toată Asia Centrală până în deșerturile din nord-vestul Chinei. Populații din estul Asiei – precum hunii și mongolii de mai târziu – au dominat din ce în ce mai mult stepa pe parcursul timpului. Toți crescătorii de animale aveau în comun dorința de a avea lucruri pe care nu le puteau produce. Împărtășeau, de asemenea, o capacitate militară remarcabilă. Încă din fragedă copilărie, crescătorii de animale din stepă învățau să călărească și, în cele din urmă, să tragă cu săgeți de pe spinarea calului. Totuși, înainte de epoca războinicilor călare a fost cea a carelor.

Carele au dominat câmpurile de luptă din Eurasia vreme de o mie de ani. Lupta din car presupunea arme speciale și un exercițiu constant. Oamenii din stepă au creat un arc mic, din compozit (făcut din coarne de animale, ligamente și lemn), care era destul de scurt pentru a fi mânuit liber în spațiul restrâns din car. Când barbarii au început să-și măsoare puterea cu primele civilizații din lume, au avut succese constante. Conduși de războinici, ținuți în permanență în stare de război și mânați de secetă, barbarii din stepe s-au îndreptat spre vest în Europa, spre sud în Orientul Mijlociu și India și spre est în China.

Nu puteau fi opriți. Măcelul lor a declanșat luptele și frământările fără sfârșit care vor caracteriza istoria lumii în următorii trei mii de ani. S-a dezvoltat un model repetitiv: un rege barbar ocupă un oraș. Aceasta este o răsplată care, în cea

mai mare parte, nu poate fi transportată pe spinarea calului. Un oraș este o gâscă cu ouă de aur – dispare gâsca, dispar și ouăle. Aceștia sunt însă crescători de animale și războinici care habar nu au cum să guverneze un oraș. Trebuie să învețe de la cetățenii cuceriți. Treptat, orașul îi absoarbe pe invadatorii necioplițti care devin civilizați și „pașnici". Nu mai sunt dușmani ca verii lor barbari din câmpii. Când următorul val de barbari îi amenință, acesta triumfă, cucerește orașul și ciclul se repetă. Această scurtă narațiune este o caricatură creată de istoricii antici, dar surprinde adevărul. Evenimentele istorice concrete includ accidente neplăcute, precum schimbări climatice. Istoricii și climatologii au găsit semnele a cincizeci de ani de secetă severă în mare parte din Afro-Eurasia din 2200 î.Hr. până în 2150 î.Hr. În mod inevitabil, perioada lungă de secetă a pus presiune atât pe fermieri, cât și pe crescătorii de animale. În timp ce fermierii au îndurat și au muncit mai mult, crescătorii de animale au început să migreze.

O populație cunoscută sub numele de hitiți s-a deplasat din stepă spre sud, în căutare de pajiști verzi, oprindu-se în cele din urmă în ținuturile ierboase înalte din centrul Anatoliei. Hitiții erau crescători de animale care sacrificau cai pentru zeii cerului și trimiteau vizitii arcași în război. Au devastat Mesopotamia de Nord și, în anul 1595 î.Hr., au jefuit mărețul și gloriosul Babilon, pe atunci cel mai mare oraș din lume. Apoi, hitiții au hotărât să se stabilească într-un loc. Între 1800 și 1200 î.Hr., mai multe regate hitite similare au apărut în Anatolia, dar imitațiile erau mereu puțin

rustice, niciodată atât de elegante și de rafinate precum originalul din Mesopotamia.

Oamenii civilizați din Mesopotamia au fost zguduiți de această întâlnire. Munca agricolă intensificată a accelerat salinizarea câmpurilor irigate. Unele orașe au încetat să mai existe, iar altele s-au micșorat odată cu recoltele lor. Între timp, cu hitiții bântuind prin nord, un alt val de schimbări climatice a extins deșerturile din Sahara și Arabia, împingând o altă mulțime de crescători de animale barbari strămutați spre sudul Mesopotamiei. Locuitorii asediați ai orașelor i-au numit pe nou-veniți amoriți, „oameni din vest". Pe la 2000 î.Hr., invadatori barbari de diferite etnii au cucerit aproape toată Mesopotamia. Babilonul a devenit capitala lor. Din acest punct, regatele mesopotamiene aveau să dispună și ele de arcași care luptau în care de luptă. Între timp, noii conducători ai celei mai vechi civilizații a lumii s-au preocupat să răspândească vechile povești despre regi-eroi de origine divină. Regii războinici erau acum la apogeu. Vechea poveste a lui Ghilgameș a fost inscripționată pe tăblițe umede de lut cam în această perioadă.

În Egipt, seceta extremă din anii 2150–2050 î.Hr. a întrerupt revărsările anuale ale Nilului și a răsturnat Regatul Vechi care condusese Egiptul de-a lungul mai multor dinastii. Nu invadatorii au fost problema. Puterea statului egiptean pare mai curând să fi fost subminată pe plan intern. Restabilit sub numele de Regatul Mijlociu, statul egiptean a fost consolidat ideologic prin promovarea sistematică a unei noi divinități principale identificate cu faraonul. În plus, o nouă prosperitate a făcut

posibilă extinderea celui mai prețios bun al Egiptului antic, speranța de viață după moarte, care în Regatul Vechi fusese rezervată doar pentru faraon. În Regatul Mijlociu, războinicii, preoții, scribii, chiar și negustorii egipteni încercau să obțină viața veșnică. Apoi, invadatorii au pus capăt Regatului Mijlociu din Egipt. Purtau numele de hicsoși. Vorbeau o limbă semită, deci nu erau oameni din stepă. Dar utilizarea carelor trase de cai și a arcului din compozit arăta că erau la curent cu inovațiile. Hicsoșii au condus Egiptul de Nord timp o sută de ani.

După această pauză scurtă, apărătorii Egiptului s-au regrupat, au devenit conducători de care și au reușit să-i alunge pe invadatori cu propriile arme. Armata proaspătului și agresivului Regat Nou din Egipt a început să avanseze în Palestina și Siria, unde faraonul Tutmes al III-lea a condus aproape o mie de care în bătălia de la Megiddo din anul 1469 î.Hr.

Între timp, așezările afectate de secetă de pe fluviul Ind se micșoraseră de secole când barbarii din stepă au intrat în scenă cu carele lor, în jurul anului 1500 î.Hr. Nu există dovezi directe despre interacțiunile dintre oamenii de pe valea Indului și acești barbari care își spuneau arieni. Într-un fel sau altul însă, orașele de pe valea Indului au dispărut complet, iar barbarii s-au răspândit treptat în nordul subcontinentului indian. Ca toți barbarii din stepă, ei erau crescători de animale care au trebuit să învețe agricultură de la oamenii pe care îi cotropeau. Invazia a creat o diferență permanentă între nord și sud în cultura și demografia Indiei. În India de azi,

nordicii au o piele mai deschisă la culoare, moştenită probabil de la invadatorii barbari.

Ideologii naziști de la începutul secolului XX au adoptat termenul de *arian* pentru a indica fantezia lor că erau descendenți din eroii rasiali cuceritori din preistorie. Hitler însuși a reinventat svastica, un vechi simbol indian al norocului, ca însemn nazist. Sigur că nu putem să-i învinuim pe arienii istorici pentru fanteziile naziste. Adevărații arieni erau doar niște oameni din stepă conducători de care, ce sacrificau cai și îi venerau pe zeii cerului. Sacrificiile lor ritualice complexe și folosirea de către preoți a unor licori sacre halucinogene au fost detaliate în poemele sanscrite denumite *Vede*. De asemenea, arienii au adus cu ei rădăcinile sistemului de caste care va deveni, peste mii de ani, cel mai distinctiv element al civilizației indiene.

În ce privește China, în partea de est a stepei, barbarii au ajuns acolo ceva mai târziu, în jurul anului 1200 î.Hr., împinși de un alt val de uscăciune climatică. În China nu au găsit nimic de prădat la fel de impunător ca Babilonul. Totuși, orașele agricole în curs de dezvoltare, înconjurate de ziduri, din valea Fluviului Galben aveau exact ceea ce nou-veniții doreau, ba chiar le aveau din plin. Obiectele din bronz confecționate în timpul dinastiei Shang erau cele mai bune din lume. Mai exista și mătasea, cea mai scumpă dintre textile. China producea o mulțime de bunuri de bază pe care populațiile stepelor puteau să le transporte cu ușurință acasă în iurtele lor. În consecință, măcelul barbarilor a fost diferit în China, implicând evident războiul, dar și mai mult comerț. Mai presus de orice, a fost mai

îndelungat decât oriunde altundeva. Într-adevăr, prezența permanentă a populațiilor stepelor de-a lungul granițelor de nord ale Chinei a devenit o temă centrală în istoria chineză, întinzându-se pe parcursul celor mai puternice dinastii imperiale.

Așadar, provocarea barbară mai degrabă a stimulat dinastia Shang decât să o răstoarne. În cele din urmă, locuitorii din orașele din valea Fluviului Galben au fost puternic influențați de vecinii lor călăreți. Influența era cea mai puternică în vârf. Preferința dinastiei Shang pentru capitale temporare are ceva din aerul stepei. Mai mult, războinicii nobili din valea Fluviului Galben au început în scurt timp să își construiască propriile care de luptă. Acestea aveau roți mai mari în comparație cu modelul standard eurasiatic, permițându-le să se deplaseze pe teren mai accidentat, iar pe platforma mai lată încăpeau trei bărbați, nu doi. Orașele dinastiei Shang au folosit în final mii de care și au importat mii de ponei de stepă pentru a le trage.

Regii dinastiei Shang au stăpânit doar o mică porțiune din ceea ce este astăzi nordul Chinei. Cu toate acestea, pretențiile dinastiei Shang formează bazele Imperiului Chinez unificat.

O mie de ani vor trece până când împărații Chinei ajung să conducă cu adevărat cea mai mare parte a țării. Crescătorii de animale din stepă vor rămâne jucători politici importanți în istoria chineză până în timpurile moderne. Totuși, într-un fel sau altul, în ciuda multor dificultăți și perioade de fragmentare, precum și a multor contribuții externe (cum ar fi ceaiul, orezul și budismul), civilizația Fluviului Galben nu a fost niciodată distrusă și înlocuită. În

schimb, cultura sa materială, scrierea și limba, miturile și legendele sale au devenit elementul dominant al întregii civilizații chineze ulterioare. Această continuitate (nu caracterul prematur al primei sale apariții) face civilizația chineză să fie cu adevărat străveche.

Leagăne ale despotismului

În jurul anului 1000 î.Hr., războinicii conduceau toate așa-numitele leagăne ale civilizației. Din multe privințe, acestea nu erau niște locuri prea sănătoase sau atractive pentru locuit. Animalele domestice și densitatea mare a populației făceau societățile agricole timpurii să fie vulnerabile la epidemii, iar primii locuitori ai orașelor riscau și mai mult. În loc să crească, populațiile urbane au tins să intre în declin fără vreun val constant de nou sosiți. În loc să fie superioare politic și social, primele civilizații au devenit treptat caricaturi ale despotismului. În multe dintre ele, regii și preoții au înființat instituții opresive de control social, care au constituit începuturile puterii de stat globale.

Puterea regală și stratificarea socială au devenit strâns legate de religiile de stat. Conducerea războinicilor a emis pretenții la stăpânire absolută prin dreptul divin. Nu doar inegalitatea socială, ci și sclavia totală de diferite tipuri au devenit norme în primele orașe, afectând probabil o largă parte a populației. Faraonul din Egipt, de exemplu, conducea ca un zeu în viață pe Pământ. Întregul stat era proprietatea lui și toți preoții, gospodarii săi. Cele mai trainice monumente construite vreodată, piramidele din Egipt, erau reședințe pentru viața de

apoi regală. Pretențiile la divinitate au dus la legături incestuoase în familiile regale, o problemă bine documentată în analiza genetică a unor mumii de faraoni. Servitorii castrați denumiți eunuci păzeau haremurile regale.

Regii mesopotamieni aflați în conflict nu pretindeau că sunt de natură divină. Ei își imaginau un panteon de zei rivali care hotărau destinul oamenilor. Fiecare oraș avea propriul zeu patron în panteon. Societatea sumeriană era structurată de activitățile templelor fiecărui oraș care constituiau o mare parte a peisajului urban. Ziguratele sau piramidele în trepte, care au reprezentat conturul orașelor mesopotamiene timp de o mie de ani, nu erau morminte precum piramidele egiptene, ci mai curând temple pe o platformă înaltă. Și cel puțin într-unul din aceste temple se pare că regii sumerieni legiferau uniunea dintre spiritual și lumesc printr-o împerechere ritualică cu o mare preoteasă. Poate că era o pantomimă, dar mesajul era clar. Regii mesopotamieni aveau relații apropiate cu puterea divină.

Regii dinastiei Shang din valea Fluviului Galben își arătau diferit intimitatea cu puterea divină. În ceremonii cvasipublice, aceștia le puneau întrebări strămoșilor regali decedați despre probleme importante. Oare o să plouă suficient la primăvară? Ne vor ataca dușmanii la toamnă? Și, mai ales, va avea împărăteasa un fiu? Având avantajul unei poziții în ceruri, strămoșii regali știau. Întrebarea era inscripționată pe un os oracular care era după aceea aruncat în foc, până se crăpa. Răspunsul la întrebări putea fi descifrat în resturile distruse și printr-un

studiu serios al acestora. Regele Shang era numit Fiul Cerului.

Se pare că puterea de stat a apărut mai încet în Americi. Totuși, societatea olmecă timpurie pare să fi fost stratificată și orientată către războinici. Celebrele capete uriașe de piatră olmece, dominând, câte unul, fiecare oraș olmec, îi reprezentau, aparent, pe regi. Multe practici religioase asociate cu aztecii și cu mayașii proveneau de fapt de la olmeci. Printre acestea, se numără construcția piramidelor în trepte care aveau în vârf temple, precum ziguratele. În aceste temple, se pare că regii olmeci își vărsau propriul sânge și îl ardeau ca sacrificiu adus zeilor, în numele comunităților lor. Puternicele state aztece și incașe care au existat mult mai târziu, în timpul invaziei europene, formaseră legături complicate între puterea regală și ideologia religioasă.

Orașele, scrierea, armatele permanente și ideologia teocratică le-au permis regilor războinici să creeze structuri de putere durabile. Nobilii războinici își codificau prin statut superioritatea asupra oamenilor de rând, garantată de divinitate, și o gravau în piatră. Inegalitatea socială extremă a devenit o trăsătură a vieții civilizate care era asumată automat și rareori pusă la îndoială. Odată ce premisa fusese îndeplinită, principala acțiune de subordonare avusese loc, scenariul fusese aprobat, iar acum urma numai să fie repetat de nenumărate ori la rând.

Spațiile urbane erau scenele esențiale pentru exercitarea privilegiilor în viața cotidiană. În primele orașe, statele comandau monumente și opere de artă, investind averi semnificative în întreținerea

templelor și oferirea jertfelor pentru zeii orașului. În spații publice precum teatrele și pieţele, oamenii de rând – ca să nu mai vorbim de sclavi – interpretau respectul celor obișnuiți să îi servească pe stăpânii lor. Între timp, clasele conducătoare cultivau relații, controlau funcții și resurse, făceau plimbări și flirtau, mergeau la templu, aveau acces la palat. Locuiau în conace, purtau haine și bijuterii ce simbolizau statutul superior. Dominația lor căpăta permanență prin repetiție nesfârșită, în timp ce săracii se răspândeau pentru a face loc bogaților, le purtau lecticile pe străzi și îi serveau trup și suflet. Forța armată, altă trăsătură esențială a construcției unui stat, era concentrată în orașe – cazărmile, închisorile și fortificațiile fiind în general urbane. Primele state își menținеau specialiștii militari profesioniști pentru a aplica legea, a colecta taxele, a-i încarcera sau a-i executa pe vinovați.

Intensificarea subordonării sociale a afectat sexualitatea și structurile de gen. Patriarhatul strict și prostituția oficială erau caracteristici normale ale primelor civilizații. Șirurile de soții și concubine, răsplata războinicilor învingători, erau un privilegiu monarhic standard. Principiul dinastic al domniei ereditare transforma paternitatea regelui într-o problemă de stat. Eunucii, care nu puteau fizic să-l înșele pe rege, erau considerați paznicii, servitorii și tovarășii ideali în spațiul sacru rezidențial al palatului. Despărțiți fiind de viața de familie, eunucii de la palat nu erau distrași de la loialitatea instituțională probabil fiindcă nu aveau urmași pe care să-i favorizeze. Aceștia au devenit scribi de stat și birocrați în toată Asia. A fost o caracteristică a

guvernării pe care Americile, ce duceau lipsă de experiență în creșterea de animale, nu au dezvoltat-o niciodată.

În ciuda acestui despotism, orașele au devenit locuri de întâlnire interculturală productivă și scenele unor piețe reglementate care funcționau pe baza măsurilor și greutăților standard, ca să nu mai vorbim de monedele cu valori specifice. Orașele găzduiau tribunale, locuri de ceremonii publice organizate prin generozitatea statului. Specializarea într-un anumit meșteșug complex a fost, de asemenea, un fenomen urban. Scrierea era aproape exclusiv urbană. Doar în orașe, datorită comerțului pe distanțe lungi și legăturilor administrative, au putut populațiile istorice să fie conștiente de lumea largă. Doar în orașe puteau să urmărească spectacole profesioniste, să viziteze temple sau să se comporte ca și cetățeni, participând activ la autoguvernare. Lucrurile pe care le considerăm realizări extrem de artistice și intelectuale erau mereu urbane. Orașele au devenit și au rămas astfel un loc privilegiat în viața oamenilor.

Aceasta a fost adevărata lor scânteie de geniu, mai degrabă un efect decât o cauză a urbanizării. Când baza lor agricolă s-a erodat însă, civilizațiile timpurii s-au prăbușit și au dispărut. Orașele civilizației Norte Chico din Peru, acelea ale civilizației olmece din Mexic și ale civilizației de pe valea Indului din Pakistan nu au dat semne că au fost distruse într-un asalt violent al barbarilor. În schimb, declinul lor, ca acela al multor altor civilizații dispărute din istoria lumii, pare să fi avut loc pur și simplu deoarece și-au pierdut capacitatea de a-și hrăni populațiile dense.

Schimbările climatice naturale și degradarea peisajului din cauze umane sunt principalele bănuieli. Boli contagioase au jucat, neîndoielnic, un rol frecvent. Când locurile de întâlnire urbane au fost părăsite, scânteia de civilizație a dispărut și... viața a continuat. Cât de memorabile au fost dacă am uitat de ele atât de repede?

Modelul nostru pentru societățile premoderne este aproape complet. Grupuri de culegători, clanuri, sate, regate, civilizații – și în curând imperii. Cronicile imperiale spun o poveste despre războaie dinastice veșnice și conflicte de familie, privilegii și putere, distrugeri și jafuri, trădări, perfidie și crime dintre cele mai mârșave. Nici un subiect nu ocupă mai multe pagini din istoria lumii decât politica dinastică, o poveste nesfârșită și ciclică despre oameni buni și oameni răi, care s-au distins doar prin legături speciale între familii aristocratice sau prin lipsa acestora. Majoritatea poveștilor imperiale, studiate în detaliu, nu sunt decât un spectacol de teatru fără o bază concretă sau o semnificație reală. Nu vom săpa prea adânc, ci ne vom limita la contextul de bază.

Repede, cine a fost cel mai faimos cuceritor?

4.

ALEXANDRU

Cuceritorul Alexandru cel Mare, reprezentat aici în bătălia decisivă de la Gaugamela, a fost ca un star rock al lumii antice. Imaginea sa, definită prin părul fluturând în vânt de pe monedele aflate în circulație, a fost imitată timp de sute de ani după moartea eroului în 323 î.Hr. Alexandru a fost un ideal al

cultului războinicului, un promotor al civilizației grecești și un făuritor de imperii. Formarea imperiului este punctul central al acestui capitol. Imperiile sunt un element inevitabil în istoria lumii. Împreună cu regatele, acestea ne-au organizat geopolitica mai mult de două mii de ani.

Ce este un imperiu? Un imperiu e mai mult decât un regat. Un rege conduce o țară, în timp ce un împărat conduce mai multe țări. Un împărat este un rege al regilor. Astfel, un imperiu este, în mod firesc, mai mare și, mai ales, multietnic în comparație cu un regat. Imperiile așază monarhia într-un context mai larg și mai complex. Principiile dinastice de bază – patriarhat, moștenire ereditară, legături cu o nobilime privilegiată – sunt aceleași. Câteva femei au condus imperii, dar ele formează o minoritate. Hatshepsut, singura împărăteasă puternică a Egiptului de-a lungul istoriei sale milenare, s-a portretizat ca bărbat pentru a nu-și induce în eroare supușii, în ale căror minți stăpânirea și masculinitatea erau strâns legate.

Lumea imperiilor prezentată în acest capitol – stratificată, condusă de războinici, concentrată pe orașe, dar predominant rurală și înființată pe puterea productivă a țărănimii agricole exploatate – a continuat ca model de bază al civilizației până în urmă cu doar două sute de ani. Ea cuprinde cea mai mare parte din ceea ce numim istorie mondială.

Culegătorii, fermierii și crescătorii de animale „necivilizați" încă locuiau mare parte din lume. În cele din urmă, toți aveau să fie înghițiți în vârtejul civilizației mondiale. Între timp, erau la marginea ei. Acest capitol ne poartă prin Epoca Bronzului și

Epoca Fierului (termeni demodați, dar încă folositori) din aproximativ 1500 î.Hr. până în zorii erei noastre. În acești ani, civilizația mondială a ocupat o fâșie lată aflată la latitudine medie în Eurasia, de la Marea Mediterană până la Marea Chinei de Est, precum și părți mai mici din America Centrală și de Sud. Civilizațiile eurasiatice aveau multe în comun, dar erau foarte puțin conștiente unele de altele. Când Alexandru a cucerit „întreaga lume cunoscută", ea se întindea doar din Grecia până în India.

Totuși, Alexandru nu căuta relații. Ca un adevărat imperialist, misiunea lui era să-și impună propria viziune despre o lume mai bună, în care toți oamenii vorbeau grecește. Europa nu era interesantă pentru Alexandru. Vestiții săi dușmani, perșii, erau imperialiștii care trebuiau înfrânți. Imperiul Persan, primul cu adevărat mare în istoria lumii, reprezenta „lumea cunoscută" pe care Alexandru a hotărât să o cucerească.

Orașe-stat și imperiu

Acum intră în scenă Marea Mediterană.

Marea Mediterană de Est a atras influențe civilizatoare din Egipt și Mesopotamia, cu care se învecina. Când schimbarea climatică i-a strămutat pe crescătorii de animale barbari din stepele Eurasiei, în jurul anului 2100 î.Hr. și din nou în jurul anului 1200 î.Hr., unii dintre ei au descoperit țărmurile Mediteranei de Est. Acolo i-au întâlnit pe oamenii civilizați care îi precedaseră și s-au amestecat printre ei, începând curând să construiască orașe. De asemenea, în timp au devenit

„oameni ai mării" adaptați la noul lor mediu, abandonându-și obiceiurile de stepă (dar nu și carele) pentru a deveni primii negustori și navigatori pe mare. Rețeaua lor comercială s-a extins în cele din urmă în toată Mediterana și Marea Neagră.

Diferite popoare ale mării s-au așezat pe coasta de est a Mediteranei, din Grecia până în Palestina și, mai ales, au locuit în multe insule mici și mari. Știm, într-o mică măsură, ceea ce au înlocuit. La începuturile civilizației europene se află populația minoică care a construit palate în Creta încă din anul 2000 î.Hr. Viața lor insulară pare să fi fost destul de sigură, iar palatele lor nu erau foarte fortificate. Arta lor frumoasă nu acordă importanță războinicilor sau carelor de război, ci femeilor autoritare. Apoi, pe urmele minoicilor, au venit oamenii stepelor, grecii micenieni vestiți datorită Războiului Troian, care s-au așezat în Grecia continentală și i-au cucerit pe minoici, distrugându-le cultura în jurul anului 1400 î.Hr. Cei mai îndrăzneți navigatori au fost fenicienii ale căror așezări principale au fost Tir (în largul coastei Libanului) și Cartagina, pe coasta Africii, aproape de Sicilia.

Comerțul pe mare a fost elementul central al vieții mediteraneene. Pentru a scăpa din ghearele imperiilor continentale, popoarele mării au preferat să-și întemeieze așezările în insule sau pe coastele îndepărtate ale mărilor. Traseele lor principale de-a lungul coastei Africii de Nord și sudului Europei urmau căile vântului și mareelor în direcția inversă acelor de ceasornic în jurul Mării Mediterane, cu opriri frecvent pentru comerț. Oamenii mării plantau grâu și ovăz în solurile mediteraneene

rarefiate și stâncoase. Au construit nave masive, cu pânze, pentru a transporta vin, ulei de măsline, cherestea și minereuri metalice, vântul împingându-i mereu din spate. Aveau și galere elegante conduse de șiruri de vâsle, acestea fiind primele nave de război din lume construite cu acest scop, prorele lor fiind înarmate cu pinteni ca să perforeze chilele altor nave de război. În comparație cu civilizațiile din Egipt, Mesopotamia, India sau China, oamenii Mării Mediterane trăiau la o scară mult mai redusă. Se guvernau singuri fără ajutorul unei preoțimi puternice sau numeroase. Organizarea lor socială caracteristică consta într-un singur centru urban înconjurat de o mică provincie – un oraș-stat.

Grecii erau cei mai numeroși și de departe cei mai cunoscuți dintre acești nou-veniți pe țărmurile Mediteranei. În mod ironic, ei au intrat în peisaj ca barbari de tipul celor pe care i-au batjocorit nemilos mai târziu. Astăzi, mitologia, filosofia, arta, literatura și arhitectura greacă definesc civilizația superioară în cultura populară occidentală. Adesea, ni-i imaginăm pe greci singuri, ca actori pe o scenă pustie sau cel mult luptându-se cu mulțimi de perși dezumanizați. Apreciem realizările culturale ale Atenei din epoca de aur, un oraș-stat faimos și, totuși, doar unul din alte zeci. Ne identificăm cu gândirea greacă, sculptura greacă și rezistența greacă în fața invaziei persane. Reafirmăm celebrarea culturii grecești periodic, la Jocurile Olimpice, care au început ca un concurs de atletism între orașele-stat grecești. Alergăm maratoane (mărturisesc că eu nu) fără a ști că această cursă comemorează victoria atenienilor asupra Persiei. În Statele Unite, clădirile

guvernului și universităților au imitat multă vreme arhitectura templelor din Grecia.

Grecia antică deține un loc unic în imaginația occidentală. O considerăm pe bună dreptate un izvor al modernității. Totuși, trebuie să ni-i imaginăm pe greci ca actori pe o scenă plină cu alți actori. În jurul anului 1000 î.Hr., grecii erau invadatorii barbari tipici, cu o limbă, care și zei ai cerului ce proveneau din stepe. Povestea Războiului Troian, redată în *Iliada* de Homer, arată preocuparea lor intensă față de patriarhat și cultul războinicilor. Între timp, o parte semnificativă a populației grecești era formată din prizonierii de război ținuți în sclavie. Galerele de război grecești erau puse în mișcare de sclavi legați în lanțuri de băncile lor, condamnați să se scufunde odată cu corabia. La momentul Războiului Troian, faimoasele realizări culturale din epoca de aur a Atenei mai aveau de așteptat o jumătate de mileniu.

Orașele-stat mediteraneene erau microsocietăți în comparație cu marile imperii ce se ridicau de-a lungul Afro-Eurasiei în ultimul mileniu î.Hr. Microsocietățile, chiar și cele orientate spre război, erau oarecum egalitare în comparație cu imperiile. Nu aveau tendința de a concentra masiv avere și putere. Orașele-stat aveau temple și zei, dar nu erau conduse de o castă de preoți sau de scribi. Regii războinici nu aveau nevoie de artificii ideologice pentru a intimida câteva mii de supuși. O mână de familii aristocratice puteau guverna un oraș-stat minor, apelând la autoritatea tradițională, fără false pretenții la sprijin divin. Grecii numeau această organizare *oligarhie*, domnia celor puțini. Echivala

cu patriarhatul în adevăratul sens al cuvântului. Capul fiecărui clan aristocratic își conducea propria familie și un fel de comitet executiv format din cei egali lui. Uneori, toți bărbații liberi și de rang înalt – cetățenii – împărțeau puterea prin vot. Dată fiind proporția de femei și de sclavi subjugați din societățile grecești, cetățenii întotdeauna însumau o mică parte din populație.

Spre deosebire de culegători, grecii nu erau egalitari. Totuși, ei reprezentau ceva evident diferit de tendința generală, caracteristică întregii Eurasii, de a crea entități politice din ce în ce mai mari, cu ierarhii sociale din ce în ce mai abrupte, construite pe noțiunea că toți conducătorii erau zei sau asemănători zeilor sau cel puțin aveau o legătură permanentă și directă cu autoritatea divină. Unii oameni din societatea greacă se bucurau de libertatea intelectuală și artistică pe care majoritatea statelor teocratice rareori o permiteau. Acesta a fost geniul rar al culturii antice grecești. În mod ironic, încercarea lui Alexandru de a crea un imperiu mondial vorbitor de greacă a fost începutul sfârșitului acestuia. Să analizăm modul în care a început crearea acestui imperiu cu mult înainte de Alexandru.

După anul 1000 î.Hr., Imperiul Neo-Asirian, primul proiect imperial notabil din istoria lumii, a dominat toate regatele din Mesopotamia și țărmul de est al Mării Mediterane din capitala neo-asiriană Babilon. Zeul neo-asirian Ashur era expansionist, dându-le adepților săi misiunea agresivității teritoriale. Atitudinea zeului era răspândită neîncetat, prin inscripții și imagini. Ambiția

crescândă a familiei regale neo-asiriene se exprima printr-o arhitectură publică elaborată și ceremonii. Zidurile palatelor neo-asiriene erau sculptate cu imagini ale victoriilor și cuceririlor împăratului. În aceste imagini, se observă mașinăria de război imperială în acțiune, șiruri după șiruri de care, trupe care poartă lănci și scuturi, asediind fortificațiile dușmanului, jefuind și înrobind prizonierii. Războiul se identifică cu gloria în ideologia neo-asiriană, iar imperiul este un scop în sine. Sau, mai curând, scopul consta în beneficiile pe care imperiul le aducea cuceritorilor. Planul divin al lui Ashur pentru Imperiul Neo-Asirian era să-l extindă până cuprindea întreaga lume.

Trebuie să ne îndoim de originea divină a acestui mesaj. Mai degrabă, ar trebui să-l considerăm o ideologie imperială tipică. Dacă favoarea divină explică și justifică războiul agresiv, iar cucerirea te îmbogățește, înseamnă că zeii sunt clar de partea ta. Nu putem să ne îndoim că bărbații puternici – nobilii asirieni, familia regală, războinicii și marii preoți – au acceptat această ideologie în parte fiindcă au dorit roadele imperiului. Clasa conducătoare neo-asiriană credea că imperiul era bun deoarece, în fond, fusese bun pentru *ea*. Dacă Ashur și ceilalți zei le spuneau ceea ce doreau să audă, nu aveau motive să se îndoiască.

Din moment ce nobilii, familia regală, războinicii și marii preoți erau de aceeași parte, zeii le ofereau confirmarea ideologică, poate și cu puțin ajutor din partea prietenilor lor. Acesta este felul în care funcționează întotdeauna ideologia politică. Ea ajută la unificarea și mobilizarea societății în jurul

scopurilor politice care îi favorizează pe cei aflați la putere. Imperialiștii asirieni aveau nevoie de nimicuri ideologice pentru a-i entuziasma pe bieții oameni care mureau pe capete în războaiele expansioniste.

Ideologiile imperialiste puteau motiva războaiele expansioniste, însă războaiele erau câștigate de oameni și arme. Mașinăria de război neo-asiriană a inaugurat epoca marilor armate permanente, mult mai numeroase decât în trecut, care nu erau recrutate pentru anumite bătălii, ci mai curând păstrate mereu în stare de război, antrenându-se și făcând ceea ce soldații obișnuiți fac în orice epocă. Purtau arme, nu de bronz, ci de fier, iar diferența este semnificativă. Ca și celelalte armate analizate în acest capitol, cele neo-asiriene erau armate din Epoca Fierului.

Oamenii învățaseră mai întâi să lucreze bronzul, încă din 3300 î.Hr., deoarece bronzul începe cu arama, care e foarte moale și ușor de prelucrat. Arama însă se găsește greu, la fel și cositorul care o întărește pentru a o transforma în bronz. Prin urmare bronzul era rar și scump, folosit în mod normal în scopurile ceremoniale și militare ale nobilimii războinice. Pe câmpurile de luptă din Epoca Bronzului, doar războinicii cu avere și statut purtau armură de bronz și aveau săbii de bronz. Prinții cu armură de bronz în carele lor din bronz descriși în *Iliada* se înfruntau, asemenea așilor zburători din Primul Război Mondial, cu o infanterie umilă care funcționa ca public și echipaj la sol.

Fierul însă era metalul maselor, unul dintre cele mai abundente elemente de pe Pământ. Fierul se găsea mai puțin decât arama sau cositorul la suprafața solului, dar era ușor de găsit dedesubt. Căutarea fierului, mineritul, topirea și forjarea lui erau provocări tehnice. Însă odată ce prelucrarea fierului a fost perfecționată, acesta a devenit ieftin și folositor pentru multiple utilizări. Acum, fierarii făceau unelte agricole, nu doar spițe pentru roțile pretențioase ale carelor de război. Fabricau lame de plug, precum și săbii. Plugurile cu lame durabile din fier forjat puteau săpa brazde dincolo de câmpiile aluvionare inundabile, extinzând foarte mult resursele pământurilor arabile. Fierul a fost utilizat mai frecvent după 1000 î.Hr.

Armatele Epocii Fierului s-au extins, așa cum cerea formarea unui imperiu. Șirurile de infanterie cu lănci și scuturi au înlocuit carele, acestea primind un rol de susținere – deseori unul simbolic. De exemplu, carele au rămas elementele de luptă ale generalilor. În plus, multă vreme după ce au dispărut de pe câmpurile de luptă, carele au continuat să concureze în curse publice brutale menținute de entuziasmul popular pentru cultul războinicului. Între timp, să lupți călare era încă imposibil deoarece nu se foloseau scări și, în lipsa lor, numai un călăreț foarte priceput putea să învârtă o sabie grea sau să sfâșie dușmanul cu lancea fără să-și piardă echilibrul. Prin urmare, marile armate ale Imperiului Neo-Asirian și ale altor imperii timpurii erau alcătuite din mase de infanterie. Armatele mari permanente dispuneau de forță de muncă să ridice fortificații și să construiască mașinării de asediu.

Berbecii de luptă dărâmau porțile orașelor care nu acceptau binecuvântările imperiului. Turnurile de asediu la fel de înalte ca zidul unui oraș asediat puteau anula avantajul înălțimii pentru apărători. Tunelurile puteau distruge zidurile orașelor, ducând la prăbușirea lor și creând spații pentru invadatorii care intrau și începeau măcelul.

În sfârșit, Imperiul Neo-Asirian a inventat noi forme de supunere pentru a controla populațiile cucerite. Deportările și munca forțată au strămutat populații întregi. Printre cei afectați s-au numărat și evreii, a căror strămutare imperială este amintită în Biblie sub numele de Exilul Babilonian. Strămutarea evreilor nu a fost o pedeapsă anume, ci mai degrabă o strategie generală folosită mai târziu de imperii din toată lumea. (Imperiul Incaș din America de Sud a procedat la fel cu grupurile cucerite două mii de ani mai târziu.) Oamenii dezrădăcinați și integrați printre vecini necunoscuți pierdeau puterea pe care o avuseseră în țara de origine, devenind dependenți de stăpânii lor imperiali. Înghițind Egiptul, „liderul" neo-asirian a reușit să cuprindă cele mai vechi centre ale civilizației lumii.

Apoi a apărut un lider și mai mare.

Perșii au venit din stepa eurasiatică în al doilea mileniu î.Hr., folosind aproximativ aceeași rută ca verii lor arieni. În timp ce arienii au pătruns în India, verii lor perși s-au dus în Iran. Uniți de primul lor mare conducător Cirus în anii 500 î.Hr., perșii au construit primul imperiu care a cuprins mai multe regiuni ale lumii. Pornind de pe platourile iraniene la sud de Marea Caspică, neluând în seamă Mesopotamia, perșii au cucerit Anatolia și apoi toate

teritoriile aflate cândva sub stăpânirea Imperiului Neo-Asirian. Odată ajunși să controleze întregul Orient Mijlociu, perșii au adăugat ținuturile Egiptului, Afganistanului modern și o parte din Asia Centrală până la marginea de vest a ceea ce este astăzi China. Acesta era imperiul pe care Alexandru l-a răsturnat în cele din urmă și l-a proclamat ca fiind al lui.

La început, perșii semănau cu războinicii din stepe. Istoricul grec Herodot era obsedat de ei, afirmând că perșii învățau doar „să călărească, să tragă cu arcul și să spună adevărul". Însă precum grecii și alți foști barbari, aceștia n-au lăsat ca rădăcinile lor provinciale să-i țină pe loc. Imperiul lui Cirus și dinastia sa au condus cele mai mari armate văzute vreodată. Armatele perșilor foloseau trupe de cămile și elefanți. Deplasau zeci de mii de soldați pe poduri de pontoane temporare care se puteau întinde chiar și peste curentul puternic al Bosforului care separă Europa de Asia. Imperiul Persan a folosit, de asemenea, prima flotă adevărată și permanentă (având echipaje formate din supuși fenicieni și greci).

Mult mai important însă decât capacitatea lor de a purta războaie erau tehnicile mai subtile de așa-zisă putere necoercitivă. Diferit de împărații neo-asirieni care doreau să pară amenințători și implacabili, Cirus și-a asumat o imagine etică. Atunci când adăuga la imperiul său populații ce nu erau persane, Cirus pretindea că le elibera de propriii regi opresori. Astfel, i-a eliberat pe evreii pe care neo-asirienii îi exilaseră în Babilon, permițându-le să se întoarcă în Israel. Cirus a murit pe câmpul de luptă,

cum trebuia să facă un monarh războinic, dar nu înainte de a-şi crea o reputaţie amplă şi durabilă de conducător exemplar. Cirus cel Mare a fost cel care a pretins prima oară că era „regele regilor".

Puterea necoercitivă persană era sprijinită de ideile religioase care îi diferenţiau pe perşi de imperialiştii dinaintea lor. Aceste idei îi erau atribuite profetului persan Zoroastru care trăise (dacă într-adevăr a existat) cu cinci sute de ani înainte. Zoroastru s-a împotrivit războiului şi sacrificiilor de sânge. Zoroastrismul descria viaţa omului ca o competiţie între bine şi rău. Dumnezeu favorizează binele, astfel că toţi oamenii trebuie să caute binele şi să evite răul. O relatare a acţiunilor lor va fi prezentată la judecata finală, fiind urmată de consecinţe în viaţa de apoi. Aceeaşi idee generală se regăseşte astăzi în tradiţiile islamice şi creştine.

Zoroastrismul a fost prima religie importantă care a evidenţiat principii etice universale. Înainte, etica nu era un subiect central în activităţile religioase. De exemplu, şamanii din grupurile de culegători intrau în lumea spiritelor pentru a vindeca, a exorciza spiritele invadatoare şi a afla evenimentele din viitor. Activitatea lor spirituală era comandată de părţile interesate. Zeilor despre care se credea că trăiau în templele sumeriene li se cerea în primul rând să-i favorizeze pe cei care îi venerau şi să-i distrugă pe duşmanii acestora. Zeii erau mulţumiţi de atenţia şi de loialitatea arătate de adepţii lor, mai ales sub forma sacrificiilor animale. Pentru un exemplu semnificativ de zeităţi amorale, occidentalii îşi pot aduce aminte de zeii şi zeiţele vanitoase, certăreţe şi lacome de pe Muntele Olimp care

întruchipează frumusețea, puterea, vanitatea, înțelepciunea, dragostea, viața, hărnicia, creativitatea, războiul – orice în afară de lupta dintre bine și rău.

Zoroastrismul a fost o religie de stat și o ideologie favorabilă proiectului imperial persan. Totuși, scopul a fost evident unul universal, iar împăratul mai curând îl servea decât să se ridice deasupra lui. Se presupunea că împăratul era comandantul suprem al pământenilor buni, având calități și puteri specifice pentru a organiza triumful lor asupra răului. Trebuia să se arate demn de această responsabilitate imensă. Trebuia să demonstreze, prin propriul comportament, că merita această putere. Rezultatul era o ideologie a guvernării mai convingătoare și mai puternică. Impunerea unor standarde mai înalte monarhilor le îmbunătățea uneori și domnia.

Dinastia ahemenidă fondată de Cirus a durat peste șase secole. Fiul lui Cirus, Darius, a preluat conducerea de unde o lăsase tatăl său și a adăugat noi regate la ceea ce devenea un amestec multicultural. De asemenea, Darius a inaugurat o structură administrativă oficială, împărțindu-și imperiul în provincii, fiecare condusă de un *satrap* sau guvernator imperial. Egiptul era a patra satrapie, Siria a cincea și așa mai departe. Până la un punct, fiecare satrapie putea să-și practice propriile tradiții locale. Conform regulilor imperiale, de exemplu, fiecare satrapie putea fi reprezentată ca o figură ce purta un costum regional distinctiv. Pentru a asigura comunicarea în cea mai mare unitate politică alcătuită vreodată până atunci, perșii au construit un

sistem de drumuri, cel mai cunoscut fiind Drumul Regal, care lega ținuturile persane de îndepărtata Anatolie, la o distanță de peste 2 500 de kilometri. Drumurile persane facilitau deplasarea trupelor și comerțul, la fel ca sistemul stabilit de comisionari poștali, un fel de poștă rapidă. De fapt, comisionarii persani nu erau împiedicați „nici de ploaie, nici de zăpadă, nici de întunericul nopții", conform celebrului citat (din nou, Herodot) aplicat adesea și serviciilor poștale de mai târziu. Imperiul Persan a încurajat oficial comerțul, parțial fiindcă taxele aplicate lui constituiau cel mai important venit pentru vistieria imperială. Și nimic nu înlesnea comerțul precum banii, instrumentul prin care orice produs sau serviciu putea fi schimbat cu altul. Imperiul Persan a creat prima monedă bimetalică din lume, bătând monede de aur și de argint.

Pentru a administra acest sistem complex de taxe și tributuri, Imperiul Persan avea nevoie de o limbă scrisă pe care toți birocrații săi o puteau înțelege. În clasicul stil imperial, perșii nu au adoptat ca limbă a birocrației imperiale propria limbă, ci aramaica. Aramaica era o limbă semitică, o *lingua franca* din Orientul Mijlociu, vorbită de mulți dintre supușii nepersani ai imperiului. O jumătate de mileniu mai târziu, aramaica a fost limba lui Isus și a discipolilor săi. Totuși, fusese limba birocratică a neo-asirienilor, fiind parte a unei tradiții scrise de două mii de ani în Mesopotamia. Cuceririle creau imperii, dar, așa cum au aflat perșii, comunicațiile și organizarea mențineau controlul imperial.

Dinastia ahemenidă nu a avut rivali în zilele ei de glorie. Construcția de drumuri însă, ingineria

inovatoare, gândirea filosofică și religioasă, dezvoltarea comerțului și a piețelor – aceste lucruri se întâmplau și în alte părți din Eurasia, unde imperiile puternice încă nu existau.

Regatele indiene și chineze

Cele două mari centre de populație, India și China, practicau de asemenea o agricultură complexă, construiau orașe și dezvoltau diferite întreprinderi urbane. Civilizațiile agricole din nordul Indiei și nordul Chinei erau fiecare împărțite în multe regate similare cultural, dar mereu implicate în războaie. Nu au avut parte de un imperiu până în secolul al III-lea î.Hr. Fiecare, în felul său, era un ținut diferit.

Subcontinentul indian se află pe propria placă tectonică ce s-a izbit de restul Asiei, formând masivul gigantic din Himalaya. Munții au separat India de stepa eurasiatică aproape în întregime – cu o excepție majoră, trecătoarea Khyber, un coridor îngust care astăzi leagă nordul îndepărtat al Pakistanului de Asia Centrală.

De-a lungul istoriei, prin această trecere dintre Asia Centrală și India au venit adevărate mulțimi de invadatori, începând, din câte știm, cu arienii care au intrat în India dinspre nord, în jurul anului 1500 î.Hr. Oricine sosea din Asia Centrală rece, aridă și bătută de vânturi vedea regiunea Punjab, unde trecătoarea Khyber se deschide către câmpiile subtropicale fertile și bine irigate, ca un paradis. Timp de câteva mii de ani, străinii au continuat să vină. Orice hoardă cuceritoare care năvălea la nordul sau la sudul stepei eurasiatice putea face un ocol prin trecătoarea Khyber pentru a se încălzi, a jefui și a

lăsa în urmă niște copii în nordul Indiei. Efectul cumulativ nu a fost crearea unui amestec cultural, ci mai degrabă a unuia rasial, ale cărui elemente constitutive rămâneau distincte, dar aveau trăsături comune.

Sistemul de caste modern din India își are originile în această perioadă. Acesta a impus reguli care să guverneze interacțiunile sociale. În acest sens, a fost un sistem adaptiv, cooperativ, un mod de a permite unor populații potențial în conflict să trăiască împreună, prevenind disensiuni prin predeterminarea și clarificarea relațiilor dintre elementele unei populații diverse. Este, de asemenea, un sistem de control social, printre cele mai elaborate ierarhii umane create vreodată. Multe societăți tradiționale au un fel de structură de caste. Ce sunt castele, de fapt?

Castele sunt categorii sociale definite prin naștere. Statutul castei poate fi rareori schimbat în timpul unei vieți. Casta este adesea comparată cu clasa socială. Ambele constituie un fel de stratificare, însă castele sunt definite prin naștere, iar clasele prin avere, care se poate schimba. Sistemul de caste indian se bazează pe patru categorii sociale denumite *varna*, menționate în *Vede*, cele mai vechi scrieri în sanscrită. Cea mai înaltă categorie este cea a brahmanilor care exercitau funcții preoțești, mai ales sacrificiile prin foc care le plăceau foarte mult zeilor arieni ai cerului. Cea de-a doua categorie importantă era cea a kshatriya, proprietari de pământ războinici, sursa conducerii practice în această societate. În mod normal, regii erau kshatriya. Apoi urmau vaishya, care munceau pământul și practicau meserii

și comerț. Ultima varna, shudra, îi cuprindea pe oamenii care îi serveau pe alții, făcând ceea ce era considerată a fi munca de jos. Casta shadra a fost inventată, probabil, ca mod de a-i integra pe muncitorii servili nonarieni în societatea cuceritoare.

Treptat, de-a lungul multor secole, un nou nivel de complexitate a fost adăugat în sistemul de caste indian. Fiecare varna era împărțită în subcategorii denumite *jati*. Nefiind doar niște categorii abstracte, ele erau grupuri concrete de oameni. Existau sute de jati organizate în jurul unor descendențe și meserii. Membrii unei jati respectau reguli stricte, complexe, despre alimentație și interacțiunile cu alte jati. Jati aveau propriii bătrâni la nivelul satelor. Această rețea de control social însemna că războinicii și birocrații aveau mai multă putere decât brahmanii. Regulile care guvernau varna și jati erau considerate reguli religioase. Cei mai preocupați de religie erau brahmanii, al căror rol social era să studieze, să memoreze și să aplice textele religioase. Cu cât oamenii luau mai în serios castele, cu atât îi respectau mai mult pe brahmani. Fiind casta supremă, brahmanii erau administratorii numiți și beneficiarii principali ai sistemului.

Piatra de temelie a sistemului de caste nu făcea parte din el în mod specific. *Samsara*, conceptul indian despre reîncarnarea ciclică, este o credință de bază în toate religiile native din subcontinent. Nu este menționată în *Vede*, pe care arienii le-au adus cu ei din stepă, ci numai în *Upanișade*, texte religioase care au apărut mai târziu în societatea urbană din nordul Indiei. Samsara era probabil o idee comună

pentru artistul de pe valea Indului care făcuse acea figurină ce pare că meditează în poziția lotus.

Samsara reprezintă atât o recunoaștere sublimă a unicității spiritului universal, cât și, din păcate, o impunere logică a sistemului de caste. Samsara implică nu numai reîncarnarea, ci mai ales transmigrarea sufletelor prin lumea vie, cuprinzând animale, oameni, chiar și zei. Karma cuiva (răsplata personală într-un sistem cosmic bazat pe merite) hotărăște dacă următoarea reîncarnare va fi plăcută sau nu. Să joci rolul social specific castei tale este o sursă principală de merit karmic. Așadar, pentru un shudra umil, cel mai bun mod de a se reîncarna în ceva mai bun în viața următoare este să excelezi, pentru moment, în rolul unui shudra umil. Într-o scenă faimoasă din mitologia hindusă, când războinicul Arjuna își vede propria familie pregătită să lupte contra lui pe câmpul de bătălie, el ezită. Oare ar trebui să lupte și, poate, să-i omoare? Desigur, îi spune conducătorul carului său (care este nimeni altul decât stăpânul Krișna, deghizat), căci Arjuna este un kshatriya. Trebuie să-și joace rolul desemnat ca războinic pentru a-și îndeplini karma.

Asemenea povești despre zeii și zeițele indiene, precum poveștile grecești despre Războiul Troian, erau mai degrabă cântate în versuri din memorie decât scrise. În mod paradoxal, acesta e motivul pentru care figurile religioase sunt atât de puternice în istoria indiană. *Vedele*, *Upanișadele* și alte texte religioase erau transmise în familiile de brahmani printr-o memorare strictă. Între timp, locuitorii din orașele din nordul Indiei foloseau scrisul în scopuri ce nu aveau legătură cu religia. Din păcate, scriau

mai ales pe frunze uscate de palmier, ce ofereau o suprafață asemănătoare hârtiei, mai practice decât tableta cuneiformă de argilă umedă folosită în multe scopuri, dar care în cele din urmă se fărâmau în clima caldă și umedă a Indiei. Detaliile despre istoria socială și politică a Indiei în Epoca Fierului s-au pierdut odată cu uscarea frunzelor de palmier. În schimb, textele religioase au fost păstrate prin memorare, fiind scrise mult mai târziu, pe suprafețe mult mai rezistente. Astăzi, nume de oameni și date specifice lipsesc în mare parte din istoria indiană din Epoca Fierului. Aproape toate sursele noastre sunt texte religioase.

Exact invers se întâmplă în cazul istoriei chineze din Epoca Fierului care este plină până la refuz de date precise. Iată motivul. Deși conducerea sa a fost limitată, dinastia Shang din Epoca Bronzului pretindea autoritate totală asupra a tot ce există „sub soare". Această pretenție nu a avut succes, dar nici nu a dispărut definitiv. În schimb, a fost preluată de o nouă familie, Zhou, formată din vestici relativ rurali de la marginea stepei, care au răsturnat dinastia Shang în 1045 î.Hr. Nou-venita dinastie Zhou a dezvăluit nesiguranțe tipice în dorința de a imita obiceiurile dinastiei Shang. Au învățat să fabrice bronzuri ceremoniale Shang și să le inscripționeze cu scriere Shang. Au acceptat ideea Shang că împăratul era Fiul Cerului și domnea prin mandat divin. Familia Zhou a explicat că Shang pierduse acel mandat și decăzuse deoarece nu reușise să mențină standardul moral cerut de Cer. Zhou a preluat ștafeta și a acceptat Mandatul Cerului. Conducătorii Zhou au adoptat astfel ideologia

imperială Shang și au făcut-o folosind limba scrisă a dinastiei Shang pentru a-și impune poziția. Astfel, nume și date din tradiția Shang au fost copiate și recopiate de-a lungul secolelor, folosind aceeași scriere găsită pe oasele oraculare.

Treizeci și nouă de membri ai dinastiei Zhou au revendicat statutul imperial între 1045 și 256 î.Hr., dar numai primii împărați Zhou și-au exercitat puterea în mod concret. În practică, China dinastiei Zhou nu a semănat deloc cu Imperiul Persan cu administrația sa centralizată și armata permanentă. În schimb, China dinastiei Zhou a fost mai mult o adunare de șapte regi aflați în conflict, ce guvernau state regionale, o constelație schimbătoare de forțe aflate adesea în război una cu cealaltă. Ce ținea unită această structură fragilă era asemănarea culturală și pretenția dinastiei Zhou că moștenise Mandatul Cerului, deși nu avea puterea de a-l pune în practică. În 771 î.Hr., invadatorii barbari din stepă au alungat dinastia Zhou din capitala acesteia de la frontiera de vest, destabilizând-o mai mult.

Între timp, China a dezvăluit noul model al războiului din Epoca Fierului. Carele încă erau folosite în număr mare. Greul bătăliei era purtat însă de infanteria umilă cu halebarde de fier, sulițe-securi care puteau să-i trântească pe vizitii și pe arcași din care și să-i hăcuiască în țărână. Noile tactici din Epoca Fierului implicau un șir de infanterie care își sprijinea scuturile într-un zid impenetrabil, acoperit de lănci cu vârf de fier. Chinezii au făcut ca măcelul într-un război să fie mai puțin glorios prin introducerea arbaletei. Arbaleta avea un șurub de fier, un proiectil jumătate

săgeată de lemn, jumătate glonț de plumb. Arbaleta era o minune mecanică modestă, pe care orice țăran învăța s-o mânuiască repede. Nu cerea talent sau experiență. Doar încărcai un proiectil, țînteai și apăsai trăgaciul. Buf. Arbaletele și proiectilele se produceau în masă cu sutele de mii, modernizând războiul din China Epocii Fierului. Dar unde era strălucirea? Arbaletele au avut același efect deprimant când au fost adoptate în Europa, peste o mie de ani.

De multe ori, oamenii care au condus China în Epoca Fierului *nu erau* războinici mai presus de orice. Diferența față de Occident e imensă. Într-un număr surprinzător de mare, conducătorii chinezi nu erau deloc războinici, ci cărturari care ocupau o funcție. Puțin similari cu brahmanii din India Epocii Fierului, cărturarii chinezi formau o putere omniprezentă în spatele tronului, un grup a cărui funcție era să manipuleze idei și să proceseze informații. Îi vom numi pe acești cărturari-birocrați chinezi „mandarini", un termen portughez de mai târziu, dar unul faimos și util. Diferiți de brahmani, mandarinii nu studiau texte religioase. Ei erau extrem de orientați spre texte, dar nu erau preoți. În schimb, erau funcționari, scribi, secretari, administratori, birocrați, miniștri – angajați și aliați ai statului. Toate statele trebuie să aibă funcționari alfabetizați. Ce era neobișnuit la mandarini era prestigiul lor social, care era egal cu cel al scribilor importanți din serviciul faraonului egiptean. În China Epocii Fierului tinerii membri ai elitei puteau alege o viață de cărturari, ceva de care nu se mai auzise într-o perioadă când, în toată civilizata

Eurasie, bărbații din clasa superioară preferau să se pregătească pentru a deveni războinici. Caracterul alfabetizării în China explică parțial multe lucruri.

Mandarinii erau maeștri ai unui sistem de scriere complex, nealfabetizat, bazat pe caractere, similar ca origine cu scrierea cuneiformă din Mesopotamia sau hieroglifele egiptene. Toți cititorii acestei cărți sunt obișnuiți cu scrierea alfabetică. Conține consoane și vocale, sunetele ce alcătuiesc vorbirea. Învățați câteva zeci de litere ce reprezintă consoane și vocale și puteți scrie orice cuvânt alfabetic. Pe de altă parte, continuitatea tradiției literare chineze a păstrat o formă de scriere alternativă, parțial *ideografică*. Caracterele chinezești reprezintă, în general, lucruri, acțiuni și idei (cal, cer, speranță), nu sunete. Într-un anumit fel, caracterele ideografice permit comunicarea între oameni care vorbesc limbi diferite. Dacă amândoi recunoaștem animalul care trage un car putem amândoi să citim cuvântul, chiar dacă îl pronunțăm „ma" sau „cal". Așadar, caracterele înlesnesc comunicarea între spații lingvistice. De asemenea, transformă caligrafia într-o formă de artă. Marea problemă e că un sistem ideografic necesită un semn distinctiv pentru fiecare lucru sau idee ceea ce, în practică, înseamnă să înveți să citești și să scrii mii de caractere unice. Tocmai dificultatea acestei alfabetizări o făcea prețioasă, iar oamenii care o căpătau se alăturau unei elite foarte respectate. În China dinastiei Zhou, ei alcătuiau corpurile de administratori, judecători și agenți fiscali din fiecare stat regional.

Acești funcționari erau mandarinii. Cărturarii care reușeau să intre în această elită de funcționari

administrau tot ce se afla „sub soare". Să devii un mandarin de rang înalt era, teoretic, scopul fiecărui tânăr intelectual, deși numai câțiva chiar reușeau. Miniștrii mandarini făceau cele mai mari eforturi să organizeze societatea civilă și să încurajeze agricultura și industria. Majoritatea își foloseau cunoștințele pentru îndatoriri de zi cu zi. Cărturarii cu aceste sarcini obișnuite – cei care nu reușiseră să obțină un punctaj suficient de mare la examene imperiale extrem de competitive – țineau registre, scriau scrisori, compuneau poezii și alcătuiau (apoi copiau și recopiau de-a lungul secolelor) tratate despre arta guvernării și poezie, precum și despre arte, agricultură și industrie. Chiar dacă diferitele state războinice din China dinastiei Zhou erau permanent în conflict, ele erau conduse pe plan local de oameni care nu aveau experiență de război. Între timp, țăranii chinezi erau aleși de către stat să asaneze zonele umede, să controleze cursul râurilor, să creeze terenuri în terase pentru irigații, să sape șanțuri pentru irigații și să construiască diferite canale de transport. Populația din China dinastiei Zhou, cu baza sa agricolă aflată în dezvoltare, a început să se apropie de douăzeci de milioane în ultimele secole înaintea erei noastre.

Viziuni despre măreție

În 334 î.Hr., când Alexandru al III-lea din Macedonia, un mic regat în apropiere de nordul Greciei, a pornit să cucerească lumea cunoscută, nu a avut în plan nici China, nici India. Dușmanul său principal era Imperiul Persan înființat de Cirus care, sub conducerea moștenitorilor săi, se extinsese până

în estul Mediteranei. Învingându-i pe perşi, Alexandru avea să domine majoritatea lumii dintr-o singură lovitură, capturându-l pe marele rege persan Xerxes şi ocupând legendarul oraş Babilon. De acolo, armata lui Alexandru s-a îndreptat spre est în interiorul Persiei, către India şi Asia Centrală. Când a ajuns în aceste locuri însă armata sa era nefericită din cauza campaniei prea lungi şi îndepărtate de casă. Ce rost avea să continue cuceririle? Din cauza spiritului de revoltă al armatei lui Alexandru în India, nu se punea problema unei expediţii în China. Apoi, Alexandru a murit – în Babilon – din cauza alcoolismului sau otrăvit de propriii oameni. Avea treizeci şi doi de ani şi îşi petrecuse majoritatea vieţii adulte cucerind alte populaţii.

În ceea ce priveşte construirea unui imperiu, Alexandru a îndeplinit numai prima etapă – cucerirea. Nu a apucat niciodată să conducă, deşi a înfiinţat douăzeci de oraşe denumite după el, cel mai vestit fiind Alexandria din Egipt. Şi-a căsătorit comandanţii cu prinţesele cucerite pe parcurs, el însuşi însurându-se cu una din ele, o metodă tradiţională de a conduce imperii, dar căsătoriile nu au fost de durată. Se pare că Alexandru însuşi se considera pe jumătate divin. Mama sa, care a fost una dintre cele şapte sau opt soţii ale tatălui său, îi insuflase această idee când era copil, iar megalomania se potrivea cu imperiul. În sfârşit, Alexandru respecta foarte mult cultura Atenei la care ne gândim când ne imaginăm Grecia antică. Legenda spune că l-a avut drept tutore pe celebrul filosof Aristotel. Ca rege al Macedoniei, tatăl lui Alexandru plănuise să atace Imperiul Persan, iar

când Alexandru a preluat conducerea, a continuat și acest proiect. Se pare că purta cu sine un exemplar din *Iliada*, povestea modelului său, războinicul semizeu Ahile.

Luându-l pe Ahile drept exemplu, Alexandru și-a depășit cele mai îndrăznețe visuri. A devenit cel mai glorios războinic într-o istorie globală plină de războinici. Viața lui Alexandru este o înșiruire de bătălii și de fapte eroice. De exemplu, apare povestea clasică a prefigurării, ce dezvăluie ceva extraordinar legat de tinerețea eroului. În poveste, tânărul Alexandru ajunge să îmblânzească un cal, Bucefal, ce nu reușise să fie îmblânzit de nimeni altcineva, acesta îl va duce până în India. În cele din urmă, va numi un oraș după Bucefal. Într-o altă legendă, Alexandru se confruntă cu un mister, încurcatul nod gordian ce era imposibil de desfăcut. Prezicătorii spuneau că acela care desface nodul va stăpâni Asia. Eroul nostru desface nodul cu o singură lovitură de sabie, „tăind astfel nodul gordian". Un erou inteligent.

Alexandru a fost, fără îndoială, un mare războinic. A invadat Imperiul Persan în 334 î.Hr. cu o armată imensă, de o nouă varietate specifică Epocii Fierului, o infanterie masată cu scuturi întrepătrunse și cu lănci. Carele erau neputincioase împotriva lor. A cucerit Anatolia, eliberând-o doar pentru a fi controlată de el, propunând moartea ca alternativă. Cea mai mare rezistență a întâmpinat-o din partea orașului Tir, o așezare a oamenilor mării, aproape de coasta Mediteranei de Est și puternic fortificată. Când orașul Tir a căzut, Alexandru i-a măcelărit pe prizonierii bărbați capabili să lupte și a

vândut femeile și copiii ca sclavi. Conducătorii Egiptului s-au purtat mai potrivit cu el (din punctul de vedere al lui Alexandru), declarându-l fiu al zeului lor Amon. În Mesopotamia, armata lui Alexandru a învins o armată persană și mai mare, dar îngreunată de care, la Gaugamela. Marele rege persan a fugit de pe câmpul de luptă, iar Alexandru a ocupat capitalele imperiale Susa și Persepolis pe care mai târziu le-a incendiat, posibil accidental. În ultima sa campanie, Alexandru a cucerit marginile cele mai estice ale fostului Imperiu Persan înainte ca armata sa revoltată să-l oblige să se întoarcă.

În ciuda zvonurilor despre divinitatea sa, Alexandru s-a dovedit un muritor. Ca urmare a morții lui subite, fără moștenitori, în 323 î.Hr., imperiul a fost împărțit între generalii săi și nu a mai fost niciodată reunificat, devenind unul dintre cele mai puțin durabile mari imperii din istoria lumii. Alexandru obținuse însă o faimă nemuritoare, care fusese scopul său principal. L-a înlocuit pe Ahile ca cel mai vestit erou războinic grec.

Mai mult, încercarea lui Alexandru de a răspândi cultura greacă prin cuceririle sale a fost încununată de succes. Urbanismul, limba și filosofia, literatura și știința, arta și arhitectura grecești – de asemenea, sclavia pe scară largă și patriarhatul agresiv – au înflorit timp de secole în orașele pe care le-a fondat, din Egipt până în Asia Centrală. Această influență durabilă a culturii grecești în regiunea Mediteranei de Est poartă numele de elenism, Elada fiind denumirea antică, în greacă, a Greciei. Romanii, care au ajuns în Mediterana de Est puțin mai târziu, au adoptat și au promovat cu entuziasm elenismul.

Iulius Caesar a fost încântat să-și vadă propriul chip sculptat pe o statuie ecvestră a lui Alexandru. Limba greacă a continuat să predomine în toate Alexandriile, chiar și sub stăpânire romană. Vestitul mozaic al lui Alexandru care deschide acest capitol a fost parțial păstrat pentru posteritate deoarece împodobea casa unui patrician din orașul roman Pompeii când a erupt vulcanul Vezuviu și l-a îngropat timp de secole după moartea eroului.

Alexandru a stăpânit pentru puțin timp ținutul originar al civilizației lumii, dar această stăpânire nu a avut prea multe reușite. Cuceririle lui Alexandru nu au schimbat activitățile zilnice ale oamenilor: felul în care se hrăneau, confecționau haine, construiau case, creșteau copiii, experimentau viața și moartea. Furtunile imperiale continuau să se dezlănțuie pe suprafața agitată a civilizației eurasiatice, pe urmele eroului. Noi regi și împărați au cucerit, au impus pedepse violente asupra celor învinși și și-au răsplătit războinicii cu prăzi, doar pentru a fi cuceriți și măcelăriți la rândul lor. Timp de două milenii, monarhii și nobilii războinici au stăpânit țărani și șerbi, le-au luat averea și i-au tratat ca pe niște gunoaie. Regatele și imperiile s-au extins, s-au rupt în bucăți și s-au refăcut într-un freamăt continuu.

Între timp, curentele sociale și economice se dezvoltau treptat. Viața materială – mâncarea de bază, forma unui pantof, șindrila, moneda, războiul de țesut, plugul – au rămas la fel multe secole. Tehnologia de bază, modelele de cultivare a pământului și de creștere a animalelor, stilul de viață al sătenilor, înfățișarea orașelor, hainele, uneltele și

armele erau comune în toată Eurasia. Tendințele autodistructive ale speciei noastre, incapacitatea obișnuită de a-i trata pe toți ceilalți oameni cu respectul pe care ni-l dorim pentru noi înșine și familiile noastre – aceste patologii sociale au devenit, de asemenea, norme ale civilizației.

Unele lucruri chiar s-au schimbat în secolele după moartea lui Alexandru în 323 i.Hr. Cel mai promițător a fost apariția unor religii noi, mai etice, acelea care vor stabili modele de durată, își vor găsi adepți în toată lumea și vor defini viața spirituală a omenirii până în cel mai recent moment global. Până acum, l-am amintit pe profetul Zoroastru. El a fost doar începutul.

5.

LUMEA CLASICĂ

Așa cum este spusă astăzi, povestea lui Alexandru cel Mare este plină de legende, dar putem avea încredere că, în linii mari, e adevărată. Un rege macedonean cu acest nume a condus o expediție de cucerire a lumii, a câștigat bătălii, a fondat orașe și a murit în circumstanțe obscure. Aceleași lucruri pot fi spuse despre primii regi în general. Putem fi siguri de numele lor datorită inscripțiilor, statuilor, monedelor și mormintelor care le proclamau preamărirea. Descendențele regale erau păstrate cu grijă și adesea aduse la zi. Foarte puține alte nume și povești personale supraviețuiesc mii de ani. Doar legendele ne rămân pentru a reconstitui acel trecut îndepărtat.

Wang Zhaojun, care s-a născut în jurul anului 50 î.Hr. lângă fluviul Yangtze, era așa de atrăgătoare și de frumoasă încât păsările care o auzeau cântând și interpretând la instrumentul ei uitau să mai dea din aripi și cădeau din cer. Trimisă în orașul imperial Chang'an pentru a deveni una dintre concubinele împăratului și posibil una dintre soțiile sale, ea a refuzat să-l mituiască pe pictorul de portrete regal, conform legendei, și și-a pierdut șansa de a beneficia de favorurile regale. Împăratul a trimis-o, în schimb, ca soție pentru o căpetenie barbară care își dorea o alianță cu China, astfel că marea frumusețe a ajuns să locuiască într-o iurtă. Când soțul ei a murit,

împăratul a insistat, din dorința de a păstra alianța, ca Wang Zhaojun să continue să rămână în stepa rece și să se mărite cu o altă căpetenie barbară. Legenda acestei frumoase femei care s-a sacrificat supraviețuiește până astăzi. Sute de cântece, poezii, povești, piese de teatru și, mai recent, seriale de televiziune au omagiat-o pe Wang Zhaojun.

Uneori găsim un nume, dar nu există dovezi istorice directe despre personalitatea cu numele respectiv. Acesta este adevărul despre mulți filosofi, artiști și profeți timpurii, care îi includ pe unii dintre cei mai importanți, precum profetul persan Zoroastru. Un alt caz semnificativ este cel al lui Siddhartha Gautama, al cărui titlu de „Buddha" înseamnă cel trezit sau cel iluminat.

Buddha era conștient de spiritele malefice, precum sistemul de caste și supunerea patriarhală a femeilor. Se presupune că a trăit din 566 până în 368 î.Hr. Născut ca un kshatriya, un membru al castei războinice, legendele despre el spun că era un prinț destinat să devină rege, dar, în schimb, a devenit sfânt rătăcitor care dormea în pădure, trăia din cerșit și își petrecea zilele meditând. Conform poveștii, a meditat sub un anumit copac până când a înțeles marele mister al existenței umane: faptul că toți oamenii trebuie să îndure boala, suferința și moartea. Odată ce a fost „iluminat", și-a petrecut tot restul vieții învățându-i pe alți cerșetori evlavioși, discipolii săi, calea spre iluminare. La rândul lor, aceștia i-au învățat pe alții, astfel că budismul a devenit una dintre religiile importante ale lumii. Totuși, nu avem nici un document istoric care să menționeze pe cineva cu numele Siddhartha

Gautama sau Buddha în perioada în care se presupune că a trăit acesta. Povestea lui Buddha a fost scrisă la secole după moartea sa, de către discipolii săi credincioși, care nu constituie cea mai relevantă sursă de informații biografice.

Această situație nu este neobișnuită. Avem puține dovezi contemporane directe, sute de ani mai târziu, despre profețiile și răstignirea lui Isus din Nazaret, deși există destule informații care să ateste existența sa omenească. Pe de altă parte, precum Zoroastru, se poate ca Gautama să nu fi fost o personalitate istorică. Aceasta este, de asemenea, o situație obișnuită pentru acea epocă. Cei mai mulți intelectuali literați consideră, de exemplu, că Homer, cel mai vestit bard al Antichității, considerat autor al *Iliadei* și *Odiseei*, este un nume dat unei întregi tradiții. Cu alte cuvinte, Homer reprezintă o creație colectivă. Confucius ar fi un caz asemănător, după cum vom vedea. Intenția mea nu este iconoclasmul. Știu că nici un popor nu vrea să se gândească la marele său profet sau înțelept ca la un autor colectiv. Totuși, pentru istoria lumii, ceea ce contează nu este creatorul, ci creația. Fie că îi luăm individual sau colectiv, gânditorii pe care îi numim Buddha și Confucius au creat două dintre cele mai influente tradiții etice.

Acest capitol acoperă perioada dintre anul 500 î.Hr. și anul 500 d.Hr. Până atunci, societățile urbane care aveau scriere, metalurgie și o infrastructură agricolă extrem de productivă se răspândiseră precum mărgelele pe ață în latitudinile de mijloc ale Eurasiei. Imperiul Persan mijlocise o mare parte din această activitate, iar câteva secole

mai târziu cuceririle lui Alexandru au intensificat această legătură. Monedele de aur și argint au ușurat considerabil comerțul. Oamenii navigau în mod regulat pe Marea Mediterana și Marea Neagră, Oceanul Indian, Pacificul de Sud și mai intens în arhipelagul malaysian între India și China. În același timp, patriarhatul, regalitatea și cultul războinicilor deveniseră mai intense odată cu înființarea primelor state teritoriale. Megastatele alcătuite din mai multe regate erau conduse de împărați care de obicei se foloseau de justificări religioase pentru supremația lor. Numai culegătorii care mai existau trăiau în societăți fundamental egalitare.

Apoi, în societățile din Eurasia, s-a întâmplat ceva care a pus la îndoială relația aparent strânsă dintre regi și zei. Monarhia și religia organizată apăruseră împreună și se serveau una pe alta. Unii gânditori religioși însă au început să critice comportamentul războinicilor regali, din motive etice. De fapt, este greșit să-i intitulăm „gânditori religioși". Unii erau profeți care doreau să-l facă pe rege răspunzător în fața zeilor, așa cum a făcut Zoroastru în Persia. Alții, pe de altă parte, erau filosofi care doreau să înlocuiască zeii și spiritele, în general, cu modele diferite ale realității. În timpul acestei perioade de o mie de ani, profeții și filosofii din Eurasia au schimbat cursul societății umane, spunând adevărul despre putere și urmărind idealurile rațională, universalismului și dreptății.

Mai presus de orice, încercarea lor de universalitate i-a făcut diferiți. Printre culegători, munca spirituală tinde să fie ad-hoc, menită să-i servească pe oamenii de care se ocupa șamanul, cel

mai frecvent printr-un fel de exorcism. Cele mai timpurii religii organizate serveau clanurile de războinici. Distruge-i pe dușmanii noștri, o, Mare Spirit! Religiile universale, pe de altă parte, se aplicau tuturor în mod egal, prieteni și dușmani deopotrivă. Religiile universale funcționau conform regulii de aur. Ce ție nu-ți place, altuia nu-i face. Cu alte cuvinte, acționau împotriva mentalității „noi versus ei" pe care am identificat-o ca esența exploatării sociale din istoria lumii. Universalitatea ne cere să-i considerăm pe *toți oamenii* demni de corectitudine și de respect. Toate acestea sunt în teorie. Nu era un mesaj pe care creatorii de imperii să-l accepte cu ușurință. Loialitatea față de omenire, în general, subminează puterea și prestigiul unei conduceri orientate spre război.

Isus și Mahomed au fost apogeul noii tradiții etice, dar aceasta a început mai demult. Datele convenționale ale vieții lui Buddha, profetului Isaia din Vechiul Testament, filosofului grec presocratic Xenofan și cărturarului chinez Confucius sugerează că toți ar fi putut fi în viață (dacă au fost personalități istorice) în același timp, între 550 și 480 î.Hr. Zoroastru ar fi trăit și mai demult. Zoroastrismul devenise religia oficială de stat a Imperiului Persan, servind în primul rând nevoile conducătorilor. Imperiile rareori permit oamenilor religioși disidenți sau filosofilor să prospere, așa cum ilustrează răstignirea lui Isus.

Gânditorii inovatori și profeții disidenți au avut mai mult succes în orașe-stat sau state teritoriale mici unde să spui adevărul despre putere era mai ușor. Într-un mic regat evreu aflat sub stăpânirea

persană, Isaia și-a înălțat vocea profetică ce denunța greșelile etice ale regelui și ale populației în numele zeului Iehova. Liber-cugetătorul Xenofan și-a părăsit orașul grecesc natal de pe malul anatolian al Mării Egee când perșii l-au cucerit și a călătorit de la un oraș-stat grecesc la altul, punând la îndoială existența zeilor olimpieni obraznici despre care considera că duceau lipsă de reperele etice pe care ar fi trebuit să le aibă ca entități divine. El argumenta într-un mod foarte modern că oamenii îi creau pe zei după propria imagine. Oamenii egoiști creau zei egoiști. Când oligarhii locali s-au mâniat, Xenofan s-a mutat în următorul oraș-stat vorbitor de greacă. Patria lui Confucius și cea a lui Siddhartha Gautama erau spații similare cultural, dar și regate teritoriale extrem de competitive, unul în nordul Chinei, celălalt în nordul Indiei. De India și China ne vom ocupa în continuare.

Înainte să părăsim Grecia însă, să ne amintim că, atunci când Atena a obținut un imperiu, Socrate i-a călcat lui Xenofan pe urme, ca critic al puterii. În 399 î.Hr., Socrate, care este considerat primul filosof moral important în tradiția etică occidentală, a fost executat (i s-a ordonat să se sinucidă) pentru că nu-i respecta pe zeii Atenei.

Buddha și Confucius

În mod similar, Buddha a pus la îndoială autoritatea brahmanilor din India. Cum? A discreditat importanța cunoștințelor acestora. Privilegiul castei brahmanilor depindea de prestigiul cunoștințelor lor preoțești legate de religia vedică pe care barbarii arieni o aduseseră din stepă. Brahmanii erau

autorități în sistemul de caste. Ei știau formulele sacre și ritualurile care legitimau puterea regilor. Cunoșteau, în primul rând, formulele precise pentru diverse sacrificii de animale, piatra de temelie a venerației vedice, mai ales marele sacrificiu al calului. În secolul al V-lea î.Hr., acestea se demodaseră în India de Nord, depășită de societatea urbană din avalul fluviului Gange.

Conform poveștii, pentru a deveni Buddha, prințul Siddhartha s-a alăturat altor bărbați care renunțaseră la așteptările normale ale societății – să aibă o familie, haine bune, o activitate respectabilă și rodnică și o reședință urbană confortabilă. Acești oameni sfinți sau asceți, așa cum putem să-i numim în termeni generali, căutau ceva diferit în viață. Asceții se îndepărtau de societate pentru a trăi în afara satelor și orașelor. Puneau la îndoială valoarea tradițiilor religioase vechi, preferând să caute în mod direct sensul vieții. Asceții prețuiau privațiunile fizice (precum celibat, foame sau frig) și rugăciunile permanente, considerându-le drumuri către puterea și descoperirea spirituală. În cele din urmă, o astfel de renunțare îi va inspira pe căutătorii din multe religii – de exemplu, pe călugării creștini și sufiții musulmani –, dar fenomenul sfinților rătăcitori care renunță la confortul civilizației pare să-și aibă originile în India. În mod paradoxal, acesta este un semn al abundenței. O viață de sărăcie și rugăciune poate exista numai în societățile în care oamenii au mâncare de dat. Căutarea spirituală, ca multe alte evoluții culturale, a depins de un surplus agricol consistent.

După ce a trăit ani la rând ca un ascet rătăcitor, Siddhartha s-a așezat sub un copac și a meditat patruzeci și nouă de zile până a considerat că a descoperit soluția pentru suferința umană. În calitate de Buddha, el i-a învățat pe alții că soluția era detașarea. Oamenii suferă fiindcă își doresc lucruri. Ei suferă în încercarea de a le obține, suferă în lupta de a le păstra și în final, în mod inevitabil, suferă fiindcă le pierd. Soluția budistă este să nu-ți dorești lucrurile din lumea aceasta. Budiștii privesc dincolo de plăcerile lumești pentru a transcende ego-ul, a abandona sinele și pentru a căuta absorbirea în marea vâltoare unificatoare a vieții.

Samsara, noțiunea indiană generală despre reîncarnare (și transmigrația sufletelor) a fost fundamentul gândirii budiste. Descoperirea lui Buddha a fost Calea cu opt brațe, care include meditație riguroasă, autodisciplină și comportament etic în orice lucru. Le-a predat metoda sa de atingere a iluminării foștilor săi tovarăși asceți și după aceea oricui îl asculta. Destul de straniu pentru noi, promisiunea supremă a iluminării budiste este scăparea din ciclul reîncarnării, care este perceput ca suferință. După ce atinge iluminarea, persoana nu se va mai reîncarna niciodată, ci mai degrabă se va dizolva în cosmos, într-o uniune fericită cu spiritul întregii vieți. Asta înseamnă „să atingi nirvana".

Buddha nu avea timp pentru regi, sistemul de caste sau sacrificiile animalelor prescrise de brahmani. Predicând unitatea întregii vieți, el era în principiu împotriva uciderii. Nu a susținut răsturnarea regilor sau înlocuirea lor cu ceva diferit. Nu-l interesa deloc ceea ce puteau face brahmanii

sau regii. Îi considera irelevanți. Învățăturile sale s-au răspândit repede pe valea Gangelui, găsind adepți mai ales în orașe, printre grupurile urbane de negustori. Ca exercițiu spiritual, Calea cu opt brațe era o misiune grea, ce pretindea o dedicare totală. Nu era pentru oricine. Deoarece Buddha predase în primul rând o metodă, învățăturile sale au fost preluate de monahism, instituția istorică unde grupuri mari de bărbați și femei funcționau ca practicanți avansați spiritual, în beneficiul întregii societăți. Bărbații și femeile care își dedică viața unor practici spirituale avansate trebuie în mod normal să fie susținuți economic de o comunitate – precum, de exemplu, negustorii prosperi și profesioniști din orașele din nordul Indiei. Budismul a înflorit în mediul urban. În mai puțin de două sute de ani, multe orașe din valea Gangelui deveniseră predominant budiste.

Iar dacă nu s-ar fi întâmplat asta deja până în 321 î.Hr., Imperiul Maurya, creat în acel an, a desăvârșit răspândirea. Istoria Indiei este caracterizată mai mult de regate aflate în conflict decât de imperii longevive. Imperiul Maurya, care a existat mai puțin de 150 de ani, este unul dintre cele două imperii locale mai mari și mai rezistente din istoria indiană. Aproape toate urmele sale au dispărut de mult în peisajul arzător al Indiei. Puține surse scrise au supraviețuit. Totuși, cele care au rămas povestesc despre unul dintre cele mai extraordinare momente din istoria lumii, având budismul în centru.

Armata cuceritoare a lui Alexandru cel Mare ajunsese în vest până la valea fluviului Ind între anii 327–325 î.Hr. Deși a zăbovit foarte puțin, probabil

făcuse ravagii. Se pare că fondatorul Imperiului Maurya, Chandragupta Mori, a fost unul dintre mulţii conducători inspiraţi de cuceririle lui Alexandru, obţinând iniţial controlul asupra marelui regat Magadha din partea inferioară a fluviului Gange şi apoi reuşind să domine militar alte regate. Se pare că armata mauryană era deosebit de mare şi de impresionantă. Includea mii de elefanţi care cărau platforme mobile cu arcaşi. Imperiul Maurya şi-a extins temporar influenţa asupra unei zone imense ce includea cea mai mare parte din Afganistan, Pakistan, India şi Bangladesh, dar era condus de o singură dinastie domnitoare, familia Mori. (Numele *maurya* vine de la Mori.) Imperiul familiei a atins cea mai mare întindere sub al treilea împărat, nepotul lui Chandragupta, Aşoka.

Domnia lui Aşoka a constituit nu numai apogeul teritorial al Imperiului Maurya, ci şi ceva mai semnificativ. Ştim despre acest lucru fiindcă Aşoka a pus să se graveze inscripţii în coloane de piatră şi le-a ridicat în toate zonele stăpânite de el. Conducătorii foloseau în mod obişnuit monumentele de piatră ca să-şi anunţe victoriile şi puterea uimitoare, dar Aşoka a făcut ceva diferit. În loc să se laude, Aşoka a invocat regrete şi căinţă pentru modul extrem de brutal (şi prin urmare deosebit de eficient) în care cucerise regatul Kalinga în anul 261 î.Hr., ducând la moartea şi la strămutarea a sute de mii de oameni. Inscripţiile lui anunţau că avea să conducă, de-atunci încolo, respectând principiile budismului, renunţând pentru totdeauna la cuceririle sângeroase. Deşi era marcat de o direcţie budistă puternică, edictul lui Aşoka promitea practicarea liberă a

tuturor religiilor în Imperiul Maurya, o măsură cu adevărat uimitoare într-o epocă în care o religie de stat avea același rol cu acela al unei mari armate permanente, ambele fiind cel dintâi fundament al conducerii imperiale.

Așoka a promis să conducă Imperiul Maurya cu toleranță și dreptate pentru toți oamenii și să respecte toate ființele vii. Le-a cerut supușilor lui să i se alăture în reorganizarea imperiului pe principii etice. Mesajul a fost inscripționat în mai multe limbi, inclusiv în greaca și aramaica vorbite în regiunile nord-vestice adesea vizitate de străini precum Alexandru.

Inițiativa lui Așoka pare mult înaintea timpului său. Nu mai există nimic asemănător în istoria lumii până în secolul XX. Așoka se adresa unei părți considerabile din lumea civilizată, probabil cincizeci sau șaizeci de milioane de oameni aflați sub conducere mauryană. Totuși, informațiile noastre ce provin în întregime din mesajul lui Așoka sunt complet teoretice și nu ne spun nimic despre cum funcționa această idee în practică. Știm că Imperiul Maurya nu a rezistat mult după moartea lui Așoka și că în 184 î.Hr. marele experiment s-a terminat. Putem presupune că era mult mai greu să institui decât să visezi, însă nici un vis imperial din istoria lumii nu impune mai mult respect azi.

Visul imperial al Chinei a fost mai puțin ambițios, însă mai durabil.

Familia domnitoare Zhou a continuat să-și proclame Mandatul Cerului după anul 500 î.Hr., dar avea o influență limitată. Astfel, din 403 până în 221 î.Hr., istoricii chinezi vorbesc despre o perioadă

a Statelor Combatante în care dinastia Zhou, în ciuda pretențiilor imperiale, era doar un simplu participant. Totuși, ideea unui mandat divin pentru a-i conduce pe toți oamenii vorbitori de chineză nu a dispărut. Era împărtășită de cele șapte regate similare aflate în război care moșteniseră o cultură politică și o tradiție scrisă de la dinastia Shang.

Exista o diversitate considerabilă printre cărturarii care se considerau păstrătorii acestei tradiții. Ei îndeplineau roluri de funcționari, de rang înalt sau jos, în diversele regate războinice. Libertatea lor de gândire era încurajată de diversitatea oportunităților politice pe care le aveau, deoarece similaritatea limbii și a culturii între cele șapte regate înlesnea deplasările de la unul la altul. Refuzând să fie reduși la tăcere de un rege dezaprobator, cărturarii disidenți pur și simplu plecau, așa cum puteau face filosofi ca Xenofan sau profeți ca Buddha în sferele lor culturale. Rezultatul important, în contextul analizei pe care o facem asupra eticii sociale în istoria lumii, au fost așa-numitele 100 de școli de gândire. În cele din urmă, cea mai semnificativă școală a fost confucianismul, care a devenit ideologia oficială a Imperiului Chinez la începutul erei noastre.

Confucius (dacă a existat) s-a născut probabil în jurul anului 550 î.Hr. El i-a servit pe conducătorii din mai multe state combatante în calitate de cărturar și birocrat – se pare că unul destul de nemulțumit, fără să fie neapărat cunoscut sau influent în timpul vieții sale. Dacă faptele unei personalități istorice pe nume Confucius sunt greu de distins, semnificația numelui său este foarte limpede. Confucius reprezintă tradiția clasică a

alfabetizării, erudiția și serviciul guvernamental care s-au dezvoltat în Epoca Fierului războinică și destrămată a Chinei. Mai mult, el reprezintă întreaga cultură clasică chineză deoarece este în mod tradițional considerat autorul sau editorul celor mai venerate texte chinezești vechi. Abordarea confucianistă era etică în întregime. Scrierile confucianiste apărute cu o jumătate de mileniu înainte de Isus din Nazaret includ textual regula de aur. Tratamentul uman al tuturor oamenilor a fost unul din primele principii confucianiste.

Confucius era obsedat de ordinea socială și comportamentele adecvate, criticându-i aspru pe conducătorii care nu erau înțelepți și corecți, principiali și imparțiali. Mandatul Cerului depindea de calitățile morale ale conducătorului. Prin urmare, războaiele permanente dintre cele șapte regate puteau fi atribuite deficiențelor morale ale conducătorilor. Supușii conducătorilor corupți aveau dreptul să-i răstoarne. Acestea erau ideile demodate în China în vremea lui Confucius, însă el le sprijinea în totalitate. Definițiile sale pentru comportamentul corect erau extrem de tradiționale, patriarhale și autoritare. Respectul, ascultarea, chiar *veneraţia* față de părinți și strămoși constituiau comportamentul corect pentru oricine. Femeile trebuiau să asculte de bărbați, frații mai mici de cei mai mari, iar oamenii umili se supuneau celor superiori social, fără discuție. Reușita personală consta în îndeplinirea rolului social în cel mai bun fel. Controlul etic al ierarhiei și patriarhatului era înrădăcinat în insistența cu care conducătorii și nobilii trebuiau să respecte un standard mai ridicat

decât oamenii umili. Doar străduindu-te conștient să fii superior moral ajungeai potrivit pentru a deține autoritate. Această idee, ce se regăsește în toate marile tradiții etice ale lumii, este rezumată în vechea expresie franceză „*la noblesse oblige*", aristocrația presupune obligații.

Păstrători ai unei vechi tradiții scrise, birocrații-cărturari din China de mai târziu au folosit numele lui Confucius pentru cea mai valoroasă parte a acestei tradiții. De exemplu, volumele cu cele mai vechi poezii și ritualuri chinezești i-au fost atribuite lui, deși era evident că nu el le scrisese. Abordarea oficială era să-l consideri pe Confucius adevăratul culegător și editor al acestor texte, transformându-l în păstrătorul imaginat al întregii tradiții chinezești clasice. Termenul *confucianism* traduce cuvinte chinezești ce înseamnă „gândire intelectuală". Confucius a susținut că abilitatea naturală (și nu averea sau nobletea) era cea mai bună înzestrare pentru o carieră de cărturar. În cele din urmă, timp de mii de ani, avea să existe un examen la nivel național pe care trebuia să-l treacă oricine voia să lucreze în administrația chineză. Confucius a propus ceea ce Occidentul a numit mai târziu aristocrația talentului. Chiar și femeile puteau intra în acest grup select, dar numai în condiții extreme. În acest sens, volumul cu cele mai vechi poezii chinezești include una ce se intitulează „Carul cel iute" scrisă de o femeie, doamna Xu Mu. Pe lângă talentul de scriitoare, Xu Mu a fost o eroină a luptelor împotriva barbarilor nordici. A organizat apărarea regatului Wei în 660 î.Hr. după ce unchiul și doi dintre frații ei nu reușiseră.

În 221 î.Hr., gândirea intelectuală confucianistă era în ascensiune, dar învățăturile etice nu însemnau nimic pentru dinastia Qin care a prădat China de Nord în acel an. Qin (pronunțat Chin) fusese demult un regat important. Capitala sa Chang'an fusese prima capitală dinastică Zhou cu opt sute de ani în urmă. Ocupa o zonă agricolă bogată și un centru de comunicații ce lega China de Nord de regiunile îndepărtate din sud și vest. Influența stepei era puternică în Chang'an. Fiind unul dintre cele șapte state combatante, regatul Qin se bucura de o birocrație puternică și inovatoare formată din cărturari și de o armată puternică. Aceasta este armata reprezentată de celebrii războinici de teracotă. Omologii lor adevărați au unificat Imperiul Chinez. În 221 î.Hr., forțele Qin au copleșit celelalte șase state combatante. Regele Qin a invocat Mandatul Cerului și și-a luat titlul Shi Huangdi, care însemna în mod explicit „împărat", nu doar „rege". El este amintit ca primul împărat care a condus întreaga Chină. Pentru mormântul său au fost modelați războinicii de teracotă, pentru a-l apăra veșnic. Mormântul amintește de cele construite de regii barbari din stepă (inclusiv unii regi Shang) care au sacrificat servitorii și caii îngropați odată cu ei. Armata de teracotă este, de fapt, un substitut civilizat al batalioanelor de servitori sacrificați.

Proiectul Qin a fost, din multe puncte de vedere, chinezesc prin excelență. Birocrația mandarină Qin era puternică și ambițioasă, deși nu foarte confucianistă. Cărturarii Qin obișnuiau să impună reguli stricte și pedepse severe, nu neapărat omenia

și îmbunătățirea sinelui confucianiste. În regatul lor războinic, mandarinii Qin dezvoltaseră metode de administrație civilă precum recensământul, pentru a gestiona împărțirea pământului agricol. După 221 î.Hr., birocrația dinastiei Qin s-a reprodus la nivel imperial, standardizând forma scrierii și textele tradiționale care circulaseră înainte de unificare. Pentru a lega și mai strâns alfabetizarea de puterea statului, cărțile aflate în posesie personală erau arse. Birocrația Qin supraveghea lucrări publice imense, inclusiv canale, aproape 5 000 de kilometri de zid de-a lungul graniței de nord pentru a-i ține departe pe știm noi cine și un sistem extins de drumuri pentru a încuraja comerțul și a ușura guvernarea celor treizeci și șase de provincii imperiale. De asemenea, dinastia Qin a avut grijă să aducă fostele familii domnitoare din celelalte șase state combatante la curtea imperială, pentru a-și petrece zilele lăudându-l pe împărat în loc să conspire împotriva lui. Astfel, curtea imperială chineză a creat o aristocrație locală. Totuși, dinastia Qin a exagerat cu recrutările masive ale oamenilor de rând pentru armată și lucrări publice. A fost răsturnată din interior după numai paisprezece ani. Cu toate acestea, Qin a fost cu adevărat începutul conducerii imperiale chineze. Numele China (Chin + a) provine de la Qin.

Dinastia Qin a fost înlocuită în 206 î.Hr. de familia Han, o nouă dinastie care a guvernat timp de patru secole. Ca mărime, durată și semnificație, China dinastiei Han poate fi comparată cu Imperiul Roman de Apus, oarecum contemporan cu aceasta. Comparația devine interesantă dacă luăm în

considerare că, la apogeul lor, fiecare imperiu știa despre existența celuilalt. Fiecare dispunea nu neapărat de informații, cât mai ales de dovezi fizice convingătoare ale prezenței celuilalt – în cantități mici de bunuri scumpe aduse de negustori, transportate de-a lungul Eurasiei, folosind ceea ce a devenit cunoscut, din motive evidente, Drumul Mătăsii. Atât dinastia Han, cât și romanii, au adus laolaltă secolele de experiență ale unei civilizații extinse. Teritoriul pe care fiecare l-a cucerit nu era doar controlat, ci integrat în cele din urmă în fiecare imperiu. În acest sens, atât Imperiul Han, cât și Imperiul Roman s-ar putea numi incluzive.

Mai mult, pe măsură ce se apropiau de anul 1 d.Hr., toate civilizațiile din Lumea Veche dezvoltaseră deja învățături etice complexe bazate pe principii morale universale care influențează societățile umane și astăzi. Totuși, aceste învățături nu au pus capăt exploatării obișnuite, nemiloase, a unor oameni de către alți oameni. Acesta a rămas un aspect obișnuit al vieții civilizate.

Imperiile clasice din Orient și Occident

Noile învățături etice au influențat imperiile *clasice*, stabilind modele culturale ce au fost imitate mai bine de o mie de ani mai târziu în regiunile lor din Eurasia. Dinastia Qin din China a fost urmată imediat de dinastia Han care a adoptat oficial confucianismul. Cam în aceeași perioadă, societățile elenistice din Mediterana de Est erau înghițite de puterea crescândă a Romei care, în cele din urmă, a adoptat creștinismul.

Roma a luat naștere ca unul dintre orașele-stat din apropiere de Marea Mediterană. Romanii și vecinii lor fuseseră afectați de influența îndelungată a popoarelor mării, precum grecii și fenicienii. Orașele-stat din sudul Greciei și orașele-stat etrusce la nord au limitat aspirațiile teritoriale romane până când barbarii celți i-au distrus pe etrusci pe la 390 î.Hr. După aceea, romanii și-au început lunga expansiune militară încununată de succese nebunești. Mai întâi, au cucerit alte populații vorbitoare de latină din centrul Peninsulei Italice și le-au recrutat bărbații în armata romană. Apoi, au cucerit orașele-stat vorbitoare de greacă din sudul peninsulei și, în 264 î.Hr., au început o serie de războaie împotriva Cartaginei, un puternic oraș-stat de pe coasta africană.

Cartagina era principalul oraș-stat al fenicienilor, cei mai valoroși dintre popoarele mării. Alfabetul fenician a evoluat în cele din urmă în cel folosit de noi astăzi, dar fenicienii nu au lăsat alte moșteniri culturale relevante. Cartagina a fost puterea maritimă dominantă în centrul și vestul Mării Mediterane. Pentru a o ataca, romanii au trebuit să construiască o flotă pe care au folosit-o în trei războaie care au durat aproape un secol, mai întâi pentru a cuceri Sicilia, apoi pentru a-i anihila pe cartaginezi, executând toți bărbații și luând ca sclavi femeile și copiii. Într-unul dintre aceste războaie, Hannibal a invadat Peninsula Italică cu o armată cartagineză adunată în Spania, ajunsă celebră deoarece a traversat Alpii cu elefanți. Între timp, romanii invadaseră Grecia (unde au distrus, în trecerea lor, vechiul oraș Corint) și au ocupat

întregul țărm estic al Mediteranei. Cuceririle romane nu s-au oprit aici. În cele din urmă, romanii vor transforma Mediterana într-un lac roman și vor înghiți mare parte din vestul Europei.

Puterea militară romană impresionează. Fără îndoială, aceasta era mândria cea mai mare a romanilor. Discuțiile despre succesul Romei în război deseori fac referire la magnificele sale legiuni, infanteria concentrată din Epoca Fierului – recrutați, antrenați, echipați, aprovizionați, întreținuți și folosiți ca o mașinărie ce mergea ca unsă. Romanii aveau geniul ingineriei și creării sistemelor de orice fel, iar mașinăria lor de război era un bun exemplu. Rezultatul a fost un stil de luptă asemănător cu al chinezilor, fără eroisme extravagante, dar de o eficacitate ucigașă. Implicarea totală a romanilor în pregătirea războiului constituie o altă parte din formula de succes. Cucerirea era extrem de populară printre populație și foarte profitabilă. Întoarcerile triumfătoare ale generalilor romani victorioși care aduceau prăzi și sclavi erau ceremonii publice pline de extaz. Prada și oamenii capturați în urma fiecărei cuceriri le alimentau pe următoarele. Victoria în război, despre care se credea că reflectă favorurile zeilor, a fost mereu o sursă de prestigiu politic. (Zeii originali romani, precum cei greci, prețuiau câștigul mai presus de orice.) Chiar și împărații fără rezultate militare aveau de obicei atitudinea unui comandant militar de temut. Imperiul Roman a reflectat, într-o mare măsură, cultul războinicului care a caracterizat majoritatea societăților apărute după culegătorii nomazi, mai ales în Occident.

Prin comparație, în China dinastiei Han cultul războinicului avea un rol mai puțin important. E adevărat, dinastia Han a extins Imperiul Chinez și a menținut ordinea internă cu o armată vastă, similară, în ansamblu, cu legiunile romane. Cel mai mare conflict susținut al armatei Han era cu barbarii din stepă, care pândeau mereu de-a lungul frontierei de nord. În jurul anului 1 î.Hr., exista o populație pe nume Xiongnu printre care s-a dus să locuiască legendara frumusețe Wang Zhaojun. Împotriva Xiongnu, dinastia Qin începuse tradiția îndelungată, dar niciodată foarte eficientă, a construirii zidurilor de apărare la graniță. Dinastia Han a ridicat alte ziduri. Acțiunile militare ale dinastiei Han împotriva Xiongnu i-au respins în cele din urmă, creând o reacție în lanț în regiunea de vest, de-a lungul stepei, până în Europa. La mii de kilometri depărtare, șirul de piese domino în cădere a împins hunii din stepă să atace Imperiul Roman. (De fapt, hunii și Xiongnu erau înrudiți, fiind poate același popor.) Forțele Han au extins pentru prima oară imperiul către Marea Chinei de Sud, iar cuceririle lor au fost permanente. Mai mult, dinastia Han și-a extins controlul militar în vest de-a lungul Drumului Mătăsii. Centrul puterii Han delimita teritoriul ocupat permanent, de atunci, de etnici chinezi. Astăzi, numele *Han* definește această etnicitate. Cheltuielile militare ale dinastiei Han erau destul de mari ca să cauzeze revolte interne serioase și să conducă la răsturnarea dinastiei. Totuși, războiul și cuceririle nu i-au caracterizat ideologic pe cei din dinastia Han. Împărații Han nu

au călcat aproape niciodată pe câmpul de luptă și nici nu au pretins că o făcuseră.

Centrul economic și demografic al Chinei dinastiei Han se afla în regiunile nordice și centrale – valea Fluviului Galben – care formaseră înainte cele șapte state combatante. Deși exista cu siguranță diversitate, marea majoritate a supușilor dinastiei Han împărtășeau o limbă scrisă și, într-o măsură mai mică, o limbă vorbită. Acest sentiment de rudenie a contribuit la succesul domniei dinastiei Han. Treptat, aceasta și-a extins controlul spre sud în bazinul fluviului Yangtze, care în cele din urmă a devenit centrul Chinei, și dincolo de el.

Pe de altă parte, Roma conducea *mai mult* ne-romani. Cultura romană timpurie – definită de limba latină – era împărtășită unanim doar în centrul Peninsulei Italice. Prima etapă a expansiunii romane a avut loc printre acești vorbitori de latină, dar, după aceea, romanii au fost străinii agresori oriunde se duceau. Cel mai adesea, ei soseau pe mare. În timp, au asimilat populațiile supuse politic prin extinderea cetățeniei romane, dar aceasta nu a reprezentat la început o afinitate culturală profundă. Controlul roman depindea în mod necesar mai mult de forța militară decât controlul exercitat de dinastia Han, care se baza mai degrabă pe afinitate culturală și ideologie comună, actualizând Mandatul Cerului.

Imperiul Roman a asimilat civilizația elenistică și a adoptat tradițiile grecești, literatura și religia greacă. Greaca era limba vorbită pe străzile Imperiului Roman de Răsărit. Orientarea intens urbană și publică a vieții romane era tipică pentru orașele-stat mediteraneene. Imperiul Roman era, în

esență, o rețea de orașe, legate sistematic de drumuri și poduri superb construite, susținute de apeducte lungi, străbătute de canalizări subterane. „Cetățean", care, literal, însemna locuitor într-un oraș, era numele pe care romanii îl dădeau bărbaților care aveau apartenență politică în imperiu. Ca și civilizația, cetățenia era definită de orașe.

Orașele romane – cu forul civic, templele, teatrul, amfiteatrul, termele, monumentele și numeroasele spații publice pentru tot felul de întâlniri și spectacole, precum întrecerile gladiatorilor și cursele de care – trebuie să fi fost locuri mult mai spectaculoase decât alternativele lor mai așezate din Imperiul Han. Roma însăși era un oraș plin de viață complex, cu o populație de peste un milion de locuitori. Chang'an și Luoyang, capitalele Han, reprezentau o jumătate sau o treime din aceasta și erau monotone prin comparație. În ciuda existenței unor orașe mari, China dinastiei Han era în mod copleșitor agricolă, iar viața socială era caracterizată mai degrabă de îndeletniciri domestice. Cele mai mari construcții din China dinastiei Han erau palatele celor bogați, care erau de fapt versiuni mai mari și mai elegante ale unei case normale. În comparație cu tavernele, bordelurile și extravaganta viață publică din rețeaua urbană mediteraneeană din Roma, orașele dinastiei Han erau mai puțin amestecate și poliglote, mai întinse, mai orientate spre regiunea agricolă înconjurătoare. Cu străzile extrem de largi bătute de vânt, părăsite în iernile reci și vecinătățile lor cu porți încuiate după căderea întunericului, orașele Han par mai conservatoare decât cele romane.

Atât societatea romană, cât și cea a dinastiei Han erau extrem de patriarhale. Termenul *patriarh* este, bineînțeles, de origine romană, iar patriarhatul este un principiu esențial al confucianismului care a devenit ideologia oficială a dinastiei Han. Atât fondatorii Romei, cât și cei ai Imperiului Han exercitau un control absolut asupra tuturor membrilor familiei lor, mai ales asupra femeilor. Femeile din clasa superioară puteau învăța să scrie și să citească atât la romani, cât și în dinastia Han. În ansamblu însă, ambele societăți erau caracterizate de idealuri despre dominația masculină explicită, autoritară, aproape absolută și de restricțiile aspre aplicate activităților și mișcărilor femeilor în afara sferei domestice. Acestea fiind spuse, trebuie să adăugăm că viețile femeilor din epoca romană și a dinastiei Han – în general doamne aristocrate care se deosebeau prin faptul că dădeau naștere unor bărbați faimoși – sunt documentate istoric mult mai bine decât ale predecesoarelor lor. Uneori, putem găsi femei care s-au distins prin ele însele. Să o luăm ca exemplu pe Antonia, o aristocrată romană care a trăit între 36 î.Hr. și 37 d.Hr. Aceasta avea proprietăți în Peninsula Italică, Grecia și Egipt. A fost nepoata împăratului Augustus, cumnata împăratului Tiberius, mama împăratului Claudius, bunica împăratului Caligula și străbunica împăratului Nero. A avut o sclavă supranumită Caenis, de asemenea numită Antonia, care era probabil mai interesantă decât stăpâna sa. Aparent, Antonia Caenis era o prizonieră de război și nu o servitoare, ci mai curând o secretară alfabetizată.

După ce a fost eliberată, Caenis a devenit concubina împăratului Vespasian până la moartea ei în 75 d.Hr.

O altă axă socială de putere în ambele imperii clasice era calitatea de *senior* care, la fel ca patriarhatul, este un cuvânt de origine romană. Bărbații în vârstă, în special *pater familias*, „cap al familiei", erau în poziția supremă, iar fetele cele mai mici erau puse pe ultimul loc. În ambele imperii, fetelor nici nu li se dădeau prenume oficiale și erau cunoscute prin porecle. Mamele și bunicile impuneau respect prin vârsta lor, deși mult mai puțin decât bărbații adulți. În China, mai ales, ordinea nașterii între frați era o formă de ierarhie aplicată în mod obișnuit în viața de zi cu zi. Te adresai diferit fratelui tău, de exemplu, dacă era mai mare ca vârstă. Dacă unchiul tău se născuse înaintea tatălui tău, trebuia să i te adresezi cu un respect mai mare. Ordinea de vârstă a fraților este încă recunoscută în mod obișnuit în termenii elementari de rudenie în limbile moderne chinezești; esențial în aceeași măsură este și dacă un anume unchi, mătușă sau văr provine din partea tatălui sau din partea mamei, ceea ce îi face în mod tradițional mai puțin importanți.

Aceste imperii clasice erau extrem de ierarhice și de autoritare. Din multe privințe, ele nu reprezentau (ce ar părea azi) o conducere luminată.

Roma a fost monarhie până în jurul anului 500 î.Hr. și după aceea a devenit *republică*, un alt cuvânt de origine romană. *Senatul* roman, care a dat numele pentru instituțiile de conducere din toată lumea, era o adunare a bătrânilor bogați și puternici. Celelalte funcții romane de guvernare reprezentativă erau

consulii și tribunii care reprezentau binele comun, diferit de cel al nobililor. Acestea au fost repede puse în umbră de o autocrație relativ liberă odată ce imperiul a ajuns la dimensiunea sa maximă. Prin urmare, concentrarea explozivă de bogăție și putere a depășit complet dezvoltarea instituțiilor de constrângere. În jurul anului 1 d.Hr., primul împărat roman, Augustus, a stabilit natura semidivină oficială a împăratului. Această natură era pusă la îndoială de cei apropiați împăratului. Pe lângă vestitele dezmățuri ale libertinului împărat Nero, mortalitatea încăpățânată a împăraților romani submina în mod constant imaginea divină. Din cei douăzeci și doi de împărați care au condus Imperiul Roman la apogeul său, cincisprezece au fost asasinați sau s-au sinucis. Fortuna, o zeiță romană, era capricioasă și avea un rang mai înalt decât împăratul. Își oferea adesea favorurile generalilor triumfători și gărzilor de elită din cazărmile imperiale care au dominat imperiul la apogeul său.

Împăratul Han pretindea și el că are o relație specială cu Cerul, dar era una mai condiționată. Conform ideilor oficiale, scopul principal al împăratului era ca poporul său să prospere. Totuși, acest lucru nu avea nimic de-a face cu încurajarea acestora pentru a-și căuta propriul destin. În schimb, călăuzită de o tradiție complexă de gândire politică și socială pe care cărturarii chinezi au studiat-o și au interpretat-o secole la rând, vasta birocrație din Imperiul Han dorea să specifice detalii despre cum ar trebui să se desfășoare viața și munca sub ceruri. În practică, ei erau foarte departe

de capacitatea de a microadministra viața din imperiu. Au început cu un model foarte centralizat, care însemna, pe scurt, că delegații din capitală guvernau provinciile în numele împăratului. După patru sute de ani de conducere a dinastiei Han, această centralizare se erodase, ceea ce însemna că, în practică, autocrații locali încă guvernau în numele împăratului, dar nu mai erau controlați de el. Fie că erau delegați pe baza meritelor sau erau beneficiari norocoși ai patronajului local, se presupunea că funcționarii care au guvernat China în timpul dinastiei clasice Han erau mai mult sau mai puțin cărturari. Modelul conducerii mandarine, atât de strâns legat de alfabetizare, a devenit un aspect permanent al tuturor imperiilor chineze ulterioare. Nu este întâmplător că limba oficială națională din China se numește astăzi mandarină.

Cărturarii chinezi, mai ales cei care deveneau mandarini, erau aproape toți bărbați. Însă poate cea mai influentă literată timpurie a fost o intelectuală din timpul dinastiei Han, pe nume Ban Zhao, care s-a născut cam în aceeași perioadă cu romana Caenis. Ban Zhao provenea dintr-o familie de cărturari. Era fără îndoială alfabetizată la vârsta de paisprezece ani, când părinții săi i-au dat-o drept soție unui bărbat mult mai în vârstă. Moartea lui i-a permis să-și continue activitatea intelectuală. Ban Zhao s-a remarcat prin finalizarea istoriei oficiale a dinastiei Han începută de tatăl său. A devenit consilieră de încredere a familiei imperiale și bibliotecara curții imperiale, pregătind și supervizându-i pe angajați, printre care și bărbați. Ban Zhao a studiat astronomia și matematica. A scris poezii, polemici,

comentarii și o carte pentru fiicele ei, intitulată *Lecții pentru femei*, care se mai citea la o mie de ani după moartea sa, în 116 d.Hr.

Sfaturile ei erau în mare parte convenționale: să-ți servești cu umilință soțul. Să nu încerci să ieși în evidență sau să strălucești. Când el moare, să nu te recăsătorești. Mai important, ea insista ca fetele din familii bune să fie educate. Chiar dacă motivul invocat de ea era „pentru a-și servi mai bine bărbații", poziția ei era neobișnuită. Ban Zhao dădea sfaturi și familiei regale despre „artele din dormitor", nu ca o practicantă, ci ca una care studiase „Dao despre iubire" care semăna puțin cu Kama Sutra. Scopul era să îmbunătățească sănătatea prin „unirea esențelor", echilibrând yinul și yangul. Plăcerea femeii era o parte esențială a acestui proces.

În sfârșit, Ban Zhao a avut o străbunică pe care nu a întâlnit-o niciodată, dar a cărei amintire probabil a inspirat-o. Mătușa ei fusese consoartă imperială, un rang de nivelul trei, sub soție și concubină, dar și intelectuală, și poetă. În anul 19 î.Hr., pasiunile împăratului s-au îndreptat spre două dansatoare pe care le-a promovat la rangul de concubine principale.

Atât împărăteasa, cât și străbunica lui Ban Zhao, obiectaseră. Au fost acuzate că au făcut vrăji noilor concubine favorizate și au fost alungate de la curte. Străbunica lui Ban Zhao făcuse o pledoarie spirituală în apărarea ei, folosind conceptele confucianiste. Impresionat, împăratul a iertat-o, dar aceasta a părăsit curtea pentru a o însoți pe împărăteasa exilată.

Accentul chinezesc pus pe birocraţia civilă era diferit de abordarea romană directă care depindea mai mult de alianţele cu elitele locale şi adesea nu se atingea de provincie. Pe de altă parte, romanii au codificat legea, creând coduri oficiale cuprinzătoare pentru a înlocui legea tradiţională cutumiară. Aceasta a fost o inovaţie şi o reuşită romană, celebrele legi ale lui Hammurabi nefiind un cod cuprinzător.

Agricultura din epoca Han se baza pe o ţărănime liberă. La început, imperiul taxa direct gospodăriile ţărăneşti. Atunci când aristocraţii locali latifundiari au dobândit influenţă, i-au transformat pe ţăranii fermieri în arendaşi fără pământ pe vastele lor proprietăţi. În ce priveşte taxele, aristocraţii care deţineau pământ au găsit modalităţi să nu le plătească. De asemenea, au cooptat treptat puterea imperială în provincii. Încet, centrul imperial şi-a pierdut influenţa şi, la începutul erei noastre, eşecurile agricole au dus la o întrerupere de paisprezece ani în domnia Han. Întreruperea a fost iniţiată de un împărat parvenit, Wang Mang, care a domnit din anul 9 până în anul 23 d.Hr. şi a redistribuit pământul ţărănimii. Fluviul Galben şi-a schimbat cursul în timpul domniei sale, cauzând dezastre uimitoare. Bineînţeles, Wang Mang a pierdut Mandatul Cerului.

În secolele următoare din domnia dinastiei Han, revoltele continue ale ţărănimii au subminat imperiul. Sichuan, provincie întinsă şi bogată, un ţinut aproape izolat, a fost la un pas de a se separa de imperiu. Diversele mişcări ale ţărănimii chineze şti din această perioadă corespundeau ideilor şi

imaginilor tradiționale, fiind adesea organizate de daoiști. Spre deosebire de confucianism, daoismul reprezenta latura mistică, „sălbatică", a gândirii spirituale chineze – în acest caz credința în dreptatea socială. Rebelii din timpul dinastiei Han târzii, care își legau o pânză galbenă în jurul capului, ca un fel de uniformă, credeau că foametea din provincie reprezenta un eșec al domniei împăratului, o anulare a Mandatului Cerului. Revoltele lor persistente au răsturnat până la urmă dinastia, dar acest lucru nu a adus triumful pe care îl visau. Un timp după aceea, nu a mai existat nici un împărat, iar autocrații locali aveau puterea supremă.

În multe părți din Imperiul Roman orașele erau insule romane într-o provincie care nu era foarte romanizată în ce privea obiceiurile și limba. Evident că Peninsula Italică era cea mai romanizată, iar jafurile din imperiu îmbogățiseră centrul acesteia. Una dintre „bogății" era o mare populație de sclavi ne-romani. Agricultura în zona centrală romană era bazată pe sclavie mai curând decât pe șerbie, în care șerbii erau țărani legați de pământ. Înființând plantații de sclavi, romanii urmau modelul mai amplu al societăților mediteraneene influențate de elenism. Cuceririle romane au transformat sute de mii de captivi de război în sclavi aduși în Peninsula Italică pentru a munci pe plantațiile comerciale. Echivalentul roman al revoltelor chinezești ale țăranilor împotriva dinastiei Han a fost răscoala sclavilor condusă de gladiatorul Spartacus în 73–71 î.Hr. și o revoltă a sclavilor, puțin mai târziu, în Sicilia.

Adunând și consolidând progresele civilizației pe parcursul unui mileniu – atât în est, cât și în vest, la marginile opuse ale Eurasiei – imperiile clasice au creat paradigme culturale, modele ce sunt în continuare imitate. Ele reprezintă realizări foarte artistice și intelectuale care definesc lumea noastră. Pe de altă parte, au întruchipat deficiențele majorității societăților apărute după culegătorii nomazi: glorificarea războiului și a războinicilor, ierarhiile sociale stricte și inegalitățile, o concentrare extremă a averilor și confuzia cronică a megalomaniei cu dreptul divin de a conduce. Imperiile clasice au permis conducătorilor să tortureze și să ucidă pentru propriul amuzament. Noile sisteme etice ce simbolizau regula de aur au condamnat asemenea acte inumane fără a le preveni.

Sub Așoka, Imperiul Maurya clasic din India a încercat să introducă echitatea și toleranța în mod oficial, ajungând până la a renunța la războaiele de cucerire, însă imperiul lui nu a rezistat la fel de mult ca altele. Etica confucianistă a devenit doctrina oficială a guvernării imperiale chineze care o putea interpreta, aplica sau ignora după cum dorea. În general, stăpânirea imperială era etică numai când le convenea conducătorilor. Imperiul Roman timpuriu nu era împovărat de o ideologie conducătoare etică, religia sa oficială, de tip politeistă, încuraja nimicirea dușmanilor, până când, în sfârșit, a devenit creștin.

Legături transcontinentale

Organizând economiile de piață la marginile de est și de vest ale Eurasiei, imperiile clasice au stimulat legăturile transcontinentale.

Drumul Regal al Imperiului Persan acoperise o bună parte din traseu. Stepa eurasiatică legase estul și vestul încă de la domesticirea cailor. Sciții, barbari din stepe, colindau din vestul îndepărtat al Ucrainei până în estul îndepărtat al graniței moderne a Chinei. Se deplasau cu ușurință, iar mormintele lor conțin mătase veche de două mii de ani păstrată de permafrost.

Alți intermediari între est și vest au fost sogdienii care vorbeau o limbă iraniană și trăiau înconjurați de deșerturi la est de Marea Aral unde fluviul Amu Daria se revarsă anual datorită dezghețului de pe versanții munților Himalaya, formând o oază mare de agricultură irigată vestită pentru strugurii ei, ca și pentru caii și dansatoarele ei. (De atunci, clima uscată și utilizarea apei de către oameni aproape că au secat Marea Aral.) Regiunea fluviului Amu Daria a constituit cea mai apropiată formă a civilizației occidentale față de China. Se afla la jumătatea drumului între Imperiile Roman și Han. Între regiunea fluviului Amu Daria și capitala chineză din Chang'an se întindeau vaste ținuturi de deșert. O expediție Han a traversat deșertul, a găsit posibilități bogate de partea cealaltă și a inițiat un proiect sistematic și de lungă durată pentru a lega China de Asia Centrală, un coridor de transport sub protecție militară, ce se întindea de la Chang'an până în regiunea fluviului.

În jurul anului 1 î.Hr., rezultatul a fost Drumul Mătăsii. Numele este una dintre etichetele eronate, dar de neînlocuit care trebuie explicate cu grijă. *Drumul Mătăsii* este o denumire modernă. Nu a fost, de fapt, niciodată vorba de un singur drum, ci

mai curând de o rețea de drumuri ce traversa Asia, legând estul și vestul. Comerțul se desfășura în etape, nu acoperea niciodată (decât mult mai târziu) întreaga distanță dintre est și vest. Nimeni (din câte știm) nu a parcurs tot drumul din Roma antică până la Chang'an sau viceversa. Deși mătasea era principala marfă, comerțul est–vest includea multe alte bunuri. Chinezii erau interesați în mod special să obțină cai din Asia Centrală. Era un interes militar, fiind motivul principal pentru care au creat coridorul de transport. Interesul Imperiului Roman era mătasea chinezească ce se vindea în centrele comerciale din Siria. Atât de multă mătase a ajuns la aristocrații romani încât moraliștii au denunțat-o. (Mătasea pură dezvăluia prea multe! Era totuna dacă o femeie umbla dezbrăcată!)

O altă preocupare, deoarece Roma nu producea nimic comparabil în schimb, era cantitatea de aur ce se revărsa în est pentru a cumpăra mătasea. Sticlăria romană era cea mai rafinată din lume, dar delicatele obiecte din sticlă nu erau ușor de transportat mii de kilometri de către un animal de povară. Din fericire pentru exportatorii de sticlă romană, cucerirea Egiptului din anul 30 î.Hr. le-a oferit negustorilor romani legături maritime cu India și dincolo de ea. Un echivalent maritim al Drumului Mătăsii a început să funcționeze de-a lungul coastei de sud a Asiei către și dinspre China. Astfel se explică de ce arheologii au găsit sticlărie romană în provincia Guangdong (inițial denumită Canton), poarta deschisă a Chinei spre Marea Chinei de Sud.

Eurasia dezvoltase un sistem comercial. Negustorii arabi traversau între Arabia și coasta de

vest a Indiei în micile lor veliere, numite *dhow*, capabile să navigheze pe mare. Între timp, coasta de est a Indiei era deja legată de Malaysia prin negustorii indieni și malgași (și prin cei arabi). Aceștia duceau idei indiene religioase și politice în Asia de Sud-Est, transformând strâmtoarea Malacca în cel mai important centru comercial al lumii. Negustorii chinezi se ocupau de ultima parte, din Malaysia până în Guangdong.

Apoi, dinastia Han a pierdut controlul și Imperiul Chinez s-a fragmentat un timp. Roma a început de asemenea să decadă. Aristocrații romani care cumpărau mătase au dispărut. Ca rezultat al acestor schimbări, analizate în detaliu în următorul capitol, comerțul pe ruta est–vest a intrat în declin în toată Eurasia. Între timp, împreună cu mărfurile, mesajele unor noi religii universale au început să circule. În secolele următoare, cele mai importante religii etice ale lumii vor ocupa un loc central ca principii de organizare. Zoroastrismul fusese prima religie etică cu o largă popularitate și semnificație politică. Era însă specific persană și nu s-a răspândit, iar diseminarea a fost esențială pentru ceea ce vom numi religiile lumii. Budismul a fost un călător neobosit, dar cei mai mari călători dintre toți au fost creștinismul și islamul.

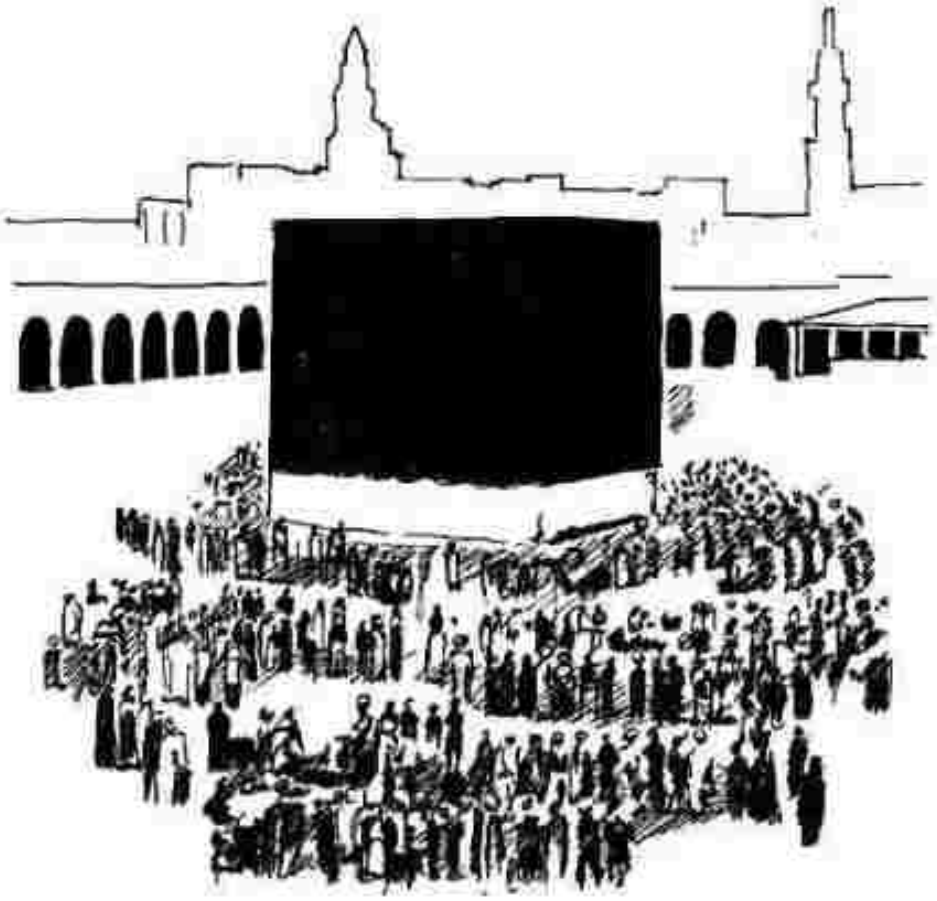

6.

LUMEA CREDINȚEI

Declinul imperiilor clasice a slăbit legăturile care începuseră să unească Eurasia de la est la vest. Elitele imperiale din Roma și din China dinastiei Han inițiaseră comerțul transcontinental cu mărfuri de lux. Pe măsură ce urbanismul roman și cel din dinastia Han și-au pierdut din importanță, legăturile transcontinentale au devenit mai dificile. Între timp, noi sisteme de credințe etice au dobândit roluri mai proeminente, răspândindu-se de-a lungul rutelor comerciale, departe de locurile lor de origine, pentru

a deveni religii ale lumii. În centrul fiecăreia se regăseau principii de bază care promiteau să reorganizeze viața pe Pământ în jurul regulii de aur a tratamentului etic față de toți oamenii.

Isus din Nazaret, a cărui naștere definește începutul erei noastre, era considerat de discipolii săi Fiul lui Dumnezeu, un mântuitor denumit Hristos sau Mesia. Câteva referințe din vremea sa (din afara tradiției creștine) confirmă că Isus a fost și o figură istorică, un sfânt evreu pe care romanii l-au considerat periculos și pe care l-au executat prin răstignire. Răstignirea era o moarte lentă și chinuitoare ce le revenea de obicei criminalilor precum cei doi delincvenți care au fost executați alături de Isus. Romanii au încercat să-l înjosească, însă s-a întâmplat exact opusul. Discipolii săi evrei au crezut că el a înviat din morți și s-a înălțat la ceruri, dovedind că era Mesia. Apostolii lui au fondat o religie care în cele din urmă s-a răspândit în toată lumea.

Șase sute de ani mai târziu, începând la câteva sute de kilometri în sud, Mahomed și discipolii săi au inițiat un proiect religios concurent. Mahomed și Isus aveau rădăcini culturale comune. De exemplu, îngerul care în credința musulmană i se arată lui Mahomed și îi dă Coranul este arhanghelul Gabriel. În tradiția creștină, arhanghelul Gabriel vestește nașterea lui Isus. Atât islamul, cât și creștinismul, împreună cu iudaismul, îl consideră pe Avraam părintele tuturor neamurilor. În tradiția musulmană, Avraam a construit Kaaba, destinația pelerinajului anual la Mecca, înfățișată în ilustrația de la începutul acestui capitol. De asemenea, musulmanii îl

consideră pe Moise un mare profet, urmat de Isus, ultimul mare profet înainte de Mahomed.

Metaforic, dar neîndoielnic, islamul, creștinismul și iudaismul, uneori denumite religiile avraamice, sunt înrudite. Nu este surprinzător că au devenit rivale, fiind atât de similare – profund etice și patriarhale. Astăzi, o treime dintre noi suntem creștini și un sfert suntem musulmani, acestea două fiind credințele mondiale dominante. (Iudaismul are prea puțini adepți pentru a fi comparabil și nici nu caută convertiți.) Acest capitol se concentrează pe dezvoltarea creștinismului și islamului, mai ales între anii 500 și 1000 d.Hr. În acești ani, budismul, cea de-a treia religie a lumii, s-a răspândit în estul Asiei și i-a redefinit culturile.

Creștinismul

Creștinismul a apărut *în* Imperiul Roman, dar nu *din* acesta. Pe lângă venerarea zilnică a unor modeste spirite comune, religia romană la zenitul său a inclus un panteon de zeități – de fapt, panteonul grec pe care romanii l-au adoptat cu totul, dând fiecărui zeu grec un nume în latină, astfel că Zeus a devenit Iupiter, Atena a devenit Minerva și așa mai departe. Creștinismul a apărut în Palestina ocupată de romani, printre evreii vorbitori de aramaică. Răstignirea lui Isus a simbolizat profund relația de opoziție a creștinismului față de puterea imperială romană. Timp de secole după aceea, credincioșii creștini și-au dramatizat opoziția, căutând martiriul în mâinile autorităților romane, ca o imitare a lui Isus.

Creştinismul s-a dezvoltat şi în cele din urmă s-a răspândit în toată lumea romană. Isus le predicase în aramaică numai evreilor. Primii săi discipoli au constituit de fapt o sectă disidentă a iudaismului. Numai când mesajul creştin a început să fie diseminat în greacă s-a răspândit mai mult printre populaţiile urbane neiudaice din Imperiul Roman de Răsărit. Precum budiştii, creştinii disprețuiau prestigiul social şi căutau o realitate transcendentă. Mai mult decât budiştii însă, creştinii au inversat semnele prestigiului mondial, proclamând că „cei din urmă vor fi cei dintâi" în împărăţia lui Dumnezeu. Autorităţile imperiale au interzis creştinismul pe motiv că era ameninţare politică.

Precum zoroastriştii, creştinii s-au concentrat pe comportamentul etic al oamenilor într-o luptă cosmică a binelui împotriva răului. Nimeni nu era considerat superior sau mai demn decât oricine altcineva. Care a fost profesia Fiului lui Dumnezeu? Tâmplar, o ocupaţie respectabilă, dar niciodată preamărită. Precum budiştii, creştinii primeau pe toată lumea în mijlocul lor, inclusiv pe cei înrobiţi şi pe cei săraci. Nu numai că averea şi luxul nu erau importante pentru caracterul divin creştin, ele erau de fapt un obstacol pentru el. Ca şi în budism, femeile au participat la cultul creştin de la început, o diferenţă faţă de tradiţia iudaică. Mesajul creştin trebuie să fi exercitat o influenţă puternică printre plebeii urbani din Imperiul Roman sclavagist în care împăratul era oficial o fiinţă divină. Nimic altceva nu poate explica felul în care creştinismul s-a răspândit atât de mult în ciuda dezaprobării romane constante, chiar dacă represiunea directă a fost mai

curând o excepție decât o regulă. Creștinii venerau în secret, dar nu în mormintele subterane denumite catacombe, după cum spune legenda.

Autoritățile romane au ucis sute de creștini, dându-i inclusiv de mâncare leilor în spectacole publice oferite ca distracții de sărbători. Astfel, o tânără romană pe nume Perpetua a fost executată în Cartagina romană împreună cu alte persoane pentru a celebra ziua de naștere a împăratului în jurul anului 203 d.Hr. Perpetua era bogată, căsătorită și alăpta un copil în vremea aceea. Relatarea martiriului său a devenit un important text creștin timpuriu care a circulat pe scară largă în lumea romană. Se spune că tatăl Perpetuei a implorat-o să renunțe la credința ei, însă ea a refuzat, sfidându-i autoritatea patriarhală. O sclavă creștină pe nume Felicitas a fost martirizată în cadrul aceluiași spectacol. Felicitas fusese gravidă, dar a născut la timp pentru a fi martirizată alături de Perpetua.

Altă vestită martiră creștină timpurie a fost Agnes din Roma. Ea a fost denunțată drept creștină, în 304 d.Hr., de către un petitor respins. Autoritățile romane au condamnat-o să fie târâtă goală pe străzi până la un bordel unde castitatea ei mândră a fost sfidată. Conform legendei, părul martirei a crescut instantaneu pentru a-i acoperi goliciunea în timp ce mergea în rușine pe străzile Romei. În plus, Dumnezeu i-a orbit pe violatori. Există dovezi arheologice ale execuției ei și a venerării ulterioare imediate. Numele ei a fost mereu repetat după aceea ca unul dintre cele șapte nume de femei din liturghia catolică. O bucată din craniul ei este încă păstrată ca relicvă sacră.

Treptat însă, creştinii au câştigat teren, iar numărul lor era în creştere în aceşti ani. Ascensiunea lor era vizibilă pentru oricine intra în marile săli de adunare creştine numite bazilici, care s-au înălţat în oraşele romane. Aceste structuri, primele biserici creştine construite cu acest scop, nu imitau templele romane cu altarele lor întunecate pline de fum pentru sacrificii, ci mai curând curţile interioare romane destinate marilor adunări de oameni. Bazilicile aveau coloane interioare care susţineau un acoperiş înalt de-a lungul unui naos central, cu ferestre mari ce lăsau să intre lumina de sus. Bazilica a definit arhitectura de bază a bisericilor romano-catolice timp de o mie de ani. Unele bazilici puteau cuprinde o mie de credincioşi.

O legendă celebră despre împăratul Constantin descrie momentul când creştinismul a dobândit în cele din urmă aprobarea oficială în Imperiul Roman. În ajunul unei bătălii din 312 d.Hr., împăratul a visat că un simbol creştin (două litere greceşti ce semnificau Hristos) era cheia pentru victorie. El a adoptat simbolul pentru armata sa şi a câştigat bătălia, după care episcopii creştini au beneficiat de o scutire importantă de taxe. Numele *Constantin* este legat nu numai de dezvoltarea creştinismului în cadrul Imperiului Roman aflat în acel moment în decădere, ci şi de împărţirea est–vest care a devenit o parte din declinul acestuia. Constantin a dat numele său Constantinopolului (astăzi Istanbul), iar Constantinopolul a înlocuit Roma drept cel mai puternic oraş al imperiului. Constantinopolul a devenit capitala Imperiului Roman de Răsărit vorbitor de

greacă și aflat în ascensiune, devenit cea mai bogată regiune. Toate drumurile nu mai duceau la Roma.

Între timp, Imperiul Roman de Apus a continuat să decadă. Deoarece mașinăria de război romană nu mai asigura prada din cuceriri, puterea imperială s-a diminuat. Orașele romane din provinciile de vest au început să răspundă mai puțin la directivele imperiale și mai mult la influențele locale. Controlul administrativ și militar a scăzut, în parte din cauza populațiilor barbare migratoare. Populațiile care veneau din stepele eurasiatice (hunii) au ocupat zone întinse de-a lungul fluviilor Rin și Dunăre. Alții (-goții) s-au năpustit în Grecia, Peninsula Italică și sudul Galiei. Alții s-au mutat în Peninsula Iberică romană și de acolo spre orașele romane de pe coasta de nord a Africii. Aceștia erau vandalii a căror abordare a civilizației este amintită prin cuvântul *vandalism*. Aceste așa-numite invazii barbare nu erau neapărat invazii, ci migrații ale unor populații strămutate (înarmate și periculoase). Uneori, barbarii ofereau putere militară pe care generalii romani aflați în competiție o recrutau în scopuri proprii. Însă migratorii care soseau deveneau, uneori, incontrolabili. O lovitură grea a venit când un împărat roman a fost învins și ucis în 378 d.Hr. Treptat, nou-veniții s-au stabilit și au devenit locuitori creștini vorbitori de latină în provinciile romane târzii, marcate de un control imperial tot mai redus odată cu trecerea deceniilor.

Augustin din Hipona, unul dintre primii lideri ai Bisericii Romane, a trăit în timpul declinului Imperiului Roman de Apus. Augustin s-a născut într-o familie romană înstărită, în teritoriul cunoscut

astăzi ca Algeria. Pentru Augustin, creștinismul a fost o alegere, religia mamei sale, dar nu și a tatălui. Nefiind încă creștin, a studiat în Cartagina la un secol după ce Perpetua a fost martirizată acolo. S-a convertit în anul 386 d.Hr. *Confesiunile* sale, un important text creștin timpuriu, descriu o evoluție spirituală care a implicat părăsirea amantei sale de multă vreme (la îndemnul mamei sale) pentru a se căsători cu o fată bogată. În cele din urmă, a decis să devină preot celibatar. Augustin a fost profund influențat de Sfântul Antonie din deșert, un ascet creștin timpuriu care a meditat ani de zile în sălbăticia Egiptului. Antonie este uneori numit părintele tuturor călugărilor. Augustin a scris *Despre cetatea lui Dumnezeu*, un alt text de căpătâi de la începutul Bisericii Romane, după ce vizigoții au jefuit Roma în 410 d.Hr. În 430 d.Hr, ziua în care a murit, fiind acum episcop de Hipona, orașul lui Augustin era sub asediul vandalilor. Sfântul Augustin a influențat profund viitoarele practici ale creștinismului, mai ales datorită insistenței sale asupra păcatului sexualității și asupra virtuților spirituale ale celibatului. Abordarea riguroasă a lui Augustin față de combaterea păcatului a fost împrumutată de monahism. A inspirat ordinul monastic augustinian care îi poartă numele.

În cele din urmă, în 476 d.Hr., ultimul împărat roman din Apus a abdicat.

Imperiul Roman de Răsărit a continuat să existe încă o mie de ani. Numele după care este cunoscut este Bizanț. Schimbările de nume au umbrit întrucâtva importanța Bizanțului. Acesta era un loc unde multe elemente din civilizația romană, inclusiv

cursele de care și intrigile sângeroase de la palat, s-au păstrat în întregime, în timp ce restul Europei se cufunda în feudalism. Situat la intersecția Anatoliei cu Europa, pe un curs de apă ce lega Marea Mediterană de Marea Neagră, Bizanțul a devenit un centru comercial înfloritor înconjurat de ziduri, cu o jumătate de milion de locuitori. Timp de secole, a continuat să conducă cea mai mare parte din vechiul imperiu răsăritean. Mai mult, orașul fondat de Constantin a rămas pentru o mie de ani cel mai mare centru al „creștinătății", împărțită între versiunile sale de est și de vest.

Bizanțul a devenit nucleul variantei estice a creștinismului (ortodoxia greacă), cu o conducere bizantină, a cărui limbă liturgică era mai mult greaca decât latina. Din Bizanț, creștinismul răsăritean s-a răspândit în Europa de Est și Rusia. (Între timp, episcopul Romei și-a menținut întâietatea printre creștinii din vest – de aici denumirea de „Biserică Romano-Catolică".) Așa cum bazilicile romane au devenit modelul arhitectural pentru viitoarele biserici catolice, bisericile bizantine, mai ales marea catedrală Hagia Sofia, care a fost timp de secole cea mai măreață din lumea creștină, a devenit modelul pentru bisericile ortodoxe. În Bizanț, dreptul civil roman, probabil cea mai importantă moștenire lăsată de imperiu viitoarei civilizații europene, a fost păstrat cu grijă și codificat de-a lungul secolelor, deși asemenea activități dispăruseră în majoritatea creștinătății.

Între timp, fostul Imperiu Roman de Apus și-a încheiat existența. Populațiile barbare – vorbitoare de limbi celtice, slave și germanice – s-au stabilit în

cele din urmă și au fondat zeci de regate în fostele teritorii romane. Printre ele se numărau hunii, războinici eficienți care au alungat alți barbari când au ajuns din stepe. Spre deosebire de barbarii care au invadat Imperiul Roman aflat în declin, dar la fel ca mongolii de mai târziu, hunii aveau o înfățișare est-asiatică. (Amintiți-vă legătura lor strânsă cu populația Xiongnu din regiunile de frontieră ale Chinei de Nord.) În anul 453 d.Hr., când regele lor Attila a murit pe neașteptate, hunii stăpâneau majoritatea Europei. Așa cum se întâmpla de obicei în cazul cuceririlor nomade, imperiul hunilor nu a durat mult după moartea creatorului său. Hunii nu s-au stabilit în Europa, dar alte grupuri barbare au făcut-o. În teritoriile ocupate astăzi de Franța, Spania și Italia nou-veniții s-au integrat în cele din urmă într-o societate deja existentă, adoptând limba romană a provinciei și obiceiurile. Limbile moderne franceză, spaniolă și italiană descind direct din latina colocvială, de obicei numită vulgară, vorbită în vremurile romane.

Treptat, creștinismul roman s-a răspândit în Europa de Vest. Evoluția creștinismului la nord de Rin (adică dincolo de fostul teritoriu roman) poate fi urmărită datorită construcției mănăstirilor care au plantat podgorii pentru a face vin pentru împărtășanie, cel mai important simbol creștin. Pirații vikingi care au atacat atât de eficient coastele europene între anii 800 și 900 d.Hr. erau descendenții păgâni ai culturii neolitice a toporului de luptă, neacceptând încă doctrina creștină. Aveau un cult faimos și puternic al războinicilor, cu imaginarul luptătorului la bustul gol, cu zeul păgân

al tunetului, Thor, și viziunea lor despre Valhalla (paradisul) ca o celebrare eternă a victoriei cu vin, femei și cântece. Niciodată nu a existat o cultură mai sincer și fără teamă orientată spre război precum cea a vikingilor, care erau cât se poate de diferiți de pașnicii lor descendenți scandinavi.

Comerțul și-a pierdut din importanță în așa-numita epocă întunecată și, împreună cu el, și orașele. Din cauza micșorării orașelor, multe alte lucruri au intrat în declin – alfabetizarea, artele, instituțiile sociale de orice fel, chiar și o conștientizare completă a lumii în general. Scara ierarhică a vieții s-a redus, devenind locală, în cel mai bun caz regională. Guvernarea a devenit mai informală, structurată la vârf de jurăminte feudale de loialitate și supunere pe care războinicii le făceau unul către altul. Scrierea a devenit rară în afara mănăstirilor, lăsându-ne puține surse care să explice situația. De-aici și vechea denumire de Ev Mediu întunecat. Viața axată mai mult pe subzistență nu era neapărat mai întunecată decât înainte, deși era mai limitată. Partea bună e că acea piatră de temelie demodată a societății imperiale romane, sclavia, a dispărut din viața europeană. În ciuda diversității lor, aceste societăți mici aparțineau bisericilor creștine, romane în vest, ortodoxe în est, care nu erau de acord cu luarea în sclavie a altor creștini. Prin urmare, sclavii au fost înlocuiți de șerbi care, teoretic, nu erau luați ca sclavi fiindcă nu puteau fi cumpărați sau vânduți.

Treptat, episcopii Romei au fost recunoscuți drept conducători religioși ai Europei de Vest, primii papi. Per ansamblu, vestul a tins spre restaurarea unității

imperiale care nu s-a împlinit niciodată. În anul 800 d.Hr., Carol cel Mare, un rege-războinic deosebit de triumfător, a călătorit la Roma pentru a fi încoronat de papă „împărat al romanilor". Efortul lui Carol cel Mare de a crea un așa-numit Sfânt Imperiu Roman (nici sfânt, nici roman, nici imperiu, conform unei zicale faimoase) a fost o ultimă încercare nostalgică. Între timp, Bizanțul s-a consolidat drept capitala creștinismului grec ortodox, chiar dacă a pierdut mult din vechiul său teritoriu imperial în fața armatelor musulmane.

Islamul

Încoronarea lui Carol cel Mare în anul 800 d.Hr. a fost o reacție cauzată parțial de rapida răspândire a islamului. Armatele musulmane cuceriseră teritorii imense într-un timp foarte scurt. În expansiunea lor inițială, urmând profeția lui Mahomed, devastaseră Africa de Nord și, curând, au ocupat aproape întreaga Iberie care va rămâne predominant musulmană timp de secole. În vreme ce Buddha și Isus aduceau mesaje despre mântuirea personală, Mahomed a adus viziunea unei societăți divine și a unor reguli specifice pentru a o crea pe Pământ. Precum creștinismul și budismul, islamul și-a extins mesajul universal către toți oamenii.

Asemenea celorlalte două religii, islamul a reprezentat un program explicit de înălțare spirituală, un set de reguli ce trebuiau urmate de toți cei care se supuneau puterii divine. Diferit de Vechiul Testament, un fel de antologie a literaturii ebraice – de asemenea diferit față de Noul Testament, care în principal narează povestea lui

Isus și a apostolilor săi –, Coranul este în primul rând un manual pentru o purtare divină. Există și o tradiție musulmană contradictorie, care promovează ideea unei întâlniri minunate și personale cu divinitatea, subminând regulile comportamentale. Aceasta este calea urmată de tradiția distinctă a minorității sufiste care a prosperat la marginile lumii musulmane în Africa și Asia de Sud. Maeștrii sufiți au înființat comunități separate de discipoli care deseori se retrăgeau din comunitate și trăiau din pomană. Dar munca spirituală a sufiților (îndeplinită în continuare) este parte a unei căutări personale a lui Dumnezeu și nu (în maniera mănăstirilor budiste și creștine) o contribuție la societatea din care ei s-au retras. Tradiția majoritară sunită a islamului precizează foarte clar că nu e vorba de o retragere *din* societate, ci mai degravă de o *modelare* a unei societăți drepte. Coranul este un manual cu instrucțiuni.

Mahomed s-a născut în jurul anului 570 d.Hr. în Arabia de Vest, pe un drum comercial dintre Oceanul Indian și Marea Mediterană. Orașul său natal, Mecca, era un centru de distribuție a mărfurilor pentru comerțul asiatic. Viața lui Mahomed este bine documentată în comparație cu viețile profeților dinaintea lui. Nu a fost nici prinț, nici tâmplar, ci negustor. Trăia într-o lume a credinței, bogată în posibilități religioase, inclusiv cele ale iudaismului și creștinismului. Revelația lui l-a convins că primise ordine stricte de la singurul Dumnezeu adevărat și s-a hotărât să creeze societatea bine ordonată descrisă în Coran. În timp ce Buddha și Isus au devenit învățători peregrini,

înconjurându-se cu oameni de la marginea societății, profeția lui Mahomed a inclus o organizare socială de la bun început, mai întâi la Mecca și apoi la Medina, un oraș din apropiere, unde circumstanțele păreau mai promițătoare. Mahomed era civil și, din când în când, militar, precum și conducător spiritual. Propunerile sale nu erau menite numai discipolilor săi, ci pentru întreaga comunitate pe care Mahomed o invita să se supună voinței lui Dumnezeu. Atât termenul *musulman*, cât și termenul *islam* se referă în arabă la supunere.

Profetul Mahomed a murit în anul 632 d.Hr., dar inspirase o societate întreagă. Era o societate arabă, una a crescătorilor de animale, din care mulți erau încă păstori nomazi care păstraseră vocația militară de la călăreții asiatici de odinioară. Existau, de asemenea, și mulți evrei și creștini, dar ei au fost refractari la profeția lui Mahomed. Mesajul lui a fost împărtășit întregii lumi de călăreții războinici care aveau un elan spiritual ce distrugea orice opoziție. La numai câțiva ani după moartea lui Mahomed, cea mai mare parte a Arabiei se afla sub control musulman, iar în 656 d.Hr., războinicii musulmani atacaseră o suprafață întinsă din Imperiul Bizantin. Ocupaseră Egiptul și Siria, precum și jumătate din coasta mediteraneeană a Africii, Mesopotamia și Golful Persic, împreună cu restul Persiei. După alți câțiva ani au adăugat Asia Centrală, Spania și Portugalia. Deocamdată, armatele musulmane cuceritoare își făceau tabăra în afara orașelor existente unde puteau rămâne la distanță și își păstrau pură noua religie. Oamenii pe care îi cuceriseră au devenit treptat musulmani. Între timp,

teritoriile cucerite includeau populații supuse care plăteau o taxă specială pentru nonconformismul lor religios.

Egiptul, Siria și Mesopotamia fuseseră bizantine sau persane (adică creștine sau zoroastriene) până la cucerirea lor de către armatele musulmane. Ele reprezentau culturi superioare, de tipul celor care îi asimilaseră pe crescătorii de animale cuceritori. Același lucru s-a întâmplat din nou în cazul de față. De exemplu, învățături eleniste păstrate în biblioteca din Alexandria au trecut în stăpânirea respectuoasă a musulmanilor și au fost păstrate. Persana a devenit și a rămas timp de secole principala limbă musulmană în literatură. Treptat, araba a ajuns limba cotidiană în Siria, Egipt și Mesopotamia, la fel ca și în Arabia. Damasc și Bagdad au devenit reședințele succesorilor profetului, sau califilor, dar de fapt puterea concretă a califatului nu a fost niciodată mare. Califii nu erau conducători religioși, iar autoritatea lor era mai mult teoretică. În timp, califatul a devenit irelevant, fragmentar și a dispărut. Omeiazii, prima dinastie a califatului, erau arabi și conduceau din Damasc. Abasizii, a doua dinastie, care conducea din Bagdad, erau persani, iar stăpânirea lor reprezintă sfârșitul dominației arabe în lumea musulmană. Araba, limba Coranului, a rămas limba liturgică. O parte importantă din pregătirea religioasă temeinică era învățarea pe de rost a Coranului, în limba arabă originală. Orașele vorbitoare de arabă Cairo, Damasc și Bagdad au rămas orașele principale ale lumii musulmane. Totuși, persana, turca, berbera și apoi urdu, bengala și malaeza au devenit și ele limbi

musulmane importante. Începând cu anul 750 d.Hr., Abasizii au guvernat o epocă de aur a culturii islamice, Bagdadul devenind un centru al lumii științei, tehnologiei, ingineriei, matematicii și medicinei.

Ținuturile musulmane se întindeau din Spania până în India și apoi mai departe, dar unitatea lor era aproape în întregime religioasă, nu politică. Musulmanilor nu le place ierarhia religioasă. Nu există o organizare a „bisericii" musulmane. Instrucțiunile de bază se află în Coran și se aplică tuturor. Spre deosebire de Biblie, Coranul a fost creat de la început în întregime și, un timp după crearea lui, nu a avut o formă scrisă. (*Coran* înseamnă recitare.) Odată ce ai instrucțiunile, nu mai trebuie decât să le aplici. Dacă a existat vreodată un cadru echitabil, acesta este lumea spirituală musulmană. Cele mai importante reguli sunt castitatea, rugăciunile frecvente și o disciplină strictă asupra dorințelor trupești. Reprezentarea publică a cultului este continuă, dar minimalistă. Nu presupune decât un spațiu larg curat și respectarea punctualității. După aceea, ești numai tu și conștiința ta sau, pentru credincioșii musulmani, tu și Dumnezeul tău, care este de asemenea al tuturor deoarece, conform formulei esențiale care a definit credința musulmană, „nu există alt Dumnezeu decât Allah, iar Mahomed este trimisul său".

Accentul social al profeției lui Mahomed se deosebește de accentul personal specific lui Buddha sau Isus. Scopul organizării religioase musulmane era întreaga comunitate. Autoritățile religioase musulmane erau preocupate de controlul

comportamentelor greșite, asigurând necesitățile de bază și ocupându-se de binele comun. Accentul social al profeției lui Mahomed a transformat autoritățile seculare în simpli executanți. Nu exista o sferă separată complementară a conducerii seculare. Creștinii puteau „da Cezarului ce este al Cezarului", în timp ce ofereau un alt fel de tribut lui Dumnezeu, presupunând că Cezarul și Dumnezeu cereau lucruri diferite. În lumea musulmană, autoritățile seculare acționau pentru Dumnezeu și doreau aceleași lucruri pe care El le dorea, cel puțin oficial.

Legea comună musulmană, greșit înțeleasa *șaria*, se baza pe o acumulare de interpretări religioase făcute de oameni învățați, denumiți colectiv ulemale. Ulemalele nu aveau un sediu central, o universitate sau o conducere. Orice om cu o învățătură religioasă suficientă putea contribui, astfel că șaria era extrem de permeabilă la presiuni locale. Șaria este cuprinzătoare, ocupându-se până și de alimentație și de igiena personală și nu poate fi redusă la pedepsele brutale pentru comportamentul sexual greșit al femeilor. Astfel de pedepse sunt adăugiri locale la șaria, care reflectă patriarhatul sever al comunităților vechi de o mie de ani și izolate de crescători de animale. În mod paradoxal, calitatea deschisă, democratică a șariei, lipsa unei ierarhii, controlul centralizat, a permis populațiilor rurale conservatoare să păstreze norme sociale depășite care nu sunt susținute de Coran.

Scrierile religioase musulmane sunt și ele democratice. Conform Coranului, a doua parte din scriptura cvasisacră musulmană – ce cuprinde *hadith* și *sunna* – a fost alcătuită de ulemale. Cuvintele și

faptele lui Mahomed nu sunt menționate în Coran. Din vremurile timpurii, exemplul viu al lui Mahomed *(sunna)* și cuvintele sale *(hadith)* au fost păstrate în tradițiile orale și, într-un final, în cele scrise. Mai multe tradiții au fost adunate la colecție treptat de-a lungul secolelor, actualizând-o, umplând golurile importante, adăugând dovezi de o parte sau de alta a dezbaterii continue dintre ulemale. Ca și în cazul șariei, nu există un control centralizat, iar singurul proces de verificare este dezbaterea deschisă. Este ca și cum învățați creștini ar stabili cuvintele lui Isus prin argumente și dovezi din tradiția orală, citând proveniența autentică a unei versiuni sau a alteia, oferită la început de martori oculari, amintită și transmisă într-un lanț documentat de surse orale de încredere, înainte de a fi în cele din urmă scrise. Nu există doar o singură ediție din hadith, ci mai multe.

În mod interesant, femeile au jucat un rol istoric de seamă în alcătuirea și interpretarea celei de-a doua părți din scrierea musulmană. La început, scrierea nu intra în calcul, iar femeile erau martori firești la lucrurile ce țineau de viața de zi cu zi a profetului și învățăturile sale. Însă contribuția femeilor din casa lui Mahomed a fost esențială. Cea de-a treia soție a profetului, Aisha, a adunat peste două sute de hadithuri. Nu doar martorii oculari din prima generație au fost femei. Rolul special al femeilor în adunarea și transmiterea hadithurilor a continuat pentru multă vreme. Femeile recunoscute ca autorități în colecțiile speciale de hadith puteau să le dicteze elevilor băieți și să țină prelegeri publice despre ele. Acesta pare să fi fost cazul lui Zaynab

bint Sulayman, fiica guvernatorului din Basra, care a trăit în scurta epocă de aur a califatului Abasid și a murit în 759 d.Hr. O altă autoritate vestită a fost Abidah al-Madaniyyah care și-a început lunga viață de cercetare ca sclavă în Medina. Abidah era încă sclavă, trăind în Ierusalim, când un distins învățat din Spania musulmană a trecut pe acolo în drum spre Mecca. Uimit de cunoștințele sclavei, a eliberat-o și a luat-o înapoi în Spania. Se zice că până la sfârșitul vieții ea adunase zece mii de hadithuri.

Musulmanii sunniți, care formează majoritatea în islam, acceptă o colecție vastă, de bază, de hadithuri și sunna, dar există secte minoritare, mai ales musulmanii șiiți, care acceptă alte relatări tradiționale. Diferențele de bază nu au legătură cu profeția lui Mahomed, ci mai degrabă cu ce s-a întâmplat după aceea. Mai exact, musulmanii șiiți cred că succesiunea corectă la autoritatea lumească a lui Mahomed s-a pierdut devreme, prin asasinarea moștenitorului legitim al califatului. Musulmanii șiiți au devenit un grup minoritar aflat permanent în opoziție. Tradițiile lor diferite, întreținute de-a lungul secolelor, ca și o istorie a suferințelor, sunt ceea ce îi separă pe sunniți de șiiți. Ca majoritate, sunniții au exercitat constant o putere instituțională mai mare. Califatul, de exemplu, era controlat în mod normal de sunniți. Lipsiți de această putere, cu unele excepții, șiiții s-au întors către o conducere mai carismatică, imamii, oameni despre care se credea că posedă o inspirație religioasă specială. Șiiții credeau că un calif din linia legitimă urma să apară. Ei l-au așteptat plini de speranță pe acest posibil calif sau „imamul ascuns". De câteva ori, au crezut

că a apărut. Prin urmare, credințele șiite nu erau doar diferite de cele ale sunniților, ele subminau direct pretențiile sunnite la legitimitate.

În concluzie, islamul s-a răspândit brusc în anii 600 și 700 d.Hr. pentru a deveni o putere transcontinentală și o religie a lumii. Ducea lipsă de unitate politică, dar a definit o nouă civilizație importantă. Peste noapte, ca să spunem așa, lumea musulmană s-a alăturat creștinismului ca una dintre cele patru civilizații majore care au cuprins Eurasia. Civilizațiile indiene și chineze treceau și ele prin schimbări.

Budismul ajunge pe Drumul Mătăsii

Budismul, ce exista deja de o mie de ani la timpul profeției lui Mahomed, se răspândea de abia acum pe scară largă dinspre locul său de origine din valea cursului inferior al fluviului Gange, devenind o altă religie a lumii. Vocația urbană a budismului – popularitatea sa deosebită printre negustori și meșteri – îl purtase de-a lungul fluviului Gange, în sus, prin orașele comerciale din India de Nord spre Taxila, la izvoarele fluviului Ind, aproape de trecătoarea Khyber. Dincolo de munți, la câțiva kilometri spre nord, se întindea Asia Centrală – Bactria, Sogdiana și orașele de pe Drumul Mătăsii, Buhara și Samarkand. De acolo putea înainta spre est sau vest cu aceeași ușurință. Astfel, budismul a ajuns în China. (Masivul Himalaya blochează călătoria directă dintre India și China.) Din China, budismul s-a răspândit în Coreea și în Japonia. Direct din India, s-a răspândit pe mare în Asia de Sud-Est, centrul demografic al budismului în ziua de azi. Alte

vlăstare din multitudinea de credințe spirituale ale Indiei – jainismul, de exemplu, care a luat naștere în același timp cu budismul – se dezvoltă în afara Indiei. Fără îndoială, popularitatea budismului printre negustori explică parțial tendințele sale peripatetice, dar numai parțial.

Mesajul budist explică restul. Budismul a început printre asceții care renunțaseră la confortul societății pentru a descoperi adevăratul înțeles al vieții. Accentul principal cădea pe imitarea, de către fiecare persoană, a căutării iluminării practicată de Buddha. Totuși, o religie universală trebuie să cuprindă mai mult decât zeloși spirituali. La mijlocul primului mileniu d.Hr. a apărut o ramură a budismului care a stârnit un interes mai general. Se numește Mahayana sau „Marele vehicul" deoarece se referă la transportarea tuturor în starea de nirvana. Apărătorii spirituali pot să intre într-o mănăstire și să se dedice complet severului program de purificare și autodezvoltare budist. Pentru cei mai slabi dintre noi, Mahayana oferă drept ajutor spirite miloase, denumite bodhisattva.

Bodhisattva seamănă puțin cu sfinții catolici. De obicei, bodhisattva au început ca oameni care au dobândit o perfecțiune spirituală supranaturală și nu mai pot trăi pe Pământ, dar ale căror spirite au rămas pentru a-i ajuta pe credincioșii obișnuiți care caută intervenția lor. Bodhisattva au atins iluminarea, dar și-au amânat lung așteptata răsplată. Cei mai mulți sunt bărbați, însă o bodhisattva numită Tara (care probabil descinde din zeița hindusă Durga) a promis că se va naște mereu ca femeie. Bodhisattva precum Tara sunt aliați

puternici și de încredere. Mai mult, conform credinței Mahayana, Buddha însuși nu mai era un învățător vechi și dispărut, ci mai curând o ființă divină la care oamenii se puteau ruga, căutând călăuzire. Spiritele bodhisattva de nădejde fac ca Mahayana să fie primitoare și mângâietoare. Afecțiunea carismatică era o caracteristică comună a religiilor emergente ale lumii.

Între timp, între anii 500 și 1000 î.Hr., budismul a început să intre în declin în ținutul său de origine. Tradiția religioasă denumită azi hinduism suferise o profundă transformare, cultivând o afecțiune proprie considerabilă. Zeitățile vedice anterioare, aduse de arieni, fuseseră zeități cerești îndepărtate, iar simbolul actului religios vedic era sacrificiul unui animal. Marile texte religioase ale ultimului mileniu înaintea erei noastre, ulterioare *Vedelor*, fuseseră *Upanișadele*, tratate greu de înțeles despre transmigrația sufletelor. Doar mult mai târziu, în jurul anului 500 d.Hr., se pot observa forme ale vieții religioase indiene așa cum există ea astăzi, un amestec genial de tradiții hinduse înrudite, dar disparate și fără o autoritate centrală.

Hindușii împărtășesc interpretarea lumii spirituale (ce cuprinde karma, reîncarnarea și transmigrația sufletelor), dar se situează în diferite moduri în cadrul ei. Zeitățile hinduse sunt nenumărate. Marile texte hinduse ale acestei perioade au fost *Ramayana* și *Mahabharata*, narațiuni extinse despre demoni fioroși și fapte eroice. Acestea au devenit texte unificatoare ale hinduismului așa cum îl știm astăzi. Noile puncte de atracție erau zeitățile atrăgătoare și senzuale Krișna

și Rama, eroi mitologici care poate că la început au fost oameni, dar au fost mai apoi zeificați de tradiție. Credința hindusă în reîncarnare ne ajută să legăm firele mitologiilor antice difuze. Krișna și Rama au fost adăugați panteonului hindus ca noi reîncarnări ale vechiului zeu păzitor Vișnu. Veselul zeu elefant Ganesha, aducătorul de noroc, s-a alăturat panteonului ca fiu al vechiului zeu Șiva, zeul auster și înspăimântător al cărui dans cosmic distruge și recreează universul. Noii zei au adăugat povești secundare mitului cosmic. Noua versiune a hinduismului, mult mai veche decât versiunea vedică, a atras mulțimile.

Unele lucruri nu se schimbaseră. Brahmanii încă dețineau adevărul religios. Acest adevăr încă implica o logică a castelor, care a devenit extrem de elaborată. Ascensiunea hinduismului carismatic a coincis cu reafirmarea puterii brahmanilor în societățile indiene. Orașele indiene au decăzut în această perioadă, așa cum se întâmpla și în China sau în Europa. Necesitând bogăție urbană pentru a-și finanța arta și mănăstirile, budismul a intrat într-un declin similar. Societatea mai rurală s-a aflat din ce în ce mai mult sub influența brahmanilor. În cei peste două sute de ani din 320 până în 550 d.Hr., Imperiul Gupta a stăpânit nordul Indiei, recreând parțial Imperiul Maurya dinainte. Acest al doilea mare imperiu indian, amenințând regatele obișnuite, s-a asociat simbolic cu mauryenii dinainte și le-a împărtășit teritoriul. Câțiva membri din noua dinastie au folosit numele primului împărat mauryan, Chandragupta. Spre deosebire de mauryeni însă, dinastia Gupta era hindusă,

venerându-l pe Vișnu. Ascensiunea sa a întărit autoritatea brahmanilor. Printre cei mai de încredere martori ai Imperiului Gupta se numără mai mulți budiști chinezi care veniseră în India pentru a studia și a aduna texte religioase în țara sfântă a budismului, din valea fluviului Gange.

Budismul s-a extins un timp spre est – niciodată înspre vest – pe Drumul Mătăsii. De ce numai înspre est? Spre vest, budismul nu era acceptat în Persia zoroastriană și mai târziu musulmană. Spre est însă, se afla China condusă de dinastia Tang (618–907) care nu avea o religie de stat puternică. Chinezii nu au așteptat ca budismul să treacă pe lângă ei. L-au importat ca parte a unei deschideri voite către vest. Sub dinastia Tang, ca și sub Han de dinainte, puterea militară chineză s-a extins către regiunea fluviului Amu Daria din Asia Centrală – nevoia de cai fiind din nou motivul principal. Infanteriile Epocii Fierului nu mai dominau câmpurile de luptă eurasiatice, lăsând locul cavaleriei, parțial fiindcă acum călăreții aveau scări. Atât în China, cât și în Europa, nobilii erau războinici călare. (Numai în stepă caii nu erau un lux scump, o dovadă a unei bogății neobișnuite.) Pe lângă caii persani, dinastia Tang a importat până și sportul persan de polo călare ca exercițiu pentru vremurile de pace. Sculpturi ale lui Buddha și temple care serveau un flux continuu de pelerini au fost săpate în stâncă de-a lungul Drumului Mătăsii. Capitala din Chang'an a dinastiei Tang, capătul estic al Drumului Mătăsii, a devenit cel mai mare oraș din lume.

După ce a petrecut mulți ani adunând texte în India, călugărul budist chinez Xuanzang s-a întors cu ele în Chang'an, unde le-a tradus în chineză. Xuanzang lucra într-o pagodă timpurie, care a început ca o versiune chineză a unei *stupe* budiste. Precum creștinismul, budismul folosea relicve – fragmente din corpul unui sfânt – ca simboluri puternice. Cele mai puternice erau relicvele lui Buddha însuși. Conform tradiției, cenușa lui funerară a fost separată și împrăștiată în toate direcțiile. O stupă era construită pentru a adăposti fiecare parte din cenușa lui Buddha. Așoka a ordonat construirea a mii de astfel de monumente. Stupele chinezești erau diferite, atât de mult încât au dat naștere unei forme arhitecturale – pagoda. Pagodele erau mult mai înalte decât stupele indiene, având acoperișuri din țiglă și o înfățișare tipic chinezească. China a schimbat budismul, creând propria variantă, denumită Chan, care în Japonia a devenit Zen. Statuia unui Buddha vesel și chel, foarte cunoscută în vest, este în mod clar chinezească. Budismul a atribuit o utilizare religioasă tipului de avuție pe care imperiile o generează pentru clasele de sus. Mii de mănăstiri budiste, zeci de mii de călugări și călugărițe budiste au implicat o alocare imensă de resurse, la fel și operele de artă, precum multele statui uriașe chinezești ale lui Buddha.

Budismul a ocupat un loc important în viața chinezilor, dar China nu a devenit unanim budistă, dimpotrivă. Au existat mereu unele elemente din budism care au părut mai mult indiene decât chinezești – precum celibatul și dietele vegetariene.

În plus, China avea propriile idei religioase autohtone. Majoritatea practicilor religioase chinezești erau recunoașteri umile, personale ale zeităților locale ce aveau legături specifice cu familiile, câmpurile și căminele sătenilor. Calitatea domestică a multor venerări ale oamenilor le face să treacă cu ușurință neobservate în cadrul discuțiilor despre religia oficială în ciuda prezenței lor în viața chinezilor.

Principalul concurent chinezesc pentru budism era daoismul, o adunare haotică de tradiții mistice ale căror origini se regăsesc în timpul dinastiei Zhou. Dao (scris inițial Tao) are multe elemente, multe dintre ele nereglementate. Micile sanctuare de lângă câmpuri, drumuri și casele oamenilor erau vag daoiste. Un element istoric important al daoismului era prezicerea viitorului. Altul era căutarea nemuririi sau în orice caz prelungirea nelimitată a vieții individuale. Mai mulți împărați s-au otrăvit în încercări de a deveni nemuritori, inspirați de daoism. Tradițiile daoiste includeau și o viață de meditație și retragere din societate pentru a găsi inspirația în natură, după cum am văzut deja. Multe elemente daoiste erau destul de asemănătoare cu budismul și se puteau amesteca ușor cu acesta. Budiștii erau însă în competiție cu daoiștii și le subminau pozițiile.

Wu Zeitan, pe care o vom numi simplu împărăteasa Wu, a favorizat budismul în detrimentul daoismului. Din 690 până în 705 d.Hr., după ce fusese mult timp puterea din umbră, împărăteasa Wu și-a pus roba galbenă imperială a puterii absolute. A fost singura femeie care a făcut

acest lucru nu ca o locțiitoare a unui bărbat, ci ca drept deplin al ei. Începuse ca o concubină imperială și a avansat, aparent datorită unei legături amoroase cu fiul împăratului, care a păstrat-o la palat după moartea tatălui său. Concubinele unui împărat decedat erau în mod normal exilate în mănăstiri budiste dacă nu îi făcuseră copii. Cronicile istorice oficiale din China o vorbesc de rău pe Wu Zeitan (așa cum fac mereu cu femeile puternice), acuzând-o de intrigi criminale la palat. Ea a încercat să distrugă dinastia Tang și să o înceapă pe a ei, dar nu a reușit.

Totuși, dinastia Tang cea interesată de budism a supervizat realizări culturale geniale. China dinastiei Tang era neobișnuit de deschisă față de lume. Comerțul chinezesc se extindea în Marea Chinei de Sud, cât și spre Asia Centrală. La început, porțelanul chinezesc era exportat pe mare. De exemplu, în jurul anului 826 d.Hr., o corabie arabă s-a scufundat în apele indoneziene, fiind încărcată până la refuz cu porțelan. În afară de budiști, Chang'an avea zeci de mii de alți locuitori străini, printre care persani, sogdieni, coreeni, japonezi, zoroastrieni, creștini și în final musulmani. Când pagoda lui Xuanzang s-a prăbușit, probabil îngreunată de marea greutate a traducerii tuturor acelor texte sacre din sanscrită în chineză, împărăteasa Wu a reconstruit-o mai înaltă ca înainte. Principala utilizare a tiparniței cu casete de lemn, inventată în această perioadă, era producerea de nenumărate copii din textele budiste – inclusiv poezii. Tang este epoca de aur a poeziei și picturii chinezești. Elevii învață pe de rost poezii din timpul dinastiei Tang, de mii de ani.

Domnia împărătesei Wu a fost legată de aceste dezvoltări ample. Femeile înstărite s-au emancipat puțin în China dinastiei Tang, purtând haine care lăsau să li se vadă formele, jucând inclusiv polo călare. Totul era mai degrabă neconfucianist, dar așa a fost epoca dinastiei Tang. Curtezanele sofisticate, precum gheișele japoneze, erau numeroase, iar madamele care conduceau case ale plăcerii erau figuri publice respectate. Împărăteasa Wu, ea însăși o parvenită, a promovat în mod firesc ideea carierelor bazate pe talent. Pentru cărturarii aspiranți, își dorea ca examenele competitive, nu favorurile politice să fie principala cale către funcțiile de conducere. Încercarea împărătesei Wu de a fonda o nouă dinastie a fost de scurtă durată, la fel ca sponsorizarea budismului și încurajarea sistemului oficial de examinare care s-au dovedit temporare.

Tradițiile chinezești s-au întors împotriva budismului la jumătatea anilor 800. O motivație economică pentru această respingere a părut să fie dorința imperială de a deposeda bogatele mănăstiri și temple budiste. Expansiunea Tang dăduse putere militarilor, iar militarii au profitat. În rebeliunea inițiată de An Lushan, un conducător pe jumătate sogdian și-a adus armata de frontieră pentru a amenința Chang'an. Guvernatorii militari regionali au început să depășească influența mandarinilor împăratului, bagatelizând examenele, preferându-i pe cărturarii a căror principală calitate era loialitatea personală.

În general, anii 500–1000 d.Hr. au fost marcați de o refacere incipientă a relațiilor comerciale în

Eurasia. China se deschidea către vest, islamul către est, iar cele două se întâlneau la mijloc. Traficul de pe Drumul Mătăsii s-a intensificat, reînnoind legăturile transasiatice din perioada romană și a dinastiei Han. Ținuturile musulmane nu erau unite politic, dar diviziunile lor politice nu împiedicau comerțul. Iar conducătorii musulmani asigurau o infrastructură care includea drumuri, locuri de popas, monede, piețe și o organizare socială. Cămilele au devenit principalele animale de povară în întinsele deșerturi din Asia Centrală și de Sud-Vest. Bagdadul, aflat la capătul vestic al Drumului Mătăsii, a devenit în timpul califatului Abassid alternativa vestică a Chang'an.

Comerțul maritim s-a dezvoltat și el – pe Marea Mediterană, pe coasta europeană a Atlanticului, în Oceanul Indian și Marea Chinei de Sud. Cel mai important comerț maritim pe distanțe lungi încă urma rutele maritime de coastă care legau Arabia de India, de Malaysia și de China. Drumul Mirodeniilor, după cum îl vom numi, era deschis de secole. De exemplu, unul din primii chinezi budiști care a vizitat India a călătorit cu negustorii și a naufragiat în Indonezia în călătoria de întoarcere. Arabii, în special, practicaseră acest comerț dinainte de a deveni musulmani. Corabia deja menționată încărcată cu porțelan care s-a scufundat în Indonezia în 826 d.Hr. (o *dhow* tipică) naviga spre Oman în Golful Persic. Se pare că traversase întreaga rută între Persia și China. Era ceva neobișnuit. Corăbiile de pe Drumul Mirodeniilor, precum caravanele de pe Drumul Mătăsii, acopereau de obicei un segment limitat.

Modele comerciale segmentate depindeau de vânturi. Oceanul Indian era străbătut de vânturi sezoniere denumite musoni care fuseseră un blestem pentru marinari încă din timpurile romane. Aceasta era lumea legendarului Sinbad Marinarul ale cărui șapte călătorii miraculoase au apărut în cele din urmă în *O mie și una de nopți*. Musonul de vară are loc când soarele încălzește continentul asiatic, atrăgând aer mai rece și umed dinspre ocean și aducând ploi. Aceste vânturi bat cu regularitate într-o singură direcție luni la rând, iar apoi iarna bat în direcția opusă, când continentul se răcește. Vânturile musonului de vară înlesneau o călătorie extraordinar de rapidă și de ușoară de la malul Mării Roșii spre India, iar musonul de iarnă asigura călătoria de întoarcere. Marea Chinei de Sud e străbătută de vânturi musonice alternative care determină traversările oceanice și întoarcerile.

Malaysia și India de Sud erau punctele cruciale de transport naval pe Drumul Mirodeniilor. India de Sud se dezvolta în anii 500–1000 d.Hr. probabil drept cel mai circulat centru comercial pe distanță lungă din lume. Capătul sudic al Indiei mișuna de negustori din toată Asia – musulmani, evrei și creștini – care erau prea preocupați de comerț ca să se mai lupte. În anii 800 d.Hr. existau colonii însemnate de negustori musulmani în toate punctele de transport de pe Drumul Mirodeniilor și în Guangzhou, capătul estic al Drumului Mătăsii de pe coasta Chinei de Sud.

În timp ce comerțul maritim din Asia de Sud lega China și lumea musulmană, Europa a rămas la margine, având acces la Drumul Mirodeniilor mai

ales prin intermediari musulmani. Deoarece existau mai multe corăbii care navigau de-a lungul coastelor europene, cei mai importanți erau piraţii vikingi care mai mult jefuiau decât făceau comerţ. Comerţul dintre regiuni în Europa era la un nivel scăzut, iar legăturile Europei cu alte părţi ale lumii se prăbuşeau împreună cu reţeaua ei urbană. Într-o perioadă în care Chang'an avea peste un milion de locuitori şi Bagdadul aproape la fel, Parisul şi Londra, principalele oraşe din nordul Europei, aveau în jur de douăzeci de mii de locuitori fiecare. Roma, care se lăudase cu un milion de locuitori în zilele imperiale, scăzuse la treizeci de mii. Cele mai mari oraşe europene – Palermo, Córdoba şi Constantinopol – erau toate oarecum legate de marile rute comerciale asiatice, şi doar Constantinopolul era un oraş creştin.

Europenilor le era uşor să admire porţelanurile chinezeşti, dar le era greu să le cumpere. Produsele din Orientul Îndepărtat se găseau din abundenţă în lumea musulmană, dar relaţiile conflictuale dintre creştini şi musulmani nu înlesneau comerţul. Situaţia era pe punctul de a se înrăutăţi.

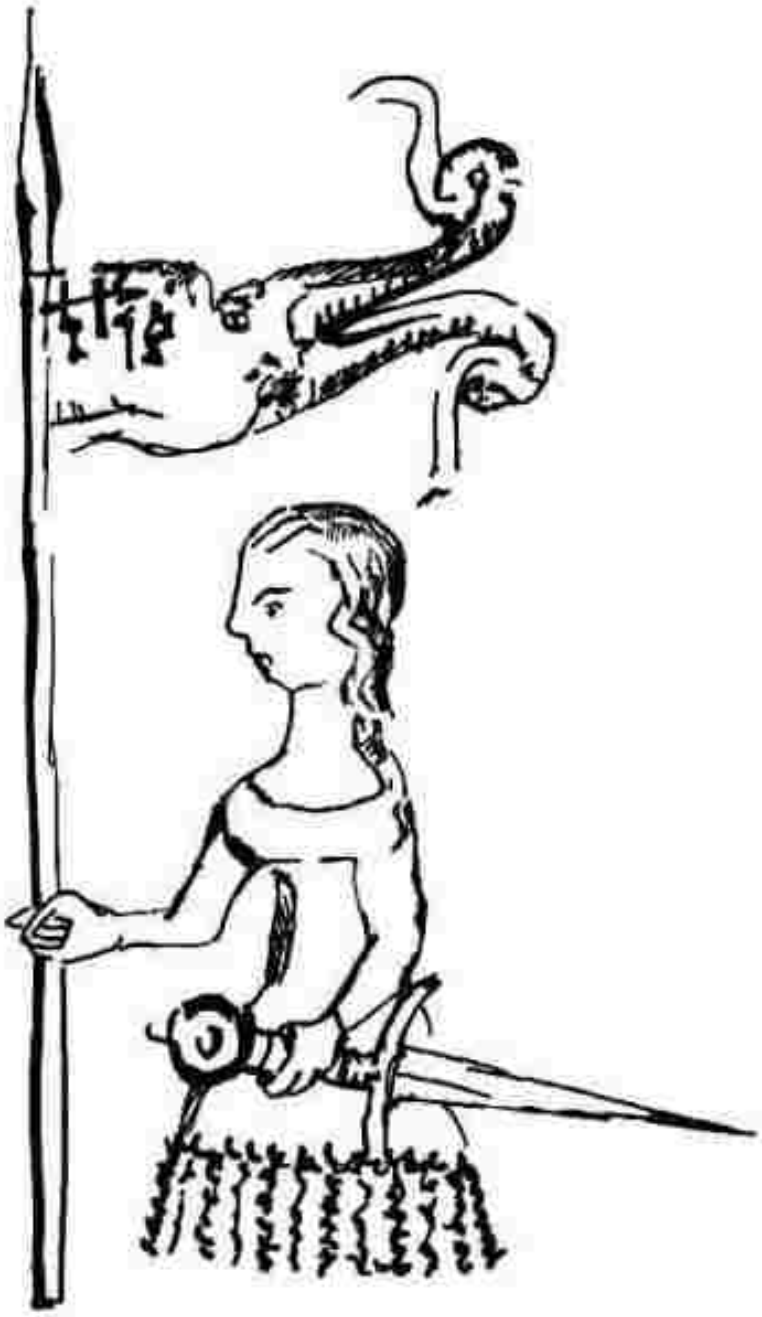

7.

LUMEA DURERII

În anul 1000 d.Hr., la un mileniu după nașterea lui Isus, religiile lumii organizau majoritatea societăților eurasiatice. Din păcate însă,

promisiunea unei conduceri ideale nu se îndeplinise. O mică minoritate trăia cu adevărat conform principiilor sacre ale frăției umane, în timp ce majoritatea modifica aceste principii pentru a face deosebirea dintre „noi" și „ei" și apoi îi trata pe „ei" (oricine ar fi fost) la fel de rău ca înainte. Noile învățături etice temperaseră, dar nu reușiseră să schimbe, barbaria cronică pe care oamenii o manifestau unii față de alții.

Tânăra femeie pe care o numim Ioana d'Arc nu împlinise douăzeci de ani în 1431, când englezii au ars-o de vie așa cum erau arse vrăjitoarele, pentru a scoate diavolul din ele. Cu ani în urmă, Arhanghelul Mihail i se arătase Ioanei în grădina tatălui său și îi dăduse o misiune – să-i alunge pe invadatorii englezi și să înfăptuiască încoronarea regelui francez Carol al VII-lea. Ioana probabil auzise profețiile care circulaseră timp de generații, spunând că armatele engleze vor fi în cele din urmă înfrânte de o fată tânără. Ioana d'Arc a trăit la sfârșitul Războiului de 100 de Ani în timpul căruia regii francezi și englezi s-au luptat pentru regiuni care formează Franța de astăzi. În vremea aceea, pretențiile de loialitate și protecție feudală, legăminte personale făcute între războinici, încă puneau în umbră noțiunile incipiente de naționalitate. Monarhii englezi controlau la fel de mult teritoriu în Franța precum monarhii francezi, iar controlul englez era în creștere. După ce și-a tăiat părul și a îmbrăcat haine bărbătești, țărăncuță fără carte a pornit în căutarea prințului francez aspirant, l-a informat despre misiunea dată de arhanghel și i-a oferit sprijinul împotriva englezilor.

Carol nu avea prea multe de pierdut. S-a ocupat ca Ioana să primească un cal, o flamură și o armură veche, iar ea s-a dus să ridice asediul asupra orașului Orléans – ceea ce a făcut, într-o săptămână, doar fiind pe câmpul de luptă, fluturând drapelul și dând mărturie că Dumnezeu îl sprijinea pe Carol. Potențialul militar direct al tinerei nu exista, în timp ce ținea flamura sub o ploaie de săgeți dintre care multe o făceau să sângereze. Se folosea de o forță morală pură ce își avea rădăcinile în sacrificiul de sine. Nu întâmplător arhanghelul i se arătase însoțit de Sfânta Margareta și de Sfânta Ecaterina, două martire de la începuturile creștinismului. Știm că Ioana d'Arc i-a inspirat și pe alții, mai ales după ridicarea asediului orașului Orléans, care a fost o dovadă evidentă a intervenției divine.

Din păcate pentru această tânără femeie curajoasă și liberă, victoria i-a adus pieirea. Englezii trebuiau să o discrediteze total și au făcut-o schimbând amănuntele poveștii ei. Intervenție da, dar nu divină! Ioana a fost prinsă de dușmanii ei și judecată pentru că îndeplinea lucrarea diavolului. Obiceiul ei diabolic de a apărea îmbrăcată ca bărbat a devenit o dovadă împotriva ei – o denaturare convingătoare în acea vreme fiindcă ceea ce toți știau despre „fecioara din Orléans" era exact faptul că apărea pe câmpul de luptă purtând armură, călărind un cal de ambele părți, ca un bărbat. Chiar și așa, curtea marțială engleză a trebuit să-și ignore propriile reguli ca să-i confirme vinovăția și s-o execute. După moarte, Ioana a devenit un simbol al naționalismului francez și în cele din urmă o sfântă catolică.

După cum putem remarca, pretențiile regale la legitimitate divină încă funcționau în Europa anului 1431. Se presupunea că monarhii încă domneau prin harul lui Dumnezeu. Religiile lumii arătaseră că puteau să critice puterea, dar în mod normal evitau să o facă. Puterea statală și religia organizată au fost de fapt asemănătoare între anii 1000 și 1500. Din ce în ce mai mult, conflictele erau încadrate în termeni religioși. Cu toate promisiunile lor inițiale – universalism etic, dorința de a fi un antidot contra nedreptății –, religiile lumii au fost integrate total în structura societăților patriarhale fondate pe puterea statală exploatatoare. Conflictele mondiale dureroase au izbucnit în interiorul credințelor și între acestea.

Lume musulmană, lume creștină

Între anii 1000 și 1500, expansiunea musulmană s-a diminuat și, ajungând la aproximativa întindere geografică actuală, s-a oprit. Epoca de aur musulmană se termina. Între timp, epoca de aur creștină nici nu se întrezărea. Europa de Vest nu manifesta semne ale viitoarei dezvoltări și puteri globale.

Califatul musulman s-a prăbușit. Să ne amintim că disputele tensionate cu privire la funcția de calif creaseră prăpastia adâncă și permanentă dintre sunniți și șiiți. Califatul era în general un proiect sunnit, iar din 750 până în 1258 sediul califatului a fost capitala Bagdad, construită pentru acest scop. În vremea aceea, califul nu a exercitat niciodată un control extins asupra ținutului în expansiune al credincioșilor musulmani. Mai mult, el avea uneori

rivali direcți. Un califat rival activa de peste un secol în orașul Córdoba în Spania musulmană, iar un alt califat exista la Cairo de peste două secole. Uneori erau trei califi simultan, nici unul dintre ei nu recunoștea legitimitatea pretențiilor celorlalți. (Budismul și creștinismul se fragmentau și ele în anii 1000–1500, o perioadă în care existau două papalități rivale.)

Acesta a fost apogeul influenței șiite în lumea musulmană. În mod unic, califatul din Cairo era o creație șiită, iar cel din Bagdad a fost controlat un timp de o familie șiită, dar a dispărut complet când mongolii invadatori au distrus orașul în 1258. La acea vreme, califatele din Córdoba și Cairo dispăruseră și ele. Mult mai târziu, turcii otomani au încercat să înființeze un califat la Istanbul, dar majoritatea musulmanilor nu i-au recunoscut niciodată autoritatea. Între 1000–1500, islamul s-a împărțit politic în trei imperii musulmane. Fragmentarea și conflictul dintre musulmani – arabi, persani, turci și kurzi – au determinat invazia armatelor cruciaților dinspre Europa și a mongolilor din Asia Centrală. Când au sosit, mongolii au făcut cruciadele să pară un joc de copii.

Timp de trei secole, creștinii, evreii și alte secte mai mici trăiseră mai mult sau mai puțin pașnic sub conducere musulmană. Începând cu anul 1000 d.Hr., migrația turcă în ținuturile din Mediterana de Est a pus presiune pe comunitățile nemusulmane de acolo. După cum am văzut, au izbucnit conflicte și între musulmani. Vestiții Asasini, o sectă radicală șiită de origine persană, ucideau nu numai creștini, în general, ci și arabi sunniți și turci. Prin turci ne

referim la diversele valuri de populații vorbitoare de turcă din Asia Centrală care au pătruns în lumea musulmană în jurul anului 1000 d.Hr. Turcii – îndeosebi cei care au devenit turcii otomani – au început să înainteze în ceea ce mai rămăsese din Imperiul Bizantin. În ciuda Marii Schisme dintre ortodoxia de est și catolicismul de vest, din 1054, împăratul bizantin, care conducea Biserica Ortodoxă, a apelat la capul Bisericii Romano-Catolice pentru ajutor împotriva turcilor.

În 1095, papa a răspuns inițiind o cruciadă, un război sfânt, pentru a stabili controlul creștin asupra Ierusalimului. Zeci de mii de oameni au răspuns, mai ales din teritoriile de astăzi ale Franței și Germaniei. Musulmanii i-au numit franci pe locuitorii Franței și au folosit același nume pentru cruciații de mai târziu. De-a lungul a două secole, cruciații au întreprins șase expediții transcontinentale, călătorind în mare parte pe jos din nord-vestul Europei până la câmpul de luptă din Mediterana de Est. Prima Cruciadă și-a îndeplinit misiunea de a aduce Ierusalimul sub control creștin, în urma unui măcel general al civililor necombatanți. Nu era o exagerare să spui că sângele vărsat în numele lui Dumnezeu umplea șanțurile din Ierusalim, fiindcă era perfect adevărat. Cruciații au cucerit și teritorii, au construit castele și au înființat „state cruciate" în Siria și Palestina. Contele franc Balduin s-a autoproclamat regele Ierusalimului. Cucerirea Ierusalimului, un oraș sfânt pentru evrei, musulmani și creștini deopotrivă, a creat treptat o unitate de apărare printre musulmanii divizați care și-au găsit conducătorul în

persoana unui războinic kurd pe nume Saladin. (Kurdistan, ținutul kurzilor, nu a avut un stat suveran al său, dar a beneficiat mereu de apărători puternici. Pentru cititorii care nu cunosc istoria kurzilor, acesta este marele lor erou războinic.) Saladin nu a luptat însă pentru kurzi, nici pentru sine, ci pentru islam. Recâștigarea Ierusalimului, respectând viețile apărătorilor săi creștini, a fost în contradicție cu baia de sânge făcută acolo de cruciați. Când a murit în 1193, averea sa personală nu a fost de ajuns pentru a plăti funeraliile. Cinstea legendară a lui Saladin i-a adus respect printre dușmanii săi europeni.

Unul dintre ei a fost Richard Inimă de Leu, regele Angliei, un om hotărât, un mare războinic, mult mai puțin reticent decât Saladin în executarea civililor. La un moment dat, Richard a propus ca sora lui să se mărite cu fratele lui Saladin, Ierusalimul fiind cadoul lor de nuntă. Scopul general al lui Richard era să păstreze pretențiile teritoriale cruciate din Siria care, în mare, a fost scopul principal al tuturor cruciadelor după cea dintâi. Ierusalimul, primul obiectiv, nu a mai fost niciodată cucerit, dar pretențiile teritoriale ale cruciaților au continuat.

De ce cruciații, nu numai baronii avizi de pământ, ci și soldații de rând cruciați, au pornit în repetate rânduri în călătoria aceasta primejdioasă? Ca în toate războaiele, a existat o varietate de motive. Cruciații au câștigat respect și prestigiu pentru că „își purtau crucea", așa că purtau cu mândrie o cruce roșie cusută pe hainele lor. În mod esențial, ca răsplată, li se promitea „iertarea" păcatelor de către Dumnezeu. Se credea că indulgențele oficiale acordate de

Biserică îi protejau pe păcătoși de pedeapsa divină, un ajutor binevenit pentru cavalerii care petreceau un timp considerabil încăierându-se și distrându-se. Cruciadele ne amintesc că Europa, precum stepa asiatică, dezvoltase un puternic cult al războinicului, iar Evul Mediu a fost apogeul său. În același timp, majoritatea cruciaților chiar credeau că făceau o acțiune sfântă purtându-și crucea. Mulți lăsau în urmă plăcerile unei vieți normale și nu se mai întorceau. În ansamblu, nu este ușor să separi motivele egoiste de cele idealiste în proiecte precum cruciadele.

Richard Inimă de Leu și-a petrecut domnia mai mult în război decât la cârma țării. Deși născut și crescut în Anglia, după ce a devenit rege a părăsit ținutul natal și și-a petrecut restul vieții în cruciade și în Franța, unde a deținut multe alte titluri nobiliare. Pe lângă faptul că era regele Angliei, Richard a fost conte de Poitiers, Anjou și Nantes, duce de Normandia, Gasconia și Aquitania. Acesta era controlul divizat al Franței care a continuat până în vremea Ioanei d'Arc. Richard moștenise o mare parte din teritoriul francez de la vestita sa mamă Eleanor de Aquitania, care a fost mai întâi regina Franței, apoi a Angliei, fiind una din cele mai puternice femei din Europa medievală.

Frumusețea lui Eleanor era deseori lăudată, dar e interesant că nu a fost niciodată descrisă. Ea era, în orice caz, destul de bine educată pentru o doamnă din Europa medievală. Știa să cânte, să danseze, să cânte la harpă, să vorbească latina, să țeasă, să toarcă, să brodeze și să coasă, precum și să călărească pentru vânătoare sau să folosească șoimii în acest

scop. Cu siguranță însă cea mai mare atracție a sa era imensa avere pe care o moștenise ca ducesă de Aquitania, ceea ce o transforma în cea mai bună partidă din Europa. Nu e de mirare că primul ei soț a fost Ludovic al VII-lea, regele Franței, pe care l-a însoțit în a Doua Cruciadă când papa i-a cerut acestuia să ajute la salvarea statelor cruciate în declin din Siria. Eleanor a avut un interes propriu în acest proiect, deoarece unchiul ei Raymond era un cruciat cu o mizã într-unul din aceste state în declin. Cuplul regal a făcut impresie pe timpul ședерii la Constantinopol, dar, a Doua Cruciadă a fost un eșec, iar căsnicia regală s-a dus de râpă în timpul călătoriei de întoarcere. Eleanor născuse două fete însă, în cincisprezece ani, nici un băiat.

Lipsa moștenitorilor masculini era un motiv de destrămare a căsătoriilor regale, iar aceasta, precum nenumărate altele, nu a supraviețuit eșecului reginei de a avea un fiu. Cu ajutorul papei, Ludovic a anulat căsătoria pe motiv că el și Eleanor aveau o relație prea strânsă de rudenie. Teritoriile lui Eleanor i-au fost restituite și, în ciuda eșecului de a-i da un moștenitor lui Ludovic, acestea au stârnit interesul pentru ea ca soție. Mai mulți nobili de rang înalt s-au gândit să o răpească și să o oblige să se mărite cu ei. Aproape imediat, Eleanor s-a căsătorit cu Henric al II-lea al Angliei (de asemenea duce de Normandia) care era cu unsprezece ani mai tânăr decât ea (și mult mai înrudit cu ea decât primul ei soț). Henric a crezut în potențialul ei, iar ea i-a dăruit opt copii, dintre care trei au devenit regi.

Chiar și ca regină a Angliei, Eleanor prefera Franța. Acolo, în jurul anului 1185, ea și doamnele

sale de onoare își petreceau timpul citind povești de dragoste și judecând certurile îndrăgostiților. Aceste activități sunt descrise într-un tratat contemporan intitulat *Arta dragostei curtenești*. Eleanor se afla în centrul unui fenomen abia apărut, însemnând mai mult sau mai puțin începutul poveștilor cavalerești moderne. Într-o lume în care căsătoriile corespundeau cerințelor familiei, ideea de a te îndrăgosti nu exista în alegerile matrimoniale. Noul concept de dragoste curtenească (dragostea dintre nobilii de la curte) nu era despre căsătorie, nici măcar despre sex. Era ideea mistică de dragoste în care te îndrăgostești nebunește și veșnic de un suflet-pereche care *nu* este ales de părinți, fiind o celebrare a idealismului personal, neîntinat de considerații lumești. De fapt, doamnele lui Eleanor vedeau dragostea adevărată ca fiind imposibilă în cadrul unei căsătorii. Eleanor avea diverse păreri despre acest subiect. Soțul ei experimenta din plin dragostea curtenească. Când Eleanor a fost acuzată de complot împotriva lui, Henric a ținut-o în închisoare mulți ani, parțial ca să nu se mai amestece în cunoscutele sale legături amoroase.

Între timp, turcii, a căror venire a declanșat cruciadele, au devenit noii stăpâni ai Mediteranei de Est. Precum oamenii din stepă, ei erau soldați înnăscuți, fiind rezultatul combinat dintre arcași și călăreți. Un arcaș călare putea trage la țintă din galop. Numai exercițiul neîntrerupt și antrenamentul făceau posibilă această calitate, iar băieții din stepă începeau de la vârste fragede. Odată ce arcașii călare au apărut în armatele musulmane, ei au devenit esențiali pentru victorie. Ideea era să

recrutezi băieți care se antrenaseră de plăcere în copilărie. Orice copil din stepă se potrivea cu această descriere. Adesea, băieții turci din Asia Centrală erau vânduți recrutanților arabi sau persani care îi luau acasă pentru a servi ca *mameluci*. Mamelucii formau corpuri de mercenari de elită care continuau să vorbească turca, deși trăiau printre arabi. Turcii au pătruns în lumea arabă în grupuri migratoare și după ei au venit mongolii, războinicii din stepă care au pus capăt tuturor războinicilor din stepă. Mongolii nu au rămas în regiune, însă turcii, da, și au devenit musulmani, noii eroi de război ai majorității sunnite.

Exista un grup special de turci, turcii otomani, care într-un fel au reunit lumea arabă. Imperiul Otoman a existat peste șase sute de ani și nu a inclus doar Egipt, Siria și Irak, ci și Anatolia, o mare parte din coasta Africii de Nord și în cele din urmă toată Europa de Sud-Est. Capitala otomană Istanbul (inițial Constantinopol, apoi Bizanț) se afla în Europa. Bizanțul devenise centrul creștinismului grec ortodox și încă era cel mai important oraș din lumea creștină în vremea cruciadelor. De fapt, timp de multe secole, turcii au dezmembrat Imperiul Bizantin și l-au reorganizat în Imperiul Otoman. Momentul de referință a fost cucerirea dramatică a capitalei, în 1453, când turcii au fost ajutați de o artilerie de asediu. Turcii au trebuit să învingă multe armate musulmane în căutarea supremației pe Marea Mediterană, dar, mai ales, au trebuit să înfrângă forțele navale creștine. Pentru a controla Marea Neagră și Mediterana de Est, turcii care locuiseră în stepe au construit o flotă pentru a se

confrunta cu puteri creștine precum Veneția și Genova. Galerele venețiene și genoveze deveniseră intermediari vitali între pieţele europene și Drumul Mirodeniilor.

Otomanii au avut multe interacțiuni cu creștinii. Marile moschei din Istanbul au dezvoltat un stil arhitectural clar influențat de bisericile ortodoxe estice ale orașului, mai ales de Hagia Sofia. Administrația otomană era inovatoare și răsplătea talentul. Familia imperială otomană s-a retras din ce în ce mai mult din viața publică în luxosul palat Topkapı, lăsând mare parte din atribuțiile zilnice de guvernare în mâinile unui grup de birocrați profesioniști aleși și pregătiți cu rigoare. Deloc surprinzător, având în vedere originile pastorale, turcii au adus mulți eunuci în casa imperială, mai ales în haremul palatului. Au creat și folosit un alt tip de soldați imperiali, denumiți ieniceri. Ca și mamelucii, ienicerii erau băieți luați din familiile lor, la o vârstă fragedă, pentru a fi antrenați în cadrul unui corp de elită mercenar. Ienicerii însă nu erau turci, ci mai curând creștini convertiți din zonele balcanice controlate de otomani.

Turcii otomani erau unificatori, în sens militar, prin cuceriri. În Asia Centrală și în Afganistan, alți turci erau și ei unificatori. Câmpiile fertile din jurul fluviului Gange i-au atras pe acești războinici de stepă prăfuiți în nordul Indiei unde au format un sultanat la Delhi. O vreme, acesta a fost condus de o dinastie de mameluci, așa cum mamelucii formaseră, de asemenea, o dinastie conducătoare în Egipt. Din 1236 până în 1240, Delhi a fost guvernat de o femeie. Tatăl Raziei Sultana era un sclav

mameluc care, ajuns la conducerea Delhi, a lăsat-o pe fiica sa la guvernare cât timp el era în campanii. În cele din urmă, i-a cedat ei tronul. Peste patru ani, aceasta a fost ucisă în luptă.

Să ne întoarcem acum la conflictul dintre musulmani și creștini din regiunea Mării Mediterane. Conflictul a avut loc în contextul avansului otoman din est și avansului castilian din vest. Diverse mici regate creștine din nordul Spaniei rezistaseră invadatorilor musulmani denumiți mauri și au scăpat încet de controlul lor între 1000 și 1500, înghesuindu-i pe aceștia în orașele-stat Sevilla, Córdoba și în cele din urmă Granada, care a căzut în 1492. Șapte secole de conflict și coexistență în Peninsula Iberică se încheiaseră. Datorită apropierii istorice de tradițiile musulmane, creștinilor și evreilor li se permisese să-și practice propriile religii sub conducerea maurilor, cu condiția să plătească o taxă specială pe neconformism religios. După căderea Granadei, regatele unificatoare din Castilia și Aragon, care conduseseră recucerirea creștină, s-au simțit destul de puternice pentru a alunga marea lor comunitate evreiască împreună cu maurii care au refuzat să renunțe la islam. Puritatea religioasă era pe ordinea de zi. Inchiziția spaniolă făcea un control de calitate, dezrădăcinându-i, torturându-i și executându-i pe foștii musulmani sau evrei despre care se credea că practicau în continuare vechile lor religii.

Anul 1492 a reprezentat mai mult decât unificarea Spaniei. Fernando de Aragon și Isabela de Castilia, mândrii regi catolici ai Spaniei, finanțaseră, de asemenea, o expediție a unui căpitan de navă

genovez care își propusese să navigheze spre vest, traversând Atlanticul spre China. Nu a ajuns niciodată în China, după cum se va vedea într-un capitol ulterior. Mai întâi trebuie dezvăluite alte lucruri, cum ar fi o prezentare edificatoare a civilizației europene care l-a produs pe Columb.

Europa Evului Mediu avea aproximativ aceeași pondere demografică precum China, India sau lumea musulmană. După diverse măsurători, în comparație cu Imperiul Roman, Europa medievală reprezenta un regres. Avea cu siguranță construcții mai puțin impresionante, mai puține drumuri, canalizări și clădiri publice. Avea și mult mai puțini sclavi, aproape deloc, dar țăranii obișnuiți erau adesea șerbi, legați de pământ, puși să muncească pentru latifundiar și veșnic neplătiți. Educația și alfabetizarea erau mai limitate decât în timpul romanilor, la fel și comerțul, călătoriile și toate formele de cultură superioară, precum teatrul, literatura, pictura și sculptura. Societatea medievală europeană avea în primul rând orizonturi mai înguste decât societatea romană care cuprinsese Europa de Sud, Africa de Nord și Orientul Mijlociu. Organizarea politică era la scară mică, un amestec nebunesc de regate, principate, ducate, comitate și orașe-stat. Peninsula Italică, de exemplu, era împărțită între câteva regate diferite, Statele Papale și orașe-stat precum Genova și Veneția. Peninsula Iberică avea o jumătate de duzină de regate, iar Germania de azi zeci de principate. Anglia era un regat unit care cucerise Țara Galilor, dar nu și Scoția sau Irlanda.

Viața în Europa medievală era fundamental rurală, profund locală și violentă cronic. Unitatea socială normală era moșia feudală, proprietatea privată a unei familii nobile. Centrul moșiei era reședința fortificată a nobilului – castelul. Țăranii care locuiau pe proprietate ca șerbi, posibil de generații, datorau o rentă familiei nobile, reprezentată de un procent din recoltă, majoritatea fiind destinată subzistenței și nu vânzării. Cu excepția ținerii evidențelor pentru plata rentei, proprietarul nu era interesat de munca agricolă. Spre deosebire de clasa conducătoare din Roma, nobilii din Europa medievală aveau un singur țel: războiul. Să fii nobil însemna să fii cavaler. Spre deosebire de romani, cavalerii în armură luptau călare. Armura unui cavaler era atât de grea încât avea nevoie de forța unui cal doar pentru a fi mutată. Deși erau călare, tot ce puteau să facă acești cavaleri pe câmpul de luptă era să țină lancea și să-și îndemne caii să atace. De obicei, era suficient. Forța de șoc a unui astfel de atac putea distruge orice rezistență, risipind infanteria ca niște popice. Cavaleria era neputincioasă împotriva fortificațiilor invincibile, ceea ce garanta utilitatea castelelor. Un peisaj presărat cu fortărețe dezvăluie absența unui control politic centralizat, castelele puternice puteau de obicei să reziste puterii regale. Când acest control a apărut în cele din urmă, o parte din el consta în interzicerea fortificării reședințelor de pe moșii și păstrarea unei armate particulare. Între timp, toți nobilii aveau suite de oameni înarmați.

După război și cultul războinicului, de departe cea mai importantă instituție socială paneuropeană a

fost Biserica. În Europa medievală era suficient să pronunți cuvântul „biserică" deoarece Biserica Romano-Catolică, în vest, și Biserica Ortodoxă greacă, în est, nu permiteau existența unei alte Biserici. *Catolic* înseamnă atotcuprinzător. Mai mult decât o credință împărtășită, Biserica era o instituție cu o conducere centralizată, o ierarhie clar structurată și registre minuțioase, fără a mai menționa teritoriile constant ocupate, vastele resurse materiale și o influență profundă asupra inimilor și minților oamenilor. Latina sau greaca ecleziastică erau singurele limbi paneuropene. Pe lângă castele și zidurile orașelor, cele mai măreție construcții erau de departe catedralele gotice care au început să se înalțe în toată Europa de Vest în timpul lui Eleanor de Aquitania. Pe măsură ce generații după generații de nobili au făcut donații financiare în speranța unor răsplăți spirituale, ținuturile și averea ecleziastice au crescut. În această privință, proprietatea Bisericii era diferită de proprietatea familiei care era împărțită la fiecare generație, dacă nu cumva legile speciale privind primogenitura împiedicau împărțirea, cedând toată moștenirea fiului cel mare.

Pe lângă clerul parohial care servea comunități locale, preoții, călugării și călugărițele erau încadrați în ordine sfinte, mulți locuind în mănăstiri sau abații. Membrii ordinelor religioase au depășit în cele din urmă numărul membrilor clerului parohial care slujea comunitățile. Împreună, comunitățile religioase reprezentau un procent substanțial din populația medievală europeană. Diverse ordine aveau cerințe și misiuni diferite. Unele, în special călugărițele, trăiau vieți izolate ce implicau lipsa

oricăror contacte sociale, cu excepția celor din interiorul ordinului. Clerul de ambele sexe făcea un jurământ de tăcere ca să nu-și întrerupă meditația și rugăciunea. Unii depuneau un jurământ al sărăciei și trăiau fără nici un confort, folosind un butuc de lemn pe post de pernă. Alții ofereau servicii sociale, precum îngrijirea bolnavilor și educarea copiilor. Nu numai sănătatea și educația, ci toate formele de cultură scrisă, artistică și muzicală erau apanajul clerului. Înăuntrul Bisericii, scripturile latine erau copiate și recopiate cu migală. Când se întâlneau la Roma, oamenii Bisericii din diverse părți ale Europei de Vest puteau conversa în latină. În afara Bisericii, alfabetizarea era limitată, chiar și printre nobili.

A existat o tensiune între bisericile creștine ale Europei și structura feudală. Incapabil să pună capăt promiscuității sexuale a bărbaților din clasa superioară, clerul se prefăcea că nu vede. În ceea ce îi privește, nobilii conducători îi disprețuiau pe preoți, care purtau sutane în loc de pantaloni și învățau să citească în latină în loc să răstoarne din șa un adversar. Codul lor cavaleresc rezona mai mult cu războinicii păgâni din trecut decât cu textele din Noul Testament. Când preceptele creștine s-au lovit de realitățile sociale, acestea au fost adesea ignorate. Era obișnuit să vezi preoți și episcopi războinici. Ei foloseau arme neascuțite ca să evite vărsarea de sânge. Un cavaler care măcelărise, jefuise și violase putea spera că îndrepta lucrurile, înainte de a se confrunta cu judecata lui Dumnezeu pentru păcatele sale, prin donații generoase către instituții ecleziastice. Gestul său pios îi cumpăra

indulgențele, un anumit număr de liturghii ținute în onoarea sa și, cu noroc, o criptă sculptată înăuntrul bisericii, aproape de altar.

China dinastiei Song și mongolii

În timp ce europenii erau la apogeul castelelor și cavalerilor, ceva cu totul diferit se întâmpla în China. Dinastia Tang dispăruse și țara devenise mai puțin militaristă. Între timp, centrul de gravitație economic și demografic al Chinei s-a mutat în sud.

Fiecare dinastie domnitoare hotăra locul pentru capitală, dar până la dinastia Song, 970–1279 d.Hr., toate familiile domnitoare își stabiliseră capitala în regiunile de nord de-a lungul Fluviului Galben, aproape de ieșirea spre stepe și capătul Drumului Mătăsii. Toate dinastiile înainte de Song au avut interese mai mult continentale, legate de interiorul țării. În schimb, China dinastiei Song a adoptat o orientare maritimă, spre exterior, cel puțin la început. Cele mai importante orașe erau porturi. Manufactura și comerțul au devenit mai importante decât tributul sau războiul. Împărații dinastiei Song și-au stabilit capitala în orașul Nanjing, din sud, pe vastul fluviu Yangtze, cea mai mare arteră de transport a Chinei. Câmpia de est de-a lungul cursului inferior al fluviului Yangtze devenise cea mai populată și productivă regiune a Chinei. Când capitala Chinei s-a mutat în cele din urmă înapoi în nord, principala bogăție a țării a rămas în sud-est.

De-a lungul cursului inferior al fluviului Yangtze, China de Est a devenit marele centru de activitate economică. Accesul la transportul pe apă a transformat sud-estul Chinei în centrul

manufacturii și cultivării orezului la scară largă. Porțelanul chinezesc, care necesită argilă specială și o încălzire puternică pentru a atinge perfecțiunea ca de sticlă, era produs în masă și transportat în siguranță către piețe cu bărcile pe canal. China se lăuda cu o rețea complexă de canale legate de marele sistem al fluviului. Poarta hidraulică, o parte necesară din acest sistem, a fost inventată de un inginer Song în 984. În Europa nu a existat nimic la fel pentru încă un mileniu și jumătate. Barjele pentru orez, de sute de tone, cărau mâncare din câmpurile din sud până în orașele din nord. Râurile, canalele și apele de coastă erau pline de ambarcațiuni surprinzător de practice denumite jonci care aveau mărimi diferite. Joncile care plecau pe mare puteau fi enorme, mult mai mari decât orice corabie europeană. Negustorii chinezi erau ocupați să navigheze pe Marea Chinei de Sud, dar nu revendicau teritorii în numele împăratului. Dacă aveai mătase sau porțelan de vânzare, nu mai aveai nevoie de revendicări suplimentare.

În opoziție totală cu Europa medievală, economia de piață – împreună cu orașele și alfabetizarea – a înflorit în China dinastiei Song. Volumul extraordinar de activitate economică în China a avut nevoie de o monedă care să circule din ce în ce mai mult. Soluția dinastiei Song a fost o altă invenție: banii de hârtie. Între timp, examenele pentru funcțiile publice erau mai competitive și mai prestigioase ca niciodată. Împăratul Song însuși superviza etapele finale. Un indicator relevant al capacității tot mai răspândite de a citi a fost cererea pentru literatura de masă. Primele romane

chinezești datează din timpul dinastiei Song, cu aproape cinci sute de ani înainte de alternativele lor europene. Mai mult, dinastia Song era mult mai puțin militaristă decât fusese dinastia Tang. Birocrații imperiali și magistrații din sistemul centralizat conduceau pașnicul imperiu Song.

Să îi luăm ca exemplu pe Zhao Mingcheng și Li Qingzhao, un cuplu vestit dintr-un oraș din China de Nord, contemporani cu Eleanor de Aquitania. Cuplul era stilat, cu înclinații artistice și amândoi scriau poezii. De fapt, toată elita chineză scria poezii. Soțul era un cărturar faimos, dar cea care atrăgea atenția era soția lui, Qingzhao, care nu a fost doar o poetă bună, ci una foarte bună. În prezent, Zhao Mingcheng e numit adesea „soțul vestitei Li Qingzhao". Mingcheng făcea parte din elita mandarină pasionată de studiul inscripțiilor străvechi pe care Mingcheng le aduna, colaționa și analiza critic când nu îndeplinea funcții oficiale. Capodopera sa în treizeci de volume a devenit un studiu fundamental în domeniu. Soția sa, Qingzhao, îi împărtășea pasiunea. Căsnicia lor implica o tovărășie uimitoare. În timpul vieții lor, dinastia Song a pierdut controlul asupra ținuturilor de frontieră nordice în fața unei alte incursiuni a călăreților din stepă. La un moment dat, cuplul a trebuit să fugă în sud cu cincisprezece căruțe cu cărți și alte posesiuni. Mingcheng a fost trimis pe post de magistrat într-un oraș din avalul fluviului Yangtze și a murit de dizenterie pe drum. Îndoliată, Qingzhao s-a mutat în orașul învecinat Hangzhou, unde a continuat să scrie poezii și, mai târziu, s-a recăsătorit.

Reacția defunctei dinastii Tang față de budism, inclusiv emanciparea femeilor, a continuat în timpul dinastiei Song. Averea mănăstirilor budiste a fost treptat expropriată de guvernul imperial care promova o renaștere a gândirii confucianiste anterioare. Influența budistă în China a scăzut, dar nu a dispărut. În locul său însă, confucianismul patriarhal sever a recâștigat aprobarea oficială și a dominat complet marele sistem de examene competitive pe care oricine dorea să fie mandarin trebuia să-l treacă. Confucius sugerase ca văduvele să nu se mai căsătorească pentru a onora mai bine amintirea soților răposați. Acum, groaznicul obicei al legării picioarelor fetelor a devenit o practică curentă în familiile înstărite. Daoismul, care nu-și pierduse niciodată abordarea tradițională, a redevenit popular în China dinastiei Song.

Dinastia Song s-a prăbușit în cele din urmă din cauza invaziei mongolilor veniți din capătul estic al stepei, la nord de China. Limba mongolă este probabil înrudită cu japoneza, coreeana și turca. Mongolii erau un alt grup de arcași ce locuiau în iurte, creșteau oi, consultau șamanii și călăreau, care deveneau dușmani de moarte pentru oricine îndrăznea să reziste masacrului lor. Aceștia și-au făcut simțită prezența din plin, la ambele margini ale stepei eurasiatice.

Crearea Imperiului Mongol, cel mai mare imperiu terestru (ca suprafață continuă) care a existat vreodată, este strâns legată de povestea creatorului său, Temujin, care nici măcar nu a avut un al doilea nume până când s-a autointitulat Genghis Han. Războinic din stepă care s-a ridicat din sclavie

pentru a crea cel mai mare imperiu al lumii, Temujin a fost un simplu om al timpului și locului său. Populațiile de păstori își atacau constant turmele, iar Temujin a căzut în sclavie în timpul unui astfel de atac. A scăpat și după mai multe aventuri s-a căsătorit în cele din urmă cu mireasa cu care fusese logodit de la zece ani. Mireasa lui a fost apoi răpită în alt atac, dar Temujin a salvat-o și chiar l-a acceptat pe fiul ei conceput în captivitate. Deși mai târziu a avut cinci sute de consoarte, ea a fost singura lui soție.

În 1186, Temujin a fost ales han (rege) printre mongoli, dar i-a luat peste douăzeci de ani ca să devină Genghis Han (împărat) în 1206, extinzându-și stăpânirea asupra populațiilor din stepă înrudite, multe dintre ele de origine turcă. Din 1206, el și-a îndreptat ambițiile spre vest și a pornit cele mai extinse cuceriri din istoria lumii. Genghis Han nu a fost un comandant militar extravagant. Contribuția lui personală la șirul monoton de victorii a constat în planificare, organizare și sprijin. În câmp deschis, potrivit tacticilor de viteză și manevră ale războinicilor din stepă, mongolii nu aveau egal, cu excepția altor războinici din stepă, precum populațiile turcice din Asia Centrală care s-au alăturat în număr mare armatelor lui Genghis Han. Când se confrunta cu zidurile orașelor, Genghis Han se folosea de ingineri de asediu chinezi pe care îi capturase din alte regiuni.

Atacul mongol din 1220 a transformat Samarkand și Buhara, marile orașe de pe Drumul Mătăsii din Asia Centrală, în ruine fumegânde, foștii lor locuitori devenind piramide de cranii. Armatele lui

Genghis Han au procedat la fel în Bagdad. Au devastat și centrul originar al Rusiei, inclusiv Kiev, deschizând drumul pentru eventuala ascensiune a Moscovei. Cel mai mare imperiu terestru a fost creat în doar câțiva ani.

Armatele lui Genghis Han nu știau să piardă. De obicei, mai întâi le ofereau adversarilor posibilitatea de a se preda și de a fi salvați. Cei care acceptau puteau fi tratați cu destulă îngăduință. Mongolii erau dornici să recruteze oameni cu seturi de abilități „civilizate" – meșteri, artizani și oameni înțelepți de toate felurile care știau lucruri pe care mongolii nu le știau. Aceștia îi respectau pe oamenii pioși daoiști, budiști, musulmani și creștini și organizau dezbateri între ei. Să reziști mongolilor era însă o chestiune cu totul diferită. Cei care refuzau posibilitatea de a se preda își vedeau proprietățile jefuite și distruse, oamenii învinși și masacrați, copiii și femeile deveniți sclavi. Această violență spectaculoasă era o metodă de război pe care mongolii nu o glorificau sau celebrau în mod special. Pentru dușmanii învinși, salvarea de dominația mongolă era perioada scurtă în care era impusă. Printre abilitățile pe care războinicii mongoli trebuiau să le dobândească era administrarea unor instituții de guvernare stabile. Puteau să cucerească absolut orice, dar nu guvernau practic nimic. Cuceririle mongole tindeau să fie împărțite în fiecare generație când urmașii cuceritorului se luptau pentru stăpânire. În 1300, regiunea întinsă dominată de mongoli fusese divizată în patru părți, una din acestea fiind China.

Mongolii au răsturnat dinastia Song și s-au instalat ei înșiși pe post de noi conducători ai Chinei.

Nepotul lui Temujin, Kubilai Han, se declarase primul împărat al Chinei din dinastia Yuan în 1271. Populațiile stepei făcuseră parte din istoria Chinei încă din timpuri străvechi. Însă niciodată înainte străinii neasimilați nu cuceriseră toată China. Mongolii au mutat capitala Chinei la nord, într-un loc nou care astăzi se numește Beijing. Simțind nostalgia stepelor, ei au creat o pajiște în Beijing unde puteau să-și petreacă timpul în iurte în timp ce caii păsteau în apropiere, nederanjați de populația chineză înconjurătoare care nu avea voie să intre. Acesta a fost începutul palatului din Orașul Interzis din Piața Tiananmen. Firi pragmatice, conducătorii mongoli au păstrat accentul pus de dinastia Song pe industrie și comerț, deși nu se ocupau ei înșiși de aceste activități. Orașul Song Hangzhou fusese unul dintre cele mai active porturi din lume. Mongolii guvernau prin structura imperială deja existentă, dar fără să o venereze. Cultura literară chineză greu de obținut nu îi interesa și pragmatismul aspru și direct a distrus prestigiul mandarinilor în timpul conducerii dinastiei Yuan. Pe de altă parte, conducătorilor Yuan le plăceau în mod special operele în dialectele locale, care nu necesitau alfabetizare pentru a fi apreciate.

Din multe puncte de vedere, nu a fost o perioadă bună pentru China. Mongolii nu erau cuceritori pașnici, iar chinezii au devenit iritați de dominația străină. Mai mult, apariția ciumei bubonice în zonele îndepărtate din vestul Chinei a înrăutățit foarte mult situația, cauzând pierderi umane uriașe și grăbind sfârșitul dinastiei Yuan în 1368.

Până atunci, ciuma bubonică făcuse ravagii și în Europa. Traseul ei în anii 1340 arată că a venit pe Drumul Mătăsii. Galerele venețiene și genoveze care transportau mărfuri asiatice pe țărmurile Mării Negre au adus odată cu bunurile asiatice și purici purtători de ciumă. Puricii au infectat atât echipajul, cât și călătorii care se îndreptau spre porturile italiene, precum și șobolanii care trăiau permanent pe corabie. Din porturile mediteraneene, ciuma bubonică s-a deplasat spre nord de-a lungul căilor de comerț în restul Europei. Moartea Neagră, după cum au numit europenii ciuma bubonică, își ucidea victimele în mai puțin de o săptămână, prin febră, pustule și vomitat sânge – o moarte oribilă și certă. Impactul ciumei a fost imens și studii recente au revizuit estimările în sens ascendent. Este probabil ca epidemia să fi ucis aproximativ jumătate din populația europeană, mai mult în orașele mediteraneene, mai puțin în zonele rurale din nord.

Distrugând complet tot ce-i stătea în cale, ciuma bubonică a deschis drumul pentru noi dezvoltări sociale, culturale și economice, mai ales în Europa. O epidemie care a ucis jumătate din populație a făcut ca supraviețuitorii – acum considerați lucrători esențiali – să fie mai prețioși. Oamenii de rând au început să fie mai respectați. Apogeul aristocrației războinice europene părea că aparține trecutului. Cavalerii și castelele se demodau într-o epocă a prafului de pușcă, fiindcă nici armurile de oțel, nici zidurile de piatră nu rezistau tunurilor. Asediul reușit al Bizanțului de către turci, care au folosit cea mai grea artilerie de până atunci, a reprezentat un moment de răscruce. Pe măsură ce aristocrația

războinică își pierdea influența, renașterea postmedievală a orașelor și a comerțului din Europa accelera.

Marco Polo, celebru pentru descrierea Chinei sub stăpânire mongolă, aparținea unei familii de negustori venețieni care începuse să exploreze Drumul Mătăsii la sfârșitul anilor 1200. Mii de alți oameni făceau același lucru, dar Polo a scris o relatare importantă, care l-a făcut celebru. Dictată în timpul încarcerării în mâna concurenților genovezi, relatarea sa pare să fi fost menită inițial ca un ghid pentru negustorii europeni care doreau să profite de *Pax Mongolica* ce domnea pe atunci în Asia Centrală. Autorul din umbră căruia Polo i-a dictat cartea și-a luat câteva libertăți pentru a face textul mai captivant și a avut succes. La începutul anilor 1300, după un sfert de secol de aventuri asiatice, acest celebru călător s-a întors pentru totdeauna la Veneția. A murit în 1324.

Anul următor, Ibn Battuta, un alt fiu al Mediteranei, și-a început propriul sfert de secol de călătorii. Putem să-l considerăm un Marco Polo marocan, căci vestitele călătorii ale celor doi au coincis oarecum, atât temporal, cât și spațial. Ibn Battuta nu era însă negustor, iar călătoriile sale au fost mult mai extinse decât ale venețianului. Prima din nenumăratele sale caravane l-a purtat prin Africa de Nord într-un pelerinaj la Mecca, iar scopul său general era să ofere o relatare completă despre lumea musulmană. Aceasta a inclus nordul Indiei controlat de musulmani, la fel ca Africa subsahariană și coasta Swahili, porturile de la Oceanul Indian până în Sumatra – unde sultanatele

musulmane își începeau stăpânirea –, fără a mai menționa Persia și Asia Centrală. Ibn Battuta a fost impresionat și provocat de diversitatea culturală a lumii musulmane ale cărei margini le explora. De mai multe ori, s-a plâns autorităților locale că femeile musulmane trebuiau să poarte mai multe haine. S-a întors acasă, într-un Maroc devastat de ciumă, în 1354.

India „medievală"

În mod interesant, India nu a suferit nici de vreo invazie mongolă, nici de ciumă. Drumul Mătăsii continental se întindea în nordul subcontinentului indian, dincolo de obstacolele formate de munții înalți, păstrând India în afara rutei terestre a distrugerilor mongole. Pe de altă parte, Drumul maritim al Mirodeniilor traversa direct sudul Indiei. Comparabilă cu Europa și cu China în ce privește ponderea demografică, India era una dintre cele mai de succes societăți ale lumii, luând în considerare numărul de oameni pe care putea să-i hrănească.

Imperiul Gupta decăzuse cu mult înainte de anul 1000 d.Hr. Precum Europa, India era în majoritate fragmentată între multe regate și principate aflate în conflict în perioada 1000–1500. Regate hinduse mici controlau părți din ea. Budismul a continuat să decadă în India, cu excepția unui centru puternic în insula Sri Lanka. În schimb, în această epocă, bogăția Indiei a atras mulți invadatori musulmani din Asia Centrală. Mulți au rămas și s-au stabilit acolo, răspândindu-se în nordul Indiei, care în peste cinci secole a devenit din ce în ce mai mult, deși niciodată în totalitate, musulmană. Marea populație

neconvertită indiană aflată sub conducere musulmană plătea obișnuita taxă pe neconformismul religios. Cel mai important centru al invadatorilor a fost Delhi, unde Razia Sultana a domnit o scurtă perioadă. Aceasta era societatea care, în final, a devenit Imperiul Mogul.

Hindușii au rezistat mult timp invaziei nordice, cu greu, având succese parțiale de-a lungul secolelor. Schimbările regionale din India au semănat întrucâtva cu luptele creștino-musulmane contemporane din jurul Mării Mediterane. În nordul Indiei și în special în nord-vest, rezistența hindusă a format un peisaj alcătuit din castele și o rețea de mai multe secte războinice hinduse precum sikh și bishnoi, care să conducă lupta. Indienii celebrează amintirea mai multor regine războinice care și-au apărat micile regate împotriva expansionismului musulman. Rani Durgavati, o regină hindusă care a domnit în numele tânărului ei fiu, a călărit un elefant în bătălia din 1564 unde, rănită fiind, s-a sinucis ca să nu fie prinsă. O altă regină războinică hindusă a fost Chand Bibi, o musulmană șiită, regentă în Bijapur, un regat în partea central-vestică a Indiei, care a murit rezistând unui asediu mogul în 1599.

În sudul extrem al Indiei, stăpânirea musulmană a fost de scurtă durată. În general, brahmanii dețineau controlul religios în sud, care în India însemna și control politic. Comerțul maritim în dezvoltare din sudul Indiei îi atrăgea pe toți nou-veniții. Rolul central al Indiei de Sud pe Drumul Mirodeniilor era oarecum similar cu cel jucat de oazele din Asia Centrală pe Drumul Mătăsii. Porturile de pe vestita

coastă Malabar din partea de sud-vest a Indiei făcuseră comerț cu regiunea mediteraneeană din vremurile romanilor și au sprijinit din plin comunitățile de negustori musulmani, creștini și evrei. În partea sud-estică a Indiei, mai puțin cunoscuta coastă Coromandel era legată prin comerț de Malaysia și dincolo de ea. Coasta Coromandel a fost scena celei mai importante puteri maritime a Indiei, Imperiul Chola vorbitor de tamil. La apogeul influenței sale în anul 1000, Imperiul Chola controla Sri Lanka și conducea uneori operațiuni militare în Srivijaya pe insula Sumatra, un punct esențial al comerțului între India și China. Bogăția imperiului a finanțat construcția unora dintre cele mai impresionante temple indiene.

Avantajele comerciale ale Imperiului Chola au fost moștenite de puterea sudică ce i-a succedat, Imperiul Vijayanagara, 1336–1646. În timp ce interesul Imperiului Chola a vizat coasta, interesul celui de-al doilea imperiu s-a îndreptat către interior. A fost în primul rând un factor declanșator al rezistenței hinduse față de cuceririle musulmane, fondate pe locul unor pelerinaje hinduse, casa tradițională a zeului maimuță Hanuman. Întregul relief al Indiei și toate apele sale sunt sacre pentru hinduși, însă Imperiul Vijayanagara era un loc mai special. Conform epopeii *Ramayana*, cu mult înainte ca acest imperiu să existe, stăpânul Rama vizitase locul respectiv ca să-i ceară ajutorul lui Hanuman pentru a-și salva mireasa răpită, Sita, din ghearele răului. Datorită impresionantei sale capitale construită în stâncă la capătul de sud-est din centrul platoului Deccan al Indiei, opus sultanatelor din

Delhi, Vijayanagara a devenit marea citadelă a hinduismului luptător. A atras hinduși strămutați din nordul Indiei, dar, de asemenea, în stilul tradițional hindus, trata religia ca o problemă de alegere individuală. Imperiul nu era ortodox. Includea atât jainiști, cât și musulmani. Își trăgea vitalitatea economică din cele trei sute de mici porturi ce operau pe ambele coaste, fără a mai menționa propria producție de mirodenii și bumbac. Imperiul a fost vizitat de flotilele amiralului chinez Zheng He când a explorat Oceanul Indian la începutul anilor 1400. În 1409, Zheng He a ridicat un monument de piatră dedicat comerțului pașnic, inscripționat cu binecuvântări budiste, musulmane și hinduse în chineză, persană și tamil.

Vijayanagara a fost bogat și puternic, capitala sa era un oraș înfloritor cu posibil o jumătate de milion de locuitori și o sursă complexă de apă, decorat cu temple ale zeităților hinduse, plin de sculpturi. Totuși, motivul principal al existenței Imperiului Vijayanagara a fost imensa sa armată. Numele orașului însemna victorie. Grajdurile uriașe ale elefanților de luptă imperiali erau aproape de pavilioanele regale care nu aveau ziduri exterioare, unde tapiseriile luxoase îi protejau pe prinți și prințese de ochii iscoditori fără a împiedica adierea vântului. Sultanatele din Delhi au reușit în cele din urmă să distrugă Imperiul Vijayanagara și au devastat strălucitoarea sa capitală care nu a mai fost niciodată reconstruită. Astăzi, templele sculptate pline de maimuțe sunt parte a Patrimoniului Mondial UNESCO.

Evoluțiile culturale din India de Sud din această perioadă merită menționate. Mișcarea spirituală bhakti, care s-a dezvoltat la început în sudul Indiei, a insuflat practicilor religioase hinduse un nou zel în anii 1400. Între timp, femeile din sudul Indiei aveau o mai mare libertate de mișcare și activitate decât surorile lor din nord, parțial fiindcă comerțul crea oportunități mai diverse. Pe de altă parte, precum în China și în multe alte părți din lumea civilizată de atunci, femeile hinduse care trăiau mai mult decât soții lor sufereau de o oprimare crescândă. Văduvele care alegeau să se sinucidă aruncându-se pe rugurile funerare ale soților erau admirate, iar mândrele lor familii ridicau monumente prin care le lăudau sacrificiul.

De-a lungul Eurasiei, religiile pașnice au fost însușite de societăți războinice. Domnind în mod suprem ca ideologii organizatoare ale civilizației mondiale, marile religii ale lumii au consolidat patriarhatul și nu au făcut nimic pentru a diminua ierarhia socială.

Între timp, o nouă dinastie musulmană, mogulă, a început să-și consolideze și să-și extindă cuceririle deja realizate în nordul Indiei de către sultanatele din Delhi. În plus, musonul de vest aducea mai mulți invadatori pe țărmurile indiene. În anul 1500, Europa își revenea demografic de pe urma ciumei bubonice și era pe cale să intre în traumatizantele ei războaie interne dintre catolici și protestanți. China își revenea demografic după ciumă și își concentra energia pe apărare, pe măsură ce se confrunta cu noi incursiuni la granița de nord și dinspre Japonia. În

1500, arcașii călare din stepa eurasiatică puneau în sfârșit capăt celor două mii de ani în care fuseseră considerați un butoi cu pulbere continental. Între timp, oceanele și coastele mărilor lumii erau martore la o nouă activitate. Caravanele de cămile vor ceda curând locul corăbiilor ca vehicule principale ale comerțului transcontinental. Părți ale lumii îndepărtate de Eurasia vor deveni acum legate de acestea.

Apariția, în jurul anului 1500, a unei lumi interconectate este un moment important în povestea noastră. Până acum ne-am concentrat pe civilizațiile interconectate din Eurasia. Deși comerțul pe distanțe lungi fusese limitat istoric, societățile eurasiatice împărtășiseră specii de bază domesticite (de exemplu, grâu și porci), inovații tehnice cruciale (de exemplu, roata și plugul) și instituții sociale esențiale precum banii și patriarhatul. Punând întregul Drum al Mătăsii dintre China și Europa sub o administrare unică și favorabilă comerțului, mongolii au înlesnit legăturile eurasiatice. Nu toate rezultatele au fost pozitive. Un rezultat a fost experiența Europei cu Moartea Neagră ce aparent a trecut de la animale la oameni mai întâi în vestul Chinei. Legăturile umane înseamnă și împărțirea microbilor, pe lângă inovații.

Așadar, deși vedem mai multe legături interregionale, până acum este greu să descoperim un progres în ceea ce privește crearea unor societăți drepte și echitabile. Ierarhiile sociale stricte au caracterizat toate civilizațiile lumii. Aproape toate au fost dominate de nobili și de monarhi care priveau oamenii de rând ca inferiori și nu erau

interesați de bunăstarea supușilor lor. În ceea ce privește oamenii care nu erau legați încă de civilizata Eurasie, aceasta este o altă poveste.

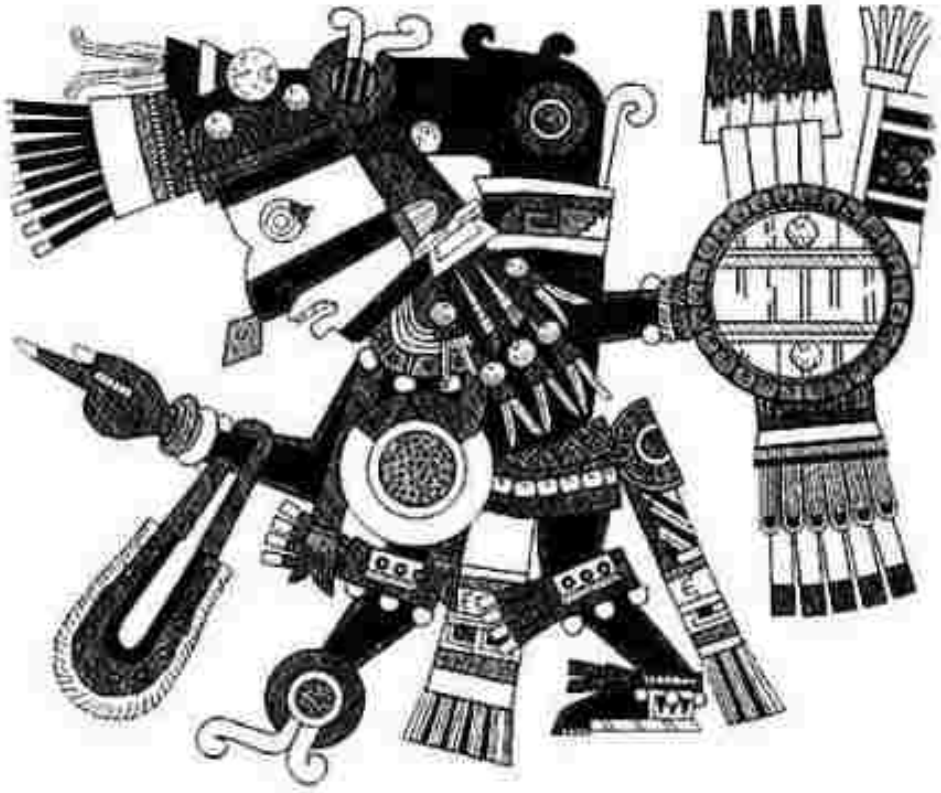

8.

LUMI DIFERITE

Să ne întoarcem la strămoșii noștri sociali, culegătorii nomazi. În jurul anului 1500, majoritatea populației lumii trăia în marile societăți agricole din Eurasia. Prin comparație, restul globului era puțin populat. 1% din populația globală trăia în America de Nord și mai puțin de 1% în Australia. Puțini oameni trăiau în Siberia, Africa subsahariană, Asia de Sud-Est sau în mare parte din America de Sud –

să nu mai vorbim de Antarctica. În jurul anului 1500, lumea era în majoritate ocupată de grupuri de culegători care continuau stilul de viață ancestral. Se schimbaseră, desigur, de-a lungul a sute de generații, dar nu se știe în ce mod. După preferință, locuiau în afara curentului principal de transformări istorice.

Pentru culegătorii rămași în lume, contactul cu civilizația avea să fie cel mai rău lucru care li s-ar putea întâmpla. Pentru mulți dintre ei, a fost ultimul lucru ce li s-a întâmplat. După 1500, culegătorii au fost șterși de pe hartă, iar „lumile lor separate" au fost complet uitate. Populațiile de culegători au fost uneori distruse de-a dreptul, fie rapid, din cauza microbilor străini împotriva cărora organismul lor nu se putea apăra, fie încet, prin sclavie, exploatare și disperare. Distrugerea societăților lor i-a prădat pe culegători de culturile ancestrale. Treptat, cei rămași au fost mutați pe treapta de jos a noilor ierarhii sociale ridicate de nou-veniții civilizați.

La periferia poveștii pe care am narat-o în capitolele anterioare au existat multe alte lumi alternative în jurul anului 1500. Culegătorii au locuit multe dintre aceste lumi separate. Multe altele deja includeau agricultura și cultul războinicilor, care nu a fost un fenomen specific Lumii Vechi. În regiunea subsahariană Sahel și Valea Marelui Rift, în centrul și sudul Mexicului, America Centrală și munții Anzi – civilizația și formarea imperiilor erau recent în plin avânt. În panteonul aztec Tezcatlipoca, o figură de origine străveche olmecă (reprezentat în ilustrație purtând arme și scut) era o

divinitate foarte importantă. Asia de Sud-Est urmează același model.

Pe la 1500, toate aceste alte lumi au început să intre în povestea noastră. În acest capitol, le vom analiza înainte ca europenii să le includă într-o lume *globală* interconectată.

Nordul subarctic

În nordul subarctic, în 1500, pădurea boreală (cercul cel mai nordic de păduri care înconjoară Oceanul Arctic) era încă în mare parte un ținut al culegătorilor. Pădurile boreale ale lumii sunt regiuni întinse cu câteva specii de conifere ce cresc adesea în permafrost, un sol care este înghețat tot timpul anului.

În Siberia, pădurea boreală se numește taiga. Aceasta este similară codrilor canadieni din nord, dar e mai mare. Trei din cele mai mari fluvii din lume, Obi, Enisei și Lena, curg prin nordul taigalei până la Oceanul Arctic. Înainte de a ajunge acolo, deasupra Cercului Polar, toți copacii dispar de pe maluri, făcând loc unui peisaj de stânci acoperite de licheni. Pe lângă gerul aspru al iernii, dezghețul de primăvară duce la apariția unor roiuri de insecte înțepătoare, chiar mai mari decât cele din zonele tropicale, și creează dificultăți de transport. Acesta este un ținut în care agricultorii nu pot trăi. Diverșii culegători și crescători de animale care au locuit acolo au avut multe nume și au vorbit multe limbi. Numele pe care li le dădeau străinii erau adesea insulte. Acesta este cazul unor populații similare subarctice din „Laponia" sau mai degrabă nordul Scandinaviei. E mai potrivit să fie numiți poporul

sami. Multe populații boreale împărtășesc o adaptare unică. Membrii lor sunt crescători de reni, deși simpla creștere de animale nu descrie exact ceea ce fac, după cum vom vedea. În Siberia, cel mai numeros grup de acest fel este reprezentat de neneți.

Oameni precum neneții trăiesc în nordul înghețat de foarte mult timp. Vânătorii de mamuți neanderthalieni au locuit acolo înainte de *Homo sapiens*, aprinzând deja focuri pentru a se încălzi și a pregăti mâncare și folosind piei pentru a face haine de blană. Neneții au moștenit baza culturală superioară a lui *Homo sapiens* neolitic care include două animale esențiale: renul și câinii. Câinii îi ajutau să vâneze și să crească animale, așa cum fac câinii pretutindeni. Renii le asigurau majoritatea hranei, dar și transportul când trăgeau săniile – de asemenea, pieile lor îi protejau pe oameni de gerul arctic. Neneții migratori își transportau echipamentul, inclusiv locuințele lor conice, pe sănii cu o structură antică (care nu erau atât de diferite de cele moderne). Neneții se mutau odată cu anotimpurile pentru a-și însoți turmele în transhumanța anuală. Primăvara, renii migrau spre nord, afară din taiga, pentru a mânca licheni, transformând acea resursă abundentă în carne, haine și putere de tracțiune pentru neneți. Transhumanța anuală era hotărâtă de animale care în absența ei nu se puteau hrăni. Neneții însoțesc renii migratori și trăiesc de pe urma lor, vânându-i pe parcurs. La începutul erei noastre, fiecare familie avea mica ei turmă de animale domesticite care, precum renii sălbatici, trebuia să migreze la un anumit moment din an pentru a se hrăni.

Neneții își priveau iubita taiga dintr-o perspectivă animistă. Ca multe grupuri de culegători, neneții aveau specialiști care lucrau cu spirite – șamanii –, care îi tratau pe bolnavi, prevesteau viitorul și zburau spre locuri îndepărtate în viziunile lor. Marile turme de reni le asigurau neneților hrană din belșug. Unii bărbați neneți erau destul de bogați ca să-și permită mai mult decât o soție, chiar dacă nu existau diferențe de clasă sau orice fel de conducere în afara familiei. Taigaua le oferea daruri din plin și nimeni altcineva nu dorea să locuiască acolo sau nu știa cum să o facă.

Mai departe spre nord, de-a lungul coastelor de astăzi ale Alaskăi, Canadei și Groenlandei, alți locuitori ai Cercului Polar erau specialiști în vânarea animalelor marine de pe gheața plutitoare. Aceștia formează populația inuită, inițial numiți eschimoși. Adaptarea lor tehnică și culturală uimitoare la viața polară era încă destul de nouă în anul 1500, dar reflectă posibilitățile create de resursele marine.

Mai departe, la sud, coasta Columbiei Britanice a fost una din puținele excepții de la regula că vânătorii și culegătorii nu pot să se stabilească într-un loc permanent. Din nou, resursele marine au fost de ajutor. Aceștia sunt nativii americani ai căror stâlpi totemici sunt recunoscuți pretutindeni. Secretul așezărilor lor permanente a fost pescuirea de somon, o resursă de hrană sezonieră incredibil de abundentă care a redus necesitatea migrației când oamenii au învățat să afume și să depoziteze somonul pentru a fi mâncat tot anul. Destul de rapid, aceste populații sedentare, foste culegătoare, au dezvoltat ierarhii sociale stricte (chiar și sclavia),

sub conducători ereditari. Nu se mai deplasau, deoarece abundența de mâncare marină le-a permis acest lucru, iar construirea și manevrarea canoelor pentru navigație necesita participarea mai multor oameni. Totuși, nu au dezvoltat deloc agricultura. Așezările lor de pe coastele mării au rămas mici, organizarea politică era simplă, iar comerțul, minim. Datina *potlatch*, în care surplusul de bogăție era dăruit sau distrus în cadrul unei ceremonii, era cea mai distinctivă instituție socială a lor. Expedițiile de prădare aveau ca țintă agricultorii pașnici care trăiau la sud de ei. În anumite feluri, ei au reînviat experiența societăților orientate spre război din alte părți.

În general, supraviețuirea dificilă din nordul subarctic i-a ținut pe locuitorii săi izolați de restul lumii până aproape de anul 1500. Un nou comerț global cu piei de animale va schimba această situație.

Australia

Culegătorii aborigeni din Australia aveau doar pentru ei acest continent izolat. Credeau că spiritele răsăriseră brusc din acel pământ și că în final se vor întoarce în el. Nefiind totuși complet izolați de restul lumii, trăiau ca și cum ar fi fost. În extremitatea nordică, australienii de pe coastă aveau cu siguranță contacte permanente cu insularii din Macassar care practicau horticultura. În învecinata Nouă Guinee, alți oameni cultivau igname, taro, trestie de zahăr și banane într-un mod specific sud-asiatic de horticultură alternativă. Totuși, în Australia continentală, cel mai arid dintre

continente, nimeni nu practica agricultura. Țara oferea deja hrană din abundență pentru modestele nevoi ale oamenilor. Înainte de sosirea europenilor, cea mai mare influență exterioară asupra vieții australiene din ultimele zece sau douăzeci de mii de ani a avut-o venirea câinilor.

Aproximativ jumătate de milion de aborigeni australieni trăiau din roadele pământului. Deși ni-i imaginăm într-un deșert, puțini dintre ei locuiau acolo, preferând zonele împădurite de pe coastă sau malul râurilor. Majoritatea circulau în aceleași zone bine irigate din sud-est, unde astăzi este concentrată populația australiană de origine europeană. De-a lungul a zeci de mii de ani, cultura materială a aborigenilor australieni a rămas simplă, însă lumea lor socială a devenit complexă. Vorbeau sute de limbi și dialecte. Grupurile culegeau în regiuni bine delimitate și se întâlneau sezonier cu alții care vorbeau aceeași limbă. Cu cât mai arid era teritoriul lor, cu atât mai frecvent se deplasau în căutarea hranei. Cei care pescuiau se mișcau mai puțin. Sistemele lor de rudenie și regulile cu privire la cine trebuia să se căsătorească cu cine erau incredibil de complicate.

Nici una dintre limbile sau dialectele lor nu avea un cuvânt pentru „australian aborigen". Vorbitorii de limbi diferite se priveau deseori unii pe alții cu suspiciune. Totuși, cei mai mulți împărtășeau aceeași viziune spirituală. Precum culegătorii din lumea întreagă, ei credeau că plantele, animalele și chiar pietrele și râurile aveau spiritele lor. Acestea nu erau spirite individuale, ci totemice, reprezentând specii întregi – spiritul cangurului

roșu, de exemplu, sau spiritul kookaburra. Trăsăturile fizice speciale ale reliefului australian reprezentau mituri despre creație aborigene: o linie muntoasă deosebită era un uriaș întins care fusese transformat în stâncă; apa dulce curgea acolo unde un strămoș vărsase râuri de lacrimi. Câmpiile monotone puteau fi scena unor întâmplări mitice vestite, invizibile acum, dar nu total dispărute. Aborigenii australieni își codifică amintirile colective într-o geografie sacră, într-un mod similar hindușilor. Versiunea indiană însă este scrisă de o mie de ani și este păstrată și interpretată de specialiști, în timp ce aborigenii australieni iau asupra lor misiunea de a păstra și repeta acea parte a povestirii care implică un anumit totem cu care ei se identifică.

Astfel ajungem la schimbarea specific australiană numită Timpul Visării. Timpul Visării era, mai presus de orice, momentul transcendent când spiritele totemice umblau pe Pământ și îi dădeau o formă. Asta s-a întâmplat cu multă vreme în urmă, dar Timpul Visării *nu* aparține doar trecutului. Pentru culegători, timpul nu este liniar, este circular, legat de ciclurile naturale repetitive. Sezonul ploios s-a încheiat, dar ploile se vor întoarce, tot așa cum noaptea a trecut, dar va veni din nou și din nou, pentru totdeauna. Strămoșii sau spiritele totemice care au creat Pământul n-au încheiat socotelile cu noi. Pentru a le trezi și a le reînsufleți, aborigenii australieni cultivă relații personale cu anumiți strămoși. O persoană legată de un anumit totem trebuie să învețe „visele" lui. Fiecare totem are propriile vise, care sunt

reprezentate de povestea sa sau de multe povești vizibile în relief într-o serie de trăsături fizice, precum punctele de reper sau, mai ales în deșert, sursele de apă. Aceste trăsături sunt legate unele de altele, chiar dacă doar în mintea visătorului, de o potecă ce se numește linia cântecului.

Cu o mie de ani în urmă, un amestec de linii ale cântecului, vizibile doar inițiaților, acoperea deja chipul ars de soare al Australiei. Sunt încă acolo, ștergându-se din ce în ce mai mult. O linie a cântecului trebuie cântată, ceea ce presupune ca mai întâi să o găsești. Pentru a face asta, oamenii au învățat să cânte versuri neobișnuite care l-ar călăuzi pe un călător de-a lungul liniei cântecului, îndeplinind acțiunile ritualice necesare de-a lungul acesteia, doar ca lumea să funcționeze așa cum trebuie. Aborigenii australieni care dispar uneori pentru a hoinări caută probabil o linie a cântecului. Liniile cântecului sunt nesfârșite, trecând dintr-o zonă lingvistică în alta pe tot continentul. Aceeași visare există în multe limbi. Liniile cântecului funcționau și ca drumuri ale comerțului.

În 1500, oamenii din Australia avuseseră mai puțin de trei sute de ani pentru a se îngriji de tărâmul lor strămoșesc înainte ca străinii să îl transforme în proprietatea privată a altcuiva și să-i definească pe culegători drept intruși leneși și ignoranți.

Africa

Deși *Homo sapiens* a evoluat în Africa, acest continent rămâne printre cele mai puțin populate din lume, regiunile sale fiind radical diferite. Prin

urmare, istoria africană nu are o singură dimensiune. O vom aborda regiune cu regiune.

Coasta nordică a Africii, de-a lungul Mării Mediterane, a aparținut cultural de Lumea Veche, linia continuă de așezări legând Europa de China. Deplasându-ne spre sud peste marea de nisip nepopulată a Saharei, o treime din continent, vom explora marginea de sud a deșertului, unde agricultura a fost posibilă. Această regiune, Sahel, oferea o frontieră limitată între Africa subsahariană și restul lumii înainte de 1500. *Sahel* înseamnă țărm. „Țărmul" Sahel se deschide spre nord într-o mare de nisip traversată de caravane de cămile. Precum stepa eurasiatică, Sahel este o răspântie de drumuri importantă în istoria lumii. Caravanele transsahariene transportau sare și aur pe o mare de nisip. Sarea provenea din salinele din deșert, aurul din Coasta de Aur Vest-Africană. Sarea se ducea spre sud, aurul se ducea spre nord. Legendarul oraș Timbuktu era cea mai importantă așezare din Sahel. Marea moschee din cărămidă arsă din Timbuktu, cea mai mare structură de acest gen, renovată an de an de muncitori voluntari, era un avanpost al religiei mondiale. La comerțul transsaharian și productivitatea naturală din Sahel se adaugă destul de curând cai, praf de pușcă, să nu mai vorbim de prestigiul, puterea unificatoare și convingerea unei religii mondiale – și iată cum apar imperiile.

Imperiile musulmane în expansiune au început să existe în vestul Sahelului în secolele dinaintea anului 1500. Imperiile din Sahel însă nu durau timp îndelungat și nici nu aveau granițe sau instituții bine definite. Chiar și cunoscutele Imperii Mali și

Songhai au dispărut fără a lăsa vreo urmă. Africa nu putea fi un ținut al imperiilor de durată deoarece nu exista o bază economică sau demografică. În pădurile tropicale de la sud de Sahel oamenii se organizau la o scară foarte mică, în sate deseori înconjurate de sălbăticie, oferind societăților lor o frontieră fluctuantă.

Organizarea la scară mică a fost dintotdeauna strategia generală a lui *Homo sapiens* în pădurile tropicale. Mediile forestiere din Africa tropicală erau extrem de dificile pentru specia noastră, din cauza unor boli endemice precum malaria și schistosomiaza. Celulele seceră care cauzează anemia par a fi o apărare evolutivă recentă împotriva malariei endemice. Armatele călare formatoare de imperii din Eurasia nu au putut pătrunde în zona tropicală africană. Nu au existat cai la sud de Sahara până nu au fost aduși de europeni în capătul extrem sudic, deoarece musca țeță africană cauza moartea animalelor de luptă eurasiatice. Agricultura s-a extins în zona tropicală africană între 500 î.Hr. și 500 d.Hr. având puține regiuni cu o productivitate privilegiată, excepția cea mai notabilă fiind Valea Marelui Rift din Africa de Est, leagănul speciei noastre. Africa Centrală conține una dintre cele mai mari păduri tropicale-umede de pe Pământ.

La sud de Sahara, răspândirea agriculturii și a prelucrării fierului sunt în general asociate cu așa-numita expansiune bantu care a avut loc în ultimul mileniu î.Hr. În acea perioadă, o familie de limbi, limbile bantu, s-au răspândit în cea mai mare parte a continentului, începând din Nigeria și Camerunul de astăzi. Acestea sunt singurele informații certe.

Detaliile sunt mai mult o chestiune de deducție logică. Fără îndoială, această expansiune a fost, parțial, o migrație a oamenilor vorbitori de bantu care au pătruns în pădurea tropicală-umedă și au întemeiat lumi acolo, alungându-i pe locuitorii anteriori, precum pigmeii culegători. În schimb, limbile bantu au fost adoptate de locuitorii anteriori ai pădurilor, posibil împreună cu inovații precum agricultura, prelucrarea fierului și diverse animale domestice. Indiciile lingvistice ne permit să știm că limba bantu s-a mutat spre sud pe două rute generale: direct către sud prin pădurea tropicală-umedă din Congo și spre sud-est prin savanele luxuriante, pline de vânat și ierboase din Africa de Est. Mult mai la sud, vorbitorii de bantu i-au alungat pe culegătorii precum populația !Kung care trăia în deșert și pe care am descris-o în capitolul unu.

În savanele ierboase din estul Africii, vorbitorii de bantu au crescut vite, dar în general importanța lor pentru povestea noastră este legată de agricultură. Au cultivat în Sahel o varietate de mei, iar în mediile forestiere, culturi de rădăcinoase, practicând rotația culturilor. Mediul înconjurător rămânea unul dificil și Africa era încă slab populată, satele de agricultori bantu erau izolate, zona de frontieră virgină era mereu disponibilă. În aceste condiții, pământul avea o valoare financiară mică. Animalele domestice, chiar și oamenii, erau cea mai limitată resursă. Ca în majoritatea lumii, captivii de război erau deseori înrobiți.

Deși constantă, sclavia africană a fost mai fluidă decât în alte părți, fără să dureze mai mult de o viață

de om. Copiii unui captiv erau asimilați de comunitatea care îi capturase. Acesta a fost un alt semn al golului demografic. Deși populau cu succes unele dintre cele mai greu de locuit zone ale planetei, populațiile bantu nu au fost capabile să cultive mai multă hrană decât aveau nevoie, generând prin urmare puțin surplus de avuție, insuficient pentru a stimula crearea de orașe și imperii.

Prin urmare, organizarea politică din Africa subsahariană era de obicei la scară mică. Diferențele etnice nu erau importante în societățile fluide, unde migrația era frecventă. Bărbații puternici își distribuiau averea și își foloseau influența pentru a se favoriza pe ei înșiși, rudele, tovarășii lor și cei care depindeau de ei. Regalitatea ereditară exista cu siguranță în Africa subsahariană înainte de 1500, dar era relativ limitată. În consecință, templele, palatele, fortificațiile și clădirile publice erau relativ puține. Războaiele și războinicii au jucat un rol minor în viața africană. În 1500, Africa la sud de Sahara nu era o rețea de regate, ci mai degrabă un caleidoscop de sate bantu independente cu culegători pre-bantu risipiți, care fuseseră împinși mai la sud în ținuturi pustii precum deșertul Kalahari. Puterea de adaptare, strategia perfectă de supraviețuire umană, era o trăsătură bantu remarcabilă. Trebuia să fie. Căsătoriile în afara satului implicau adesea o schimbare de obiceiuri și de limbă. Satele noi puteau fi întemeiate de indivizi cu origini în diferite sate, mai ales tineri care încercau să-și găsească un loc al lor. Tinerii învățau să-i recunoască pe cei din satele învecinate care

aparţineau „grupei lor de vârstă" care putea fi baza pentru viitoare cooperări pentru adaptare.

Sosirea negustorilor arabi a caracterizat ţărmurile Oceanului Indian din Africa de Est – un loc pe care îl putem numi coasta Swahili deoarece swahili, cea mai vestită *lingua franca* din lume, a fost creată acolo. În anii 1000–1500 a avut loc o creştere generală a comerţului maritim asiatic, iar *dhow*-urile arabe transportau o mare parte din el. *Dhow*-urile navigau odată cu musonii sezonieri la sud de Marea Roşie, drept spre est către India, apoi se întorceau spre vest odată cu schimbarea vânturilor. Pentru marinarii arabi, coasta de est a Africii era un loc familiar, iar ei o explorau din ce în ce mai spre sud, căutând fildeş, aur, animale exotice şi sclavi. Probabil că obţineau ceea ce doreau fiindcă le permiteau în schimb africanilor să se aprovizioneze de pe Drumul Mirodeniilor cu o uşurinţă pe care europenii ar fi invidiat-o dacă ar fi ştiut de ea. Astăzi, mici fragmente de porţelan chinezesc vechi de cinci sute de ani încă sunt descoperite pe plajele nisipoase de pe coasta Swahili.

Swahili este numele dat limbii care a apărut pe acea coastă când vorbitorii de arabă şi vorbitorii de bantu făceau comerţ cu bunuri. Swahili combină structuri gramaticale bantu cu vocabular arab. O cultură comercială swahili a apărut în porturile comerciale, dintre care cel mai important era Kilwa, oraş construit din piatră a cărui moschee era cea mai mare structură înconjurată de ziduri la sud de Sahara. Existenţa oraşului Kilwa şi în mod similar a altor aşezări mai mici vorbitoare de swahili au stimulat comerţul interior. În timpul apogeului

orașului, între anii 1000–1500, interesul aprig al negustorilor pentru aur a stimulat unul dintre cele mai notabile proiecte politice ale continentului, într-un loc ce se numea Marele Zimbabwe. Impulsionat de producătorii locali de aur, monarhul din Marele Zimbabwe (despre care știm puține) a construit ceea ce părea a fi un palat regal înconjurat de mari ziduri de piatră. Dezvoltarea socială din Africa epocii bantu urma astfel modele globale familiare, deși la o scară mică. Per ansamblu, era încă una din cele mai puțin exploatatoare și conflictuale lumi separate.

Japonia

Japonia a avut, de asemenea, structuri familiare, cultura războinică a stepelor pe de o parte și influența constantă, milenară, a Chinei pe de altă parte. Totuși, în 1500, insulele japoneze au rămas deoparte, mai izolate de Asia de Est continentală decât ne-am putea aștepta, dată fiind vecinătatea Imperiului Chinez deja vechi de două mii de ani.

Primii locuitori cunoscuți ai Japoniei formaseră câteva așezări sedentare de pescari, fără agricultură, un stil pe care l-am văzut printre constructorii stâlpilor totemici din Oceanul Pacific. Au inventat de asemenea prima ceramică din lume, acoperind coșurile cu argilă pentru a face oale în care să fiarbă fructele de mare. Au fost probabil strămoșii populației ainu, aborigeni care încă locuiesc în îndepărtatele insule de nord ale arhipelagului japonez. Aceștia au fost în cele din urmă alungați de strămoșii actualei populații japoneze care a traversat marea, din Coreea, în jurul anului 250 î.Hr. Invadatorii erau o populație agricolă, dar nu erau

cunoscuți pentru construcția de orașe. Lipsa de organizare politică pare a fi în parte o funcție a izolării. China, deja unită și organizată de dinastia Han, era destul de aproape pentru a exercita o anumită influență, dar prea departe pentru a interveni. (Intervenția chineză s-a manifestat, de-a lungul istoriei, doar în țările care au graniță cu China – Coreea, Vietnam, Tibet, Mongolia.) Un călător chinez în Japonia cea încă sălbatică și neorganizată a relatat despre comunități conduse de femei șaman la începutul erei noastre. Patriarhatul nu exista. Timp de o mie de ani, evoluția japoneză a rămas în urma Chinei. O perioadă îndelungată, Japonia nu a avut o limbă scrisă, iar trocul a rămas principalul mijloc de schimb.

Apoi, în jurul anului 250 d.Hr., războinicii călare au invadat Japonia dinspre Coreea. Au stabilit un cap de pod în Kyushu, insula cea mai sudică. Așezarea principală a rămas în capătul de sud, dar treptat ei s-au răspândit spre nord de-a lungul lanțului de insule japoneze lungi de mii de kilometri. Ei erau evident înrudiți cu războinicii călare din stepă și, precum nomazii din stepă, admirau civilizația chineză. Și-au creat propria monarhie ritualică în stil chinezesc în care monarhul domnea, dar nu conducea. Îl numeau pe acest monarh ritualic „împărat", posibil o altă influență chineză. Capitala lor – mai întâi într-un loc denumit Nara, apoi în Kyoto – nu era din întâmplare o versiune în miniatură a capitalei dinastiei Tang din Chang'an. În ce privește scrisul, japonezii au adoptat sistemul chinezesc, preluând direct multe caractere de bază. Au încercat să impună sistemul chinezesc de

împărțire a pământului bazată pe recensământ și ierarhia bine definită a nobilimii imperiale. Au adoptat variantele chinezești ale budismului. Mobilierul chinezesc, hainele, pictura și poezia chinezească le defineau ideea de bun-gust. În jurul anului 1000 o mică elită privilegiată circula în trăsuri prin Kyoto și Tokyo pentru a vedea și a fi văzută. Murasaki Shikibu, o curteană japoneză, a devenit primul romancier al lumii când a scris *Povestea lui Genji* în acea perioadă. Romanul narează legăturile amoroase de la curte ale lui Genji, prințul irezistibil de atrăgător care este protagonistul.

Lăsând romanele scrise de femei deoparte, cultul războinicilor a fost mai proeminent în Japonia decât în China. În China, împăratul domnea și mandarinii conduceau. Războinicii în principal urmau ordinele. În Japonia, birocrații de felul mandarinilor erau puțini. După anul 1000 d.Hr., împăratul japonez domnea și războinicii conduceau. Puterea centralizată (când a existat în Japonia) se afla în mâinile unui conducător militar denumit shogun. Minima conducere a împăratului le permisese războinicilor numiți samurai să controleze așezările lor. La fel ca în Europa medievală, războinicii dominau o societate la scară mică, puțin urbanizată. Cultura lor orientată spre război – tehnicile, armele, armurile, fortificațiile – au suferit elaborări nesfârșite. Asimilând metalurgia sofisticată chineză, au făcut săbii din straturi alternative subțiri din oțel cu mai mult sau mai puțin carbon pentru a produce o lamă flexibilă și ascuțită. Războinicii japonezi, cu belicoasa lor sectă Lotus, au asimilat până și accentul pus de budismul Zen pe autodisciplina

meditativă. Shogunul era un conducător foarte lumesc, un samurai „primul dintre egali", ce nu avea nimic din caracteristicile ritualice și ereditare ale împăratului. Influența shogunului depindea prin urmare foarte mult de circumstanțe, de calitățile individuale și de puterea aliaților și adversarilor săi. Astfel, shogunul era uneori puternic, alteori slab sau absent cu totul. Rezultatul a fost o perioadă cumva anarhică denumită, în istoria japoneză, țara în război.

Această situație sumbră a avut un impact pozitiv asupra încercărilor europene de a coloniza Japonia – le-a stopat. Țara Soarelui Răsare era apărată, desigur, și de amplasarea sa marginală. Indiferent de motiv, japonezii au reușit să reziste colonizării cu un succes, după cum vom vedea, nemaiîntâlnit.

Americile

America de Nord și de Sud erau cele mai izolate din lumile separate. În jurul anului 1500, culegătorii încă predominau teritorial pe ambele continente. Emisfera vestică produsese o revoluție agricolă proprie puternică, deși fauna sa cuprindea puține animale ce puteau fi domesticite. Americile au creat de asemenea propriile culte ale războinicilor, propriul mecanism de formare a imperiilor, propriile orașe cu temple înălțate în vârful piramidelor, care semănau cu ziguratele – toate cu un decalaj temporal de mii de ani față de Lumea Veche.

Olmecii din sudul Mexicului și societatea Norte Chico din Peru au fost urmate de alte populații ce locuiau în orașe. În 1500, ideile și practicile culturale

olmece se răspândiseră în centrul Mexicului și nordul Americii Centrale, dând naștere mult mai dezvoltatelor civilizații mayașe, toltece și aztece. În același timp, incașii, succesorii peruvieni munteni ai civilizației Norte Chico, se extindeau în Anzi. Imperiul Incaș care a apărut ulterior în Anzi a fost cel mai întins și ambițios concept politic din America nativă.

La fel ca în Eurasia, orașele nativilor americani apăruseră în locuri caracterizate de o agricultură extrem de productivă. Agricultorii din Anzi au transformat pantele în terase, lângă o sursă de apă pentru irigații, și au învățat să folosească îngrășăminte naturale care nu proveneau din bălegarul de vacă – nu existau vaci în America nativă –, ci mai degrabă din guano de la păsările de mare. În centrul Mexicului, nativii au construit grădini terasate lângă lacuri de munte și au construit șanțuri și stăvilare pentru a le controla nivelul și a umple solul din grădină cu aluviuni. Sudul Mexicului și Guatemala (numite uneori împreună Mezoamerica) au cunoscut dezvoltarea unei agriculturi mixte, sistemul *milpa*, în care porumbul, dovleacul și fasolea sunt plantate împreună, influențându-se benefic în timp ce cresc. Agricultura nativă intensivă se concentra pe o cerealã – porumbul. Oamenii din Anzi domesticiseră și cartoful, pe care îl păstrau înghețându-l în aerul rarefiat de munte. Mezoamerica în mod special abunda în plante domesticite – fasole, ciocolată, ardei, avocado, roșii. Acest lucru s-a datorat în parte faptului că multe soiuri sălbatice erau disponibile pentru a fi

domesticite. De cealaltă parte însă oamenii din Mezoamerica par să fi fost extrem de talentați în găsirea candidaților pentru domesticire. Lungul drum al migrației din Asia în Americi traversase nenumărate zone climatice ce îi obligau pe culegătorii migratori să identifice noi plante comestibile. Situația cu animalele era diferită. Strămoșii animalelor domestice asiatice lipseau cu desăvârșire din Americi. Din cauza izolării lor față de Eurasia, civilizațiile native americane nu aveau nici vaci, cai, măgari, bivoli, porci, oi, capre și găini și nici metalurgia fierului, pluguri, vehicule cu roți și scriere alfabetică – elemente de bază ce erau comune civilizațiilor din Eurasia.

Precum în străvechea Mesopotamie, orașele mezoamericane înconjurau centre ceremoniale, piramide în trepte unde preoții făceau sacrificii pentru zei. Piramida Soarelui din centrul Mexicului, un punct esențial al orașului Teotihuacan, un oraș construit cu peste o mie de ani înaintea venirii spaniolilor, era cea mai mare piramidă din lume. Piramidele mezoamericane seamănă cu ziguratele mesopotamiene încât unii au crezut în mod greșit că această paralelă reprezintă o legătură istorică. În vârful amândurora se aflau templele zeilor locali, iar ambele erau construite în scări, înălțându-se cu trecerea timpului. Orașele-stat mezoamericane erau adesea înconjurate de altele care le împărtășeau limba și cultura. Orașele-stat mayașe erau într-o competiție atât de aprigă încât se crede că lupta dintre ele a fost un motiv principal al dispariției celor mai mari așezări cu mult înainte de 1500. Marile construcții centrale din orașul Cuzco din

Anzi erau făcute din pietre care se interconectau ca niște piese de puzzle, apărându-le de cutremure. Cel mai spectaculos oraș american era însă Tenochtitlan cu piețele sale aglomerate și piramidele pătate de sânge, capitala Imperiului Aztec în 1500. Traversat de canale precum Veneția, mai populat decât Londra, Tenochtitlan se înălța pe malul unui lac de munte. Ca în civilizațiile timpurii din întreaga lume, aceste populații indigene erau împărțite în nobili, oameni de rând și sclavi. Venerau împărați asemenea zeilor, îi celebrau pe războinici și supuneau femeile – toate obiceiuri familiare nouă.

În 1500, agricultura s-a răspândit în noi părți din America de Nord. Porumbul a fost cel mai cultivat. Se răspândise din Mezoamerica spre nord către New Mexico, permițând crearea unor structuri mari de locuit numite pueblo. Ajunsese și pe Marile Câmpii și în pădurile la est de fluviul Mississippi. Mai mult, zonele împădurite din America de Nord fuseseră modificate prin incendii care au produs un relief mai deschis, similar unui parc, presărat cu luminișuri, unde agricultorii nativi americani timpurii începuseră să planteze porumb. În anii când mongolii creau cel mai mare imperiu terestru ce a existat vreodată în Eurasia, indigenii din așa-numitele culturi de pe Mississippi plantau porumb, fasole și dovleci și ridicau tumuli ceremoniali inspirați de piramidele mezoamericane. Populația care înconjura Cahokia, un centru ceremonial de pe fluviul Mississippi unde astăzi se află orașul St. Louis, a devenit pentru un timp cea mai mare aglomerare urbană din Statele Unite de azi. Principalul tumul din Cahokia este o versiune mai

mică de pământ a Piramidei Soarelui din Teotihuacan.

Porumbul se răspândise și în America de Sud. În împăduritul bazin al fluviului Amazon (aproape jumătate de continent) o altă plantă prinsese rădăcini – o cultură rădăcinoasă numită manioc care a devenit planta de schimb indigenă la est de Anzi. Maniocul era potrivit pentru cultivarea prin rotație – folosirea temporară și în cele din urmă abandonarea unor loturi de grădină, așa cum obișnuiau să facă yanomamii, populația bantu și locuitorii dealurilor din Asia de Sud-Est pe care îi vom întâlni curând. Indigenii din Amazon practicau o „selecție nenaturală", favorizând în mod sistematic unele specii de pomi fructiferi din pădure. Au construit șanțuri ca să controleze inundațiile sezoniere și au îmbunătățit solul prin loturi de grădini permanente de-a lungul râurilor, susținând populații substanțiale care au fost mai târziu distruse de bolile europene. Extinderile impresionante de soluri îmbunătățite artificial nu au fost luate în seamă și de-abia acum sunt cartografiate.

În Mezoamerica și în Anzi (ca înainte în Mesopotamia și China) conducătorii populațiilor urbane au inițiat proiecte imperiale. Ca în Egiptul antic, ei îi identificau pe împărați cu soarele. Regiunea mayașă cuprindea orașe-stat aflate în conflict și nu avea o unitate imperială. Cele două mari imperii indigene, aztecii și mayașii, au apărut doar în ultimele secole înainte de invazia europeană. Organizarea politică nativă a Americii a fost distrusă după 1492, chiar când începuse să ia avânt.

Ascensiunea aztecilor și a incașilor a reluat alte structuri familiare. Aztecii au venit din câmpiile aride din nordul Mexicului ca barbari care au preluat civilizația milenară olmecă din sudul Mexicului. Războinicii azteci au luptat cu aristocrații lor adversari unul la unul, precum conducătorii de care din Epoca Bronzului sau cavalerii medievali.

Scopul lor principal era să captureze un dușman prestigios care urma să fie sacrificat zeului Huitzilopochtli sau, o dată pe an, zeității războinice Tezcatlipoca din vârful Marii Piramide din Tenochtitlan. Un tânăr războinic care îl reprezenta pe Tezcatlipoca era răsfățat timp de un an de către locuitorii din capitala aztecă, era hrănit cu delicatese, însurat cu patru fecioare, se întâlnea de mai multe ori cu împăratul înainte ca pieptul lui să fie deschis și inima sa să fie extrasă ca tribut pentru zeul războinic. Dacă rezerva de captivi se împuțina, între orașele-stat aveau loc competiții ceremoniale denumite războaie ale florilor. Împăratul aztec era atât marele preot al orașului, cât și comandantul suprem, o prezență semidivină la care oamenii de rând nu îndrăzneau să se uite. Se presupunea că spectacolul public îngrozitor al sacrificiilor umane, uneori extrem de numeroase, ținea soarele pe cer, însă în realitate avea rolul de a spori controlul aztec asupra imperiului lor terorizat.

Împărații incași erau de asemenea considerați – și se considerau și ei – semidivini. Ei pretindeau că descind dintr-o zeitate principală, zeul solar Inti, și conduceau o lume ceremonială la fel de complexă, dar mai puțin violentă. Pentru a preveni diluarea

sângelui lor regal, frații se căsătoreau uneori cu surorile, la fel ca faraonii egipteni. Când mureau, împărații incași erau mumificați, dar în loc să fie înmormântați, ei continuau să joace un rol ritualic.

Primele civilizații americane erau surprinzător de asemănătoare cu versiunile lor eurasiatice, singurele diferențe fiind un decalaj de câteva mii de ani și lipsa animalelor domesticite de nativii americani. Imperiile Aztec și Incaș s-au extins rapid în 1500, dar zilele lor erau numărate.

Asia de Sud-Est

Asia de Sud-Est a fost cea mai puțin izolată dintre lumile separate. Asia de Sud-Est cuprinde cel mai mare și mai complex arhipelag, cu o veche tradiție maritimă ce leagă Oceanul Indian de Pacific, o răspântie globală de drumuri de la începutul erei noastre. Pe de altă parte, regiunea continentală din Asia de Sud-Est este acoperită de munți abrupți cu păduri tropicale care creează mari dificultăți pentru transport. În jurul anului 1500, Asia de Sud-Est continentală avea o șesime din densitatea populației din India și o șeptime din cea a Chinei. Era alternativa asiatică pentru America Centrală sau Africa Centrală, o regiune tropicală subpopulată.

Asia de Sud-Est avea, la origine, o tradiție agricolă distinctă potrivită regiunilor umede tropicale. În schimb, primele centre agricole ale lumii combinaseră un climat arid cu avantajele irigațiilor. În cea mai mare parte a lumii, primele culturi principale au fost cerealele, care sunt semințe. Ca reacție la mediul lor umed tropical, asiaticii din sud-est au început o tradiție horticolă mai bine adaptată

pădurilor ploioase. Oamenii care plantau igname, taro, trestie de zahăr și banane în Noua Guinee (menționată puțin mai devreme) făceau parte din această tradiție, iar culturile lor principale sunt tipice fiindcă acestea cresc din lăstari, nu din semințe. În plus, sunt plante destul de mari, mai ușor de cultivat într-o grădină săpată în pădure. Spre deosebire de semințe, care sunt plantate în pământ uscat și apoi aduse la viață de apă, lăstarii trebuie plantați în soluri umede. Sunt perfecți pentru o climă musonică.

Din mai multe motive, cerealele – care sunt ușor de depozitat, distribuit și taxat – pot fi produse pe scară largă și sub controlul statului. Baza monarhiilor din Asia de Sud-Est, începând cu adevărat în jurul anului 500 d.Hr., a fost orezul ce utiliza forța de muncă intensivă și irigațiile. Într-un ținut cu puțini locuitori, munca agricolă intensă nu era necesară, nefiind un mod de a hrăni oamenii, ci mai degrabă un fel de a îmbogăți statul. Prin urmare, agricultura intensivă în Asia de Sud-Est era de obicei practicată de robi. Fiecare regat ocupa o singură vale a unui râu, ideală pentru câmpurile de orez ce hrăneau o capitală, armata și forța de muncă, templele și mănăstirile. Regii din Asia de Sud-Est nu puteau controla munții abrupți acoperiți de păduri care înconjurau regatele din văi. Înaintau în munți sau își atacau unii altora capitalele de cele mai multe ori pentru a captura forță de muncă.

Regii din Asia de Sud-Est pretindeau că au un rol divin, ca regii de pretutindeni, dar este interesant că își formulau pretențiile în sanscrita scrisă, limba sacră a Indiei, nu neapărat în limbile locale. Primii

regi sud-asiatici aduseseră sfătuitori brahmani. Adoptaseră o veche ideologie indiană despre regalitate, intitulată *devaraja*, și împreună cu ea venerarea zeităților hinduse precum Șiva. Cel mai bun exemplu este Cambodgia, inițial Regatul Khmer, care s-a format în partea inferioară a fluviului Mekong, cel mai mare din regiune. Regatul Khmer s-a extins, devenind la un moment dat Imperiul Khmer, lăudându-se cu unul din cele mai aglomerate centre ceremoniale în jurul Angkor Wat la apogeul său din secolul al XII-lea. Atunci însă, religia Asiei de Sud-Est devenise mai mult budistă decât hindusă.

Diversitatea culturală a fost rezultatul inevitabil al situării regiunii la o intersecție globală. Vietnam, un mic regat pe malul unui râu, la granița cu China, s-a extins pe coasta Mării Chinei de Sud, dezvoltând legături comerciale marine importante cu China. Din punct de vedere cultural și geografic, Vietnam este apropiat de China de Sud. A suferit o ocupație de o mie de ani și își privește amenințătorul vecin din nord cu precauție. Toată Asia de Sud-Est continentală are legături culturale strânse cu China. Multe din limbile sud-est asiatice sunt înrudite cu chineza și multe grupuri etnice din Asia de Sud-Est continentală au migrat din țările natale în China. Multe dintre minoritățile etnice ale regiunii – în general, în limbajul comun, denumite colectiv oameni ai dealurilor – proveneau tot din China. Existența acestor minorități etnice a atras atenția lumii în timpul războiului dintre Statele Unite și Vietnam când minoritatea etnică hmong a luptat de partea Statelor Unite.

Locuind adesea în zone abrupte și izolate, aceste minorități etnice se regăsesc și în India și China, dar puțin populatele regiuni muntoase din Asia de Sud-Est au devenit refugiul și reduta lor continentală. Expansiunea de o mie de ani a Chinei către sud și către vest de la izvoarele Fluviului Galben a răspândit etnicitatea Han absorbind și alungând populații care erau deja acolo. Oamenii dealurilor sunt astfel refugiați istorici, comunități care au alimentat armate și colectori de taxe, preferând să se apere în munți izolați.

În zonele lor de munte, oamenii dealurilor din Asia de Sud-Est au practicat cultivarea alternativă de rădăcinoase precum taro și igname, iar după anul 1500 cartofi dulci și manioc din Americi – recolte care stau sub pământ până sunt gata de mâncat, recolte care erau greu de furat sau distrus de către soldații din regatele din văi. Oameni precum hmong au format societăți fluide, aspre, cooperante și egalitare în opoziție față de orașele care cultivau orez și aveau temple în văile râurilor – vorbind în mod normal o limbă diferită și practicând o religie diferită. În trecut, oamenii dealurilor tindeau să fie animiști. Astăzi sunt adesea creștini, bucuroși să fie diferiți și „în fața" dușmanilor lor istorici, oamenii din vale.

Malaysia, Indonezia și Filipine formează o altă parte a Asiei de Sud-Est – o peninsulă mică și o infinitate de insule, scena uneia din cele mai vechi tradiții marinărești. Influența culturală și comercială a Indiei a ajuns aici la începuturile erei noastre. Bali păstrează din plin elemente culturale hinduse până în ziua de azi. Marile epopei indiene, *Ramayana* și

Mahabharata, au fost sursa principală pentru popularele forme artistice ale regiunii, precum jocul de marionete și umbre. Dintre insulele importante – Sumatra, Borneo, Java, Noua Guinee și Luzon – numai Java a dezvoltat la scară largă o agricultură a câmpurilor de orez împreună cu regatele învecinate și imperiile ocazionale. Regatele javaneze semănau cu cele din Asia de Sud-Est continentală. Aspectul social dominant al arhipelagului înainte de 1500 a fost însă navigația malaysiană. Cultura acestei navigații s-a extins din Madagascar, în largul coastei Africii, la est, mai mult de jumătate în jurul lumii, până în Insula Paștelui, în largul coastelor Americii de Sud. Precum contemporanii lor vikingii, marinarii malaysieni erau pirați care făceau comerț sau jefuiau, după cum se ivea ocazia. La fel ca vikingii, erau și războinici și specialiști în corăbii. Războinicii malaysieni cădeau uneori într-o transă a bătăliei, *amok*, aceasta fiind o altă asemănare cu vikingii cunoscuți ca berserkeri. Tâlharii malaysieni se puteau angaja ca gardieni de coastă ai unui regat din vale ce avea câmpuri de orez. Tradiția marinărească malaysiană permitea astfel (dar și complica) rolul regiunii ca un nod esențial de transport maritim pe Drumul Mirodeniilor.

Budismul, mai curând decât ideologia *devaraja* hindusă, a devenit cel mai semnificativ export religios către Asia de Sud-Est. Cultura budistă (asemenea celei musulmane mai târziu) a ajuns pe cale neoficială, adusă de negustori. Avea legături sociale mult mai adânci decât cultura hindusă finanțată de stat. Regii javanezi au construit complexe de temple budiste mari și impresionante,

precum cele din Regatul Khmer din Cambodgia. Regatul Majapahit aflat între câmpurile de orez din Java a devenit un strămoș al actualei Indonezii. Pe de altă parte, mai multe porturi din marele arhipelag au devenit puteri navale și comerciale fără a avea o agricultură interioară notabilă, asemenea Cartaginei sau, mai târziu, Veneției, la Mediterana.

Cea mai semnificativă dintre aceste puteri maritime fără pământ era Srivijaya, pe insula Sumatra. Numele său cu rezonanță sanscrită atestă influențele indiene incipiente și, general vorbind, aproximativ între anii 700 și 1100 d.Hr., Srivijaya a fost un centru principal pentru răspândirea budismului în Asia de Sud-Est. Srivijaya controla strâmtoarea Malacca, ruta principală dintre India și China. La apogeul său, Srivijaya și-a extins puterea asupra Sumatrei, peninsulei Malacca și chiar și Javei, atacându-i pe khmeri și vietnamezi și, în mod incredibil, organizând o migrație în masă spre Madagascar, în largul coastei Africii, la peste 5 000 de kilometri depărtare, aparent în jurul anului 830 d.Hr.

Rămân multe mistere cu privire la Srivijaya. A dispărut în secolul al XIII-lea, lăsând atât de puține moșteniri, încât localnicii au uitat până și faptul că a existat. Ca alte orașe-port tropicale, probabil avea construcții ușoare. Multe dintre clădirile sale pluteau într-un ansamblu de râuri și estuare. Astăzi, fotografiile aeriene dezvăluie formele unor canale, iazuri, șanțuri de apă și insule artificiale dispărute, de lângă orașul Palembang din Sumatra, ultima amprentă vizibilă a Srivijaya. În mod interesant, deși au construit puțin în interiorul Sumatrei,

monarhii din Srivijaya au clădit multe monumente de piatră în Java.

Ei au adăugat chiar și retușuri finale marelui monument budist javanez din Borobudur. Basorelieful din Borobudur arată tipul de corăbii din cadrul acestei tradiții maritime vechi și aproape uitate. Înfățișează furcheți pentru o mai mare putere maritimă, iar cheresteaua chilelor corăbiilor, pentru a fi mai flexibilă pe valurile mari ale oceanului, este aparent îmbinată cu cabluri în loc să fie bătută în cuie. (O imagine a acestor corăbii, bazată pe o sculptură din Borobudur, deschide următorul capitol.) Orașul Srivijaya a rămas budist chiar și după ce efectul transformator al profeției lui Mahomed a început să se simtă de-a lungul rutelor comerciale sud-asiatice în anii 700. Ideile musulmane au înlocuit treptat ideile budiste și hinduse în drumurile saturate de comerț din arhipelagul sud-asiatic. Orașul budist Srivijaya a fost înlocuit, ca putere regională, de Malacca musulmană, la începutul anilor 1400.

Acesta a fost contextul celor șapte faimoase expediții maritime conduse de amiralul chinez Zheng He între 1405 și 1433. Au fost proiecte imperiale de mare anvergură și costisitoare, care au implicat construirea a sute de corăbii, unele dintre ele enorme. Fiecare călătorie a durat câțiva ani și împreună au acoperit întregul Drum al Mirodeniilor de la gura fluviului Yangtze spre Java și Malaysia, India și Arabia, chiar și coasta Swahili cea îndepărtată. Rutele, folosite de arabi, indieni și chinezi, erau bine cunoscute de mii de ani. În cea mai mare parte, Zhang He nu explora. A ajuns în

Malacca și a descoperit o comunitate de negustori chinezi care prospera acolo. Cercetarea Dumului Mirodeniilor de către amiralul chinez era mai mult o combinație între o misiune de recunoaștere și un atac diplomatic convingător. Diplomația chineză consta în primul rând într-un spectacol strălucitor de bogăție și generozitate, o ploaie de daruri printre noii prieteni regali. Marile expediții navale ale lui Zheng He au fost inițiative vaste spre deosebire de călătoriile europene despre care vom vorbi în curând. Au avut succes, dar au fost întrerupte pentru totdeauna când interesele diplomatice chinezești s-au îndreptat, ca întotdeauna, mai devreme sau mai târziu, către granița de nord a imperiului unde un ultim grup de războinici din stepă se luptau pentru debutul lor iminent pe scena lumii.

În 1500, oamenii de la marginea civilizației eurasiatice trăiau vieți diverse: neneții își urmau renii, aborigenii australieni umblau pe liniile cântecului, populația bantu își organiza categoriile de vârste între satele lor, japonezii perfecționau cultul războinicilor, malaysienii trăiau pe apă, oamenii dealurilor se țineau departe de câmpurile de orez, nativii americani căutau hrană, plantau porumb și își fondau imperiile teocratice. Toți însă aveau ceva în comun. Erau mulțumiți cu felul lor de viață, oricare ar fi fost. Aveau cunoștințe sumare și erau puțin interesați de ceea ce era european. Și la fel ca europenii, erau complet nepregătiți pentru ce urma să se întâmple.

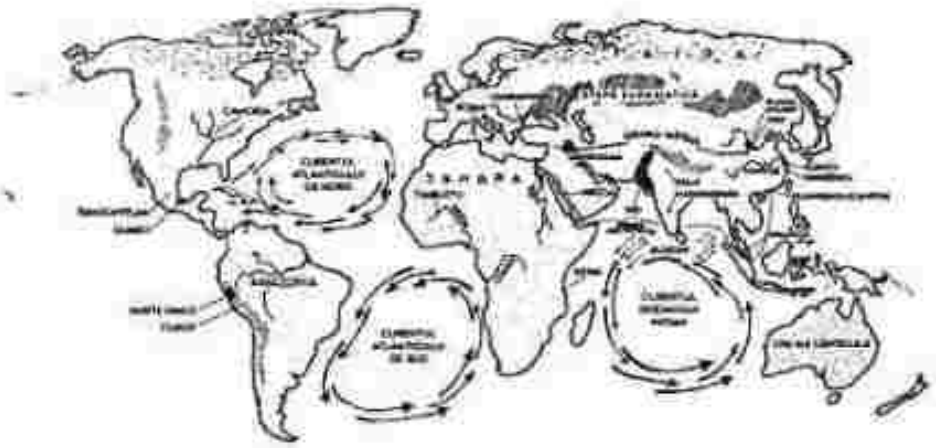

Lumea premodernă

Sunt indicate primele orașe principale, civilizațiile și rutele comerciale, precum și caracteristicile geografice importante discutate în text.

Partea a II-a

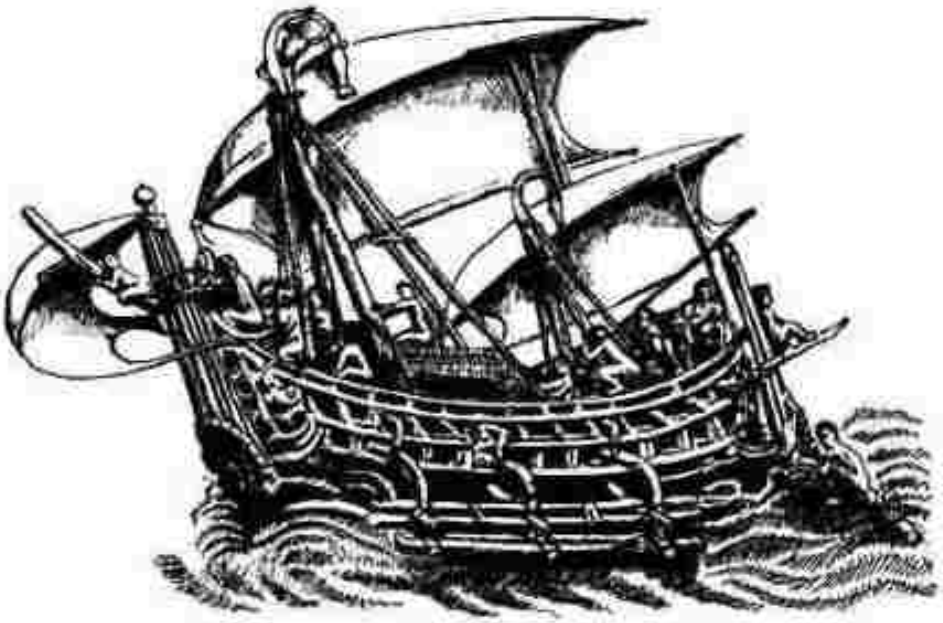

9.

LUMEA NOUĂ

Am ajuns la faimosul moment de cotitură în istoria lumii, ascensiunea Occidentului. Expediția maritimă a lui Magellan în jurul globului, între anii 1519 și 1522, simbolizează schimbarea. Călătoriile transoceanice au ajuns curând să joace un rol determinant în istoria lumii. Vasele, precum cele din Srivijaya, așa cum este cea ilustrată aici, întreprinseseră călătorii transoceanice. La fel și corăbiile lungi vikinge, *dhow*-urile arabe și canoele cu chilă dublă polineziene. Dar astfel de moduri de a călători nu deveniseră cu adevărat o rutină înainte ca vest-europenii să exploreze restul lumii. Cauza principală pentru această transformare a fost monopolul otoman asupra comerțului transasiatic din capătul său vestic.

În 1453, otomanii cuceriseră marele oraș Bizanț, cel înconjurat de ziduri. În 1500, Imperiul Otoman se apropia de apogeu. Cel mai mare sultan al său, Soliman Legiuitorul (pe care europenii l-au numit „Magnificul") era încă un copil. Sub domnia lui Soliman, otomanii și-au extins imperiul la vest în Persia, la est de-a lungul coastei nord-africane și la nord în Europa, anexând bulgari, croați, sârbi și unguri, până când au fost în cele din urmă opriți la al doilea asediu al Vienei în 1532. Soliman vorbea cinci limbi și a domnit peste douăzeci și cinci de milioane de supuși. Se spune că a fost inspirat de Alexandru cel Mare. Nici una din limbile pe care le vorbea nu era europeană, dar este cunoscut pentru faptul că și-

a luat ca a doua soție o sclavă europeană roșcată din harem. Ca reprezentant al legii, a promulgat coduri de legi foarte diferite de legea comună șaria. A renovat Kaaba din Mecca, a construit Cupola Stâncii, a adăugat zidurile orașului Ierusalim de astăzi și a ridicat uimitoarea Moschee a lui Soliman din Istanbul. Capătul european al Drumului Mătăsii și Drumului Mirodeniilor se afla în mâinile otomanilor. În calitate de stăpâni ai Mediteranei de Est, Mării Negre și Mării Roșii, otomanii au putut să blocheze complet accesul intermediarilor venețieni și genovezi spre comerțul asiatic. Otomanii au condus de asemenea operațiuni navale în Oceanul Indian. Prezența otomanilor a stimulat evident călătoriile de explorare europene în căutarea unei căi pentru a-i evita. Aceste călătorii rămân însă o evoluție surprinzătoare.

În Europa și în Eurasia viața dinastică se desfășura ca de obicei, o istorie nesfârșită de zgârcenie nobiliară și lăcomie regală. Cele mai bune eforturi ale profeților și reformatorilor religioși nu aduseseră raiul pe Pământ pentru că, de exemplu, Henric al VIII-lea a scos Anglia din Biserica Catolică deoarece papa nu-l lăsa să divorțeze de soție, apoi a decapitat altele două soții în dorința de a avea un moștenitor masculin. Protestele religioase au zguduit mereu unitatea catolică a Europei. Sectele protestante care au apărut ulterior erau de diferite feluri. Unele dintre primele au fost afirmări ale suveranității (cazul Angliei deja menționat). Alți protestanți au făcut încercări radicale pentru a recupera elementele de bază ale creștinismului timpuriu, precum implicarea carismatică a

credincioșilor. Protestanții doreau să renunțe la inovațiile catolice, precum ritualul complicat, liturghia și venerarea sfinților. Sectele protestante au apărut mai ales în nordul și vestul Europei în cadrul unui proces denumit Reformă. Începutul Reformei, în 1517, a fost opera unui cleric german mânios pe nume Martin Luther. Acesta critica mai ales vânzarea de către Biserică a indulgențelor prin care păcătoșii bogați puteau să-și cumpere salvarea de porțile iadului. Protestanții precum Luther doreau ca toți credincioșii să citească Biblia care, prin urmare, trebuia tradusă în multe limbi. Luther însuși a tradus Biblia în germană, ajutând la stabilirea formei standard a limbii germane moderne.

În mod deloc surprinzător pentru fragmentata Europă, catolicii și protestanții au intrat foarte repede în conflict. Spania, recent unificată după victoria navală a recuceririi creștine, a susținut cauza catolică. Anglia a apărat protestantismul. Armada spaniolă, cu o încercare nereușită în 1588 de a invada Anglia, și Inchiziția spaniolă, caracterizată de impunerea conformismului religios, sunt manifestări faimoase ale conflictelor religioase din epocă. Franța, împărțită între majoritatea catolică și minoritatea protestantă, a fost scena unor lupte interne îngrozitoare. Un exemplu extrem, dar reprezentativ, este Masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu, în 1572, când, printr-un aranjament secret anterior, parizienii catolici au început brusc să ucidă parizieni protestanți în numele adevărului religios. Un celebru subiect de dispută era dilema dacă pâinea și vinul pentru împărtășanie doar

simbolizau sau *chiar se transformau* în trupul și sângele lui Hristos. Pare un motiv nepotrivit pentru creștini să se ucidă unul pe altul, și totuși conflictul s-a răspândit în toată Franța, lăsând în urmă mii de victime. Schimbarea făcută de Luther în religia europeană a fost mai acută în nord, unde glorioasele războaie religioase au culminat cu Războiul de 30 de Ani (1618–1648), un cataclism groaznic care a ucis milioane de oameni într-un vârtej de boli, foamete, distrugeri și moarte.

Între timp, avea loc și o „renaștere" intelectuală, artistică și literară. Un element central al Renașterii a fost recuperarea textelor din latină și greacă, înțelepciunea „clasică" ce se pierduse în Europa în Evul Mediu, dar care fusese păstrată în bibliotecile musulmane. Mai mult, umaniști renascentiști precum Erasmus din Rotterdam, care citeau învățăturile recuperate, au dobândit o înțelegere mult mai profundă despre lume. Erasmus critica dur religia, dar nu a abandonat creștinismul și nici nu a devenit protestant. În schimb, a susținut că întregul adevăr *nu* este adevărul religios, că necreștinii nu sunt toți mână în mână cu diavolul și că scriptura creștină *nu* este singurul lucru ce merită citit. Într-o perspectivă largă, ideea unei Renașteri europene se aplică mai mult în istoria artei. Majoritatea europenilor contemporani nu știau nimic de Renaștere. Notația cu majusculă provine de la cărturarii de mai târziu care au privit în urmă, cu admirație, la genii artistice precum Michelangelo sau da Vinci. Renașterea a fost, de fapt, un fenomen mult mai restrâns decât Reforma, implicând în mare parte intelectuali, pictori, sculptori, arhitecți și

mecena bogați. Deschiderea intelectuală pe care o vedem la Erasmus a luminat însă calea spre viitor.

În concluzie, Europa nu era pregătită pentru schimbarea geopolitică din 1500. Țările europene cu țărmurile lor atlantice stâncoase fuseseră întotdeauna sub influența eurasiatică. Mai mult, creștinismul părea să piardă lupta sa veche de secole contra turcilor otomani. Pentru a înțelege călătoriile de descoperire și ascensiunea acestui continent după anul 1500, care a condus la colonizarea fără precedent a globului de către europeni, nu trebuie să le privim ca un eveniment, ci ca *un proces*. Acest lucru se datorează faptului că o Europă capabilă de colonizarea lumii nu exista în 1500. A apărut treptat, după 1500, când europenii au învățat din descoperirile lor inițiale și le-au aprofundat, ducând colonizarea peste hotare, industrializarea în patrie și, în cele din urmă, ajungând să stăpânească întreaga lume.

Apariția neașteptată a trei sau patru continente necunoscute — o descoperire semnificativă — a schimbat radical gândirea europeană despre lume și a dus în final la revoluția științifică ce era parte a procesului de colonizare. Europenii i-au alungat și i-au jefuit pe locuitorii indigeni din Americi. La jumătatea anilor 1800, Europa a devenit dominantă din întreaga lume. Înainte ca europenii să înțeleagă lumea și să o stăpânească, au trebuit să o cucerească. Acest lucru nu se mai întâmplase, fiind sursa avantajului lor crucial.

Să analizăm așa-numita Epocă a Marilor Descoperiri europeană pentru a vedea primii pași ai procesului.

Evadarea europeană

Mica Portugalie a fost capabilă să depășească prezența otomană și să aibă acces direct la Drumul Mirodeniilor. Apoi, Spania a distrus Imperiile Aztec și Incaș. Aceasta este situația pe scurt – aceleași idei de bază pe care copiii le învață în școala primară, exprimate aici fără miturile obișnuite. În loc să aplaudăm, vom încerca să înțelegem modalitățile și cauzele procesului.

Portugalia a fost un regat precoce în Europa anilor 1400. Monarhia portugheză dobândise importanță socială în urma cruciadei lungi, seculare, împotriva maurilor. Rolul său principal în recucerirea Iberiei explică de ce mica Portugalie a fost prima care a înconjurat Africa pe mare. După ce i-a alungat pe maurii (și pe evreii) care au refuzat convertirea la creștinism în 1496, forțele combative ale Coroanei portugheze i-au urmărit pe musulmanii învinși până în Africa de Nord. Regele portughez Sebastian a murit acolo când a condus personal un atac asupra liniilor musulmane. Trupul lui nu a fost niciodată recuperat și zvonuri disperate despre supraviețuirea lui miraculoasă au circulat mulți ani în Portugalia.

Imperiul Otoman era la apogeul său, iar portughezii se considerau un avanpost al creștinismului. Aceste detalii explică de ce portughezii au încurajat îndelung procesul de explorare, menit, parțial, să atragă susținerea unui monarh creștin legendar, al cărui regat se presupunea că se afla în Africa subsahariană.

Acest proiect, explorarea de către Portugalia a coastei atlantice a Africii de la sfârșitul anilor 1400, a

fost inițiat de un om cunoscut ca Henric Navigatorul. Un prinț portughez care nu a ajuns niciodată rege, acest „navigator" nu a fost marinar. Henric era un susținător al monarhiei, care promova ideea de misiune religioasă, dar care avea și alte planuri. Africa îi părea o regiune promițătoare pentru îmbogățirea Portugaliei. Micul, dar constantul izvor de aur adus din sudul Saharei prin comerțul cu caravane nu scăpase atenției sale. Și-a dedicat viața adunând informații, desenând hărți și finanțând expediții. Proiectul său era să navigheze spre sud, în josul coastei atlantice a Africii, pentru a vedea ce se afla acolo. Se presupunea că Africa avea un cap sudic care putea fi înconjurat, permițând navigarea dinspre Atlantic către Oceanul Indian, dar nimeni nu știa cu certitudine adevărul. Problema nu era însă să intuiești sau să îndrăznești să încerci. Vânturile dominante (ce băteau spre nord) făceau navigația spre sud, de-a lungul coastei, imposibilă. În consecință, portughezii au început să-și echipeze corăbiile cu pânze triunghiulare folosite de *dhow*-urile arăbești care le-au permis să înainteze mai bine contra vântului, dar încă se deplasau încet. Expedițiile portugheze se întorceau, una după alta, încărcate de frustrare.

Când Henric a murit, Coroana portugheză a vândut proiectul unui consorțiu de investitori din Lisabona care l-a făcut mai profitabil. După ce au reușit în cele din urmă să înainteze la sud de Sahara, exploratorii portughezi au început să se finanțeze singuri, oprindu-se de-a lungul coastei africane pentru a-și procura pulbere de aur și sclavi negri. Sclavia propriu-zisă, cumpărarea și vânzarea de

oameni, dispăruse din Europa după vremea romanilor. Prin urmare, sclavii africani erau acum scoși pe piață în Portugalia și Spania ca obiecte exotice și noi pentru aristocrație. Protestele împotriva sclaviei au făcut monarhia portugheză să reia controlul asupra explorărilor din Africa, iar în 1487 un căpitan portughez pe nume Bartolomeo Diaz a găsit în cele din urmă metoda prin care să înconjoare Africa. Vânturile predominante din Atlanticul de Sud bat în direcție inversă acelor de ceasornic, în sus spre nordul coastei Africii, peste America de Sud și în jos de-a lungul coastei sud-americane, întorcându-se peste ocean spre extremitatea sudică a Africii, completând cercul. Era un drum lung și indirect, dar *ușor* de urmat prin vortexul curenților din Insulele Canare până la Capul Bunei Speranțe, lucru pe care l-a făcut Diaz. Nimeni nu-și mai imaginase așa ceva. Drumul europenilor către India era deschis.

În 1497, o expediție portugheză cu patru nave a repetat încercarea lui Diaz. Conducătorul expediției era Vasco da Gama, un nobil portughez cu legături regale, dar fără experiență în aventuri maritime. Expediția sa a înconjurat Capul Bunei Speranțe și a navigat de-a lungul coastei Swahili estice a Africii. Acolo, da Gama era bine orientat și întors în „lumea cunoscută". Negustorii arabi predominau de-a lungul coastei Swahili și portughezul a găsit cârmaci obișnuiți cu musonul, doritori să-i călăuzească într-o traversare oceanică spre India. Mica flotă portugheză a ajuns pe Coasta Malabar în Calcutta, un regat comercial hindus asociat cu Imperiul Vijayanagara. Dacă portughezii doreau să se alăture

Drumului Mirodeniilor, ajunseseră în locul potrivit, dar diplomația lui da Gama nu a impresionat. Negustorii arabi care lucrau pe Coasta Malabar i-au transmis regelui local că darurile portugheze, mărfuri obișnuite de calitate mediocră, erau demne de râs. Patru mantii roșii, șapte vase de aramă, o cutie de trestie de zahăr și două butoaie cu ulei de măsline? Unde erau mătăsurile, mirodeniile, bijuteriile și metalele prețioase? Da Gama a riscat, cerând privilegii comerciale speciale. Când strategia lui a fost refuzată, a răpit câțiva localnici și a plecat în goană. Încercarea sa neașteptată de a se întoarce în Africa pe același traseu nu a fost programată corect pentru a profita de muson și a urmat dezastrul. În loc de 23 de zile, traversarea Oceanului Indian a durat 132. Foametea, scorbutul și lipsa apei au ucis jumătate din echipajul lui da Gama și i-au slăbit pe ceilalți. Numai jumătate din corăbiile sale au ajuns la Lisabona. Chiar și așa, încărcăturile de mirodenii erau destul de valoroase ca să scoată un profit însemnat de pe urma călătoriei. Da Gama a fost un erou.

În 1500 o altă flotilă portugheză a plecat spre India. De data aceasta însă a navigat pe curentul Atlanticului de Sud *prea mult* la vest și a dat de Brazilia. În comparație cu India, Brazilia nu avea aproape nimic de oferit, deci, după ce a revendicat aceste teritorii „nedescoperite" ca ale Portugaliei, amiralul neimpresionat a continuat spre Calcutta unde spera să înființeze o bază comercială exclusiv portugheză. Însă negustorii arabi locali nu au fost de acord. A izbucnit conflictul și șaptezeci de portughezi au murit. Portughezii au dat vina pe

regele din Calcutta și i-au atacat orașul cu artileria navală, o armă care nu exista încă în Asia.

În 1502, Vasco da Gama a condus o flotă de război de douăzeci de corăbii înapoi în Calcutta pentru a-i pune la punct pe insolenții ei locuitori. Totuși, nu i-a învățat să-i respecte. Da Gama nu a reușit să cucerească orașul Calcutta și a trebuit să se mulțumească să-i terorizeze pe negustorii de pe coastă, capturând vase comerciale neapărate și tăind mâinile, urechile și nasurile membrilor echipajelor. Victimele acestor lecții erau în majoritate musulmani, cei mai importanți competitori comerciali ai lui da Gama. Înainte să bombardeze Calcutta, da Gama i-a oferit regelui șansa de a preda populația locală de negustori arabi, dar regele a refuzat. Astfel, da Gama a capturat o corabie plină cu sute de pelerini, majoritatea bărbați, care plecau din Calcutta spre Mecca și i-a ucis pe toți – încuindu-i sub punte și incendiind nava – într-un acces de dușmănie.

Anul următor, în 1503, flota anuală portugheză din India a intrat în Calcutta și a primit permisiunea de la un rege rival să construiască un post comercial fortificat în apropiere. Un tânăr războinic care se remarcase în acel an s-a întors în 1506 pentru a ataca el însuși Drumul Mirodeniilor. Acesta era Alfonso de Albuquerque (după care a fost numită capitala statului New Mexico), cel mai vestit colonizator european al Asiei. Albuquerque fusese învins în luptele sale cu musulmanii în Africa de Nord, iar atacul său pe Drumul Mirodeniilor a fost o cruciadă răzbunătoare împotriva dușmanilor ereditari. Albuquerque a încercat, dar nu a reușit să închidă

Marea Roșie pentru comerțul din Asia, fortificând și instalând artilerie la gura sa îngustă din sud. A încercat apoi să oprească accesul către Golful Persic, cucerind orașul Ormuz de la perși. Această reușită a fost începutul unui șir de victorii excepționale. Continuând în India, Albuquerque a pus mâna pe portul comercial Goa care a rămas o bază portugheză pe Coasta Malabar timp de peste patru secole.

În 1511, Albuquerque a condus un asalt asupra celui mai mare oraș asiatic pe care l-au cucerit vreodată portughezii – Malacca, un oraș musulman din peninsula Malaysia. Strâmtoarea Malacca era punctul central al Drumului Mirodeniilor între Oceanul Indian și Marea Chinei de Sud. Sub Sultanatul Malacca, orientat spre comerț, Drumul Mirodeniilor devenise o întreprindere extrem de diversă, implicând arabi, indieni și chinezi, dar și malaysieni. Albuquerque a dorit ca orașul să devină creștin și portughez. A considerat uciderea musulmanilor din Malaysia o lovitură contra Meccăi și a Istanbulului. Cucerirea orașului oferea o pradă bogată și constituia un pas important în preluarea de către portughezi a Drumului Mirodeniilor. Ultimul pas, stabilirea unei baze portugheze în China de Sud, va dura mai mult.

Timpul era esențial sau așa părea a fi. Spania, un regat mult mai mare și mai puternic decât Portugalia, devenise în 1492 un competitor brusc pentru comerțul asiatic, prin finanțarea primei călătorii transatlantice, pe cont propriu, a unui explorator genovez pe nume Cristofor Columb. Spania nu avea prea multă experiență în explorările

atlantice, dar Columb avea. Avea legături cu proiectele de explorare atlantice datorită soției sale portugheze, anilor în care locuise la Lisabona și numeroaseslor sale călătorii de-a lungul coastei africane până în Ghana. La scurt timp după ce Bartolomeo Diaz a găsit și a folosit curentul din Atlanticul de Sud către capul Africii, Columb a propus propriul plan alternativ pentru a ajunge în India și China, marile centre ale comerțului asiatic, navigând spre vest în loc de est, neștiind ce vânturi îl vor aduce înapoi, neștiind nici despre continentele americane care se aflau în drumul lui. Portughezii, care aveau deja cale liberă către Asia, nu erau interesați să finanțeze călătoria. Spaniolii și-au încercat norocul cu Columb, devenind a doua țară europeană care căuta o cale indirectă spre Drumul Mirodeniilor.

Columb nu a găsit o astfel de cale, dar a crezut întotdeauna că reușise, de aceea i-a numit pe nativii americani „indieni". Totuși, susținătorii săi spanioli erau mulțumiți. Acum, atât Spania, cât și Portugalia aveau pretenții de suveranitate asupra „insulelor" îndepărtate, după cum numeau ei nou descoperitele ținuturi din afara Europei. Pretențiile ambelor regate aveau aceeași justificare religioasă. Dumnezeu era de partea lor. În calitatea lor de creștini care aduceau singura religie adevărată, atât spaniolii, cât și portughezii pretindeau că dețineau un drept dat de Dumnezeu pentru a-i alunga pe păgânii care nu acceptau controlul lor. Pentru ca aceste două puteri catolice exemplare să nu intre în conflict una cu alta, papa a împărțit oficial lumea din afara Europei în două – viitoarea parte spaniolă

și viitoarea parte portugheză. Faimoasa linie Tordesillas ce separa viitoarele pretenții teritoriale spaniole și portugheze nu a fost respectată de nimeni, deși a rămas timp de decenii un „fapt" în diplomația europeană. Este un exemplu al modului de gândire din Epoca Marilor Descoperiri.

Din avanpostul lor din Goa, portughezii au plănuit încrezători salvarea sufletelor din toată Asia de Est. Da, resursele lor erau limitate de eforturile comerciale ambițioase, dar ei erau siguri de ajutorul lui Dumnezeu pentru răspândirea catolicismului în toată lumea. Iezuiții portughezi au înființat misiuni în Japonia în anii 1550 și au convertit mii de persoane. Ordinul iezuit a funcționat ca un fel de avanpost de evanghelizare catolic. Specialitatea lor era să studieze societățile pe care sperau să le evanghelizeze, învățându-le limba și obiceiurile. Spaniolii, care au cucerit populații mari în Americi, i-au evanghelizat pe indigenii americani la scară continentală. Din California și New Mexico până în Peru și Paraguay, iezuiții, franciscanii și membrii altor ordine catolice au înființat comunități de misionari în „sălbăticie". Un efect secundar notabil al strămutării populațiilor indigene în satele misionare a fost moartea acestora, în număr mare, din cauza bolilor epidemice europene. Totuși, din perspectivele lor oficiale, cele două regate iberice erau angajate în fapte lăudabile, aducând „adevărata religie" și cu ea viața veșnică brutelor care altfel erau condamnate să ardă pe veci în iad.

Dominația temporară a lumii de către Europa a fost determinată de o serie de motive. Retorica oficială era ideologică, despre salvarea sufletelor sau,

mai târziu, despre scoaterea la lumina civilizației a populațiilor aflate în beznă. Reprezentanții imperiilor emergente au discreditat roadele materiale ale victoriilor lor militare ca niște beneficii minore, un semn încurajator al aprecierii lui Dumnezeu. Pe de altă parte, majoritatea oamenilor au părăsit Europa ca să exploreze și să colonizeze lumea și, mai ales, să-și caute norocul. Salvarea sufletelor era ultima lor preocupare, iar înființarea coloniilor, penultima. Ideologiile imperialiste sunt, în primul rând, pretexte pentru extinderea proprie. Să proclami motivații imperiale lăudabile salvează conștiințele vinovate și le influențează pe cele maleabile. Discursul oficial trebuie recunoscut ca atare, nu desconsiderat. Chiar și când discută pompos despre „adevăratele religii", ideologiile imperialiste sunt, în primul rând, instrumente ale agresiunii.

Columb se concentrase pe explorarea marilor insule din Caraibe și prima încercare de colonizare a fost marea insulă Hispaniola, astăzi împărțită între Haiti și Republica Dominicană. Populația nativă arawak, care practica agricultura alternativă, era pașnică și nu a opus rezistență. Columb a relatat că puteau fi ușor cuceriți și evanghelizați, neavând, după cât s-a deranjat să observe, o religie proprie. Din păcate pentru ei, purtau cercei din aur, iar vânarea acelui aur de către spanioli a distrus populația arawak. Pe lângă metalele prețioase, spaniolii n-au mai găsit nimic care să fie cumpărat de la gazdele lor, și deveneau nerăbdători. În 1502, anul în care Vasco da Gama a făcut a doua călătorie în India, situația se deteriorase în Hispaniola. În acel

an, un tânăr spaniol pe nume Bartolomé de las Casas s-a alăturat coloniei. Spaniolii începuseră să revendice forță de muncă indigenă și hrană, iar indigenii rezistau. Las Casas, care își primise propria parte de muncă „indiană", a asistat personal la ororile făcute de coloniștii spanioli împotriva populației indigene al cărei tribut îl considerau insuficient, și apoi le-a denunțat. Sătul de abuzuri, las Casas a devenit preot catolic în 1510, primul hirotonit în America. A avut dreptate în legătură cu ceea ce văzuse. Încercarea spaniolilor de a profita de pe urma nativilor din Caraibe i-a exterminat complet în doar câțiva ani.

Las Casas a relatat acest genocid în *Scurtă relatare asupra distrugerii Indiilor*. Munca sa de o viață a fost să împiedice repetarea acesteia. Crezând cu adevărat în religia Spaniei, el a considerat totuși tratamentul aplicat de spanioli indigenilor americani o crimă împotriva lui Dumnezeu și a umanității. Motivul principal al acestei situații era evident. Precum incursiunea portugheză pe Drumul Mirodeniilor, invazia spaniolă a Americilor a fost determinată de creditori și de investitori. Aceștia trebuiau plătiți. Conform lui las Casas, conchistadorii spanioli erau hotărâți să profite, ridicându-se la un rang social înalt care nu avea nici o legătură cu umilele lor origini din Spania. Potrivit acestei ideologii religioase, monarhia spaniolă a răsplătit fiecare conchistador, oferindu-i munca unui grup specific de nativi.

Urmând această logică, indigenii erau acum supușii regelui spaniol care îi împărțea ca pe animale și lăsa creștinarea lor forțată în seama grupului său

de mercenari cuceritori. Acest dar de muncă, numit *encomienda*, le-a permis cuceritorilor europeni să trăiască precum nobilii înconjurați de servitori, stăpâni ai proprietăților agricole care erau lucrate prin muncă forțată. O preluare violentă a Americii indigene le permisese cuceritorilor spanioli să-i transforme pe nativi într-un fel de șerbi. Nativii cuceriți erau forțați să muncească timp de generații pentru a răscumpăra jafurile și distrugerile făcute de cuceritorii lor. De la marile insule din Caraibe, explorarea spaniolă a Americilor a continuat pe continent, fiind mereu în căutare de noi populații a căror muncă viitoare putea plăti costul cuceririi lor.

Ținutul muntos din centrul Mexicului, locul Imperiului Aztec, avea probabil cea mai densă populație din emisfera vestică. Odată ajunsă pe coasta Mexicului în 1519, armata spaniolă, care număra numai câteva sute de indivizi, a fost invitată în Tenochtitlan, dar a adunat mii de aliați din statele rivale aztece, mai ales dintr-unul denumit Tlaxcala. Fostul Imperiu Aztec devenise o domnie a terorii și multe dintre orașele supuse erau dornice să conteste conducerea aztecă. Primiți în Tenochtitlan, spaniolii l-au luat ostatic pe împăratul aztec Montezuma și când au fost invitați la un festival anual în onoarea zeității Tezcatlipoca, spaniolii au venit cu arme ascunse și și-au măcelărit gazdele într-un atac-surpriză. Pe scurt: ajutați de mii de aliați nativi, spaniolii au ras de pe fața Pământului Tenochtitlan și apoi și-au construit propria capitală în același loc. Catedrala Metropolitană din Ciudad de México a înlocuit marea piramidă aztecă din centrul orașului. Multe dintre fostele state tributare Imperiului Aztec

i-au acceptat pe acești noi stăpâni imperiali, tot așa cum, în cele din urmă, vor accepta și religia cuceritorilor.

În Peru, sediul Imperiului Incaș, spaniolii au folosit ceea ce învățaseră în altă parte. Atahualpa, conducătorul incaș, a fost luat ostatic după ce i-a primit în prezența sa. Spaniolii au cerut o răscumpărare imperială și, după ce au primit-o, l-au ucis pe Atahualpa. A urmat confuzia. La fel ca în Mexic, aliații indigeni s-au alăturat în număr mare taberei spaniole. Pretendenții rivali la tronul incaș începuseră un război civil înainte de sosirea străinilor. Acum, i-au ajutat pe spanioli până când, dându-și seama de greșeala lor, a fost prea târziu. În 1533, capitala incașă era în mâinile spaniolilor. Ca în Mexic, un mic număr de aventurieri spanioli preluaseră controlul asupra densei populații agricole prin cucerirea unui imperiu indigen semiintact.

Deși domnitorii azteci și incași fuseseră cooptați sau eliminați, multe elemente de viață indigenă au rămas neschimbate. Imensa bogăție de animale domestice a Eurasiei avusese ca rezultat, de-a lungul mileniilor, boli zoonotice care nu ajunseseră în Americi. Bolile europene au făcut ravagii în populațiile indigene care nu aveau o rezistență ereditară la ele. Procentajele de morți din America nativă au semănat cu cele ale ciumei bubonice în Europa. Invadatorii spanioli nu au fost afectați. Totuși, nativii au format în continuare masa populației, în timp ce europenii au devenit noua clasă conducătoare. De atunci, majoritatea elitei mexicane și peruviene arată ca europenii, iar cei mai săraci, ca indigenii.

În general, ambițiile spaniole semănau cu cele portugheze. S-au manifestat diferit din cauza circumstanțelor contrastante. Portughezii au ajuns în mijlocul Drumului Mirodeniilor și și-au folosit artileria navală ca să obțină ce doreau. Porturile fortificate de pe coastă și insulele din largul mării erau locul preferat pentru comerțul asiatic. De acolo puteau începe să trimită încărcături profitabile de mirodenii în Europa, dezvoltând treptat comerțul sud-asiatic. Spaniolii nu găsiseră nimic asemănător în America. Recuperarea investiției le impunea să avanseze în interior. Indigenii din America purtau bijuterii de aur, iar clasa lor conducătoare avea comori pe care europenii puteau să le jefuiască. Totuși, profitabilitatea pe termen lung a cuceririi trebuia să rezulte din munca indigenilor. Controlul teritorial spaniol s-a extins treptat, în timp ce portughezii s-au mulțumit cu așezările de pe coastă și antrepozitele din largul mării.

Noul imperiul maritim al portughezilor era de fapt o rețea comercială globală. Așezările portugheze de peste mare erau porturi, docuri, depozite și baze navale fortificate în puncte critice de-a lungul Drumului Mirodeniilor, locuri de pornire spre China, de cele mai multe ori insule: Ormuz, Goa, Malacca, Macao. Dată fiind vasta sa întindere, chiar și acest imperiu comercial limitat a pus multă presiune pe mica Portugalie care nu avea populație suficientă pentru echipajele tuturor corăbiilor sale. Un element esențial al imperiului maritim portughez a fost comerțul cu sclavi africani. Portugalia începuse comerțul european cu sclavi pentru a profita de explorarea coastei africane.

Activitatea s-a extins și a rămas un monopol portughez în anii 1500. Sclavii africani au devenit esențiali pentru plantațiile coloniale europene din toate Americile. Comerțul cu sclavi transatlantic a ajuns piatra de temelie a comerțului global, unind ambele coaste ale Africii cu Americile. De asemenea, comerțul cu sclavi a impulsionat Portugalia să înceapă colonizarea zonelor sursă din Africa, precum Angola și Mozambic. Brazilia a fost o colonie-plantație nouă ce a servit drept model pentru cele ulterioare conduse de spanioli, olandezi, englezi și francezi.

„Descoperirea" Braziliei de către Portugalia în 1500 a creat, pe termen scurt, doar profituri minore, țara europeană nu avea suficientă populație pentru a coloniza o regiune întinsă. Spre deosebire de teritoriile spaniole din America, Brazilia portugheză a rămas pentru mult timp un ținut de coastă. Timp de decenii, negustorii portughezi au dat nativilor securi de oțel la schimb pentru lemn roșu, o materie primă pentru confecționarea de haine în Europa. Pretențiile Portugaliei față de Brazilia au rămas însă vulnerabile la intrușii europeni, precum francezii care au fondat o scurtă colonie denumită Franța Antarctică (mai târziu cunoscută drept Rio de Janeiro) până au fost alungați de soldații portughezi în 1567. Portughezii nu întâlniseră imperii indigene ce puteau fi complet înfrânte, aducând milioanele de supuși ca lucrători sub controlul lor, așa cum făcuseră spaniolii cu aztecii și incașii. În schimb, portughezii au găsit doar culegători și săteni indigeni care practicau rotația culturilor. Acești oameni nu puteau fi așezați într-un loc și taxați, așa

cum făceau spaniolii în ținuturile ce fuseseră conduse de incași și azteci. Pentru a pune mâna pe munca lor, era necesar să-i învingi și să-i faci sclavi pe rând – sau să scapi de ei și să aduci sclavi din Africa.

La începutul anilor 1530, câteva mii de aventurieri spanioli și portughezi și finanțatorii lor stabiliseră planurile unei eventuale preluări a lumii de către Europa. Implica ruperea rutelor comerciale stabilite și aventurarea în teritorii necunoscute. Viza, de asemenea, războaie la scară mică. Primele victorii au adus dividende enorme și au stimulat eforturi suplimentare de neimaginat înainte. Procesul de învățare era în plină desfășurare.

Apare un sistem global

Treptat, alte monarhii europene au început să urmeze exemplul spaniol și portughez, finanțând expediții proprii. Nu era vorba însă de o finanțare completă. Aceasta era în general privată și comercială. Explorarea europeană a lumii a fost mai ales un proiect axat pe profit. Finanțând o călătorie, un suveran european nu oferea numai bani, ci și credibilitate, făcând mai ușoară găsirea investitorilor și dând putere exploratorilor să declare suveranitatea asupra „nou descoperitelor insule". Încetul cu încetul, marinarii europeni au creat un sistem global de comunicare. Ca să-și găsească drumul în jurul lumii, ei trebuiau să-i înțeleagă continentele, mările și vânturile.

Magellan, navigatorul care a condus prima călătorie în jurul lumii, urmase vânturile din Portugalia spre India și fusese prezent la cucerirea

orașului Malacca de către Albuquerque. Magellan a localizat sursa mirodeniilor bogate în Insulele Molucce învecinate și a propus găsirea unei rute mai scurte din Europa până acolo. Când regele portughez a refuzat să-l finanțeze, Magellan a navigat, precum Columb, pentru Coroana spaniolă. Ideea lui Magellan era să navigheze la vest de Spania, apoi la sud în jurul continentului (sau *prin el*) descoperit de Columb, apropiindu-se de Insulele Molucce de la est. Magellan a reușit – deși nu personal, fiindcă a murit în Filipine, încercând să impună botezul cu forța asupra unui grup de localnici refractari. Oceanul Pacific s-a dovedit a fi mult mai mare decât se așteptase. Traversarea lui a durat trei luni și douăzeci de zile. Numai 18 sau 19 din membrii echipajului său de 270 s-au întors în Europa. Ajunseseră însă în Insulele Mirodeniilor pe care Spania le revendica, împreună cu Filipine. Ruta lui Magellan în jurul capului sudic furtunos al Americii de Sud (prin strâmtoarea Magellan, care îi poartă numele) nu a fost niciodată practică pentru navigația obișnuită. Contactul spaniol cu Filipine a fost menținut doar printr-o călătorie anuală transpacifică între Manila și Acapulco.

În cele din urmă, Franța și Anglia au finanțat călătorii de explorare pentru a studia coasta atlantică a Americii de Nord, sperând că vor trece de ea în drum spre China. Pentru a plăti pentru expedițiile lor, ele au folosit un nou instrument financiar, societățile pe acțiuni. Ca și finanțatorii individuali însă, societățile pe acțiuni doreau o întoarcere rapidă. Expedițiile finanțate de Franța și Marea Britanie au zăbovit scurt timp de-a lungul coastei

nord-americane, dar nu au găsit un Drum al Mirodeniilor la care să se alăture. N-au găsit nici populații agricole dense și bine organizate ce puteau fi supuse conducerii și taxării europene. Proiectele *așezărilor* coloniale, care implicau transferuri majore de populație europeană, vor necesita mai multe generații ca să ia avânt. Între timp, englezii și francezii găsiseră un singur mod pentru a-și face lucrative pretențiile asupra unor regiuni de pe coasta Atlanticului: comerțul cu blănuri. Pieile de castor și alte animale cu blană din pădurile nordice aveau un preț excelent în Europa, unde confortul era asociat cu moda și prestigiul. Era ușor să cumperi blănuri de la populația nativă și nu erau greu de transportat. Exploratorii au descoperit diverse căi acvatice spre interiorul continentului: Golful Chesapeake, fluviul Hudson și fluviul Sfântul Laurențiu. Golful Hudson, din nordul îndepărtat, a devenit centrul nord-american al comerțului cu blănuri.

Este greu astăzi să ne dăm seama cât de *primejdioasă* era coasta nord-americană pentru europenii din secolul al XVI-lea care căutau să obțină un profit rapid. Păduri cu ierni pline de ninsoare; populații care practicau rotația culturilor, semisedentare; ocazii mari de investiții pentru comerțul cu blănuri – toate existau din abundență mai aproape de Europa în taigaua siberiană. Coasta atlantică a Americii de Nord părea, din punct de vedere climatic, asemănătoare cu Europa, lucru deloc încurajator. În acest moment, europenii erau mai interesați de climatele tropicale care produceau bunuri exotice. Încă încercând să găsească o cale indirectă spre Drumul Mirodeniilor, expedițiile

comandate de francezi și de englezi căutau cu încăpățânare o rută legendară, prin Marea Nordului, în jurul Americii de Nord, așa-numitul Pasaj Nord–Vest. De fapt, pasajul nu exista atunci. Oceanul Arctic nu putea fi traversat în timpul anului din cauza gheții. Totuși, atracția ideii era atât de mare încât „Pasajul Nord–Vest" este încă scris cu majuscule. Din nefericire, încălzirea globală ușurează navigația arctică, acum când nu avem nevoie de ea.

Între timp, explorările terestre rusești spre est, prin Siberia, au extins cunoștințele europene despre Asia de Nord. Pretențiile ulterioare au configurat un imperiu rusesc continental. Centrul inițial al Rusiei era la Kiev, un loc de oprire al drumului acvatic al vikingilor dinspre Marea Baltică spre Marea Neagră. Apoi au venit mongolii, lituanienii, polonezii, suedezii și germanii care au dominat pe rând Kievul, astfel că Moscova, mai izolată, a devenit capitala Rusiei. În timp ce Kievul privea spre vest către Europa, Moscova, un loc împădurit, cu biserici și cabane de lemn era întoarsă spre est, spre frontiera siberiană. Din anii 1400 până în anii 1600 expedițiile rusești insistente au cartografiat și au extins pretențiile Rusiei prin toată Siberia spre Oceanul Pacific. Precum alte forme de explorare și expansiune europeană, și aceasta a avut un motiv clar economic, comerțul cu blănuri.

Timp de un secol, Portugalia nu a avut rivali europeni pentru comerțul asiatic. În anii 1600 însă o altă țară europeană mică și neașteptată a înlocuit-o parțial – Țările de Jos, cunoscută adesea peste hotare ca Olanda, deoarece nordul și sudul Olandei sunt

principalele provincii comerciale maritime. În 1600, Țările de Jos dezvoltaseră deja o înclinație spre comerț datorită situării țării la gura fluviului Rin. Axa majoră a comerțului medieval european legase orașele industriale din nordul Peninsulei Italice de orașele comerciale de la gura Rinului. Olandezii nu aveau prea mult teritoriu, acesta fiind motivul pentru care începuseră proiectele de asanare susținute de mori de vânt. Aveau însă o poziție foarte bună – de asemenea, cunoștințe maritime, și ca majoritatea populațiilor europene, o experiență militară considerabilă. Navele de luptă olandeze au urmărit corăbiile portugheze până la bazele lor de peste mări, le-au capturat și au preluat rutele lor comerciale.

Olandezii care deveniseră protestanți nu aveau nici o intenție să respecte împărțirea lumii colonizabile făcută de papă. Intrușii olandezi au luat în posesie Insulele Molucce care rămăseseră în mâinile portughezilor în ciuda speranțelor lui Magellan. După ce au cucerit bazele portugheze din Brazilia, Africa și Malaysia, ocupând până și o parte din Taiwan, olandezii și-au înființat propriul imperiu comercial global. Arhipelagul indonezian, centrat în jurul populatei Java, devenise o veche colonie europeană, giuvaierul așa-numitelor Indii de Est Olandeze. În 1602, olandezii au introdus un element nou, ce urma să devină curând standard, al colonizării maritime europene. Aceștia și-au organizat colonizarea ca un proiect strict comercial, Compania Olandeză a Indiilor de Est, care a ajuns curând cea mai mare companie din Europa. Olandezii au dezvoltat și o nouă rută maritimă

pentru a aduce mirodeniile în Europa. Separându-se de traficul de coastă dependent de muson al Drumului Mirodeniilor, corăbiile olandeze navigau spre vest, direct prin Oceanul Indian dinspre Indonezia către Capul Bunei Speranțe pe care l-au luat de la portughezi, transformându-l într-o colonie olandeză. Între Indonezia și Capul Bunei Speranțe se afla o vastă întindere de apă, spre deosebire de Drumul Mirodeniilor care era, în mare parte, un drum de coastă. În cele din urmă, accesul european la restul lumii a implicat multe asemenea traversări oceanice, cele mai vestite și importante fiind cele inițiate de Columb. Astfel de călătorii necesitau noi instrumente de navigație.

Oamenii studiaseră stelele mii de ani. Nu era greu să calculezi cu aproximație astronomică latitudinea. Înălțimea soarelui la amiază era un indice simplu. Marinarii mai știau că anumite stele rămâneau mereu în partea nordică a cerului. Când călătorești spre sud, de exemplu, Steaua Polară se îndreaptă spre orizont. Privind la Steaua Polară, marinarii puteau estima distanța sa de orizont, întinzându-și brațele și folosind „regula degetului mare". Diverse tipuri de instrumente de observație le erau de folos. Nu există însă o stea a estului sau a vestului, iar din cauza rotației planetei era greu să măsori longitudinea după stele. Marinarii trebuiau să încerce să calculeze distanța parcursă spre est sau vest, zi după zi. Puteau să lege un obiect greu plutitor de o frânghie cu noduri și să măsoare cât de repede se desfășura frânghia pe măsură ce corabia se îndepărta de ea, măsurând viteza după un număr de noduri. Asemenea calcule nu erau însă precise.

Corăbiile Companiei Olandeze a Indiilor de Est care traversau sudul Oceanului Indian de la Capul Bunei Speranțe adesea își subestimau progresul și ajungeau peste noapte pe coasta de vest a Australiei.

Să calculezi longitudinea după stele presupunea controlul rotației Pământului, adică controlul trecerii timpului. În acest sens, navigatorii aveau nevoie de un ceas precis, dar, în acele zile, ceasornicăria necesita un pendul ce nu ar fi funcționat pe mare. Această provocare inginerească avea să fie rezolvată de-abia în secolul al XVIII-lea, după ce guvernele olandez, francez, spaniol și britanic au oferit premii oricui era capabil să inventeze o metodă eficientă pentru calcularea longitudinii pe mare. Doar după eforturi lungi și intense a fost inventat un cronometru potrivit. Departe de a permite succese maritime europene timpurii, navigația celestă precisă a pornit de la el.

Europenii nu cuceriseră lumea până în 1600 și erau departe de a o face. Totuși, au făcut un mare pas în această direcție când au învățat cum să navigheze frecvent în jurul globului. Cuvântul-cheie aici e *frecvent*. Devenind călători ai lumii, europenii au dobândit o înțelegere mult mai amplă a planetei. Traversând jumătate de lume și apoi întorcându-se acasă, în mod repetat, transportând tone de mărfuri, tot felul de animale și mii de oameni – au creat un sistem de transport global care a depășit și în cele din urmă a înlocuit atât Drumul Mătăsii, cât și Drumul Mirodeniilor. Noile rute comerciale se întâlneau în vestul Europei din toate punctele globului. Mii de oameni, majoritatea europeni, se

puteau lăuda cu călătorii în jurul lumii, concurând cu cele lui Ibn Battuta sau Marco Polo.

Impactul acestei transformări a fost treptat, dar însemnat. Pretențiile europene asupra Americilor, ca să nu menționăm Asia, au rămas extrem de contestate, dar au crescut treptat. În 1600, europenii nu reușiseră să reorienteze comerțul mondial, aveau acces numai la conducta principală. Încetul cu încetul însă schimbarea s-a produs când generații de portughezi, spanioli, olandezi și englezi au înfruntat valurile pentru a exploata imperiile comerciale de peste mări. Străinii din afara Europei, pe de altă parte, o vizitau mai puțin și întotdeauna soseau pe corăbii europene. Până în anii 1500, Europa Atlantică fusese la periferia civilizației eurasiatice – la periferia rețelei de comunicare globale, dacă existase așa ceva. Acum exista cu siguranță, iar Europa Occidentală era în centrul său. Nici un alt loc de pe Pământ nu primea vești și informații constante din locuri atât de diverse și îndepărtate. În consecință, țărmul european al Atlanticului de Nord va deveni, pentru un timp, centrul economiei mondiale. Profiturile vor fi imense.

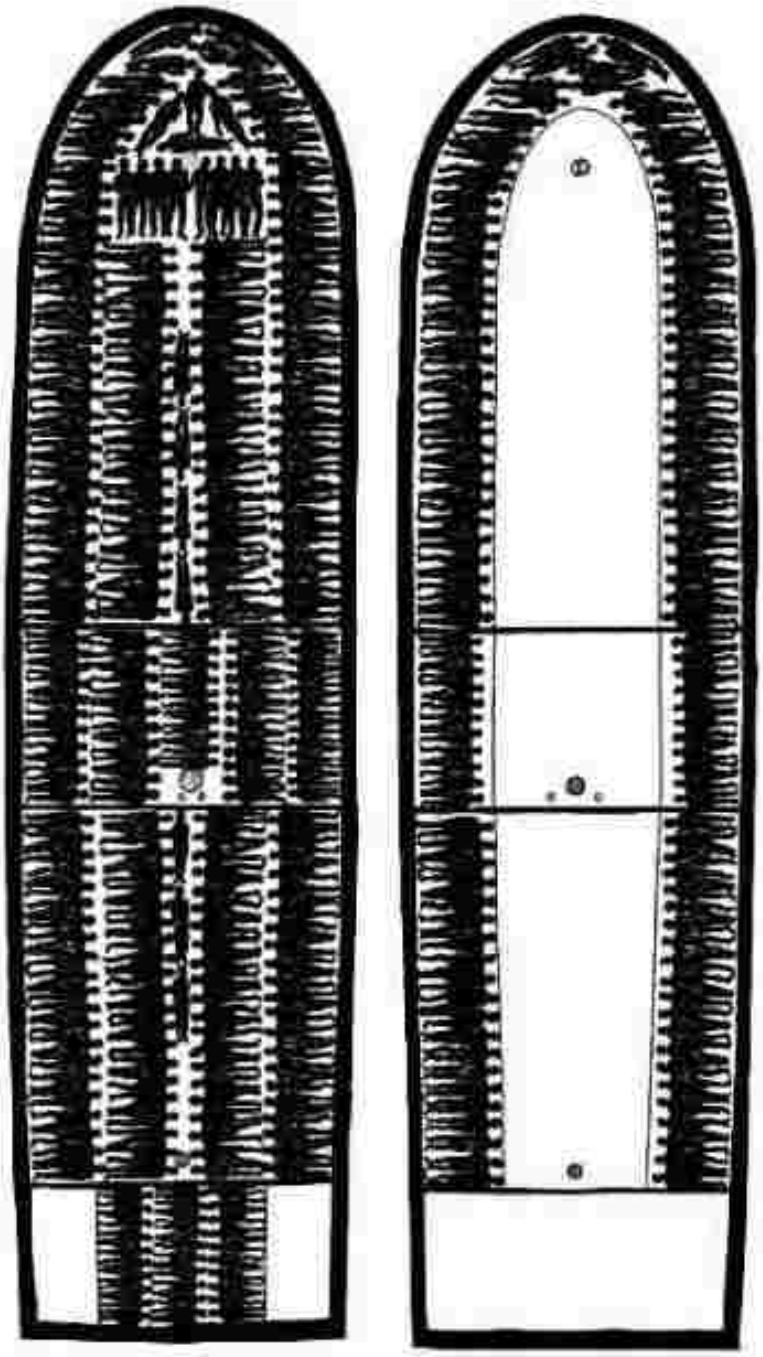

10.

LUMEA COLONIZATĂ

Culegători și triburi, regate și imperii au reacționat diferit la valurile fără precedent de intruși europeni. Asiaticii, care împărțeau cu europenii moștenirea

civilizației eurasiatice, nu au fost impresionați. Le-au rezistat străinilor destul de bine la început. Pentru populațiile din Australia și Americi însă rezistența a fost inutilă. Europenii au sosit învăluiți de ceva asemănător Morții Negre – boli pandemice care au ucis o mare parte a populațiilor aborigene, lăsându-i nevătămați pe europeni. Mai mult, cea mai mare parte din Australia și Americi era locuită de culegători a căror singură apărare era lupta. Rezultatul a fost „colonialismul cuceritorului" care i-a nimicit și i-a înlocuit pe foștii locuitori ai ținuturilor colonizate în loc să-i asimileze.

Oricare ar fi fost tipul de colonizare însă, ea nu a fost reciproc benefică pentru colonișți și colonizați. Mai devreme sau mai târziu, rezultatul era obținerea unui tip de muncă forțată. Exemplul cel mai semnificativ a fost comerțul cu sclavi transatlantic care a transportat milioane de oameni, înghesuiți ca sardelele într-o conservă, din Africa în Americi, unde soarta lor și a copiilor lor era munca pe plantație. Aproape un milion de astfel de pasageri sclavi au murit în timpul călătoriilor. Amprenta colonialismului european este încă vizibilă în lumea noastră, chiar și la generații după ce ultimul imperiu oficial a dispărut. Colonialismul european a modelat lumea, legând totul de o economie globală centrată pe Europa. Astăzi, acea economie încă există, deși occidentalii nu o mai monopolizează. Acest capitol arată cum a apărut economia globală.

Asia de Est

În ce-i privește pe chinezi, europenii au sosit la apogeul dinastiei Ming (1368–1644). După mai

mult de un secol de ocupație mongolă, familia imperială domnitoare era din nou chineză. Mongolii avuseseră centrul de guvernare în nord, aproape de Mongolia. Stăpânirea Ming a apărut în sud și a mutat capitala chineză la Nanjing.

Scopul inițial principal al domniei Ming a fost să reconstruiască instituțiile chineze tradiționale. Semnificativ a fost curentul intelectual dominant, anume neoconfucianismul, care a devenit aproape o religie. Mongolii neglijaseră cultura literară chineză și sistemul imperial de examene în administrație. Conducătorii Ming au început să le restaureze. Mai mult, aceștia au readus în funcțiune Marele Canal, artera principală de comunicare nord-sud, și au ridicat multe ziduri la frontiera nordică. Celebrele imagini cu Marele Zid de astăzi reprezintă porțiuni recent restaurate ale zidului din epoca Ming. În sudul Chinei, unde multe milioane de oameni fuseseră integrați în ultima mie de ani pentru a deveni Han, etnici chinezi, alte multe milioane scăpaseră de integrare – sau se lepădaseră de ea – și s-au revoltat. Mulți s-au deplasat în sud pentru a deveni oamenii dealurilor din Asia de Sud-Est. Parțial pentru a pune capăt acestor revolte, dinastia Ming a păstrat o armată permanentă de un milion de soldați, precum și cel mai mare șantier naval din lume.

China din epoca Ming a pus un accent puternic pe tradiții. China a continuat să aibă cea mai mare și mai variată economie din lume. Regiunea deltei fluviului Yangtze, punctul de pornire pentru Marele Canal nord–sud, era acum un centru al producțiilor premecanizate precum porțelanul și mătasea.

Totuși, conform abordării conservatoare Ming, dinastia a pus accentul pe cea mai chinezească activitate – agricultura. În timp ce dinastia Song promovase comerțul, baza de impozitare Ming s-a întors în zonele rurale. În plus, guvernul imperial a crescut imens. Administrația mandarinilor se baza pe examenele oficiale restaurate și pe un grup deosebit de mare de eunuci la palat, în jur de o sută de mii. Deși mulți erau servitori ai familiei imperiale, eunucii din China dinastiei Ming aveau și multe responsabilități administrative. Un exemplu a fost Zheng He, amiralul care a comandat un șir de vestite expediții navale Ming la începutul anilor 1400.

Așa cum arătau construcția de ziduri și marea armată, statul Ming avea dușmani puternici. Mongolii fuseseră alungați, dar ei nu erau singurul popor pastoral din stepă care locuia la granița de nord a Chinei. O altă amenințare era reprezentată de manciurienii care trăiau la nord de Coreea. O primejdie nouă, dar la fel de persistentă, se abătea asupra coastelor Chinei, piraților care operau pe coasta de sud a Japoniei și în mici insule răzlețe din Marea Chinei de Est. Coasta chineză era ținta lor principală, dar acești pirați acționau pe cont propriu și uneori atacau și ținte japoneze. În cele din urmă, au înființat așezări pe coasta continentală și în Taiwan. Nici una dintre coastele Chinei nu a fost în siguranță în fața piraților în timpul primului secol al dinastiei Ming. Apoi, lucrurile s-au înrăutățit când Japonia a lansat o puternică forță de invazie, o armată de 150 000 de soldați, cea mai mare parte în Coreea, dar și în provincia Shandong, inima Chinei

tradiționale. Contraatacul Ming a avut succes, dar aventurile militare japoneze din Asia de Nord-Est de-abia începuseră.

Între timp, negustorii portughezi au apărut în Guangzhou în anii 1510. Atunci vestitele călătorii ale amiralului Zheng He se întrerupseseră, deoarece dinastia Ming se străduia să suprime pirateria și să recapete controlul asupra coastei chineze printr-o interdicție totală a comerțului peste hotare, printre alte măsuri. Negustorii portughezi voiau mătase. Ei nu au fost dispuși să accepte interdicția și au devenit agresivi până când flota Ming i-a alungat înapoi în Malacca. Piraţii portughezi s-au alăturat altor piraţi care pândeau pe coasta de sud a Chinei. În final, străinii au ajuns la o înțelegere cu guvernul imperial. Înțelegerea presupunea împărțirea profiturilor cu reprezentanții chinezi locali care erau destul de puternici ca să tragă sforile imperiale. Astfel, în anii 1550, portughezii au obținut în sfârșit permisiunea de a face comerț – dar numai într-un loc, un mic ținut lângă gura Fluviului Perlă unde și-au construit depozite permanente. Macao, acel mic ținut, a devenit în final o enclavă portugheză, iar astăzi încă exercită o extrateritorialitate moderată, ceea ce îi permite să reprezinte, pe plan intern, imaginea unui „Las Vegas chinezesc". Macao a fost modelul inițial pentru Hong Kong, creat în apropiere de către britanici câteva secole mai târziu.

Ambițiile comerciale portugheze au fost distruse de puterea statului Ming. Europenii își doreau foarte mult mătasea, porțelanul și ceaiul chinezesc, dar China în întregime și mai ales statul imperial nu doreau nimic din ceea ce putea oferi Europa. Pe de

altă parte, comerțul european aducea beneficii negustorilor chinezi și celor din Guangdong. În consecință, guvernatorii locali chinezi au încurajat în secret ambițiile comerciale portugheze în schimbul unei părți din profit. Deseori însă împăratul trimitea câte o forță pentru a distruge corupția locală, iar negustorii europeni trebuiau să se regrupeze.

Cel mai relevant aspect al acestei întâlniri globale se referă la colaborarea dintre Xu Guangqi, un cărturar chinez a cărui ascensiune în rândurile birocrației imperiale mandarine se oprise când nu reușise să treacă examenul la nivel național, și Matteo Ricci, un iezuit italian care a fost probabil primul european care a învățat chineza clasică. După ce s-a alăturat misiunii iezuite portugheze din Asia, Ricci a început să studieze limba și cultura chineză în Macao. Xu Guangqi avea treizeci și opt de ani când l-a întâlnit pe acest înțelept occidental care se îmbrăca și vorbea ca un chinez. Xu a fost foarte impresionat. De partea cealaltă, eșecul lui Xu Guangqi era o dezamăgire obișnuită. Candidații care nu reușeau se întorceau acasă pentru a-și folosi cunoștințele ca intelectuali de provincie. Xu s-a întâlnit cu Ricci în Nanjing în 1582, când acesta locuia deja în China de aproape douăzeci de ani.

Inițial, pentru a demonstra că era un prozelit chinez, Ricci a vrut să arate că înțelegea și respecta acest popor – o abordare eficientă în cazul chinezilor, care considerau China drept centrul lumii. Ricci a învățat să vorbească mai multe variante regionale ale chinezei vernaculare și să citească și să scrie în limba clasică ce se deosebea de chineza vernaculară așa cum latina clasică diferea de

italiana vernaculară. Ricci s-a transformat într-un cărturar confucianist autentic. A lucrat la instrumente menite să-i ajute pe europeni să învețe chineza, printre care un dicționar și o formă fonetică de scris care respecta pronunția tonală chineză. În beneficiul gazdelor sale, Ricci a întocmit prima hartă europeană a lumii cu numele așezărilor în chineză. Însă ceea ce i-a adus o invitație la palatul imperial a fost felul cum prezicea eclipsele solare. Se pare că, în calitate de Fiu al Cerului, împăratul Ming acorda cunoștințelor astronomice o mare importanță.

Xu Guangqi și Ricci s-au împrietenit. Xu s-a convertit la creștinism. Împreună, cei doi cărturari au tradus autorii clasici occidentali în chineză și autorii clasici chinezi în latină. Xu căuta metode practice pe care China putea să le învețe de la Occident, precum introducerea de noi culturi și adoptarea artileriei europene. Matteo Ricci a locuit în China douăzeci și opt de ani și nu s-a mai întors acasă niciodată. Mai degrabă, China a devenit noua lui casă. Conform regulilor chinezești, un fel de carantină spirituală, străinii precum Ricci erau înmormântați în enclava străină Macao. Când Ricci a murit însă, chinezii au făcut o excepție și l-au îngropat la Beijing. O asemenea relație de respect și beneficii reciproce nu era obișnuită în lumea colonială. Nu promova deloc colonizarea.

Olandezii, care au navigat pe urmele portughezilor, au avut o abordare mai directă. Nici ei nu au reușit să se impună militar în China dinastiei Ming. Incapabili să câștige un avanpost comercial pe continent, precum Macao, olandezii au

creat în anii 1620 un avanpost neautorizat în largul coastei chineze, în sudul Taiwanului, care nu era teritoriu Ming și servise de generații ca bază pentru pirați. Olandezilor li s-a alăturat în câțiva ani, în partea de nord a insulei, un campament similar (deși cu o durată mai scurtă) de aventurieri spanioli care sperau să profite de pe urma noilor pretenții ale Spaniei în Filipine. Ocupația olandeză în Taiwan a durat patruzeci de ani, dar olandezii nu au intrat niciodată pe piața chineză și în cele din urmă au renunțat, mulțumindu-se cu singura posesiune a Indiilor de Est Olandeze.

Aceste întâlniri tonice cu puternicul stat Ming au fost opuse experienței portugheze din Japonia. Japonia nu era un stat puternic unificat în perioada de diviziune internă din cauza războaielor din țară. Când portughezii au inițiat primul contact, în 1549, puterea împăratului și a shogunilor era mult diminuată. Conducătorii locali denumiți daimyo, aflați sub stăpânirea lorzilor samurai, dominau sudul Japoniei – fiind permanent în conflict, o situație asemănătoare cu Europa medievală. Europenii au pătruns în Japonia mult mai ușor decât în China, deoarece daimyo aflați în competiție nu formau un front unificat. Ei nu îi considerau pe europeni o amenințare, ci o șansă – posibili aliați împotriva vecinilor lor. Conducătorii samurai au remarcat în mod deosebit utilitatea armelor europene. Praful de pușcă fusese inventat în China, desigur, făcând armele europene mai mult impresionante decât ingrozitoare în ochii est-asiatici. Copii japoneze ale armelor europene au apărut de îndată ce aceștia au pus mâna pe modele ce

puteau fi reproduse. Curând, ei au început să monteze artilerie ușoară pe corăbii.

În cele din urmă, portughezii au primit protecția shogunului care avea și el nevoie de aliați. Armele europene au început să fie folosite de conducătorii statelor japoneze împotriva unor daimyo neascultători. Sosirea europenilor în Japonia a consolidat, în final, puterea centrală, având ca rezultat invazia deja menționată a Chinei de Nord și Coreei. În anii 1630, shogunul era destul de puternic pentru a face dreptate, cu asul european în mânecă. Amenințarea reprezentată de străini crescuse. Olandezii și spaniolii sosiseră în Japonia, iar shogunul nu dorea ca lucrurile să scape de sub control. După mai multe generații de prozelitism, iezuiții portughezi, însoțiți acum de franciscanii spanioli, convertiseră la creștinism în jur de trei sute de mii de japonezi. Câțiva călătoriseră în Europa și se întorseseră cu o perspectivă globală. Japonezii știau acum că spaniolii colonizaseră atât Insulele Filipine învecinate, cât și, mai departe, un continent denumit America. Văzând că avea mai mult de pierdut decât de câștigat de pe urma europenilor, proaspăt resuscitatul stat japonez i-a dat afară. Alungând toți europenii și executând mii de convertiți, fosta țară aflată în război a devenit „țara închisă". Japonia va rămâne închisă pentru lumea exterioară timp de două secole.

India și Asia de Sud-Est

În India, europenii au găsit nenumărate ocazii să manipuleze puterile locale una împotriva alteia. Numai două dinastii conduseseră zona, fiecare timp

de câteva generații. Totuși, regatele și principatele din subcontinentul sud-asiatic erau deosebit de consistente. Producția economică a subcontinentului era doar puțin sub capacitatea globală, depășită numai de China dinastiei Ming, căreia India îi va lua locul în anii 1700. India (astăzi cea mai puțin urbanizată dintre țările importante) era mai urbană decât Europa, în primul rând fiindcă avea mai multe industrii prelucrătoare. Producea mai ales textile, folosind în primul rând bumbac, planta indiană aclimatizată destinată să fie, de atunci, fibra preferată pentru haine în climatele calde. Când Vasco da Gama a apărut pe coasta Malabar în jurul anului 1500, micile regate și principate dominaseră India timp de aproape nouă sute de ani. Exact când europenii au început să vină în forță pe coastele sudice, puternicii invadatori imperiali au intrat prin partea de nord. Aceștia erau mogulii.

Da, cuvântul *mogul* derivă din *mongol*, dar mogulii nu erau mongoli. Din punct de vedere etnic, îi putem considera moștenitorii turcici ai imperiului lui Genghis Han, musulmani care se rugau în arabă, scriau poezii în persană și preferau mâncarea indiană. Ca războinici de stepă ajutaseră la formarea Imperiului Mongol și și-au luat aere de cuceritori. Odată ce au luat în stăpânire nordul Indiei, nu au mai plecat. Din punct de vedere cultural, mogulii erau inițial orientați spre Persia și perși, al căror rafinament superior s-au străduit să-l imite. Treptat, s-au simțit ca acasă în India, deși, după generații de locuit acolo, chiar devenise casa lor. În cele din urmă au ajuns să vorbească urdu, o limbă derivată din

sanscrită, similară cu hindi. (Astăzi, urdu este limba națională din Pakistan.) În interiorul zidurilor sale invincibile, reședința imperială mogulă din Delhi era formată, într-un stil specific indian, din pavilioane fără pereți, asemenea celor din Vijayanagara.

Mogulii au pătruns în valea fluviului Gange dinspre nord-vest în jurul anului 1500. S-au răspândit în est către Bengal și apoi treptat spre sud. Au ocupat platoul central Deccan din India, inclusiv Vijayanagara. India de Sud a rămas în general în afara stăpânirii lor. Între timp, centrelor comerciale portugheze li s-au alăturat cele ale competitorilor imperiali europeni, pe ambele coaste de sud. Cea mai importantă mirodenie din comerțul lor era piperul negru, iar principala sursă de piper negru era însăși India de Sud. Mai mult, sudul era un punct important de transbordare pe Drumul Mirodeniilor unde mărfurile treceau din mână în mână. Încărcăturile ce soseau pe mare din est, precum cuișoare și nucșoară din Indonezia, erau debarcate, de obicei, în centre comerciale de pe coasta de sud-est și transferate pe coasta de sud-vest de cumpărătorii lor, așteptând acolo să fie transportate spre Golful Persic sau Marea Roșie.

Portughezii au stabilit curând un șir de centre comerciale, inclusiv Goa, de pe coasta Malabar. În plus, au preluat insula Sri Lanka, sursa principală, la nivel global, de scorțișoară. Prin aceste locuri, în combinație cu alte centre comerciale ale lor de pe coastele Africii, Arabiei, Malaysiei și Chinei, portughezii au devenit cei mai importanți transportatori de pe Drumul Mirodeniilor.

La începutul anilor 1600, o regină războinică indiană pe nume Abbakka Chowta a rezistat preluării de către portughezi a Drumului Mirodeniilor de pe coasta Malabar. Chowta a devenit o eroină populară al cărei farmec poate fi simțit și azi. Un contemporan i-a descris pielea întunecată și hainele simple, aceste fiind trăsăturile prin care este încă reprezentată. Chowta s-a amestecat cu adepții ei și semăna cu ei. Nu era însă nici hindusă, nici musulmană – creștină sau evreică. În schimb, ea aparținea unuia dintre micile grupuri religioase ale Indiei – jainiști, care își mărturisesc respectul pentru toate formele de viață. Aceștia au fost mereu o minoritate tipic urbană, iar diversitatea religioasă era mediul lor natural. Ca regină a unui mic regat la sud de Goa, Chowta s-a aliat cu hindușii, precum vechiul inamic al lui da Gama, regele din Calcutta, și cu musulmanii locali din comunitatea comercială din Malabar. Abbakka Chowta a murit, încă rezistând portughezilor, în jurul anului 1625.

Contemporana ei Mumtaz Mahal a murit în 1631. Mumtaz Mahal nu era o războinică, deși a murit dând naștere, în timp ce își însoțea bărbatul într-o campanie militară. Soțul ei, Shah Jahan, a condus Imperiul Mogul între 1628 și 1658, o perioadă care este deseori considerată apogeul lui, deși imperiul a continuat să se extindă teritorial până în jurul anului 1700. Ca majoritatea mogulilor, Mumtaz se născuse în India. Tatăl ei era persan, ceea ce i-a oferit un aer de rafinament, și era frumoasă. I-a dăruit lui Shah Jahan mulți fii războinici. Shah Jahan le-a ignorat pe celelalte soții ale sale și a fost cuprins de durere când

Mumtaz a murit dând naștere celui de-al paisprezecelea copil al lor. În amintirea ei, a construit cel mai frumos mausoleu din lume, Taj Mahal, atât de întins și de măreț, încât, în fotografii, mulți oameni îl confundă cu un palat. Domnia lui s-a remarcat mai mult din punct de vedere cultural decât militar. A încurajat coexistența pașnică între musulmani și hinduși.

Deși controla și Afganistanul, Imperiul Mogul, în natura lui, era indian în anii 1600. Capitala sa era Delhi. Conducătorii lui erau locali. Modul de viață, deși musulman și impregnat de cultura literară persană, nu semăna cu nimic din ce exista în afara Indiei. Poate că merită subliniat că *nu* ne referim la întregul subcontinent. Cele mai musulmane părți din India mogulă erau cele care astăzi au devenit Pakistan și Bangladesh. Imperiul Mogul a fost un imperiu teritorial de modă veche, fără flotă sau interes pentru comerțul maritim. Totuși, forța economiei sale și rafinamentul culturii sale superioare au fost inegalabile.

Între timp, în jurul anului 1700, în Persia învecinată – căreia ar trebui să-i spunem pe numele modern, Iran – dinastia savafidă era și ea în declin. Savafizii erau unici în lumea musulmană, o familie imperială al cărei prestigiu timpuriu și-a avut originile la început în sufism și mai târziu în șiism, amândouă marginalizate de sunniții oficiali. Simultan, un al treilea imperiu musulman, cel al turcilor otomani, a decăzut după epoca de aur sub Soliman Legiuitorul. O a doua încercare otomană de a cuceri Viena habsburgică, în 1683, se terminase dezastruos. Armatele otomane nu vor mai face vreo

incursiune teritorială în Europa. Câteva regiuni musulmane încă se dezvoltau în Asia de Sud-Est. Per ansamblu însă perioada formării imperiilor teritoriale musulmane se terminase, aceste fiind depășite de imperiile creștine reapărute în urma căilor variate ale comerțului maritim.

În anii 1600, olandezii, francezii și englezii au navigat pe Oceanul Indian și i-au provocat pe portughezi, înființând propriile centre comerciale de coastă. Olandezii au furat Sri Lanka de la portughezi și, pentru un timp, cei mai importanți competitori din India au fost Compania Olandeză a Indiilor de Est și Compania Britanică a Indiilor de Est. Anglia și Țările de Jos au devenit mari rivale în cadrul comerțului din India de Est – o rivalitate care a dispărut din conștiința noastră istorică de azi, deși anumite expresii englezești amintesc de ea. La început, în 1688, a părut că olandezii au câștigat competiția, când un nobil olandez, Wilhelm de Orania, a devenit regele Angliei. În consecință, Țările de Jos au preluat conducerea comerțului cu mirodenii, extinzându-și controlul peste Indiile de Est Olandeze. Între timp, Anglia s-a concentrat pe comerțul cu textile din India care s-a dovedit răsplata mai abundentă pe termen lung. Britanicii au început să importe pânzeturi indiene care atrăgeau nu numai prin culori și modele, ci și pentru că erau o noutate, fiindcă bumbacul nu mai fusese atât de disponibil în Europa.

Influența engleză a crescut în timp ce puterea mogulă a scăzut în India anilor 1700. Conducătorii hinduși din centrul Indiei, maratha, au pornit o ofensivă militară contra mogulilor. Acum,

Compania *Franceză* a Indiilor de Est și-a dezvoltat propriile centre comerciale în estul coastei Coromandel. Apoi, Anglia și Franța au luptat într-un război pentru imperiu, un război iscat din cauza conflictelor de la frontiera nord-americană, americanii cunoscându-l drept Războiul Franco-Indian. Războiul pentru imperiu s-a terminat în 1763, britanicii bucurându-se de câștiguri substanțiale împotriva Franței, atât în America de Nord, cât și în India. Marea Britanie domina acum întreaga coastă Coromandel de la capătul ei sudic până în Bengal, centrul principal indian pentru producția de textile și construcția de nave. Bengalul a fost un câștig enorm pentru Compania Britanică a Indiilor de Est. Sediul său din Calcutta a devenit noul post de comandă al proiectului colonial britanic în curs de dezvoltare, care se afla sub ferma supraveghere a Parlamentului la sfârșitul anilor 1780. Pierderea coloniilor engleze din America a urgentat operațiunile militare britanice împotriva teritoriilor mogule rămase. Pornind din Bengal, coloniștii britanici au înaintat în interiorul țării, extinzându-și treptat controlul asupra întregului subcontinent în numele acționarilor Companiei Indiilor de Est.

Colonizarea Asiei de Sud-Est a fost și ea consolidată treptat între anii 1600 și 1700. Compania Olandeză a Indiilor de Est își începuse operațiunile în Indonezia sub forma unui șir de centre comerciale, dar la sfârșitul anilor 1600 a început să-și extindă controlul asupra marii insule Java, inima agricolă a regiunii. După ce au reușit să obțină Malacca de la portughezi, olandezii au eșuat,

totuși, după mai multe încercări, să preia Manila de la spanioli. Acționând din minunatul port din Manila, spaniolii au folosit Filipine pentru încercări sporadice de a intra pe piața comercială chineză. Spaniolii au exercitat un control neînsemnat asupra majorității Insulelor Filipine până când britanicii au ocupat Filipine în 1762–1763 în timpul războiului pentru imperiu. Întorcându-se sub control spaniol, Filipine a devenit treptat cadrul pentru agricultura de tipul plantațiilor caraibiene, producând zahăr, tutun și cânepă. La începutul anilor 1800, britanicii au cucerit Malacca de la portughezi și au adăugat alte centre comerciale, dintre care unul a fost Singapore. În schimb, Asia de Sud-Est continentală (astăzi Myanmar, Thailanda, Cambodgia, Laos și Vietnam) a evitat colonizarea europeană până în anii 1850–1860. Intervenția militară franceză în regiune a urmat prezenței misionarilor catolici – iezuiți, ca în Japonia și China – care își începuseră activitatea în Vietnam cu mulți ani în urmă. Vietnam, Laos și Cambodgia au devenit în cele din urmă un „protectorat" francez denumit Indochina. Apoi, Myanmar a trecut sub control britanic, făcând ca Thailanda să rămână singura țară necolonizată din Asia de Sud-Est.

Pătrunderea europenilor în Asia a fost lentă și cumulativă, spre deosebire de năvălirea bruscă și totală a spaniolilor în Americi. Europenii nu au adus boli epidemice necunoscute în Asia, așa cum au făcut în Americi, fiindcă asiaticii și europenii împărțeau microbii din Lumea Veche. Companiile comerciale de stat europene nu s-au sfiit să folosească violența pentru a se impune, dar au lucrat

în parteneriat cu elitele locale asiatice. Populațiile native au rămas în general intacte. Pe scurt, clădirea imperiilor comerciale europene în Asia a implicat puțină imigrație europeană sau colonizare teritorială directă de tipul celei care a avut loc în Americi sau, după cum vom vedea, în altă parte.

Apariția societăților neoeuropene

Spaniolii au aspirat să conducă populațiile native americane, în timp ce alții – mai ales englezii – și-au dorit să populeze coloniile americane cu europeni. Rezultatul acolo (la fel ca mai târziu în Australia și Africa de Sud) a fost un fel diferit de colonialism, un colonialism al *ocupantului*. Coloniștii europeni aveau adesea sentimentul îndărătnic că noua lor casă fusese nelocuită înainte sau că adăpostea oameni care erau prea puțini sau prea primitivi pentru a conta. Deseori, acești nefericiți erau culegători. Coloniștii doreau să recreeze stilul de viață european în afara Europei. Doar îndepărtarea sau exterminarea indigenilor le-a permis societăților ocupante să le imite pe cele europene. În consecință, locuitorii inițiali trebuiau distruși, dați la o parte sau înglobați în societatea ocupantă ca o castă separată de lucrători rurali fără drepturi. Acest fel de colonialism a dus la apariția societăților neoeuropene care aveau ca scop recrearea vieții europene prin introducerea oamenilor, plantelor și animalelor care să înlocuiască ce fusese înainte acolo. Această dislocare enormă și violentă este încă prezentă în mitul patriotic despre popularea unui nou Eden. Viziuni mitice umbresc orice analiză lucidă a colonialismului ocupant.

În esență, colonialismul modern a fost mereu o activitate legată de profit. Aspectul fundamental al oricărei versiuni a neo-Europei era bunul exportat pentru profit. Colonizarea era foarte scumpă, iar coloniile trebuiau să-și plătească existența. Produsele de export defineau puterea de câștig a unei colonii față de țara mamă. Defineau, de asemenea, dezvoltarea internă a coloniei. Spre deosebire de cucerire, colonizarea a durat mult mai mult. Aceasta presupunea un mare transfer transatlantic de populație, iar coloniștii trebuiau să învețe să se hrănească în noul mediu înconjurător. Deși aceste populații de coloniști se descurcau în cea mai mare parte pe cont propriu, ele voiau să aibă și o legătură permanentă cu societățile originare din Europa. Spaniolii voiau să bea vin spaniol, iar englezii să poarte haine englezești. Numai un produs de export profitabil putea să le asigure coloniștilor mărfuri europene de import. Numai un produs de export profitabil putea să-i plătească pe investitori și creditori. Prin urmare, activitatea de export a unei colonii îi definea relațiile economice și sociale. În coloniile plantații, stăpânii plantației dominau. În coloniile miniere, dominau proprietarii de mină și așa mai departe.

Ce fel de societăți au rezultat? Orice fel de neo-Europă era un tărâm al oportunităților pentru europeni, de aceea atât de mulți au migrat acolo. Terenurile cultivate erau mult mai ușor disponibile pentru coloniști peste hotare decât în țările de origine din Europa. Emigranții europeni săraci și-au îmbunătățit statutul social, devenind moșieri coloniali. Eliminarea populațiilor existente a creat o

abundență pentru coloniștii care soseau. Relațiile sociale în cadrul populațiilor de coloniști erau mai egalitare decât cele din țara mamă europeană. Aceasta a fost, în linii mari, egalitatea atât de celebrată la începutul Statelor Unite. Totuși, acest spirit *excludea* populațiile native și sclavii importați. Oricât de mult putea o colonie să prospere, nativii și sclavii nu se bucurau niciodată de beneficii. Dimpotrivă, sclavii de pe plantații trebuiau să muncească mai multe ore când prețul tutunului, bumbacului sau zahărului creștea – fără să câștige mai mult fiindcă, de fapt, ei nu câștigau oricum nimic. În ansamblu, coloniile cu o mare populație neeuropeană erau mai puțin egalitare decât țările din Europa.

Nici o colonie neoeuropeană nu a reprezentat mai bine acest tip de societate decât New England. Să începem, precum elevii din Statele Unite, în 1621, în colonia Plymouth din Massachusetts. O corabie denumită *Mayflower* își lăsase încărcătura de disidenți religioși pe țărmul de vest al golfului Cape Cod. Călătoria lor fusese sprijinită de una dintre noile societăți pe acțiuni din Anglia, dornică să facă profit prin finanțarea coloniilor peste hotare, însă scopul lor, în principal religios, este amintit prin denumirea de *pelerin*. Acești pelerini erau protestanți care părăsiseră Anglia și Biserica Angliei din motive religioase. Nu doreau să se mai întoarcă. În schimb, și-au propus să înființeze o nouă societate, mai bună, călăuzită de idei protestante, dar trebuiau să și plătească investitorii care le finanțaseră colonia. În majoritate, ei nu fuseseră fermieri la origini și nu erau pregătiți să

supraviețuiască în Massachusetts. Jumătate dintre ei au murit în timpul primei ierni aspre. Din fericire pentru aceștia, au primit ajutor de la un nativ care s-a împrietenit cu ei și i-a ajutat să se pregătească pentru a supraviețui în a doua iarnă.

Numele său era Tisquantum, dar elevii americani îl cunosc sub numele de Squanto. Învățăm despre el în școala primară în contextul celebrării recoltei care a devenit sărbătoarea de Ziua Recunoștinței. Aflăm că Squanto le-a arătat pelerinilor cum să cultive porumbul, că ei au avut după aceea o recoltă bună și că, din recunoștință, l-au invitat împreună cu alți „prieteni indieni" la un ospăț. Aceasta a fost prima Zi a Recunoștinței. Se pare că în vremurile bune de demult toată lumea se înțelegea cu toată lumea. Dar nu, povestea începuturilor armonioase dispare când cercetezi mai profund. De exemplu, Tisquantum făcea parte din Patuxet, numele tribului care locuise în Plymouth până când bolile europene l-au șters de pe fața Pământului, cu câțiva ani înainte de sosirea pelerinilor, lăsându-le câmpurile necultivate. Tisquantum supraviețuise pentru că nu fusese acolo. Puțin mai devreme, în 1614, fusese ademenit pe o corabie engleză aflată în trecere și răpit împreună cu alți douăzeci și șase de nefericiți patuxet, fiind vândut ca sclav în Spania. Clerul spaniol l-a salvat de sclavie, iar el a reușit cumva să se întoarcă în Massachusetts și să descopere că tribul lui nu mai exista. Tisquantum a locuit în colonia Plymouth douăzeci de luni, oferind faimoasele sale sfaturi despre cum se plantează porumbul – în felul mezoamerican, împreună cu fasole și dovleci. De remarcat e și faptul că i-a apropiat pe neliniștiții

pelerini de comerțul cu blănuri, principala lor sursă pentru a-i satisface pe investitorii nerăbdători.

Indigenii care au participat la prima Zi a Recunoștinței în 1621 aparțineau unui grup înrudit, Wampanoag, nouăzeci la număr, împreună cu șeful lor, Massasoit. Au rămas câteva zile și au vânat cinci căprioare pentru sărbătoare. Deși problemele au apărut după prima Zi a Recunoștinței, bunele relații ale tribului Wampanoag cu englezii au durat până la moartea lui Massasoit. Fiul și urmașul lui Massasoit, Metacomet, și-a luat numele ceremonial de Philip în amintirea prieteniei tatălui său cu englezii. Când tribul lui Metacomet s-a simțit înghesuit de înmulțirea așezărilor englezești, au izbucnit conflicte și coloniștii s-au mobilizat. Războiul Regelui Philip, 1675–1678, a devenit cea mai importantă conflagrație de la începuturile New England. Multe așezări englezești au fost atacate și multe au fost distruse. Populația nativă din regiune a fost redusă la jumătate. Prietenii indieni ai pelerinilor de la prima Zi a Recunoștinței au fost exterminați de noua generație de coloniști.

Colonizarea din 1607 a localității Jamestown din Virginia a fost începutul așezării permanente a englezilor în ceea ce formează acum Statele Unite. Povestea sa e și mai puțin impresionantă. În Jamestown, coloniștii n-au avut motive religioase sau civice. Aici, ideea de bază a colonizării europene a fost evidentă. Un drog indian, tutunul, pe care nativii îl foloseau ceremonial, a găsit o piață avidă în Europa, unde era folosit de plăcere. În scopuri recreative, tutunul creează o mare dependență, iar după un consum îndelungat, practic se vinde singur.

De aceea, tutunul a devenit produsul legendar de export de la începuturile Virginiei, modul ei eficient de a-i plăti pe investitorii din Compania Londrei. În Massachusetts, unde nu exista o asemenea ocazie, coloniștii cultivau pământul pentru propria subzistență, devenind moșieri independenți.

Profitabilitatea tutunului a transformat Virginia într-o colonie plantație condusă de „plantatori". Un plantator din Virginia își folosea averea sau influența pentru a lansa o activitate comercială pe o scară relativ largă. Un asemenea domn nu muncea niciodată pe câmpurile propriei plantații. Avea nevoie de mulți lucrători, aceasta fiind cea mai costisitoare parte a activității. Profiturile plantatorului depindeau parțial de plata mică pe care o primeau lucrătorii. Într-o colonie plantație, activitatea era organizată în favoarea plantatorilor, iar aceștia aveau nevoie de forță de muncă ieftină și stabilă. Astfel, coloniștii din Virginia soseau deseori din Anglia ca lucrători cu obligații contractuale – servitori cu contract – care munceau ca sclavi pe plantație ani de zile pentru a plăti costul călătoriei lor în Virginia. Să fii servitor cu contract nu te îmbogățea, iar cei din Europa nu rezistau mult ca forță de muncă agricolă. Plantatorii de tutun i-au înlocuit cu africani vânduți în comerțul atlantic cu sclavi. Așezările englezești la sud de Virginia au urmat modelul plantațiilor. Carolina de Sud a aplicat cel mai intens aceste principii de bază. În zonele joase cu plantații de orez, sclavii africani îi depășeau cu mult ca număr pe cei europeni liberi. Charleston, în Carolina de Sud, a devenit un oraș colonial bogat, plin de sclavi urbani.

Plantațiile au constituit o formă importantă de colonialism în Americi. Din Virginia și Maryland până în Cuba și Brazilia, munca pe plantație a fost mereu munca sclavilor. Comerțul atlantic cu sclavi a existat în primul rând pentru a furniza forță de muncă pentru coloniile plantații profitabile. Încărcăturile umane erau îmbarcate pe coasta africană unde negustorii de sclavi europeni cumpărau prizonieri de război cu sutele. Principala piață pentru sclavi se afla în colonii plantații precum Virginia, multe dintre ele fiind înființate în anii 1600 și 1700. Astfel, vechiul obicei al sclaviei, vechea crimă a omenirii împotriva omenirii, s-a extins enorm, devenind un motor principal al economiei atlantice și o piatră de temelie pentru noile structuri comerciale globale. Comerțul cu sclavi a ajuns o mare afacere – poate cea mai mare – în noile imperii europene de peste mări. Mai mult de douăsprezece milioane de oameni deveniți sclavi în interiorul Africii mărșăluiau în lanțuri spre coastă și erau vânduți negustorilor europeni. (Cifrele noastre îi iau în calcul numai pe aceia care au supraviețuit săptămânilor infernale ale traversării Atlanticului. Nu se știe câți au murit pe mare în timpul primelor patru sute de ani ai acestui comerț ucigaș.) Comercianții erau de obicei creatorii imperiilor maritime. După volumul încărcăturilor umane, prima era Portugalia, urmată de Anglia, Franța, Spania și Țările de Jos. Chiar și pioșii locuitori din New England cumpărau sclavi din Africa, dându-i la schimb pentru zahărul de pe plantațiile din Caraibe pe care apoi îl transportau acasă pentru a-l distila în rom. Acolo, încărcați cu rom și tutun,

navigau înapoi în Africa pentru a face comerț cu și mai mulți sclavi. Acest comerț triunghiular i-a îmbogățit pe primii negustori yankei.

Societăți foarte diferite au apărut din așezările din New England în comparație cu așezările din Virginia. New England a fost neo-Europa care s-a apropiat cel mai mult de original. Așezările de aici au răspuns, în ansamblu, aspirațiilor religioase și comunitare comune și nu doar profitului. Au reușit să-i satisfacă pe creditori și investitori, exportând blănuri și rom fără a exploata mari populații de lucrători înrobiți. Locuitorii aveau ferme care serveau în primul rând pentru a hrăni familiile. După Războiul Regelui Philip, nu au mai existat nativi care să încalce drepturile de proprietate ale coloniștilor. New England cea bogată în cherestea a început să construiască corăbii și să profite de comerțul triunghiular cu sclavi. Societatea de aici a contribuit la economia atlantică la fel de mult ca societatea engleză, devenind în consecință mai bogată. Alte colonii la nord de Virginia, mai ales New York și Pennsylvania, semănau cu New England în această privință. Toate aceste colonii au atras călători europeni care erau dornici să aibă propriile ferme de subzistență. Nici una nu a devenit o colonie plantație importantă – parțial din cauza climei mai reci, parțial din alte motive. Pennsylvania și Georgia au răspuns la început proiectelor și oportunităților de reformă socială benefică. Maryland, care avea plantații, a fost fondată ca un refugiu pentru catolicii englezi.

Neo-Europa nu a fost niciodată un proiect incluziv. Supremația albă era în ADN-ul ei.

Coloniile au alungat mereu și au marginalizat (uneori au anihilat) populația originară. Coloniile plantații au produs cele mai rele efecte sociale. Moștenirea exploatării violente, prelungite, a fost o traumă și o patologie socială de durată. Sindromul stăpân–sclav a creat disparități adânci de avere, putere și privilegii, afectând relațiile sociale timp de secole. Marile populații de sclavi de pe plantațiile comerciale semănau doar cu situația din Imperiul Roman. Societățile dezvoltate în jurul unor plantații cu regimuri de sclavie intense aveau uneori o majoritate africană, păstrând adesea elemente de limbă, muzică și religie africană. Inevitabil, rezultatul a fost un amestec cultural care s-a întors împotriva aspirațiilor coloniale. Societățile plantații nu puteau să fie foarte neoeuropene. Plantatorii bogați încă își doreau să fie englezi (sau portughezi, spanioli, francezi, olandezi) cât mai mult posibil, ca să importe sticlărie elegantă, pânzeturi fine și ustensile specializate din vechea țară, trimițându-și de multe ori fiii pentru a fi educați acolo. Copiii lor însă erau crescuți de doici sclave și trăiau înconjurați de sclavi care deseori le deveneau tovarăși în copilărie, confidenți pe termen lung și parteneri sexuali.

Plantațiile erau concentrate pe coastele Mării Caraibilor, mai ales pe cele mai mari insule – și în Brazilia, modelul tuturor coloniilor plantații. Haiti și Jamaica erau colonii plantații franceze și engleze, ambele situate pe insule mari smulse de la Spania. Olandezii, de asemenea, aveau avanposturi în Caraibe luate de la Spania. Mai mult, principalii mari competitori imperiali aveau alte colonii

plantații în America de Sud: Guyana Franceză (fostă britanică), Guyana și Surinam (fostă olandeză). Zahărul era marfa principală de export din regiunea Caraibilor, ca și în Brazilia.

Plantațiile de zahăr au eliminat curând populația indigenă care îi primise pe primii europeni, lăsându-i numai pe coloniștii albi, sclavii lor negri și o mulțime de creoli printre ei. Prezența creolilor semnifică un amestec de rase și fluiditate socială. În coloniile plantații, coloniștii europeni erau bărbați singuri. De obicei, aveau copii cu femeile sclave, fie consensual, fie cu forța. Deseori, își eliberau copiii născuți ca sclavi. Mai mult, sclavii puteau uneori să câștige și să economisească destul de mulți bani pentru a-și cumpăra libertatea. Cele mai multe societăți plantații dezvoltau un fel de clasă intermediară compusă din oameni liberi din rase amestecate. Rezultatul era crearea unor relații ceva mai blânde, mai armonioase (deși tot inegale) printre oamenii de rase diferite. Portughezii și francezii au devenit cunoscuți pentru că interacționau fără probleme cu oamenii colonizați din jurul lor. Englezii și olandezii, mai puțin.

Brazilia practic a inventat plantația de zahăr, iar plantațiile de zahăr au inventat Brazilia. Zahărul creștea cel mai bine pe câmpiile înguste de pe coasta acestei țări, mai ales în regiunea de nord-est, în jurul așezărilor Recife și Salvador. În timp ce depozitele de argint i-au atras rapid pe coloniștii spanioli în interior, colonizarea portugheză a rămas pe coasta braziliană din anii 1500 până în anii 1700. Posibilitatea descoperirii aurului (și chiar a unor diamante) departe de coastă a devenit în final

irezistibilă. În cea mai mare parte însă, interiorul Braziliei a rămas o frontieră puțin colonizată locuită de indigeni și de vânători de sclavi. Între timp, nativii aproape că au dispărut de pe câmpiile de coastă. Nu au putut supraviețui sclaviei de pe plantații. Bolile și disperarea i-au anihilat. Cele mai puternice familii din colonia portugheză erau deținători de mari plantații de zahăr a căror funcționare implica sute de sclavi. Brazilia a devenit cel mai mare cumpărător, cea mai frecventă destinație pentru comerțul cu sclavi. Aproximativ jumătate din milioanele de oameni care supraviețuiau traversării Atlanticului ca marfă umană ajungeau în Brazilia. De-a lungul secolelor, migrația masivă, forțată, a oferit putere și continuitate culturii africane a Braziliei.

În plus, Brazilia este încăpătoare. Când scăpau de pe o plantație, sclavii brazilieni formau adesea propriile societăți în apropiere. Cea mai vestită a fost Palmares, care a rezistat aproape o sută de ani în regiunea Pernambuco din nord-est. Ultimul conducător din Palmares a fost Zumbi, un rege african născut în Brazilia, învins, decapitat, cu regatul pierdut și capul expus într-o țeapă în 1695. Regatul lui Zumbi din străfundurile din nord-estul Braziliei era format, la apogeul său, din probabil treizeci de mii de oameni în unsprezece sate, ocupând dealuri îndepărtate de plantațiile de zahăr aflate de-a lungul coastei. Așezările din Palmares cuprindeau în special foști sclavi care la început au denumit locul Mica Angolă. Palmares a fost un *quilombo* – o organizare socială în stil african care adună populație dispersată cu origini diverse, pentru

a forma un nou grup. (Faimoasele *imbangalas* angoleze din anii 1600, noi comunități create prin alianțe între tineri războinici din multe sate, au reprezentat ceva similar.) Oamenii din Palmares cultivau pământul, făceau comerț și atacau pentru a se aproviziona. În timpul atacurilor, luau sclavi și vite. Autoritățile portugheze eșuaseră în mod repetat să distrugă Palmaresul înainte de anii 1690. Au reușit în 1695, trimițând împotriva Palmaresului, în locul miliției portugheze, o forță formată din vânători de sclavi din sălbăticie, majoritatea cu origini indigene.

Între 1580 și 1640, intrușii olandezi au ocupat cea mai prosperă regiune din Brazilia și au învățat să folosească sclavi pentru culturile de zahăr. În final, fiind alungați din Brazilia, olandezii au introdus cultivarea zahărului în regiunea Caraibilor prin coloniile din Surinam, Aruba și Curaçao. La mijlocul anilor 1600, Anglia și Franța și-au exprimat propriile pretenții de cultivare a zahărului în Caraibe. Spaniolii au fost ultimii care au creat plantații de zahăr la scară largă, distrași de posibilitățile tentante din Mexic și Peru. Totuși, colonia spaniolă din Cuba va deveni în cele din urmă cea mai importantă fabrică de zahăr care folosea sclavi din lume.

Mexic și Peru nu erau colonii plantații, deși amândouă aveau câteva plantații. Mexic și Peru exportau metale prețioase, cea mai valoroasă marfă din lume. Primul transport a fost aurul din comorile Imperiale Aztece și Incașe, dar marile mine din Mexic și Peru erau cele de argint. Argintul era căutat. Argintul, nu aurul, a fost cheia pentru

comerțul cu China, unde produsele europene aveau puțini cumpărători. Economia internă uriașă a Chinei dinastiei Ming era limitată din cauza lipsei de monede, așa cum fuseseră și economiile chineze anterioare. Banii asigură schimburile. Aceasta este marea lor importanță pentru economia de piață. Nevoia de monede pe termen lung a Chinei condusese deja la introducerea banilor de hârtie, dar argintul era mai sigur și ceea ce își dorea de la negustorii europeni în schimbul produselor sale. Timp de secole, argintul din minele americane era transportat în Spania și de acolo mai departe, pentru a plăti mătăsurile, ceaiul și porțelanul chinezesc.

Exporturile de argint au transformat Mexic și Peru în cele mai bogate colonii spaniole. Întregul proiect de colonizare spaniol din Americi a fost organizat pentru a sprijini mineritul și exportarea lingourilor de argint. Coroana spaniolă lua o parte de 20%, denumită „cincimea regală", din producția totală. Corăbiile cu comori spaniole, galioane amenințătoare încărcate cu lingouri, le transportau anual. Pirații englezi, francezi și olandezi roiau în jurul lor ca muștele.

Privită în întregimea sa, America spaniolă este diferită de toate celelalte colonii europene analizate până acum. Conchistadorii cuceriseră nu numai comori și teritorii, ci și multă forță de muncă. Mexic și Peru au fost zonele cel mai dens populate și consolidate politic din America indigenă. Foștii supuși din Imperiile Aztec și Incaș au devenit acum supuși ai monarhiei spaniole și au fost incluși în societatea colonială drept clasă muncitoare. Ei au ajuns, cu zecile de mii, lucrători în minele de argint,

cei care săpau în minele adânci, extrăgeau metalul, îl topeau și îl băteau, îl transportau din ținuturile muntoase pe coastă și îl încărcau pe corăbii pentru flota anuală de comori. Fermierii din sate care munciseră odată pentru stăpâni azteci și incași lucrau acum aceleași câmpuri pentru conducători spanioli. Astfel, originile ancestrale indigene caracterizează în continuare Mexicul și Peru. Mulți nativi încă păstrează îmbrăcămintea și obiceiurile tradiționale și multe limbi indigene sunt încă vorbite. Moștenirea eterogenă este norma. În anii 1600, bogăția argintului și abundența forței de muncă au condus la construirea unor fortificații, clădiri publice și universități impresionante. Economia minieră din Mexic și Peru a fost esența proiectului colonial spaniol.

În anii 1500, conchistadorii călătoriseră în zone întinse din America de Nord și de Sud, în căutarea metalelor prețioase și ocaziilor de a cuceri. Înființaseră o rețea amplă de orașe, declarându-și drepturile asupra lor, dar niciodată controlând vaste regiuni continentale. Zonele lipsite de mine sau plantații rentabile nu aveau ce exporta. Atrăgeau puțini coloniști, importau puțini sclavi, nu reușeau să cucerească triburile locale și în general zăceau ca niște regiuni coloniale neimportante. Coloniile spaniole americane din Caraibe au dezvoltat plantații profitabile de zahăr odată ce economia minieră a început să intre în declin. De aceea, Cuba, Republica Dominicană și Puerto Rico au populații moderne cu origini africane și un amestec rasial important.

În ceea ce privește proiectul colonial francez din America, acesta nu a lăsat prea multe urme. Haiti cea producătoare de zahăr a fost nestemata cea mai prețioasă. Între timp, Franța avea pretenții imense în America de Nord. Aceste pretenții cuprindeau New Brunswick, Nova Scotia și Terra Nova – așezări de coastă, cu orientare maritimă. Principala pretenție teritorială a Franței în America de Nord se întindea în interior de la Atlantic, începând cu fluviul Sfântul Laurențiu până la Marile Lacuri și dincolo de ele. Totul se învârtea în jurul comerțului cu blănuri. Vânarea animalelor cu blană era făcută de nativi. Coloniștii francezi călătoreau și munceau îndeaproape cu ei, pornind din teritoriile imense pretinse de francezi de la Marile Lacuri, continuând în vest în valea fluviului Mississippi și în sud spre New Orleans, călătorind cu canoea timp de multe luni. Așezări franceze propriu-zise au existat numai pe fluviul Sfântul Laurențiu în jurul orașelor Quebéc și Montréal, unde franceza este încă vorbită.

Coroana franceză finanța coloniști, dar se aștepta ca ei să asigure munca agricolă cu contract. Puțini francezi au traversat de bună voie Atlanticul pentru a-și rupe spatele pentru un moșier din Americi. Cu excepția comerțului cu blănuri, colonizarea franceză în acea parte a globului a fost mereu mai mult o aspirație decât o realizare. Comerțul cu blănuri însuși a creat doar așezări risipite, câteva centre comerciale izolate, apărute pe malurile râurilor mici și mari. Teritoriile răzlețe pretinse de francezi pe hartă erau locuite de nativi care rareori văzuseră francezi, dacă nu zăriseră doar câțiva *coureurs des*

bois, așa cum erau numiți comercianții ambulanți de blănuri.

Comerțul cu blănuri s-a consolidat în 1627 datorită Companiei Noua Franță, iar *les coureurs des bois* erau agenții ei comerciali în regiunea Marilor Lacuri și valea fluviului Mississippi. Aceștia trăiau adesea împreună cu femei native și vorbeau limbi indigene. Îi considerau dușmani pe irochezi și prieteni pe huroni și algonquini. Locuiau în lumea nativilor și, chiar dacă o schimbau prin simpla lor prezență, o distrugeau mai puțin decât agenții oricărui alt proiect colonial european.

Nu doar Americile au avut parte de colonialiști.

Să luăm ca exemplu Australia. Începând cu sosirea primei flote britanice în Sydney în 1788, Australia a devenit o colonie britanică penală. În mod neobișnuit, aici a existat un program oficial de colonizare finanțat de guvern și nu de investitorii privați. Primii coloniști erau ocnași care au ales „transportul" în Australia în locul încarcerării în Marea Britanie. Nu era necesară nici o ispită a vreunei legături profitabile cu economia mondială pentru a-i motiva pe acești coloniști, și nu au găsit nici una în Australia. În schimb, *au descoperit* un continent cu ținuturi „nerevendicate" deoarece guvernul britanic a refuzat să recunoască drepturile aborigenilor asupra pământului. Teritoriul nu a însemnat nimic, cel puțin până când au fost aduse oi europene. Lâna, una dintre primele mărfuri de export ale Europei, lega acum continentul australian de economia lumii.

Aborigenii australieni au fost complet deposedați de colonizarea britanică. Au rezistat pierderii lumii

lor, dar nu au obținut nici o victorie. Invadatorii nu au făcut nici un tratat, nici măcar din acelea care se dovedesc inutile, cu aborigenii. Coloniștii și-au explicat (unul altuia) că acei culegători erau *ipso facto* sălbatici primitivi care nu dețineau pământ și nu aveau conducători cu care oamenii civilizați puteau să încheie tratate. Coloniștilor li s-au dat drepturi legale asupra pământului pe care aborigenii îl traversaseră cu liniile cântecului lor din timpuri imemoriale. Colonizarea Australiei nu a vizat doar coasta de sud-est temperată și bine irigată, ci întreg continentul. Uneori, coloniștii cu drepturi de proprietate și mânuitori de arme au tolerat prezența nativilor în ținuturile traversate de liniile cântecului, alteori nu. Atât de profund au fost anihilați culegătorii încât colonia australiană a devenit modelul pentru neo-Europa.

Africa de Sud a devenit și ea colonie printr-un efort european combinat. Portughezii au ajuns primii, dar nu au întemeiat așezări. Apoi localizarea strategică a Africii de Sud a dus la o colonizare permanentă de către Compania Olandeză a Indiilor de Est în 1652, fiindcă Africa de Sud era țara în care puteai profita de vânturile de est pentru o lungă călătorie pe Oceanul Indian spre Indiile de Est Olandeze. Colonizarea olandeză a Africii de Sud a început, ca și instalarea portugheză pe care a înlocuit-o, cu un centru maritim în Cape Town. Regiunea era prielnică colonizării europene. Aceasta este originea burilor vorbitori de afrikaans. (Afrikaans este de fapt olandeza locală, iar *boer* („bur") înseamnă „fermier" în olandeză.) Conflictele imperiale dintre competitorii olandezi,

francezi și britanici au lăsat oficial colonia din Cape Town în mâini britanice, în 1815. Ca răspuns, locuitorii vorbitori de afrikaans ai fostei colonii olandeze au început să călătorească spre nord pentru a scăpa de controlul britanic, lăsând în urmă așezările de coastă. Călătoriile lor prin savana sud-africană au adăugat cuvântul *trek* („călătorie lungă") în limba engleză. Antipatia față de controlul britanic asupra coloniei din Cape Town a făcut ca acești călători disidenți să-și creeze propriile republici coloniale independente care au durat câteva decenii. Colonialismul a întâmpinat obstacole în Africa de Sud, precum apariția puterii Zulu sub marele conducător Shaka între 1816 și 1828. Populația nativă africană era prea multă ca Africa de Sud să fie efectiv neoeuropeană, chiar și cu măsurile extraordinare impuse de regimul oficial de supremație albă denumit apartheid.

Pătrunderea europeană și împărțirea majorității Africii au avut loc foarte târziu, în ajunul secolului XX. Colonialismul european este o poveste prea amplă pentru a fi analizată într-un capitol din istoria lumii. S-a spus că soarele nu apunea niciodată în Imperiul Britanic atunci când acesta includea India, Canada, Australia și Africa de Sud. Mica Anglie formase cel mai mare imperiu mondial din toate timpurile. Mongolia nu mai avea cu ce să se laude. Punând laolaltă toate părțile din lumea colonizată de europeni, rezultatul era cu adevărat dramatic. Foarte puține regiuni de pe Pământ au scăpat de colonizarea europeană. China a scăpat, oficial, dar a suferit peste un secol de umilințe. Doar Japonia, Etiopia și Thailanda au reușit în întregime.

Occidentul era în ascensiune.

11.

LUMEA MODERNĂ

Înainte de 1800, europenii începuseră colonizarea tuturor continentelor lumii cu excepția Antarcticii. Totuși, controlul lor total era încă destul de limitat. La început, europenii au ocupat enclavele de coastă legate de țările lor de origine prin călătorii primejdioase, prelungite și inevitabil haotice, aflate la mila vânturilor și curenților. Exploratorii europeni traversaseră, dar nu populaseră încă

interiorul Americilor de Nord și de Sud, Africii și Asiei. Europenii controlau principalele rute comerciale ale lumii, dar importau mult mai mult decât exportau. Această situație s-a schimbat în anii 1800.

În anii 1700, economia globală incipientă se răspândise în lume, dar implica numai o mică parte din producția și consumul mondiale. Majoritatea oamenilor, o majoritate covârșitoare, erau fermieri, crescători de animale sau culegători care supraviețuiau cu ceea ce adunau, vânau sau creșteau. Purtau haine produse în casă. Făceau lunar comerț cu sare, cu unelte de fier la câțiva ani, poate cu o bijuterie o dată în viață. Erau implicați în proporție de 90–95% într-o economie de subzistență și doar 5–10% într-o economie monetară. Piețele de mărfuri importante erau locale sau regionale. Circuitele comerciale internaționale dobândiseră o anvergură globală, dar nu aveau destul sprijin.

În anii 1800, susținerea a crescut și noua economie a lumii a influențat din ce în ce mai mult viețile oamenilor. Piața care cuprinsese lumea întreagă cu fire de borangic, transporturi de mătase, argint și mirodenii, s-a extins pentru a conține mărfuri voluminoase și materii prime grele. Firele de borangic au fost înlocuite cu șine de oțel și sârmă de cupru. Oamenii au abandonat treptat sau au pierdut accesul la o economie de subzistență. *Homo sapiens*, mai ales locuitorii din orașe, trăiau din ce în ce mai mult scufundați într-o economie de piață. Aceasta însemna că aveau nevoie de mai mulți bani pentru a cumpăra lucruri pe care înainte le crescuseră sau le făcuseră singuri. Chiar și unele necesități de bază

proveneau acum de peste hotare. Până în anii 1900, când fata din ilustrație lucra într-o fabrică de bumbac din sudul Statelor Unite, aproape toți oamenii trăiau, în întregime, în noua economie globală. Aceasta devenise cheia pentru avere și putere pretutindeni. Adâncirea și intensificarea economiei lumii au transformat substanțial viața pe Pământ.

Pe scurt, industrializarea a impulsionat schimbarea. Producția mecanizată a crescut teribil volumul comerțului global. În forma sa elementară, industrializarea a implicat scoaterea activităților tradiționale de subzistență precum torsul și țesătoria în afara casei. Investitorii au acumulat capital, au adunat muncitori, le-au disciplinat activitățile, au cumpărat materii prime, au vândut produsul și au băgat profitul în buzunar. În câteva industrii, precum morăritul, europenii dominau de mult morile de apă acționate de puterea râurilor. Porțelanul chinezesc era deja produs în masă, având o diviziune specializată a muncii. Revoluția Industrială din Europa a accelerat datorită mecanizării sporite și folosirii unor forme noi de energie. Aburul generat de cărbune și, mai târziu, puterea electrică au stimulat un salt imens în *cantitatea* produselor. Producția mecanizată era inferioară calităților unui meșteșugar priceput, dar la nivelul volumului, mașinile au câștigat de departe. Neobositele mașini ajungeau să satureze orice piață, făcând ca pieței de export să fie cruciale pentru industrializare.

Industrializarea a sporit avantajele comerciale europene. Materiile prime și mărfurile, nu numai

bunurile finisate, au început să călătorească pe distanțe lungi. Fabricile nord-atlantice aveau o relație specială cu sistemul de plantații deoarece principalul lor produs era pânza de bumbac. Coloniile europene îi îmbogățiseră pe coloniști din anii 1500. Controlul european asupra navigației, finanțelor și piețelor constituia deja un avantaj enorm în comerțul mondial. Europa era de mult un *importator* net de bunuri fabricate cu dezechilibru comercial cronic în relația cu India și mai ales cu China. Revoluția Industrială europeană a inversat treptat această relație. De la mijlocul anilor 1800, europenii au devenit principalii exportatori de bunuri fabricate către restul lumii, inclusiv China. Deschiderea piețelor spre „comerțul liber" a devenit regulă. Prin urmare, deși mecanizarea producției s-a produs doar în câteva locuri, impactul a fost global.

Modernizarea lumii

Revoluția Industrială din Europa și din lume a început în Anglia, din mai multe motive. Anglia avea cărbune și fier, ambele fiind cruciale. Anglia era unificată politic. Anglia exporta de multă vreme lână, deci avea deja piețe de export și infrastructura necesară (precum porturi, canale, bănci și societăți de asigurării) pentru comerțul cu textile.

Noua ascensiune a industrializării a depins de textile. Compania Britanică a Indiilor de Est a perturbat piața textilelor prin importul de pânză din India, ca un adaos la comerțul cu mirodenii care începuse la sfârșitul anilor 1600. Pânzeturile calico indiene erau ieftine și atrăgătoare. Țesătorii englezi au reușit să interzică importurile indiene, iar

antreprenorii locali au răspuns provocării de a asigura ei înșiși cererea engleză. În anii 1700, industriașii englezi au construit primele fabrici moderne de textile, la început puse în funcțiune prin forța hidraulică, aducând împreună sute de muncitori în structuri ce nu mai existaseră niciodată înainte. Deceniile în care cârpiseră le-au permis țesătorilor și torcătorilor să-și conecteze vârtelnițele și războaiele de țesut în mod mecanic la forța hidraulică a râului.

Generații de elevi au învățat mai târziu denumirile elementelor deosebit de inovatoare ale mecanismelor de producție a textilelor, precum vestita invenție timpurie a lui James Hargreaves, prima mașină de tors. Aceasta a accelerat producția, răsucind mai multe fire deodată. Hargreaves era un analfabet din nordul Angliei care țesea manual la războiul de țesut și care nu muncea într-o fabrică, ci acasă. Acest tip de activitate era adesea îndeplinit de femei, de aceea Hargreaves și-a numit mașinăria „jenny". El a construit primele mașini de tors pentru prietenii lui care au fost entuziasmați până când au văzut că prețul produsului lor a scăzut în consecință. Într-un fel, mecanizarea însemna că muncitorii produceau mai mult și câștigau mai puțin. Evident că unii muncitori au devenit adepții antimecanizării, vrând să scape de mașini. Aceștia nu au profitat niciodată de accelerarea producției în masă. Cei care au profitat au fost proprietarii de fabrici. De aceea, Richard Arkwright, „părintele sistemului de fabrici", a murit bogat, în timp ce Hargreaves a continuat să muncească manual.

Arkwright a adunat capitalul necesar pentru a conecta multe asemenea mașini la o roată de apă de tipul celei care era demult folosită pentru a măcina făina. De aceea, fabrica pe care a construit-o în 1771 a fost denumită *Moara* Cromford. Adunarea muncitorilor în jurul unei surse mari de putere mecanică – *aceasta* a fost inovația care i-a îmbogățit pe Arkwright și pe viitorii capitaliști. Arkwright a recrutat familii întregi de țărani strămutați și a construit cămine pentru muncitorii din „moara" sa. Mai târziu, a construit mai multe mori. La un moment dat avea 1 150 de angajați, aproape două treimi din ei fiind copii. Lucrau permanent în două schimburi de treisprezece ore. Turele însemnau faptul că mașinile nu se opreau niciodată, nici măcar câteva minute.

Timpul reprezenta bani și valorile înalte de producție nu erau necesare pentru piața de larg consum. În 1803, Anglia deținea 2 400 de războaie de țesut. În 1833 avea 100 000. Acesta era numai începutul. Bumbacul englezesc a devenit cea mai importantă marfă pentru comerțul internațional în anii 1800 – ceea ce mătasea, mirodeniile și porțelanul fuseseră în secolele precedente. Țesăturile din bumbac, mai curând decât cele din lână, au fost marele produs al fabricilor de textile englezești, în ciuda climatului rece al Angliei și tradițiilor legate de lână ale acesteia.

Dezvoltarea fabricilor de textile în Anglia a fost elementul definitoriu al Revoluției Industriale. A avut loc exact atunci când Imperiul Britanic era în expansiune și nu a fost întâmplătoare. Fabricile englezești au ajuns să toarcă și să țesă bumbacul

indian pentru a-l vinde pe plan internațional – inclusiv și în special în India. Războaiele de țesut din zilele Imperiului Mogul dispăruseră. Dezindustrializarea Indiei nu a fost doar simultană cu dezvoltarea fabricilor englezești: a fost efectul invers al aceleiași povești. La început, cantitatea de materie primă era importată în totalitate din coloniile de peste mări – din India și din coloniile plantații din Americi. În Americi, sclavii africani cultivau o plantă sud-asiatică pentru a furniza materii prime pentru fabricile englezești care exportau în vrac în toată lumea. Cuvântul-cheie este *vrac*.

Impactul industrializării moderne s-a manifestat și în zonele rurale engleze. În general, în istoria omenirii, majoritatea populației căutase mâncare, cultivase pământul sau crescuse animale, trăind cât mai aproape de pământ, în timp ce puțini oameni locuiau la oraș, fără legături cu pământul, precum negustorii, servitorii, meșteșugarii, războinicii sau birocrații. În societățile tradiționale din lume, orașele rareori au reprezentat o zecime din populație. Apoi Revoluția Industrială din anii 1700 și 1800 a început în mod indirect să depopuleze ruralul englezesc în cadrul unui proces denumit *enclosure* („împrejmuire"). Împrejmuirea era ridicarea unor garduri de lemn sau garduri vii în jurul proprietăților private ale marilor moșieri. În practică, nobilii englezi dețineau mare parte din țară ca răsplată pentru loialitatea lor față de rege. Precum alți țărani europeni, cei englezi trăiseră de generații întregi ca șerbi pe aceste pământuri de care se presupunea că avuseseră grijă nobilii. Pământurile

comune asigurau un acces la subzistență. Relația dintre nobil și șerb era însă un concept demodat într-o lume care se reorganiza în jurul relațiilor de piață.

Noua cerere industrială pentru fibre textile a schimbat lucrurile. Moșierii au maximizat producția de lână. Turmele de oi aveau nevoie de puțini ciobani cu normă întreagă ale căror abilități erau obișnuite și ieftine. Pajiștile bine îngrădite diminuau nevoia de muncitori și înlesneau experimente privind reproducerea selectivă și pedigriurile. Marii moșieri au devenit „fermieri gentilomi" care practicau „zootehnia științifică", selectând masculi cu musculatură sau lână deosebită pentru a le conduce turmele, creând vite special desemnate pentru a produce lână sau carne de oaie în abundență. Plantau lucernă ca furaj special. Zootehnia științifică a impus o nouă lege în viața rurală.

Împrejmuirea i-a făcut pe mulți oameni din mediul rural „redundanți". O mulțime de copii flămânzi, veri, bunici și alții nu reprezentau decât mai multe guri de hrănit. Orice lucru pe care foștii șerbi îl ofereau înainte fostului lor stăpân putea fi cumpărat chiar de el datorită noilor profituri din producția de lână. În consecință, populația rurală nu mai era legată de pământ ca în epoca medievală. Fosta țărănime avea acum toate șansele să plece – de fapt, oamenilor li se cerea să plece după multe generații, chiar dacă aveau sau nu unde să se ducă. Împrejmuirea a golit zonele rurale englezești de fosta forță de muncă, la fel cum fabricile de bumbac

englezești au început să angajeze mai mulți muncitori în orașele industriale.

Urbanizarea s-a accelerat. Noii locuitori ai orașelor trebuiau să găsească o legătură cu economia globală sau să fie închiși în azilele de săraci. Fabricile erau în general urbane și unele orașe englezești – precum Manchester sau Birmingham – s-au dezvoltat în jurul lor. Chiar și orașele fără multe fabrici au evoluat rapid în economii industriale în timp ce zona rurală avea mai puțini muncitori. Porturile mari au devenit cu precădere importante datorită expansiunii rapide a comerțului maritim. Urbanizarea rapidă a devenit parte din noul model al economiilor industrializate.

Model este însă un cuvânt greșit. Revoluția Industrială din Anglia nu a fost cu adevărat un model pe care alții să-l adopte. Da, a accelerat expansiunea imperiului comercial maritim al Marii Britanii, cel mai mare din lume. Da, a conferit Angliei, pentru prima oară, un produs dominant de export pe care să-l folosească în comerțul mondial. Însă ultimul lucru pe care și-l doreau industriașii era să inspire imitatori din toată lumea. Ei își priveau inovațiile tehnice ca pe niște secrete comerciale și le păstrau cu grijă. Mai mult, Revoluția Industrială engleză implica mai mult decât o serie de inovații tehnice. A apărut dintr-o situație istorică anume, un set de ocazii reprezentate de noua poziție privilegiată a Angliei în comerțul mondial. Prin urmare, revoluția s-a răspândit foarte puțin. A fost limitată spațial (către nord-vest) chiar și în Anglia. S-a răspândit puțin în sudul Scoției, dar nu mai departe, nici măcar în Irlanda sau Țara Galilor.

În Europa continentală, doar Germania (mai ales bazinul Ruhrului) și într-o anumită măsură Belgia și Țările de Jos s-au industrializat într-un mod semnificativ în anii 1800. Rolul principal al Țărilor de Jos în comerțul mondial a contribuit evident la acest lucru. Nordul Germaniei, de asemenea, cu liga sa comercială medievală Hanseatică, juca deja un rol important în comerțul european și, la fel ca nordul Angliei, avea avantajul depozitelor de cărbune și fier care erau deosebit de importante în această fază a industrializării. Alte părți ale Europei alimentau noile industrii și cumpărau de la ele fără a se industrializa foarte mult. Un aspect frapant al începuturilor industrializării ca fenomen global a fost extrema limitare geografică, chiar și în Europa.

Celălalt loc în care industrializarea a apărut la începutul anilor 1800 a fost New England. În loc să imite evoluțiile Angliei, populația din New England a inventat, o dată cu ea, producțiile mecanizate. Colonia devenise un participant activ în comerțul atlantic. De asemenea, era plină de aceiași disidenți protestanți care animau industriile Angliei. Aceștia au început să construiască fabrici de bumbac aproape imediat după cele înființate de englezi. Până la Revoluția Americană din 1776, majoritatea coloniștilor americani se considerau supuși englezi loiali. Nu e de mirare că inginerii din fabrici își răspândeau cunoștințele între Anglia și New England. Importanta mașină de egrenat bumbac, care permitea toarcerea și țeserea complet mecanizate a bumbacului, prin îndepărtarea semințelor din el, a fost inventată de un localnic din

New England care a vizitat o plantație din Georgia în 1793.

Anglia, nordul Germaniei, New England și treptat alte regiuni din nord-estul Statelor Unite – precum New York, Pennsylvania și Ohio unde existau mari rezerve de cărbune – formau nucleul industrializării mondiale în anii 1800. Aceasta era lumea aburului, a oțelului și a electricității, elementele esențiale ale celei de-a doua etape a industrializării care a început în 1850. Această lume a folosit mai întâi cărbunele. Peisajele sale și o mulțime de oameni au fost înnegriți de praful de cărbune. În ajunul Primului Război Mondial, Statele Unite, Anglia și Germania exploatau 93% din cărbunele mondial.

Cărbunele pare murdar și neatrăgător astăzi, dar să ne amintim că înainte de cărbune cea mai mare putere era forța musculară, a oamenilor sau a animalelor domesticite. Ca și petrolul, cărbunele este un combustibil fosil care reprezintă energia concentrată a milioane de ani de fotosinteză. Motoarele cu aburi, alimentate de cărbuni, asigurau funcționarea fabricilor fără ca acestea să mai depindă de puterea apei. Energia extrem de concentrată a cărbunelui l-a transformat într-o sursă ideală de alimentare pentru vehicule. Acest lucru a fost valabil mai ales pentru petrol care în cele din urmă a înlocuit cărbunele. În 1859, antreprenorii din Pennsylvania au construit prima sondă comercială de petrol. Economiile industriale moderne au luat naștere și s-au dezvoltat întotdeauna în strânsă legătură cu combustibilii fosili.

Între timp europenii descurajau activ industrializarea din alte regiuni. În contextul unui

colonialism global, industriașii europeni nu voiau să fie în concurență cu țesătorii din India, de exemplu, ci să-i facă să dea faliment. Înainte de al Doilea Război Mondial, industrializarea modernă nu se răspândise dincolo de nucleul său originar. În afară de Europa și Statele Unite, numai Japonia devenise cu adevărat un stat industrializat. Mecanizarea a transformat producția din nucleul industrial mondial. A energizat la propriu economia lumii capitaliste, iar *acest* lucru a transformat întreg globul. Textilele din bumbac englezești erau toarse și țesute în Anglia, dar orice fibră de materie primă trebuia importată din afara Europei. Prin urmare, plantațiile coloniale din lume și-au dublat eforturile pentru a produce hrană și materii prime ca să alimenteze industrializarea europeană.

În general, Revoluția Industrială a definit centrul economiei globale emergente în anii 1800. Centrul se afla în Europa de Vest și în nord-estul Statelor Unite. Anglia devenise cea mai conectată țară la nivel global. Acum a devenit și cea mai importantă regiune industrială. Înainte de 1700, comerțul de lux cu argint, mătase și porțelan integrase economic numai o mică parte din populația lumii. Acum, economia globală emergentă transporta cantități mult mai mari de bunuri: articole produse pentru consumul de masă, materii prime, minerale, fibre și hrană.

Transporta și oameni. Economia industrializată globală a stimulat cea mai mare migrație în masă, pe distanțe lungi, din istorie. Unele au fost migrări forțate. Comerțul cu sclavi transatlantic a continuat până la mijlocul anilor 1800, la fel și comerțul cu

sclavi africani spre est, în țările musulmane, care implica un număr foarte mare de oameni. Acestor mișcări li s-a adăugat la sfârșitul anilor 1700 o migrație în masă, de un secol și jumătate, a europenilor. Țările exportatoare cele mai importante au fost Marea Britanie, Țările de Jos, Spania și Portugalia – suspecții obișnuiți când e vorba de imperii maritime, excluzându-i pe francezi care au emigrat mai puțin. Canada franceză era populată mai ales de indigeni, iar coloniile franceze din Caraibe în majoritate de sclavi africani și rase mixte.

A fost nevoie de migrări cu adevărat masive pentru a da naștere unor populații stabile de cealaltă parte a lumii. Anglia a produs cei mai mulți emigranți care practicau agricultura. Au întemeiat așezări în Statele Unite, Canada, Australia sau Africa de Sud. În total, emigranții europeni au experimentat mai mult atracția oportunităților decât strămutarea forțată. Dar existau și foarte multe impulsuri. Marea Foamete Irlandeză din anii 1840 a fost un factor decisiv, iar emigranții care au plecat erau adevărați refugiați. Împrejmuirea și industrializarea au strămutat milioane de englezi, unii dintre ei fără să-și găsească o posibilă slujbă. Acumularea sărăciei și aglomerația din închisori au inspirat căutarea de colonii penale precum Australia. Mai mult forțată decât stimulată a fost migrația rușilor (europeni) în exilul siberian. Germanii și italienii, alungați de războaiele europene de consolidare națională, au fost de asemenea împinși către Americi.

Muncitori cu obligații contractuale, un alt grup de emigranți, au părăsit India și China – unii mai mult forțați, alții mai mult atrași. Mulți indieni, de exemplu, fuseseră țesători înainte de a-și pierde locul de muncă din cauza Revoluției Industriale. Muncitorii cu contract traversau oceane pentru a munci din greu, de obicei în grup, mai ales pe plantațiile tropicale, dar și în minerit și construcția de căi ferate sub directive britanice. Mulți erau obligați să muncească ani la rând pentru a plăti costul transportului lor. Indienii au călătorit în Africa de Sud, Guyana, Trinidad, Jamaica, Malaysia și Fiji. Mulți înlocuiau munca foștilor sclavi care au refuzat să lucreze pe plantații după emancipare. Muncitorii chinezi își încercau norocul în Africa de Sud, Peru, Cuba, Australia, Malaysia, Hawaii și California. Fie că practicau mineritul, munceau pe plantație sau construiau căi ferate, ei contribuiau la economia lumii. După ce Războaiele Opiului au deschis China pentru activitățile britanice, mulți dintre muncitorii chinezi au fost *coolie* cu contract, lucrători în grup fără drepturi legale. Coolie proveneau dintre cei mai săraci și erau adesea răpiți sau li se făceau contracte împotriva voinței lor. Majoritatea emigranților chinezi nu erau însă coolie. Lucrătorii liberi chinezi care își plăteau transportul alegeau destinații mai promițătoare. California și Australia atrăgeau muncitori liberi chinezi, cu contract. Unii emigrau în Asia de Sud-Est (Thailanda, Filipine, Java, Malaysia), centrul istoric al diasporei comerciale maritime a Chinei. Rezidenții chinezi din Asia de Sud-Est deveniseră o clasă de mijloc prosperă formată din negustori și

antreprenori. Numai în Asia de Sud-Est emigranții chinezi au înființat comunități permanente substanțiale. În medie, emigranții chinezi se întorceau acasă mai des decât cei din alte țări de origine.

Toată această interconectare necesita mai multe mijloace de comunicare și mai eficiente. Dincolo de nucleul industrial al economiei mondiale, locomotivele și vapoarele cu aburi au fost cele mai tangibile semne ale industrializării globale. Avantajele noii tehnologii erau uriașe, în special în ce privește transportul terestru. Într-o epocă în care majoritatea oamenilor transportau fizic încărcăturile, se foloseau de măgari sau în unele locuri împingeau căruțe pe drumuri noroioase folosind animale de tracțiune, acoperind numai câțiva kilometri pe zi, căile ferate ofereau un câștig de confort, viteză și capacitate de transport de neimaginat până atunci. Era greu și costisitor să construiești căi ferate fiindcă presupuneau o forță de muncă imensă și materii prime. Șinele de tren pot urca, coborî sau întoarce numai treptat, așadar construirea lor presupune multe planuri, săparea tunelurilor și construcția de terasamente. Navele cu aburi (cu un motor cu aburi legat de o roată cu zbaturi sau un propulsor subacvatic) se mișcau mai repede decât corăbiile cu pânze, dar cele mai mari câștiguri constau în capacitatea de încărcare și în fiabilitate. Aburul i-a eliberat pe marinari de tirania mareelor și vânturilor. Fără să mai fie nevoite să aștepte vântul prielnic, vapoarele puteau pentru prima oară să respecte orarele. Forța aburului era legată de construcțiile din fier. Deși pare paradoxal,

vapoarele cu carenă de fier puteau fi mult mai mari și mai capabile decât corăbiile de lemn. Noile vapoare mari cu carenă de fier aveau nevoie de porturi mai mari și mai adânci.

Telegraful, strămoșul telefonului, trimitea un simplu semnal electric printr-un cablu de aramă. Semnale lungi și scurte, scrise într-o secvență de linii și puncte, corespundeau literelor din alfabet în vestitul cod Morse. Telegraful a fost un sistem pe distanță lungă, niciodată distribuit în reședințe individuale, dar cablurile de telegraf care se întindeau dincolo de fundul oceanului în anii 1870 puteau transmite știri peste Atlantic, precum fluctuațiile prețului mărfurilor, în câteva minute.

Interconectarea a adus schimbare, dar rata și gradul acesteia variau imens de la un loc la altul. Provinciile interioare îndepărtate și satele de munte inaccesibile au rămas mult timp izolate de economia globală. O vizită acolo era o adevărată călătorie în trecut. Între timp, orașele portuare bine deservite de calea ferată începeau să-și împărtășească stilul de viață pe plan internațional. Globalizarea s-a accelerat. Per ansamblu, în timp ce pieței se extindeau în mod inevitabil în anii 1800, economia mondială structura viața din ce în ce mai mult. Din punct de vedere material, lumea modernă era formată din banii acumulați, adică din capital.

E momentul să-i spunem capitalismului pe nume.

Experiența capitalismului

Capitalismul apare când banii conduc, înlocuind alte feluri de autoritate. Tocmai am descris originile și forma generală a economiei mondiale capitaliste.

A sosit momentul să analizăm logica sa internă, felul în care a fost experimentat și impactul general asupra vieților oamenilor atât în centrul economiei mondiale, cât și în regiunile periferice.

În anii 1800, logica pieței, în care relațiile umane erau mediate de bani și schimburi, domina amenințător. Obsesia crescândă a banilor era atunci criticată pe scară largă ca „rădăcina tuturor relelor". Banii deveniseră o preocupare majoră pentru mulți. S-a întâmplat firesc, pe măsură ce ei își consolidau participarea în piață. De-a lungul istoriei, oamenii care își cultivau propriile alimente, își făceau propriile haine, nu plăteau chirie și nu trăiau într-o economie de consum, nu foloseau bani. Cu cât relațiile competitive de piață înlocuiau relațiile cooperative de subzistență, cu atât creștea rolul banilor. Oamenii care au descoperit că subzistența cooperativă era înlocuită de piața competitivă simțeau adesea că lumea devenise un loc mai crud și mai aspru. De exemplu, vecinii care obișnuiseră să împartă lucruri pe care acum și le vindeau unul altuia simțeau mai puțină solidaritate. Deseori, piața mondială capitalistă era înțeleasă ca un amestec extern care răsturna relațiile sociale tradiționale. „Obișnuiam să avem încredere unul în altul, dar acum..." Dacă un nou scop și eficiența schimburilor au fost latura pozitivă a globalizării capitaliste, aceasta a fost latura negativă: pierderea corozivă a reciprocității comunicaționale. În ansamblu, societatea a suferit, dar antreprenorii moderni care dădeau lovitura puteau să treacă cu vederea mai ușor pierderea relațiilor tradiționale de colaborare și

reciprocitate. Oamenii de la țară strămutați simțeau mai mult dorul de trecut.

Mai ales în afara regiunilor din nucleul capitalist, mulți muncitori potențiali au rezistat participării la economia de piață, spre frustrarea antreprenorilor care considerau că un asemenea comportament era un semn de prostie. La urma urmelor, cine nu-și dorește lucruri mai frumoase? Nativii care își cultivau propriile alimente și își făceau propriile haine puteau adesea să fie păcăliți să cumpere lucruri pe care nu le voiau și de care nu aveau nevoie. Autoritățile coloniale le aruncau uneori bunuri nedorite de ei și apoi colectau plata cu forța. La fel, fără să vrea să consume bunurile europene, țăranii din America Latină sau din Asia de Sud-Est nu acceptau munca plătită pe plantații dacă o puteau evita.

În lumea colonizată, antreprenorii capitaliști din zonele rurale își forțau de multe ori muncitorii. O tactică generală de „recrutare" era să-i priveze pe potențialii angajați de accesul la activitățile tradiționale de subzistență. Alta era să facă munca plătită o cerință legală pentru oamenii din zona rurală. Cei care trăiau de pe urma pământului, în vechiul stil, puteau fi închiși pentru vagabondaj sau înrolați într-o armată colonială. Uneori, moșierii cumpărau tot pământul astfel că oamenii nu mai aveau unde să-și cultive alimentele. Alteori, dădeau cu împrumut plata pe o lună angajaților care nu puteau părăsi plantația până când datoria nu era plătită. De multe ori, salariul era așa de mic și prețurile atât de mari încât datoria unui muncitor nu putea fi plătită ușor. Uneori, muncitorii puteau

primi hrană și provizii doar la prăvălia cu prețuri mari a companiei. Denumit peonaj, acest sistem de îndatorare permanentă a existat pretutindeni în lume în perioada modernă. „Încarci șaisprezece tone și ce obții? Ești mai bătrân cu o zi și mai îngropat în datorii. Sfinte Petre, nu mă chema fiindcă nu pot veni. Sunt dator cu sufletul la prăvălia companiei." Versurile acestui cântec descriu sistemul din minele de cărbune din Kentucky la începutul secolului XX.

Averea împărțită pe scară largă *nu* a fost, în general, o caracteristică a primelor întreprinderi capitaliste. Primele fabrici au fost niște locuri sumbre pentru muncitorii industriali. Orele lungi, salariile mici și condițiile periculoase de lucru erau uneori comparate nefavorabil cu cele ale sclavilor de pe plantație. Cele mai grave abuzuri se întâmplau probabil în zonele rurale, unde plantațiile orientate spre profit au înlocuit agricultura de subzistență la scară mică, precapitalistă. Deși destul de inegale și exploatatoare, structurile precapitaliste erau cel puțin previzibile și adecvate oarecum pentru supraviețuire. Săracii – mai ales agricultorii săraci de subzistență – au prosperat rareori înainte de apariția plantațiilor, dar de obicei nu mureau de foame. Dimpotrivă, amenințarea foametei a fost o trăsătură de bază a capitalismului colonial. În consecință, disoluția cauzată de piețe a structurilor sociale tradiționale a produs o neliniște semnificativă în lume. Beneficiile capitalismului agrar se refereau mai ales la marii moșieri și la țările mamă colonizatoare.

Statele Unite ale Americii, patria fabricilor și plantațiilor, întruchipează experiența capitalistă.

Probabil este considerată cea mai importantă poveste de succes capitalistă, însă latura întunecată nu este absentă. Industrializarea foarte timpurie avusese loc în New England, urmată de New York, Pennsylvania și țărmurile sudice ale Marilor Lacuri – în timp ce sudul și vestul au rămas agricole sau pastorale. În sudul Statelor Unite, plantația dependentă de sclavi, nu industria mecanizată, era încă instituția economică definitorie. Ținute separat, plantația și fabrica erau de fapt parte din același sistem. Conacele cu coloane albe înconjurate de barăci ale sclavilor și câmpuri de bumbac? Ele reflectau globalizarea industrială la fel ca fabricile din cărămidă roșie cu armatele lor de muncitori care manevrau mașinării. Într-o anumită măsură, industria a urmat căruțelor cu coviltir ale fermierilor pionieri de la vest de Ohio, dar numai la latitudini nordice, unde sclavia era interzisă. Societatea de stăpâni și sclavi din Sudul bumbacului nu se putea amesteca cu societatea fermierilor de subzistență, antreprenorilor și muncitorilor industriali liberi care nu aparțineau nici unui loc. Le putea da sclavilor idei despre emancipare. Totuși, Nordul și Sudul erau părți complementare ale capitalismului mondial, de aceea au coexistat sub Constituția Statelor Unite vreme de două generații de sclavie.

Războiul Civil American din 1860–1865 a pus în sfârșit capăt sistemului de plantații cu sclavi din nucleul capitalist. A fost primul război cu adevărat industrializat din lume, pentru că a implicat căi ferate, nave de război din fier, chiar și mitraliere cu mai multe cartușe – și nu a existat vreo competiție egală. Nordul industrial a copleșit Sudul

plantațiilor, a cărui singură consolare a fost să facă un cult din gloria sa militară distrusă. Societatea sudică a stăpânilor și a sclavilor și-a pierdut baza legală, iar foștii sclavi au refuzat să mai muncească vreodată în grupuri pe plantații. Dar foștii stăpâni încă posedau tot, în afară de corpurile celor care le-au fost sclavi. Foștii stăpâni și foștii sclavi nu aveau altceva de făcut decât să cultive bumbacul împreună. Societățile de plantații care se adunaseră în jurul unei singure recolte pentru export au găsit cu greu noi angajați. Un fost sclav putea păstra jumătate din bumbacul pe care îl creștea pe pământul fostei plantații, în timp ce fostul stăpân păstra cealaltă jumătate. Aceasta era o împărțire a recoltei, o afacere bună pentru fostul stăpân care nu risca nimic și nu avea altă treabă decât să posede. Nu era la fel de bună pentru fostul sclav care nu avea profit și de obicei făcea toată munca. Totuși, în lipsa unui pământ al său, el nu avea alternative. Eșecul unei recolte îi expunea familia la foamete dacă fostul stăpân nu-i împrumuta mai mulți bani, dar cel puțin trăia în propria lui casă, avea propria familie și își controla singur timpul. Transformarea unei societăți a plantațiilor în ceva mai bun avea să dureze multe generații. După Războiul Civil, Sudul american care posedase sclavi a intrat într-un secol de împărțire a recoltelor și declin economic.

Între timp, industrializarea s-a accelerat în Nordul Statelor Unite. Emigranții europeni s-au revărsat în acea parte a țării după Războiul Civil American. Erau aproape toți europeni, dar majoritatea vorbeau limbi și practicau religii care erau relativ noi în Statele Unite. Mulți erau catolici, în timp ce religia

Statelor Unite rămăseseră în principal protestantă de la începutul colonizării, iar atitudinile anticatolice s-au manifestat puternic, de-a lungul timpului, printre vorbitorii de engleză. Producția de război din anii 1860 stimulase dezvoltarea industrială din Nord, în timp ce luptele și distrugerile avuseseră loc numai în Sud. Cele două societăți diferite au rămas la fel de contrastante ca înainte, dacă nu chiar mai mult. Acum apăruse o altă regiune în Statele Unite, Vestul. Construcția de căi ferate a avansat la o scară nemaivăzută în lume, traversând complet continentul în 1869, iar în câțiva ani a completat o rețea națională de căi ferate. Această construcție a necesitat cantități uriașe de oțel.

„Panglicile de oțel" au pus capăt izolării ultimilor nativi care rămăseseră liberi să colinde în Marile Câmpii. Vânătorii profesioniști de bizoni au început măcelărirea sistematică a marilor cirezi de animale de care indigenii din Marile Câmpii depindeau. Trasul cu pușca din tren a fost una dintre tehnicile vânătorilor de bizoni. Pușcașii nu aveau nevoie de animalele rănite sau moarte. În afară de practicarea acestui sport, scopul lor principal era exterminarea cirezilor ca populațiile native să depindă de rezervele de hrană. Vânătorii de bizoni au avut succes. În anii 1880, triburile indigene răspândite în ținuturile din vest s-au prăbușit în fața viziunii profetice care promitea salvarea: dispariția coloniștilor și întoarcerea bizonilor. Indigenii care se confruntau cu distrugerea lumii lor au început să participe la maratoane de „dansuri ritualice" religioase, încercând să se salveze și să aducă ordinea în lume. „Fanaticii" dansurilor ritualice erau o amenințare

înfricoșătoare la adresa civilizației și au fost măcelăriți de coloniștii și soldații nemiloși. Sutele de femei și copii masacrați barbar la Wounded Knee (în rezervația indiană Pine Ridge din Dakota de Sud) erau dansatori rituali. Distrugerea triburilor native a fost bine primită de coloniștii care se deplasau la vest de Saint Louis. În percepția lor, conform zicalei rasiste și din păcate memorabile, „singurul indian bun este indianul mort". Mulți coloniști sperau că puteau practica agricultura în câmpiile din vest, dar aceasta s-a dovedit o idee prea optimistă din cauza climei semiaride, iar multe așezări agricole au decăzut în final. Alți coloniști au călătorit în nord-vest în caravane de căruțe cu coviltir, pentru a lua în posesie excelentul pământ agricol din Oregon. Vitele erau cea mai bună opțiune pentru câmpii. Vitele care să hrănească muncitorii industriali înfometați erau mânate la nord de Texas către un cap de cale ferată din Dodge City.

Între timp, elicele industrializării nord-atlantice se învârteau cu putere în apele de coastă ale Americii Latine. De fapt, independența multor țări la sud de Statele Unite a fost obținută între 1810 și 1825, parțial ca răspuns la acest stimulent. Să analizăm acum impactul capitalismului în America Latină. Industrializarea și prosperitatea clasei de mijloc nu au ajuns în toată America Latină decât la jumătatea secolului XX. Participarea Americii Latine la economia mondială capitalistă a fost similară cu cea a Sudului sau Vestului Statelor Unite: economii miniere, plantații exploatatoare sau societăți de frontieră, deseori stratificate de ierarhii rasiale.

În anii 1700, legăturile principale ale Americii Latine coloniale cu pieţele mondiale erau zahărul şi argintul. Acestea nu rămâneau însă în ţările mamă colonizatoare. Mai curând, treceau prin ele către alte destinaţii. Ceea ce America Latină colonială voia cel mai mult să importe erau textilele din bumbac englezeşti, dar Imperiile Spaniol şi Portughez erau sisteme închise, cu monopol comercial. Doar corăbiile spaniole şi portugheze erau primite în porturile coloniale, iar negustorii străini erau respinşi. Produsele fabricilor englezeşti ajungeau numai prin intermediari, cu o selecţie limitată şi un adaos comercial mare. În anii 1700, imperiile maritime concurau comercial între ele, pentru a păstra un echilibru pozitiv de plăţi şi capital acumulat, o rivalitate denumită mercantilism. Capitalismul devenise acum un mediu primar al puterii globale.

Apoi au urmat Revoluţia Franceză şi războaiele napoleoniene, analizate în următorul capitol. Criza din Europa le-a oferit elitelor din America Latină şansa de a scăpa din sistemele comerciale mercantile închise. Multe erau dornice să facă acest lucru. Marea Britanie a răspuns prin sprijinul diplomatic acordat mişcărilor de independenţă din America Latină. Mulţi conducători răzvrătiţi acţionau din exilul londonez. Celebra scrisoare din Jamaica a lui Simón Bolívar era o rugăminte pentru ajutorul britanic, cu perspective promiţătoare despre viitoarele şanse comerciale ale Marii Britanii în America Latină. Câteva mii de mercenari britanici au plecat să i se alăture lui Bolívar în Venezuela. Deschiderea porturilor lor pentru comerţul britanic

a fost unul din primele lucruri pe care l-au făcut țările din America Latină după ce și-au câștigat independența. Statele Unite au jucat un rol asemănător mai târziu, în Mexic și în Caraibe.

În Brazilia, deschiderea dramatică față de comerțul britanic a avut loc chiar și înainte de obținerea independenței. Marea Britanie l-a ajutat pe regele Portugaliei să scape de o invazie franceză în 1807. Escortat în Brazilia de o flotă britanică, regele și-a arătat recunoștința la sosire prin deschiderea imediată a porturilor braziliene pentru textilele englezești. Brazilia a intrat după aceea pe orbita comercială britanică, mai ușor decât alte țări în curs de dezvoltare din regiune. Acest lucru s-a întâmplat parțial datorită faptului că Brazilia era o colonie plantație care exporta hrană și materii prime în Europa. Bumbacul brazilian aproviziona fabricile de textile englezești. Pe lângă zahăr, care își pierdea valoarea pe piața mondială deoarece din ce în ce mai multe plantații îl produceau, plantațiile cu sclavi din Brazilia au început să cultive cafea. După independență, cafeaua a devenit marfa principală de export a Braziliei. Timp de un secol, Brazilia a devenit regatul cafelei, așa cum Sudul Statelor Unite înainte de război fusese numit regatul bumbacului. Plantatorii de cafea care dețineau sclavi au devenit clasa conducătoare. La sfârșitul anilor 1800, sclavii brazilieni realizau cea mai mare parte din producția de cafea de pe piața mondială.

Majoritatea țărilor din America Latină se bazau pe o singură recoltă pentru export, dar Brazilia avea mai multe. Regiunea unde creștea cafeaua în Brazilia se afla în sud-estul țării, în jurul orașelor Rio de

Janeiro și São Paulo. Alte regiuni din Brazilia aveau propriile produse tropicale de export. În bazinul Amazonului, produsul pentru export era cauciucul, seva coagulată a copacului din pădurea tropicală umedă. În alte părți, erau boabele de cacao, adică ciocolata. Plantațiile cele mai prospere nu au renunțat la sclavie, care a continuat să domine agricultura de plantație din Brazilia până în anii 1880, mai mult decât oriunde altundeva pe glob, chiar dacă plantațiile de zahăr și cafea din Cuba au fost lucrate de sclavi aproape la fel de mult.

Argentina și Chile, izolate în sudul îndepărtat, regiuni coloniale fără zahăr sau argint, cuprindeau societăți de frontieră prospere în anii 1880. Integrarea lor târzie pe piața mondială s-a dovedit benefică. Precum învecinatul Uruguay, Argentina și Chile nu aveau populații mari de muncitori oprimați pe plantație sau mineri exploatați. Populațiile lor restrânse au creat ocazii mai bune pentru emigrația postcolonială. Un climat similar cu al Europei făcea aceste țări mai atractive pentru emigranții europeni, mulți dintre aceștia dorind să cultive o plantă europeană – grâul. Unii dintre noii emigranți au fost spanioli, după cum era de așteptat, de asemenea englezi și irlandezi la jumătatea anilor 1800, dar în cele din urmă majoritatea a fost formată din țărani „împinși" din zonele rurale italiene de schimbările globale. Emigranții europeni au fost și „stimulați" de salariile mari sau de carnea de vită disponibilă de la fermele răspândite în pampasul argentinian. În consecință, cele mai sudice țări din America de Sud au devenit în mod evident mai neoeuropene decât cele de la tropice. Totuși, dacă nu luăm în calcul un

fapt crucial, Argentina, Chile și Uruguay, precum Statele Unite și Canada, au putut prospera ca societăți neoeuropene deoarece i-au deposedat foarte eficient pe indigeni. Prosperitatea societăților neoeuropene nu aducea în general nici un beneficiu populației indigene alungate. Ei au plătit prețul, la fel cum prosperitatea societăților plantației a fost posibilă cu prețul forței de muncă a sclavilor.

În Asia, a fost nevoie de mai mult timp ca acest capitalism să transforme viețile oamenilor și când asta s-a întâmplat, în cele din urmă, a fost sub controlul lor, ceea ce explică de ce s-a dovedit a fi mai benefic. Europa preindustrială produsese foarte puține bunuri de mare valoare pentru comerțul asiatic. Asiaticii erau mai puțin tentați decât neoeuropenii de industriile mecanizate ale Revoluției Industriale. În general, statele asiatice nu căzuseră încă sub tutela europeană. Asiaticii doreau să aibă acces la comerțul global, dar nu voiau să fie complet înghițiți de o economie mondială ce fusese creată și era controlată de europeni. Prin urmare, capitalismului i-a fost mai greu să pătrundă în societățile asiatice, care preferau să negocieze cu Occidentul prin cadrele deja stabilite.

În general, economia mondială emergentă a fost mereu marcată de un dezechilibru comercial major creat de cererea superioară de bunuri chinezești. La sfârșitul anilor 1700, ca rezultat al expansionismului imperial britanic, importurile din China ocupaseră un loc emblematic în Anglia și într-o mai mică măsură în Europa și neo-Europa. „Ora ceaiului! Scoateți porțelanul cel mai bun!" Amintiți-vă de asemenea de nevoia enormă a Chinei pentru

monedele din argint. Argintul din marile mine din Mexic și Peru fusese transportat masiv în Spania – și de acolo în alte țări europene care aveau nevoie de argint pentru a plăti mătasea, porțelanul și ceaiul. Pe o altă rută, care începea în Filipine, așa-numitul Galion din Manila făcuse câte o singură călătorie transpacifică pe an (timp de peste 250 de ani), transportând produsele chinezești în Mexic și argintul mexican la negustorii chinezi în călătoria de întoarcere.

Alte produse distinctive ale industriei tradiționale chinezești, precum obiectele lăcuite, au jucat roluri auxiliare în moda europeană a lucrurilor „orientale". Precum mătasea, porțelanul a fost ceva specific chinezesc până când a fost imitat în altă parte printr-un transfer tehnologic forțat. În jurul anului 1800, ceaiul devenise cel mai valoros produs de export chinezesc, iar nevoia de a plăti pentru ceaiul chinezesc cu argint devenise foarte incomodă pentru negustorii britanici și autoritățile imperiale.

Ce era de făcut? În cea mai mare parte a timpului, China și Japonia îi ținuseră pe europeni în afară sau la distanță, după cum am văzut. Shogunul din Japonia îi alungase definitiv la începutul anilor 1600. China tolerase un comerț limitat cu europenii, mai ales în Guangdong. În jurul anului 1800, negustori din mai multe națiuni se îndreptaseră spre Guangdong. Nu li se permisese însă să intre în țară, doar să facă afaceri cu negustorii chinezi în port. Britanicii au considerat că China avea nevoie de „deschidere". Neoficial, negustorii englezi își dăduseră seama de cererea masivă de opiu în China, pe care guvernul chinez o privea ca o problemă

socială. Pentru a limita folosirea opiului, guvernul imperial chinez a descurajat producția sa în China, făcând comerțul ilegal și mai profitabil. Vicleni negustori britanici au văzut obiceiul de a fuma opiu ca un mijloc de a-și corecta dezechilibrul comercial supărător. Cum ar fi fost dacă opiul, nu argintul, era folosit în schimbul ceaiului? Evrika! Britanicii au început să cultive și să proceseze maci pentru opiu în colonia lor indiană și apoi să facă comerț ilegal cu opiu în schimbul ceaiului. Mânios, împăratul chinez a oprit comerțul și a trimis o scrisoare de protest reginei Victoria a Angliei fără să primească un răspuns. Guvernul chinez a luat atunci măsuri drastice, inclusiv confiscarea stocurilor ilegale de opiu care se aflau în posesia negustorilor britanici din Guangzhou. Acum era rândul britanicilor să se înfurie.

Rezultatul a fost Războiul Opiului din 1839–1841 urmat de al Doilea Război al Opiului în 1856–1860, în care incursiunile militare europene, organizate și conduse de Imperiul Britanic, au forțat China să se deschidă spre comerțul liber, opiul furnizat de Marea Britanie fiind principalul element al acestei „libertăți". Puterea militară britanică a stabilit și un statut privilegiat pentru negustorii europeni în porturile chinezești, dintre care cinci s-au deschis permanent pentru aceștia. În Guangdong, britanicii s-au recompensat pentru eforturile lor prin înființarea unei enclave comerciale permanente asemănătoare cu Macao: Hong Kong. În noul stil de imperialism dependent de comerț, posesiuni coloniale precum Hong Kong puteau fi obținute prin forța armelor, apoi asigurate prin vânzarea cu

dobânzi favorabile. Războaiele Opiului au indicat un avantaj european tot mai mare în tehnologia militară și o continuă slăbiciune a Chinei. În această perioadă, dinastia Ming fusese înlocuită de dinastia Qing, o problemă în sine, deoarece monarhia Qing nu era tocmai chineză.

Familia Qing, ultima dinastie imperială a Chinei (1636–1912), provenea din Manciuria, un ținut dincolo de frontiera de nord a Chinei. Precum Xiongnu și mongolii înaintea lor, manciurienii erau în primul rând războinici. Ei au extins Imperiul Chinez până la cea mai mare întindere a sa. În acest punct, China avea cea mai dezvoltată economie din lume și conducea o treime din populația globului. Dinastia Qing a insistat ca bărbații chinezi să adopte coafura manciuriană, ce lăsa fruntea dezgolită, cu o coadă lungă la spate. Toți funcționarii guvernamentali trebuiau să poarte haine manciuriene. Disprețul chinezilor pentru dinastia Qing și lipsa lor de devotament pentru ea explică de ce Imperiul Britanic a învins China atât de repede și eficient în Războaiele Opiului. Alte revolte imense au dezvăluit slăbiciunea monarhiei Qing. Revolta Taiping din anii 1850 și 1860, care a ucis probabil douăzeci de milioane de oameni, a fost cea mai mare revoltă țărănească din istoria lumii.

La sfârșitul anilor 1800, China a fost integrată treptat în economia mondială, într-un mod gestionat mai ales de prădătorii externi. În consecință, cel mai vechi imperiu începea să se clatine. India a suferit același declin precipitat sub capitalism în anii 1800.

În 1750, India Imperiului Mogul încă era țesătoarea principală de pânză de bumbac din lume

și reprezenta un sfert din producția globală. Bumbacul este originar din India, așa că materia primă era la îndemână. Centrul industriei de textile indian era Bengal, la gura fluviului Gange. Superioritatea militară britanică a fost stabilită de cucerirea la scară mică a Bengalului, în 1757. Negustorii englezi plătiseră cu aur și argint produsele torcătorilor și țesătorilor indieni. Dar în timp ce colonizarea engleză avansa pe coasta de est a Indiei și apoi se răspândea în interior în valea Gangelui, coloniștii au anihilat țesătorii și le-au exportat materia primă în fabricile engleze. Apoi au adus produsul finisat înapoi pentru a-l vinde în India, completând triumful lor capitalist în stilul unei execuții.

După aceea, colonia indiană a fost administrată ca o vastă întreprindere de profit, producând averi imense pentru investitorii și funcționarii Companiei Britanice a Indiilor de Est. Abordarea generală era să lucrezi cu clasele conducătoare din subcontinent, obligându-le să extragă cât mai multă bogăție posibilă de la indieni și apoi să ia cireașa de pe tort. În 1857, indienii s-au revoltat și și-au cerut independența. Răscoala a fost înăbușită și, ca să prevină repetarea ei, coloniștii au intensificat guvernarea colonială, făcând-o pe regina Victoria împărăteasa oficială a Indiei. Britanicii au plănuit o nouă capitală colonială la Delhi, fosta reședință a alungatei monarhii a mogulilor, și s-au apucat să transforme subcontinentul în sursa tuturor averilor imperiale.

În acest scop, britanicii au supervizat construcția unui sistem extins de căi ferate și au înființat

instituții guvernamentale în limba engleză. Totul era făcut pentru a spori eficiența supravegherii coloniale, extragerea hranei și materiilor prime și distribuirea produselor englezești. Politicile agrare au fost create mai degrabă pentru a permite impozitarea și a încuraja recoltele profitabile, decât pentru a susține subzistența, o inovație care în general a adus malnutriție în rândul țărănimii tradiționale. Parțial din cauza „îmbunătățirilor" continue, o foamete severă a devastat Bengalul în anii 1870. Foametea din Bengal a întipărit imagini ale sărăciei și bolilor – corpuri depozitate ca niște bușteni pe stradă – în imaginația modernă europeană. Între timp, Compania Britanică a Indiilor de Est a continuat să anunțe profituri pe care până și Parlamentul le-a considerat obscene. Contribuția Indiei la producția globală a scăzut la 2% până în 1900.

În 1900, multe lucruri se schimbaseră din zilele când indienii și chinezii îi alungaseră pe negustorii europeni ca pe niște țânțari enervanți. Modernitatea eclipsase toate vechile centre ale civilizației mondiale. Între timp, imperiile comerciale europene colonizaseră cu succes o mare parte din lume și o înhămaseră la economia mondială capitalistă.

Europa (și neo-Europa) a fost beneficiarul principal al dezvoltării capitaliste, nu numai datorită comerțului colonial, ci și mecanismelor financiare capitaliste, companiile pe acțiuni, bursele și băncile fiind situate de obicei în centrul imperial. Transportul maritim asiatic nu a dispărut de pe rutele de coastă pe care le deservise sute de ani, însă acest transport era realizat acum de europeni.

Industrializarea a fost avantajul final european, inversând avantajul chinezesc îndelungat de dinainte. Pe măsură ce capitalismul a prosperat, ascensiunea sa a ridicat în primul rând companiile europene (și neo-europene). Și chiar a prosperat. Comerțul anterior pe distanțe lungi transportase numai mici cantități din bunuri de mare valoare folosite de către elite. Mărfuri noi precum ceaiul, zahărul și tutunul erau consumate în cele din urmă de clasele de mijloc, uneori, într-o oarecare măsură, de săraci. Prin urmare, volumul comerțului mondial a crescut considerabil în anii 1700 și chiar mai mult în anii 1800. În plus, producția industrială oferea bunuri de consum mai ieftine decât înainte, ceea ce însemna că mai mulți oameni le puteau avea. Ritmul zilnic al vieții se schimba în toată lumea. Pentru consumatori, multele schimbări însemnau bogăție, dar majoritatea oamenilor din afara regiunilor din nucleul capitalismului nu puteau fi numiți consumatori.

Lumea modernă de la 1900 nu era în întregime capitalistă, dar pornise pe această cale. Precum dinamita, capitalismul industrial putea muta munții din loc. Dragostea pentru bani încă era considerată de mulți o ticăloșie, rădăcina tuturor relelor. Belșugul capitalist, capitalismul însuși era, în ochii lor, suspect din punct de vedere moral. „Bancherii avizi de bani" de pretutindeni erau prost văzuți de tradiționaliștii care se aflau în tabăra pierzătoare a transformărilor capitaliste. Prin urmare, valorile tradiționale înrădăcinate în ideile religioase încetineau avansul perspectivei capitaliste moderne și adesea încurajau rezistența la aceasta. Mai mult,

câteva ideologii moderne au apărut alături de capitalism, fie ca să-l susțină, fie ca să i se opună, ca parte a unui val de gândire nouă care, treptat, va pune la îndoială vechile obiceiuri și adevăruri din întreaga lume.

12.

LIBERTATE

Prima idee nouă a fost Libertatea. Pentru a-i explica originile și impactul, trebuie să descriem apariția ei în timp și în context. La sfârșitul anilor 1700, experimentele puneau bazele astronomiei moderne, biologiei, geologiei și fizicii, dar și politicii.

Declinul autorității tradiționale a stimulat această schimbare în gândirea europeană, care a răspuns la nevoile practice create de colonizarea europeană, precum nevoia de a naviga în jurul lumii, de a te confrunta cu diversitatea ei și de a face față la fenomene neimaginate până atunci. Noile provocări nu puteau fi rezolvate prin referire la autoritatea unor cărți vechi despre care se credea că cuprind tot ce merita știut. Amplasarea tradițională a Pământului în centrul creației, cu raiul deasupra și iadul dedesubt, nu reușea să explice ceea ce putea fi văzut prin telescopul lui Galilei. Insistența lui Galilei că Pământul se învârte în jurul Soarelui l-a adus într-un mare conflict cu Biserica, aceasta reducându-l oficial la tăcere. Astăzi însă îl recunoaștem drept părintele științei moderne. Când sursele tradiționale de cunoaștere, precum sfintele scripturi, nu au mai putut să explice noile date, gânditorii moderni au lăsat deoparte textele vechi și s-au bazat pe dovezi și logică. Dacă microbii cauzau boli contagioase, spălatul pe mâini și carantina i-ar fi controlat mai bine decât stropirea cu apă sfințită. Universitatea lui Galilei din Padova, aproape de Veneția, marele centru italian de comerț maritim, a înființat o grădină botanică pentru a studia plantele recent descoperite peste mări. În final, întregul stil al educației europene se va schimba pentru a se opune memorării pe de rost și argumentelor vechii

autorității. Accentul modern s-a pus pe rezolvarea problemelor practice prin adunarea de date, ipoteză și empirism.

Ideile moderne au apărut și au răspuns la o lume ce era rapid în schimbare. Gânditorii moderni au presupus că schimbarea era firească, inevitabilă, ceva ce trebuia să accepți și nu să i te opui. Ideile moderne au devenit vocea schimbării, o provocare directă față de vechea autoritate de orice fel. În timp ce gândirea premodernă venera tradiția, gânditorii moderni credeau că tradiția stătea în calea progresului. Dreptul divin al regilor și superioritatea aristocrației cu sânge albastru se bazau pe vechile sisteme de credințe care puneau accent pe o ierarhie socială stabilă. Gânditorii politici moderni credeau că valoarea unei persoane nu trebuia să depindă de avere sau de genealogie. Ei credeau că oricine merita o șansă egală, nimeni nu trebuia să se nască proprietar sau dator. Se presupunea că lumea modernă oferea șanse egale tuturor. Această idee de bază, esența gândirii politice moderne, era cuprinsă în cuvântul *libertate*. Vestita Statuie a Libertății din New York, care ține în mână torța pentru a călăuzi „popoarele nefericite ce tânjeau să respire liber", este o personificare a acestei idei. Tot așa este Marianne, care ține în mână tricolorul revoluționar francez în celebrul tablou al lui Delacroix, chemând oamenii la revoltă împotriva aristocraților și regilor.

În jurul anului 1800, libertatea era o idee revoluționară. Ea contrazicea ierarhia socială și domnia prin drept divin. Modernitatea și tradiția deveniseră adversare. Pretențiile regale tradiționale de a conduce prin Mandatul Cerului fuseseră

discreditate de gânditorii moderni care credeau că religia și guvernarea trebuiau separate.

Totuși, când a fost vorba de regândirea bazei puterii statului, gânditorii politici moderni au indicat direcții diferite. O direcție, cea mai puternic individualistă, a fost cunoscută drept liberalism. Acesta a produs un „stat liberal democratic" cu o guvernare limitată, pluralistă „a oamenilor, de către oameni și pentru oameni". Un stat liberal democratic garantează alegeri libere și o presă liberă, drepturi ale proprietății și contractului, stat de drept, justiție independentă etc. Pentru liberali, cel mai bun guvern este cel care aduce beneficii majorității indivizilor. Drepturile individuale sunt punctul de pornire pentru gândirea liberală.

Naționalismul și socialismul, două direcții alternative ale gândirii politice moderne, au un punct de pornire diferit: conceptul de comunitate. Naționaliștii evocă o comunitate a oamenilor care împart o țară, o istorie, o limbă și o religie. Marele scop al acțiunii naționaliste este consolidarea propriei comunități naționale și apărarea ei de alții. Socialiștii apără un alt fel de comunitate, „oamenii de rând" din toate națiunile care timp de mii de ani au fost victimizați de regi și nobili sau, mai recent, de magnații miliardari capitaliști. Își doresc ca masele exploatate de pretutindeni să-și dea seama de situația lor comună grea și să lucreze împreună împotriva celor care îi victimizează. Socialiștii cheamă la schimbări revoluționare pentru a-i ridica pe cei oprimați din fiecare națiune și pentru a reorganiza lumea prin eliminarea inegalității sociale.

Gânditorii moderni numiți *filosofi* promovau liberalismul, punând la îndoială cunoștințele tradiționale despre religie, guvernare și societate în Franța imperială din anii 1700. Cel mai faimos dintre ei a fost Voltaire, care a criticat public și Biserica, și nobilimea opulentă care se aduna la curtea regală de la Versailles. Voltaire a corespondat cu alți gânditori care participau la trezirea intelectuală pe care retrospectiv am denumit-o Iluminism. Precum Renașterea, Iluminismul este adesea exagerat. Iluminismul a apărut mai mult în centrele de transformare socială, religioasă și economică din nord-vestul Europei, mai ales în Franța. Un alt filosof, Diderot, a editat prima *Encyclopédie*, o sistematizare curajoasă a noilor cunoștințe. Diderot a publicat de asemenea o analiză critică a colonialismului european din „cele două Indii" deoarece așa erau numite atunci Indiile de Vest (americane) și Indiile de Est (asiatice). Totuși, un alt filosof, Rousseau, a scris *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni* care punea la îndoială presupusa superioritate a nobililor față de oamenii de rând. Într-un text important, *Contractul social*, Rousseau a propus o interpretare modernă a statului. Conform filosofilor, regii nu erau aleși de Dumnezeu. Dar, dacă regii nu domneau prin dreptul divin, atunci ce se întâmpla? Ideea unui contract social înseamnă că statul este împuternicit de societate, nu invers. Puterea legitimă nu provine de sus, de la Dumnezeu, ci *de jos*, de la cei guvernați. Guvernele care nu conduc prin acordul celor guvernați sunt tiranii. Numai o susținere majoritară conferă dreptul

de a conduce. În Anglia, ideile lui Locke și Hobbes tratau teme similare, provenind din premise raționale și invocând o idee asemănătoare a contractului social.

Treptat, conceptele politice moderne precum libertate, națiune și revoluție au înlocuit tradițiile milenare despre Buddha, Confucius, Isus și Mahomed. Deși își menținuseră un anumit potențial pentru a provoca puterea egocentrică a statului, religiile consacrate ale lumii funcționaseră timp de un mileniu pentru a-i apăra „pe cei care dețin puterea". Numai în mod excepțional au devenit religiile instrumente ale egalității sociale. În mod tradițional, ele justificau vechile inegalități prin reluarea vechilor mituri despre creația lumii. Libertatea, Națiunea și Revoluția au năvălit pe scena lumii ca niște mituri noi, substituente, reprezentând valori politice moderne, țintind direct în vechile nedreptăți.

Acest capitol analizează ascensiunea primului dintre aceste mituri substituente – Libertatea – care a evoluat în liberalism. La început, liberalii erau profeții politici ai tuturor lucrurilor moderne, ideologii noii ordini capitaliste. Ei au fondat noi republici și au promovat industrializarea. Liberalismul a devenit tema generală a Revoluției Franceze, ideologia fondatoare a Statelor Unite ale Americii, crezul neoficial al Imperiului Britanic și lumina călăuzitoare a pluralismului democratic. Liberalismul a schimbat experiența oamenilor legată de familie și de comunitate. A devenit un nou fel de a trăi, foarte potrivit pentru noua ordine capitalistă.

Spiritul anului 1776

Revoluțiile franceză și americană au fost evenimente globale fondatoare ale politicii moderne și liberalismului mondial. Ambele au provenit din noi idei politice, au fluturat steagul libertății și au invocat dreptul natural al oamenilor de a se bucura de egalitate politică. Ambele au înlocuit un rege care pretindea că are dreptul divin cu o republică constituțională care a domnit, teoretic, având consimțământul celor guvernați.

Revoluția Franceză a fost o încercare totală de a redefini societatea și guvernarea. Deși resentimentele legate de abuzurile și taxele regale i-au stârnit pe revoluționari, aceștia și-au depășit cu mult intențiile lor inițiale. Pentru a obține bani pentru imensele cheltuieli militare imperiale, regele Franței convocase o întâlnire a Stărilor Generale, o instituție care îi reprezenta pe nobili, cler și oamenii de rând, componentele evident inegale ale vechiului sistem feudal francez. Împreună cu regele, nobilii și clerul dețineau proprietăți și activau în Franța pentru propriul beneficiu, în timp ce oamenii de rând – imensa majoritate care plătea cele mai multe taxe – nu aveau nici o putere și nici un drept. În vremea singurului an cu adevărat revoluționar, 1789, totul s-a schimbat. Oamenii de rând au respins propunerile regale care îi chemaseră la Paris și, reunindu-se fără nobili și cler, s-au declarat membrii Adunării Naționale, care nu mai reprezenta statele feudale, ci întreg poporul francez.

Revoluționarii francezi din 1789 au pus sub acuzare sistemul feudal, l-au spânzurat, l-au expus

și au înfipt o țeapă de lemn în inima sa. Au stabilit principiul suveranității populare și au abolit privilegiile feudale care le permiseseră ducilor, conților, baronilor și marchizilor să conducă Europa timp de patruzeci de generații. I-au trimis la închisoare și i-au executat pe regele domnitor și pe regina Maria Antoaneta, cea de neatins, urâtă din toată inima și nepăsătoare. Au promulgat o lege universală a drepturilor care în cele din urmă a devenit preambulul constituției scrise. Au distrus sistematic puterea Bisericii Catolice din Franța, confiscându-i averea, transformându-i pe clerici în funcționari publici sub conducerea statului. De asemenea, au adus sub control public ferm multe activități tradiționale întreprinse de Biserică, precum educația. Un timp chiar au încercat să înlocuiască religia catolică cu un „cult al rațiunii" instaurat de stat, dar opoziția i-a forțat să proclame în schimb un fel de zeitate *du jour*, un „cult al ființei supreme" general. Au scos din calendarul public multe sărbători catolice, precum Crăciunul, Săptămâna Mare și Paștele, împreună cu zilele de sărbătoare a sute de sfinți pe care le-au înlocuit cu sărbători legale. Revoluția Franceză a scăpat de sub control la mijlocul anilor 1790 când a ghilotinat mii de presupuși contrarevoluționari într-o perioadă numită, pe bună dreptate, Teroarea. După câțiva ani, s-a prăbușit sub expansionismul militar dictatorial și nu foarte revoluționar al lui Napoleon Bonaparte, care a introdus cultul personalității și s-a încoronat împărat.

În ajunul acestor evenimente, independența Statelor Unite a fost mai puțin revoluționară.

Revoluția Americană a fost organizată de clasa conducătoare colonială, mulți dintre ei fiind proprietari de plantații, și nu a scăpat niciodată de tutela lor. A fost revoluționară mai ales prin faptul că a înlocuit un rege cu o republică: nou-născutele State Unite ale Americii liberale, cu organizarea lor federală, alegeri periodice, legislatură bicameralã și separare a puterilor pentru a garanta statul de drept. Marea populație de lucrători sclavi a creat contradicții pe care le vom analiza mai târziu, dar cumva spiritul anului 1776 a devenit pentru un timp cel mai de succes proiect național din lume, însăși definiția unui stat liberal democratic. Statele Unite ale Americii, la începuturile lor, au ajuns un model de inspirație imitat frecvent de republicile apărute mai târziu în întreaga lume.

Liberalismul revoluționar a apărut în opoziție cu ceva: un regim vechi construit pe tradiții, idei religioase și o structură a puterii familiilor nobiliare. Poziția Europei în noua economie a lumii i-a favorizat pe negustorii, bancherii, artizanii și industriașii care în mod tradițional nu avuseseră putere politică. În termeni foarte generali, liberalismul a fost ideologia politică a acestor clase de mijloc în ascensiune care din punct de vedere social se aflau între moșierii nobili și țăranii fără pământ. Atât nobilimea, cât și țărănimea își aveau rădăcinile în zonele rurale, aveau interese locale, în timp ce noile clase de mijloc erau integrate în economia de piață mai largă. Industriașii urbani, artizanii și negustorii se desprinseseră de creștinismul medieval care descuraja împrumuturile financiare cu dobândă, dezaproba îmbogățirea în

interes propriu, predica despre limitele comunale ale proprietății private și susținea că un preț corect – pentru o pâine, de exemplu – *nu* depindea de ceea ce putea piața să ofere. Din perspectiva creștină tradițională, prețul era o problemă etică, nu economică. Pentru a se opune acestor idei, liberalii au avansat logica pieții, ceea ce noi astăzi considerăm principiile de bază ale economiei de piață liberă.

Canonul principiilor pieței libere este *Avuția națiunilor*, carte publicată în 1776 de Adam Smith, care a fost numit părintele capitalismului. Smith a fost profesor la Universitatea Glasgow din Scoția, un liberal înflăcărat înainte ca termenul să fie inventat. A fost profesor de filosofie morală, un domeniu care analiza comportamentul oamenilor unii față de alții. Smith a fost un orator faimos și un profesor aiurit, care vorbea singur și care s-a împiedicat într-o groapă în timp ce ținea un discurs despre comerțul liber. A scris despre relațiile sociale mediate de piață și a militat pentru acestea. A făcut cea mai influentă declarație din istorie despre ce se numește astăzi raționalismul orientat către piață. Procedând astfel, a inventat economia clasică. Raționalismul orientat către piață era, de-acum, un avantaj personal pentru participanții la o economie capitalistă. Smith a descris piața ca un mecanism care se autoregla, a evidențiat rolul crucial al interesului de sine individual și a susținut fragmentarea sarcinilor complexe în unele simple și repetitive, diviziunea de bază a muncii într-o epocă modernă și industrială.

Liberalii au sugerat noi modele ale societății și sinelui. Protagoniștii unei societăți orientate către piață erau indivizii, nu familiile. Alegerea individuală conta mai mult deoarece structurile sociale deveneau din ce în ce mai fluide. În practică, individualismul modern a slăbit multe legături sociale vechi, încurajându-i pe tineri să ignore obiceiurile tradiționale, să plece la oraș și să se reinventeze, să adopte noi stiluri de îmbrăcăminte și de comportament. Alegerile matrimoniale nu mai erau făcute de părinți în scopuri familiale, ci de către indivizii moderni, bazându-se pe preferințe romantice, fiind o chestiune de alegere personală liberă. Pentru a ține în frâu „materialismul lacom" al indivizilor moderni, liberalii, mai ales cei englezi, au declarat sacralitatea proprietății private. Pentru a motiva hărnicia oamenilor, posesia privată a roadelor muncii lor trebuia garantată în mod absolut. Altfel, se presupunea că, în mod rațional, ei nu vor mai munci atât de mult. Egoismul material era presupus de la sine, chiar tolerat. Adesea, liberalii doreau să limiteze puterea politică a deținătorilor unor proprietăți însemnate, mai ales imobiliare. Acești indivizi care dețineau proprietăți aveau o miză personală în sistem, astfel că se putea conta pe ei ca să-l păstreze.

Liberalismul, modelat de noile realități economice, a devenit arma politică a capitalismului industrial. Liberalismul încuraja atât producția, cât și consumul. Societățile tradiționale rareori apreciaseră acumularea nesfârșită de tot mai multe lucruri. De-a lungul timpului, doar nobilii și familia regală posedaseră case mari sau mai multe

schimburi de haine. Revoluția Industrială a schimbat societățile umane, democratizând posesiunea bunurilor materiale. Interioarele destul de goale ale caselor europene în anii 1700 au început să se umple în anii 1800 cu covoare, tapete, bibelouri și piese de mobilier ticsite de lucruri. Deoarece producția în masă favoriza cantitatea în detrimentul calității, excesul de producție era o amenințare constantă, conducând la recesiune industrială. Imperiile comerciale și-au asumat o funcție nouă: să asigure o piață de desfacere pentru bunurile care nu puteau fi consumate pe plan intern. Căutarea unor piețe noi a devenit o necesitate geopolitică. O critică comună a populațiilor neeuropene era lipsa dorinței lor de a dobândi proprietăți. Cei mai mari contravenienți erau desigur populațiile reduse de culegători care nu cumpărau niciodată nimic. În cele din urmă, odată cu inventarea reclamelor, societățile capitaliste au creat stimularea perpetuă a dorințelor, dând naștere unor societăți cu o putere aparent nelimitată de a consuma. Asta s-a întâmplat abia în secolul XX, dar n-ar fi devenit o realitate fără noua valoare pozitivă conferită materialismului lacom din anii 1700 și 1800.

„Să te culci devreme, să te scoli devreme, iată ce îl face pe un om sănătos, bogat și înțelept!" Virtuțile lui Benjamin Franklin, scrise în *Almanahul sărmanului Richard* și, mai explicit, în *Sfaturi pentru un tânăr negustor*, erau toate despre progres. Fiul unui producător de săpun și lumânări, Franklin a devenit ucenicul unui tipograf, a fugit la Philadelphia și și-a înființat propriul ziar. A fost un autor neobosit în favoarea rațiunii și libertății. „Să

vezi lucrurile prin ochii credinței", a scris el, „înseamnă să închizi ochii rațiunii." Franklin le-a oferit cititorilor almanahului său „sfaturi utile pentru cei care voiau să devină bogați". Cu răbdare și folosind un limbaj simplu, a explicat conceptul economic denumit „cost de oportunitate" și importanța stabilirii unui credit bun. Timpul înseamnă bani, au inceput să spună cei deștepți. Ca tipograf, Franklin a reprezentat un alt curent central al liberalismului timpuriu, legătura sa strânsă cu presa. Ziarele din anii 1700 și 1800 conțineau adesea o singură foaie împăturită, publicată de un singur om, editorul, care era de obicei un liberal pătimaș. Editorii de ziare se considerau parte a unei rețele dedicate răspândirii de cunoștințe în lumea modernă. În mod tipic, editorii schimbau ziare între ei datorită serviciilor poștale proaspăt înființate și retipăreau multe articole din alte publicații care serveau drept corespondenți la distanță. Majoritatea editorilor scriau ei înșiși cea mai mare parte dintr-un număr. Știrile politice și economice erau elementul principal. Progresul modern era principala temă. Promovarea de către Franklin a bibliotecilor de împrumut și serviciului poștal public ar trebui privită în acest context.

Liberalismul a dominat curând instituțiile educaționale din lumea industrializată. Liberalii considerau educația publică crucială pentru autoguvernare. Cum ar putea oameni ignoranți să se autoguverneze dacă nu prost? Standardul de aur al reușitei elitei sociale pentru domnii vorbitori de engleză era o „educație liberală". Aceasta a încercat să introducă o înțelegere largă, modernă a lumii,

incluzând bazele fizicii, chimiei și biologiei, precum și literatură, istorie și științele Pământului. Primii doi ani de educație generală din universitățile americane sunt rămășițe ale vechii educații liberale. Ea avea ca scop introducerea unei empatii umaniste extinse care afirma unitatea experienței umane. Instituțiile educaționale liberale au acceptat treptat și femei. Meseria de profesoară a devenit una din primele ocupații respectabile ale clasei de mijloc formate din femei. Conservatorii credeau în continuare că o educație mai formală nu era potrivită pentru mințile femeilor, dar liberalii se dedicau educării fetelor. Deoarece conceptele de descoperire, rațiune și alegere individuală erau atât de importante pentru liberalism, adevăratul liberal devenea un cititor avid. Romanele, care cuprindeau în mod normal teme legate de alegeri matrimoniale și erau citite în special de femei, prezentau noi modele de dragoste romantică ce loveau în plin patriarhatul conservator.

Legată de educație, cultura liberală era deseori cultura elitelor. O educație liberală conferea un capital cultural puternic. O persoană care nu avea probleme să folosească cuvinte latine și grecești, să discute despre operă, precum și despre cele mai recente descoperiri științifice și să-și exprime opinii informate despre evenimentele naționale și internaționale era o persoană modernă. „Modern" era deja antonimul lui „înapoiat". Mai mult, cultura liberală era asociată cu grupurile sociale dominante, mai ales cele protestante. Acronimul WASP (White Anglo-Saxon Protestant, Protestant Alb Anglo-Saxon) era folosit pentru a denumi etnia dominantă

a Statelor Unite și, desigur, mai ales pe cea din New England. Colegiile protestante răspândite în Statele Unite promovau „artele liberale", un termen păstrat astăzi numai în mediile academice. În Statele Unite mai ales a existat mereu o alternativă la liberalism, o neîncredere populară față de profesioniștii supraeducați. Totuși, la mijlocul anilor 1800, comanda culturii naționale din întreaga lume vorbitoare de engleză era în mâinile liberalilor autoproclamați mândri. La fel și comanda economiilor naționale. Antreprenorii „prin forțe proprii" ar putea să-i disprețuiască pe băieții de elită din colegii, dar nu și liberalismul.

Cultura liberală era, de asemenea, cheia succesului pentru cei care dobândeau bogăție și statut. Manipularea creditului pentru avantaje maxime, așa cum Benjamin Franklin îi sfătuia pe tinerii negustori, le îmbunătățea marja de profit pentru toată viața. La fel făceau cumpătarea, hărnicia, raționalitatea, eficiența, planificarea și amânarea calculată cu grijă a recompensei. Cultura liberală asigura programele potrivite pentru funcționarea unei economii industriale capitaliste. Scrierile lui Franklin erau dovada principală a faimoasei teorii despre etica protestantă a muncii asociata cu începuturile capitalismului. „Timpul înseamnă bani" era un concept care începuse cu elita administrativă, dar care treptat a devenit popular în rândul tuturor celor care aveau ambiții de a urca pe scara socială. Gândirea liberală se exprima în mentalități extrem de influente pe care părinții progresiști le insuflau cu râvnă copiilor lor. Să te culci devreme, să te scoli devreme, iată ce îl face pe

om sănătos, bogat și înțelept! Mai mult decât orice altceva, educația publică a răspândit acest model al modernității culturale de la familiile de elită la cele care nu formau elite în Statele Unite. De atunci, oamenii mai bine educați au înclinat să fie mai liberali.

Programul social pentru o economie industrială capitalistă a apărut împreună cu echipamentele industriale, fabricile în sine, în centre ale capitalismului mondial, chiar și când aceste centre colonizau America de Sud, Africa și Asia. Perspectiva și abilitățile cu care oamenii se adaptau la viața economică modernă au devenit parte din culturile europene în general, mai rapid în nordul atlantic decât în sudul mediteraneean. Populațiile neoeuropene, precum cele din Statele Unite, Canada, Africa de Sud și Australia, au moștenit această gândire, această tehnologie, aceste abilități. Începând cu a doua jumătate a anilor 1900, elitele din țările asiatice, africane și latino-americane – care fuseseră ferm integrate în piața mondială – învățau franceza și engleza și începeau să-și însușească același repertoriu cultural. Liberalismul s-a răspândit întrucâtva în lumea colonizată când fiii și fiicele elitelor asiatice, africane și latino-americane au devenit parteneri de afaceri, s-au alăturat cluburilor Rotary și au obținut diplome de la universități americane și europene. În cea mai mare parte însă, cultura liberală nu era disponibilă (dacă era dorită, ceea ce nu era întotdeauna cazul) pentru oamenii de rând din lumea colonizată, nici măcar când a devenit cheia pentru prosperitatea personală.

În timpul primului secol de globalizare industrială standardele de viață mondiale au fost complet inegale. Marea Britanie și Țările de Jos aveau cea mai mare producție per cap de locuitor, iar țările europene atinseseră în general un nivel de viață ridicat. În ajunul Primului Război Mondial centrele europene ale culturii liberale erau de patru sau cinci ori mai bogate decât părți ale globului, lucru care în mod clar nu se întâmplase în perioadele istorice anterioare. De departe cele mai mari averi personale erau acumulate în Statele Unite. În top era cea a industriașului, producătorului de oțel și filantropului Andrew Carnegie, un emigrant scoțian care a dotat bibliotecile de împrumut ale clasei muncitoare. Până în 1919, finanțase construcția a aproape jumătate din bibliotecile din Statele Unite. Chiar și țările cu o industrie mai mică, precum Argentina și Australia, s-au putut bucura, în cele din urmă, de un standard european de trai deoarece împărtășeau programele culturale necesare.

Alegerile libere și deschise, cu voturile numărate onest, au devenit testul suprem pentru statul democratic liberal. Alegerile și drepturile de vot s-au răspândit treptat în cele câteva societăți bogate industrializate. Obligativitatea calității de proprietar a fost eliminată, alegerile au devenit mai directe, iar dreptul la vot a fost în cele din urmă acordat și femeilor. Treptat, spiritul liberal răzvrătit din 1776 s-a transformat într-o formă dominantă de cultură a elitelor. Până la începutul Primului Război Mondial, liberalismul devenise ideologia cvasioficială a celor mai puternice state din lume.

În alte părți însă, în majoritatea societăților mondiale, tradiția și religia încă dominau. Economia globală pătrunsese în viața de zi cu zi aproape pretutindeni, dăunând cel puțin tot atâtor oameni câți beneficiau de pe urma ei. Există întotdeauna câștigători și pierzători din cauza tulburărilor capitaliste. Libertatea a fost coloana sonoră politică a pieței intruzive, așa că i-a inspirat mai mult pe câștigători decât pe pierzători. Liberalii declarați „au eliberat" un continent de colonii spaniole și portugheze în anii 1820, dar liberalismul nu a atras prea mult aceste populații diverse.

Americile

Când începutul capitalismului a permis ascensiunea negustorilor și industriașilor, punându-i în umbră pe membrii familiilor regale și pe nobili, accentul liberal pus pe egalitate a fost un factor al acestei eclipsări, după cum am văzut. În general, premisa că „toți oamenii s-au născut egali" a pus la îndoială privilegiile sociale și ierarhia. Egalitatea are însă limite. Oameni al căror orizont mental este configurat de casă și familie, religie și tradiție, nu au neapărat ceva împotriva inegalităților sociale familiare. Ei spun că așa a creat Dumnezeu lumea. Ce putem face? Acest lucru este cu atât mai valabil în cazul claselor conducătoare tradiționale care se bucură de privilegii, beneficiază de pe urma ierarhiei și își exploatează „inferiorii" fără nici o remușcare. În multe cazuri, principiile liberale nu au ca rezultat o practică liberală. Societățile cu gândire tradițională tind să se apere de implicațiile radicale ale liberalismului. În practică, sistemele politice liberale

nu au reușit să atingă adevărata egalitate, ocolind această idee, în schimb, prin excluderea totală a unor oameni din comunitatea politică. Proprietarii de sclavi din Sudul Statelor Unite sunt un exemplu evident.

Libertatea, egalitatea și fraternitatea (valorile Revoluției Franceze) se aplicau tuturor – în *afara celor cărora nu li se aplicau*. Problema era rezolvată după bunul-plac al celor care o soluționau! Astfel, femeile nu erau incluse în cercul magic al drepturilor cetățenești depline, și nici oamenii de rasă neeuropeană, ca să nu mai vorbim de sclavi. Rasa și genul au devenit principii esențiale ale excluderii. Nu numai în Franța desigur, ci și în Statele Unite și în pretinsele democrații liberale din Americi, unde rasismul sistemic oferea un cadru universal, condiții legale cu privire la clasele de oameni care puteau fi excluse, din principiu, din cercul respectului reciproc.

Să ni-i imaginăm pe autorii Constituției SUA din anii 1780, încercând să-și dea seama dacă și în ce măsură sclavii puteau fi considerați oameni. Să ai în proprietate ființe umane contrazicea evident valorile liberale („toți oamenii s-au născut egali"); prin urmare Constituția SUA nu putea face aluzie la sclavie. Totuși, clasa conducătoare din Sud, inclusiv George Washington și Thomas Jefferson, erau oameni cu afaceri agricole, care dețineau sclavi și care se îmbogățiseră datorită sistemului de plantații colonial. Fără să spună nimic despre robia umană, Constituția le-a permis proprietarilor de plantații să dețină un control ferm asupra lucrătorilor sclavi. Sclavi? Care sclavi? Apoi, a venit următoarea decizie

a convenției constituționale, faimosul compromis al celor trei cincimi. Problema era legată de numărul reprezentanților aleși pe care proprietarii de plantații îi puteau trimite în Congresul american. Sclavii nu votau niciodată în alegerile pentru Congres, iar modestele lor interese nu erau deloc reprezentate. Dar dacă sclavii erau considerați oameni, mărind populația din statele sudice, puternicii proprietari de sclavi ar fi obținute o influență în Congres asupra nordicilor, care nu dețineau sclavi. Ah, *acei* sclavi! Ca un compromis, sclavii, la care se făcea discret aluzie în textul convenției ca fiind „celelalte persoane", trebuiau să fie numărați sau mai curând desconsiderați ca trei cincimi din rata „persoanelor libere".

Statele liberale se ocupau de obicei de inegalitatea socială, nu prin eliminarea ei, ci prin *evitarea* ei, adesea prin menținerea acesteia invizibilă din punct de vedere legal. America Latină, cea mai importantă regiune globală în care liberalismul s-a răspândit în anii 1820 și 1830, oferă cele mai bune exemple. Liberalismul a avut succes în America Latină datorită prestigiului contemporan al noii ideologii în lumea occidentală. Noile republici latine au fost printre primele state liberale din lume. Din multe privințe, ceva nu se potrivea. Noile republici aveau, din vremuri istorice, instituții religioase influente. În general, populațiile lor aveau o gândire foarte tradițională. Toate societățile din America Latină aveau economii orientate spre export, susținute în mod substanțial de munca neplătită. Toate erau controlate de elite de moșieri albi și cuprindeau în mod majoritar populații *fără* origini europene. Toate

dezvoltaserã un sistem de caste complex, ca rezultat al colonizării europene. Oamenii cu origini pur africane sau indigene erau la baza acestui sistem, oamenii cu origini pur europene erau în vârf.

În aceste regiuni, discriminarea rasială a justificat subjugarea pe termen lung a populațiilor latino-americane, adesea sub o conducere liberală republicană. Marea excepție a fost Republica Haiti care fusese printre cele mai brutale și productive plantații de zahăr până la Revoluția Franceză. Virusul libertății, egalității și fraternității s-a răspândit repede în colonia franceză și a dus la o revoltă, una din cele mai faimoase rebeliuni a sclavilor, în care clasa plantatorilor a fost pentru totdeauna scoasă din ecuație. Haiti a devenit marele avertisment pentru proprietarii de sclavi americani și latino-americani în anii 1800, exemplul a ceea ce se putea întâmpla dacă vorbeai cu nepăsare despre egalitate în fața lucrătorilor. În general, noile republici din America Latină au eliminat vechile legi ale castelor care contraziceau evident constituțiile lor liberale, dar acest lucru nu a anihilat moștenirea sistemului de caste, ce se regăsește în comportament și atitudini până astăzi. În general, noile republici au proclamat principii liberale, pe care refuzau să le aplice unor oameni considerați nepotriviți pentru a fi tratați egal.

Precum modelele lor politice, Statele Unite mai ales, republicile latino-americane erau state democratice și liberale în teorie. Pentru a crea un stat democratic liberal, era nevoie, pe hârtie, de o adunare constituantă aleasă pentru a scrie o constituție și a înființa diverse instituții de stat,

precum tribunale, armată, legislatură și președinte. Când state liberale au fost înființate în juriul plantațiilor unde munceau sclavi sau țărani asupriți, garanțiile democrației liberale erau mai mult de decor. Proprietarii de moșii întinse și verii lor de la oraș au ajuns să formeze, în realitate, întreaga populație de cetățeni. Majoritatea rurală săracă nu vota sau, fiind incapabilă să-și reprezinte propriile interese, juca numai rolul de servitori loiali care depuneau voturi primite de la moșieri. Exclusă din politică, populația majoritară cu pielea închisă la culoare din America Latină era declarată „nepregătită pentru autoguvernare" de către elita cu piele albă. Până la un punct, era adevărat. Țărănimea din America Latină nu era deloc educată. Cu siguranță, membrii acesteia aveau nevoie de educație pentru a deveni cetățeni alegători ai unei republici liberale, după cum au remarcat „superiorii" lor, care nu se grăbeau deloc să rezolve situația. Majoritatea latino-americanilor nu vor avea acces la educație publică mai mult de un secol.

Educația publică nu a fost cu siguranță o prioritate pentru Pedro I, conducătorul independenței braziliene din 1822. Era un monarh de modă veche cu un temperament autocratic. Aspira însă să fie un rege modern, ceea ce inevitabil însemna să fie liberal. Astfel, într-un act de nerăbdare, a dizolvat adunarea care încerca să scrie o constituție liberală și a scris-o el însuși, creând o nouă nobilime specific braziliană și un senat cu mandat pe viață, și introducând calitatea de mare proprietar pentru a vota la alegerile periodice din țară. A lăsat populația enormă de sclavi a Braziliei mai afundată în sclavie.

Plantatorii brazilieni au simțit că nu se puteau descurca fără sclavii lor și, din perspectiva acestora, educarea sclavilor era riscantă. Pedro al II-lea, care a domnit din anii 1840 până în anii 1880, și-a eliberat propriii sclavi într-un gest autentic liberal și, spre deosebire de tatăl său, chiar credea în puterea transformatoare a educației. Dar proprietarii de sclavi controlau încă regatul cafelei, iar în școlile publice învățau numai fiii lor, nu și sclavii. Investiția colectivă în sclavia din Brazilia a scăzut doar după 1850, când Imperiul Britanic a depășit comerțul cu sclavi, apoi l-a interzis și și-a folosit flota ca să intervină în traficul brazilian. Când industriile britanice umpleau piață după piață în Americi, sclavia a început să limiteze profiturile în loc să le garanteze. Se presupunea că muncitorii liberi aveau să consume mai multe importuri britanice. În plus, deși calculele comerciale se inversau, aboliționiștii britanici reușiseră să facă sclavia vizibil mai respingătoare pentru sensibilitățile liberale de pretutindeni. În cele din urmă, Brazilia a abolit sclavia în 1888.

În jurul anului 1900, știința rasială europeană funcționa sistematic pentru a înlesni încălcarea principiilor liberale. O generație de oameni de știință europeni catalogase și clasificase specimenele umane la scară globală. Ideile științifice erau acum îndreptate spre marele scop al comparației indivizilor. Explorarea globală și colonialismul îi determinaseră pe europeni să creeze o taxonomie a ființelor umane într-o serie de subspecii denumite *rase*. Au făcut-o într-un mod intelectual, ca parte a unui proiect mai amplu denumit istorie naturală, o

încercare științifică de a înțelege întreaga istorie a planetei noastre și a vieții de pe ea, inclusiv oamenii. În mod inevitabil, savanții europeni s-au identificat, împreună cu familiile și compatrioții lor, ca specimenele superioare ale ființei umane. (Se pare că nimic nu îl predispune pe *Homo sapiens* la greșeli de judecată ca dragostea de sine.) Teoreticienii europeni ai raselor au situat oamenii care semănau cel mai puțin cu europenii la baza ierarhiei rasiale. Limbajul familiar al bigotismului șovinist – sistemul rasial al codului culorilor care împărțea „omenirea" în negri, albi, roșii și galbeni – a apărut în acest context. Două secole mai târziu, înțelegem că un genom de o variație uimitoare configurează diversitatea umană care în nici un caz nu poate fi redusă la schema celor patru culori. În vremea aceea însă se presupunea că rasismul era o știință, făcând ca ideea „lipsei de pregătire pentru autoguvernare" să fie un criteriu permanent împotriva neeuropenilor din toată lumea.

Știința supremației albe a încurajat și a scuzat trădarea principiilor esențiale liberale. Nu este o coincidență că supremația albilor este invocată cel mai des în lumea vorbitoare de engleză, care a consfințit îndeosebi aceste principii. În Statele Unite de după epoca plantațiilor, fostele elite deținătoare de sclavi au preluat din nou controlul după Războiul Civil și au lansat o domnie răzbunătoare a terorii care a anulat drepturile de vot ale foștilor sclavi pentru jumătate de secol. Între timp, tot din cauza presupusei lor inferiorități rasiale, triburile indigene din Marile Câmpii fuseseră reduse la supunere și mizerie, iar muncitorii chinezi care construiseră căile

ferate din Statele Unite au fost declarați intruși permanenți. Accentul pus de liberalism pe protecțiile legale ale cetățeniei egale a încurajat excluderea totală a celor considerați nedemni rasial.

La sfârșitul anilor 1800 s-a răspândit o știință a așa-zisei îmbunătățiri rasiale, eugenia, care mai târziu a devenit o specialitate nazistă. Eugeniștii, care existau în Europa, Statele Unite și America Latină, au încercat să limiteze drepturile de reproducere ale oamenilor pe care îi considerau o rasă inferioară. Oamenii cu gene de „calitate înaltă", indicate de reușitele lor sau de tipul rasial, trebuiau să aibă mulți copii, conform eugeniștilor, în timp ce aceia cărora le lipsea originea potrivită trebuiau să dispară complet. Așezările coloniste au aplicat eugenia asupra resturilor decimate ale populațiilor native. Unii oameni colonizați erau considerați inapți, dar poate „recuperabili" din punct de vedere cultural". Indigenii americani, canadieni și australieni erau trimiși la școli speciale, rupți de rădăcinile lor native pentru a deveni apți pentru cetățenie. Alții erau considerați fără șanse, irecuperabili, candidați pentru sterilizarea forțată, ipoteticii lor nepoți fiind lăsați uitării. Argentina și Brazilia liberale au încurajat imigrarea europeană în această perioadă, sperând că argentinienii și brazilienii cu pielea închisă la culoare să fie depășiți, prin reproducere, de nou-veniți, „albind" în acest fel populațiile locale.

Vinovăția liberală, o conștientizare neplăcută a ipocriziei rasiale, putea să apară ușor în aceste situații, dar de obicei nu se întâmpla. Vinovăția liberală încă nu exista, în general. Adepții

supremației albe, care își imaginau o competiție globală între rase în jurul anului 1900, disprețuiau vinovăția liberală considerând-o o slăbiciune pentru molâi. În opinia lor, era firesc și necesar ca rasa stăpânitoare să triumfe. Între timp, liberalizarea nu era o opțiune pentru zonele colonizate sau aproape colonizate din Asia. Colonialismul contrazicea în mod direct spiritul Libertății.

Asia

Liberalismul a lipsit cu desăvârșire din Asia. Europenii s-au abținut din propagarea ideilor de libertate, egalitate și fraternitate acolo. În Asia, filosofia politică europeană nu atrăgea deloc. Când asiaticii au acceptat modernitatea capitalistă, au făcut-o pentru a răspunde cu aceeași monedă.

Japonia, care nu a fost niciodată colonizată, este cel mai bun exemplu. Începând cu anii 1630, când înmulțirea convertiților la creștinism a devenit amenințătoare, shogunul care conducea Japonia a suprimat creștinismul complet. Apoi, pentru mai mult de două sute de ani, japonezii au închis țara în fața influențelor străine materiale sau culturale. Au interzis toți străinii, inclusiv negustorii. Au interzis până și întoarcerea negustorilor japonezi care locuiseră peste hotare și probabil se contaminaseră cu idei europene. A fost o respingere totală a gândirii liberale – aproape opusul său autoritar. Rezultatul, în ce privește dezvoltarea socială, a fost pozitiv. Comerțul intern a crescut, iar în Edo, orașul care va deveni Tokyo, s-a dezvoltat o societate prosperă de artizani și mici negustori. Apoi, în anii 1850, nave din Statele Unite au apărut în porturile japoneze,

refuzând să plece, dezvăluindu-și zgomotos artileria navală și începând să supravegheze apele de coastă pentru operațiunile lor viitoare. Japonia avea să se deschidă către economia mondială, altfel o încurca.

Răspunsul japonez a fost renunțarea la două secole de autoizolare. Japonezii au acceptat dimensiunile economice ale modernității liberale cu o promptitudine neobișnuită. A fost o reluare a ceea ce se întâmplase în jurul anului 1600, când japonezii adoptaseră foarte repede armele europene pe care le-au folosit apoi pentru a-i alunga pe europeni. Modernizarea Japoniei nu a însemnat și o adoptare a valorilor europene. A fost o modernizare defensivă. Aspectele care au contat cel mai mult au fost cele industriale și militare. Ambele s-au combinat pentru a construi nave de război. Flotele de război blindate, acționate cu aburi și având obuze, erau temelia militară a imperiilor maritime în anul 1900. Britanicii își folosiseră mobilitatea superioară pe coastă și pe marile fluvii ale Chinei pentru a umili forțele Qing în Războaiele Opiului din 1839–1842 și 1856–1860. Orice putere aspirantă a lumii dorea să aibă o flotă de război competitivă, iar în anii 1890 japonezii construiseră deja una.

Ca urmare a umilințelor suferite, dinastia Qing din China i-a imitat pe cei care o umiliseră, modernizându-și autoapărarea. Dinastia Qing nu avea de ales decât să se modernizeze deoarece Războaiele Opiului o obligaseră să-și deschidă teritoriul în fața pătrunderii occidentale comerciale și ideologice. Chiar și răspândirea limitată a creștinismului i-a ajutat să se inspire pentru vasta și distrugătoarea Revoltă Taiping. Precum dansatorii

ritualici indigeni din vestul Statelor Unite, Revolta Taiping a implicat o criză psihică ce a afectat milioane de oameni și a amenințat autoritatea Qing. După Războaiele Opiului, misionarii creștini se puteau duce oriunde voiau în China, călătorind până departe în bazinul fluviului Yangtze pe vase europene cu aburi, iar acum misionarilor catolici li se alăturaseră protestanții mai puțin sensibili la diferențele culturale. După ce a înăbușit mai multe rebeliuni la jumătatea secolului, dinastia Qing a început să construiască o industrie modernă de apărare și o flotă blindată, cu nave cu aburi și tunuri cu obuze. Regimul Qing producea muniție pentru carabinele de import Remington și artileria Krupp. Apoi chinezii au fabricat ei înșiși armele. Au înființat o fabrică de bumbac în stil englez la Shanghai și o linie comercială navală chineză pentru a concura cu transportatorii străini de pe coastă și fluvii. Au răspândit fire de telegraf care comunicau între provincii și Beijing. Au fost mai ambivalenți față de construirea celui mai mare și mai costisitor element de infrastructură de transport din lume: căile ferate. Autoritățile Qing au cumpărat primul tronson scurt de cale ferată în 1877 și apoi l-au distrus. În 1896, când Japonia avea 3 700 de kilometri de cale ferată, China deținea numai puțin sub 600 de kilometri.

Viteza și temeinicia modernizării autoapărării japoneze au făcut-o foarte eficientă. Cel mai important antidot mondial la colonizarea europeană a fost naționalismul, iar acesta – și *nu* liberalismul – a fost elementul esențial al perioadei de transformări denumită Restaurația Meiji. Modernizatorii

japonezi restaurau autoritatea familiei imperiale, în timp ce anihilau budismul și promovau vechea religie animistă a Japoniei, șintoismul, drept cult național. Armata modernă japoneză a impulsionat mândria naționalistă. Testul cel mai dur a fost Războiul Ruso-Japonez din 1904–1905, în care puterea asiatică în ascensiune a înfrânt ușor flota de război a puterii imperiale europene. Din păcate, forțele militare moderne ale Japoniei erau folosite în scopul secular al agresiunii, pentru a stimula „măreția națională". Conducătorii militari și industriali japonezi doreau să se alăture cursei imperiale europene. În timp ce britanicii cuceriseră treptat toată India, Statele Unite își extindeau puterea în Caraibe, iar puteri europene similare își măreau pretențiile în Africa și China – naționaliștii japonezi au început să-și îndrepte atenția spre Coreea și China ca locuri posibile pentru un imperiu japonez.

Încercarea Chinei de a-și moderniza autoapărarea nu a fost încununată de succesul japonez. Construirea și folosirea unei vaste flote de război necesita mai mult decât capacitate tehnică. Implica vigoarea și concentrarea instituțională pe care dinastia Qing nu le mai avea. Ultima dinastie a Chinei imperiale fusese zguduită din temelii de rebeliunile de la jumătatea secolului și de incursiunile străine. Suveranitatea sa fusese compromisă semnificativ. Dinastia Qing știa că trebuia să procedeze diferit, dar poziția ei se clătina. În fond, era o familie manciuriană și, în interiorul Chinei, era încă identificată cu o putere străină. La sfârșitul anilor 1800, împărăteasa Cixi domnea ca

regentă în numele rudelor masculine nepotrivite, iar o regență este echivalentă cu slăbiciunea în orice monarhie. Între timp, europenii voiau să liberalizeze legile și guvernarea chineze fiindcă acest lucru le-ar fi încurajat proiectele neoficiale de colonizare. În urma războaielor opiului, China a fost împărțită în diverse zone de influență străină. În fiecare din acestea, anumite puteri europene dețineau concesiuni comerciale privilegiate. Numai Statele Unite, venite mai târziu, au renunțat la dorința de a avea partea lor, proclamând în schimb că toate puterile imperiale ar trebui să aibă acces direct la China, așa-numita politică a ușilor deschise.

După anul 1900, prestigiul dinastiei Qing a continuat să decadă, în ciuda eforturilor de reformare. Când tânărului împărat Guangxu i s-a permis să facă politică, ceea ce nu era obișnuit, el a susținut școlile vocaționale și a redus importanța poeziei și caligrafiei la examenele de stat tradiționale. În plus, guvernul imperial începuse să încurajeze învățarea limbilor străine și mulți studenți din China călătoreau în Japonia, Europa și Statele Unite pentru a dobândi cunoștințe despre industrie și studii superioare.

În jurul anului 1900, împărăteasa Cixi a trimis un grup de cinci cărturari – doi chinezi și trei manciurieni – pentru a studia sistemele politice moderne din Japonia, Europa și Statele Unite. La întoarcere, ei au recomandat modelul japonez: modernizare *fără* liberalizare. Dar nu a fost să fie. Cixi și Guangxu au murit în 1908. Singurul posibil moștenitor al dinastiei Qing era copil, iar regenții săi au fost toți manciurieni. Legitimitatea domniei

Qing era distrusă. În 1909, pentru prima oară în istoria Chinei, au fost alese adunările liberale provinciale.

Felul în care dinastia Qing s-a prăbușit în cele din urmă, punând capăt sistemului imperial, dezvăluie factorii care au contribuit la acest declin. În 1912, construcția de căi ferate chineze începuse cu adevărat, fiind realizată de companii străine, care răspundeau inițiativelor și împrumuturilor străine. Rezultatul a fost un sistem feroviar menit nu să consolideze dezvoltarea națională a Chinei, ci mai degrabă să aducă profit companiilor străine – toate plătite de chinezii sărăciți. Controlul chinez asupra noilor căi ferate a devenit o problemă naționalistă urgentă. Noua armată a Chinei era un alt interes al sentimentului naționalist. Soldații au devenit susținători entuziaști ai naționalismului chinez. Într-un moment celebru, un general Qing care ținea un discurs în fața trupelor sale, ce stăteau aliniate dinaintea lui, le-a ordonat celor vinovați care protestau împotriva controlului străin asupra căilor ferate să facă un pas în față pentru a fi identificați și pedepsiți. Soldații vinovați au ascultat ordinul, dar, simultan, toți camarazii lor au pășit și ei în față. Această demonstrație impresionantă de solidaritate militară l-a făcut pe general să renunțe la ordin. Un asemenea naționalism fervent explică de ce revolta din diversele unități ale armatei din jurul centrului major de transport feroviar și fluvial din Wuhan a putut să ia avânt și să se răspândească – din ce în ce mai mult – fără să se acționeze eficient pentru a o opri. Totuși, revolta spontană din 1912 care a răsturnat dinastia Qing și a format o republică

nu a fost un triumf al liberalismului și nu a avut un impact prea mare.

Viețile femeilor asiatice, cel puțin o parte din ele, au oferit o bază pentru ideologia liberală. Primii liberali nu erau feminiști. Ideea esențială că toți oamenii au fost creați egali nu se aplica decât marginal femeilor. Patriarhatul continua să existe în Europa și Statele Unite. Totuși, critica modernă feministă a apărut într-adevăr printre niște nonconformiști liberali în anii 1800, în primul rând în ceea ce privește educație femeilor. Aceasta a fost situația și în Asia.

Femeile din cele mai mari societăți tradiționale ale lumii aveau mare nevoie de o gândire nouă. Încă din Neolitic, cele mai populate societăți din lume avuseseră tendința să devină mai ierarhice și opresive. Situația femeilor se înrăutățise atât în India, cât și în China. În ambele țări, oamenii cei mai religioși, conservatori și devotați se așteptau uneori ca văduvele (de orice vârstă) să-și sacrifice viața în amintirea soților decedați. Recăsătoria nu exista. Se considera o lipsă de respect ca femeia să-și ia al doilea soț după ce primul murise. Legarea picioarelor, pentru a crea o imagine a unor picioare minuscule, apăruse în China, mai întâi în familiile bogate, ca o modificare corporală la modă pentru fete. De fapt, le transforma în ființe schilodite, care de-abia mergeau pe picioarele mici și distruse. Unor bărbați li se părea ceva atrăgător și aparent provocator sexual. Fetele cu picioarele legate aveau o viață întreagă la dispoziție să stea cuminți și să citească sfaturile clasice din obligatoriile *Patru cărți pentru femei* care le îndemna să practice „supunerea

reverențioasă" față de bărbați. Extrema indiană de opresiune ticăloasă era obiceiul *sati*, în care o văduvă trebuia să se sinucidă pe rugul funerar al soțului. Atât legatul picioarelor, cât și *sati* erau obiceiuri impuse femeilor, parțial de către alte femei. Mamele legau picioarele fiicelor ca ele să fie soții mai atrăgătoare pentru bărbați bogați. Limitările draconice ale libertății femeilor reprezentate de șaria musulmană proveneau din tradiții înapoiate similare.

În acest context, ideile liberale aduceau adesea îmbunătățiri. Femeile occidentale la modă purtau corsete din oase de balenă pentru a crea imaginea unei minuscule „talii de viespe", dar cel puțin multe dintre ele primeau o educație liberală, care nu era obligatoriu limitată la broderie și la pregătirea religioasă preferată de conservatori. Societățile liberale aveau o tradiție a alfabetizării femeilor care se trăgea parțial din ideile protestante despre importanța lecturii textelor religioase. Pe măsură ce educația se răspândea în țările industrializate, noii profesori erau în primul rând femei. Interesul pentru educație fetelor era un aspect al culturii liberale pe care coloniștii îl acceptau când aveau de-a face cu populațiile colonizate. Era un gest relativ minor, dar semnificativ pentru femeile ale căror vieți erau afectate.

Colonizarea britanică a Indiei cu greu putea fi descrisă în termeni umanitari. În mare parte, a fost o expansiune imperială care i-a îmbogățit pe britanici și a sărăcit populația din subcontinent. Totuși, în ce privește bunăstarea femeilor, stăpânirea britanică era întrucâtva liberală. Anandi Gopa Joshi ar fi

confirmat cu siguranță acest lucru. Colonialism sau nu, tânăra indiană supusă împărătesei Victoria a studiat medicina în Statele Unite în anii 1880, devenind prima femeie din Asia de Sud-Est care a primit o diplomă în medicină.

Chendramukhi Basu (Universitatea din Calcutta, promoția 1883) provenea dintr-o familie creștină din Bengal care își educase toate fiicele. Basu a fost una din primele două fete dintr-o colonie care au obținut o diplomă universitară în întregul Imperiu Britanic – excluzând țara de origine. Mai puțin obișnuită, dar mai semnificativă, este povestea lui Savitribai Phule. Fiică a unei familii rurale din Maharashtra, Savitribai Phule s-a căsătorit la nouă ani cu un băiat cu trei ani mai mare decât ea. Atât ea, cât și soțul ei au trebuit să crească înainte de a-și consuma căsătoria și de a deveni profesori, deschizând prima școală pentru fete din India și neluând în seamă sistemul de caste. Astăzi, fotografia lui Savitribai apare pe un timbru poștal din India. Nimic din toate acestea nu este surprinzător. Femeile au fost mereu mai ușor de asimilat de coloniști decât bărbații, iar educația s-a aflat în centrul proiectului liberal de la început.

Liberalismul livresc a prosperat întotdeauna în școală. În calitate de student la drept la Universitatea din Londra, lui Mohandas Gandhi i-a venit ideea că principiile liberale ar putea și ar trebui să fie aplicate populațiilor cucerite din întregul Imperiu Britanic. Cu diploma de absolvire a dreptului în mână, Gandhi avea intenția de a înființa un cabinet juridic în Africa de Sud unde britanicii își impuneau prezența colonială la sfârșitul anilor 1800.

Populația colonizată din Africa de Sud vorbea încă în mare parte afrikaans, parte a moștenirii imperiale olandeze, și nu era în cei mai buni termeni cu noii conducători coloniali. Pentru a avea forță de muncă, britanicii începuseră să transporte muncitori indieni în Africa de Sud, după cum am văzut, tratându-i ca „negri" transportabili și inferiori. Britanicii foloseau termenul rasist de „ciori" în imperiul lor cu la fel de multă libertate ca albii din sudul american. În 1893 l-au folosit pentru Gandhi, în vârstă de douăzeci și trei de ani, care își luase o slujbă de avocat în Africa de Sud. Gandhi, un adevărat cetățean al imperiului, spusese că se simțea mai întâi britanic și apoi indian. Autoritățile britanice l-au lămurit, aruncându-l dintr-un tren când a îndrăznit să cumpere un bilet la clasa întâi, gonindu-l pe peron unde negrilor nu li se permitea să calce. Gandhi a rămas în Africa de Sud până în ajunul Primului Război Mondial, luptând pentru drepturi civile în Imperiul Britanic, dezvoltând idei despre nesupunerea civică pașnică pe care a aplicat-o cu atâta succes mai târziu în India.

Liberalismul, prima ideologie politică modernă, se dovedise a fi o forță transformatoare în ansamblu. Afirmația că toți „oamenii" s-au născut egali s-a aplicat în cele din urmă tuturor. Pe de altă parte, afirmațiile și realitatea nu sunt același lucru.

Echivalentul liberal al regulii de aur era deseori ignorat în practică. Orice ideologie a guvernării devine parțial un instrument de control social. Clasele conducătoare care cred în ierarhii au putut transforma promisiunea liberalismului despre

egalitate într-un principiu al excluderii rasiale. Toți vor fi egali, cu excepția celor care sunt considerați inferiori și care ar trebui să fie sterilizați. Liberalismul nu a fost o ideologie deosebit de *populară* în vreun loc. Religiile extrem de neliberale sau ideile tradiționaliste dominau mult mai puternic gândirea oamenilor. Aceasta era o realitate nu numai în afara nucleului dezvoltării capitaliste industriale, ci și în interiorul lui.

Provocările liberale la adresa gândirii tradiționale erau greu de asimilat pentru mulți oameni. Între timp, liberalismul va trebui curând să concureze cu alte ideologii politice moderne. Una din ele, naționalismul, s-a dovedit pe placul mulțimilor. Naționalismul definea un grup specific de oameni care să fie tratat cu respect egal, fiind membrii aceleași „familii naționale". Crearea unor familii naționale viabile era o provocare, dar mult mai ușor de acceptat pentru mulți oameni decât respectul egal pentru diversele triburi din lume, fără a face diferențe. Naționalismul a oferit oportunități de unificare politică pentru a îndrepta animozitățile asupra străinilor. În loc să conteste vechile tradiții și prejudecăți, naționalismul le-a manipulat adesea și s-a bazat pe ele. Utilitatea sa pentru anticolonișți și demagogi l-a transformat în cea mai puternică ideologie politică a lumii moderne.

13.

NAȚIUNI

A fost India o singură națiune sau mai multe? Subcontinentul fusese rareori unificat politic. Indienii vorbesc o mulțime de limbi. În jurul anului 1900, limba înțeleasă cel mai mult în zonele îndepărtate din țară era engleza vorbită de coloniști și de colaboratorii lor indieni, o mică parte din populație. Indienii practică diverse religii. Hinduismul nu este o religie unitară și doar recent, sub influența politicii, indienii au început să considere diversele lor practici spirituale o singură religie împărtășită. Termenul *hinduism* a fost de fapt folosit de coloniștii britanici pentru a se referi la „toate practicile religioase indiene locale", excluzându-i pe musulmani. Aceștia reprezentau o minoritate din populație, una influentă, datorită

trecutului mogul. Chiar și după ce Pakistanul și Bangladeshul au fost separate de trunchiul principal al Indiei, ceea ce a rămas a fost în continuare cea mai variată societate în ce privește religia, limba și condițiile generale de viață. Fără îndoială, pentru a se elibera de rușinea colonială, India a avut nevoie de o doză de naționalism.

Pentru a explica puterea naționalismului modern, trebuie să stabilim ce *este* o națiune. Națiunea implică rudenie, cea mai puternică legătură umană. Cuvântul *națiune* provine dintr-o rădăcină latină care înseamnă naștere. Te naști într-o națiune, așa cum te naști într-o familie. O națiune este un grup de oameni care se consideră o mare familie, legați prin sânge, istorie și cultură. Toți membrii unei familii contează. Toți aparțin ei. Totuși, metafora unei familii sugerează și patriarhat, și inegalitate. Părinții, nu copiii, controlează familiile. În orice conflict cu lumea largă însă membrii familiei sunt în mod normal uniți. La urma urmelor, numai *eu* pot să-mi bat fratele mai mic! Naționalismul este mai degrabă un producător decât un produs al unității. Produce unitate, invocând ideea unei amenințări externe asupra familiei.

Societatea indiană era construită ca un fagure, din mii de celule separate înghesuite între ele. Britanicii reușiseră să cucerească subcontinentul, extinzându-și controlul de la o celulă la alta. Au păstrat familia regală mogulă pe tronul din Delhi până au preluat tronul pentru ei. Presupusa unitate a Indiei sub domnia reginei Victoria a îmbunătățit presupusa unitate a țării din Imperiul Mogul, o imagine deloc

caldă și plăcută pentru mulți indieni. Pe scurt, unitatea politică este o provocare străveche în India.

Aspectul cel mai unificator al Congresului Național Indian a fost de departe faptul că *se opunea* colonialismului britanic. Opoziția comună este un excelent element unificator deoarece opozanții trebuie să fie de acord doar în privința dușmanului lor comun. În fond, dușmanul dușmanului meu este prietenul meu. Congresul Național Indian condus de Gandhi după 1920 s-a definit în primul rând prin opoziția împărtășită față de colonialismul britanic. Gandhi își definea identitatea indiană împotriva coloniștilor prin adoptarea unor haine neeuropene. Avocatul educat la Londra care purtase cu mândrie îmbrăcăminte formală britanică în cea mai mare parte a vieții lui și-a scos haina și cravata și a purtat numai veșmintele largi, simple, specifice unui sătean indian. Interlocutorii lui britanici au strâmbat din nas la „semigoliciunea" lui Gandhi, dar sătenii umili din India nu au făcut-o.

Accesând spiritul de rudenie, naționaliștii s-au folosit de emoțiile umane primordiale. Dacă îi considerăm pe toți cetățenii demni de aceeași stimă pe care le-o acordăm fraților noștri, rezultatul este o națiune unită puternic. În mod esențial, naționaliștii vor să amplifice solidaritatea emoțională a unui grup de culegători la societățile de milioane de oameni. Cei mai mulți membri ai unei națiuni nu se întâlnesc niciodată unul cu altul. Orice sentiment de rudenie trebuie să depășească experiența directă. Sentimentul național e ceva despre care se învață la școală, ceva ce văd la evenimentele publice, precum funeraliile de stat și competițiile sportive

internaționale. Naționalismul este mai curând organizat decât spontan. Națiunile nu apar pur și simplu, ele sunt create. Sunt proiecte politice. La începutul secolului XX, Congresul Național Indian a demarat un asemenea proiect.

Încă ceva despre națiuni. Deși ele evocă sentimente de identitate primordială, națiunile sunt *moderne*. Astăzi, fiecare regiune de pe Pământ aparține unei anumite națiuni. Cu o sută de ani în urmă însă existau puține națiuni clar constituite. Cea mai mare parte din lume era de departe controlată de monarhi. Etnicitatea nu era încă un concept politic esențial. Un monarh și supușii săi aveau rareori afinități etnice sau naționale. Împărații Habsburgi din Europa aveau supuși în tot continentul, care vorbeau o varietate de limbi și aparțineau unor grupuri etnice vag definite, fiind loiali mai mult dinastiei Habsburgice decât unul altuia. Prin urmare, națiunile erau elemente cu totul secundare într-o lume de regi și de împărați. În lumea republicilor însă, națiunile au pus în umbră monarhiile.

Elementele de bază ale ideologiei naționaliste sunt puține și simple. În primul rând, o națiune pretinde *loialitate*. Ne așteptăm ca oamenii să-și dea viața pentru a apăra națiunea. În al doilea rând, o națiune este legată de un teritoriu. În al treilea rând, toate națiunile trebuie să fie suverane, independente și să se autoguverneze. În mod ideal, toți membrii unei anumite națiuni ar trebui să trăiască sub conducerea unui stat organizat care le apără interesele colective și exprimă voința lor colectivă. Cu alte cuvinte, fiecare națiune trebuie să aibă propriul stat. Ar

trebui să fie *un stat național*. Fiindcă aceste principii de bază au fost universal acceptate în ultimele două secole, naționalismul a devenit cea mai mare forță care a distrus imperiile. Împărțirea de astăzi a lumii în state naționale arată atracția universală a principiilor de bază naționaliste.

Naționalismul are și niște funcții mai puțin lăudabile pe lângă distrugerea imperiilor. Dinamica interacțiunilor umane în grupuri sociale mari ușurează construirea solidarității naționale pe baza unor emoții negative, precum lipsa de încredere, resentimentele și teama față de străini. Acumularea de animozități și de resentimente este instrumentul de bază al naționalismului. Familia ta este amenințată! Apăr-o! Chemarea la arme a naționalismului funcționează ca o alarmă de incendii noaptea, trezindu-ne din grijile cotidiene pentru a face față unui pericol iminent, mortal. Reacționând la o alarmă de incendiu, nu încercăm să decidem singuri dacă chiar are loc un incendiu sau nu. Mai întâi vine acțiunea creată de adrenalină, iar reflecția, dacă apare, se întâmplă mai târziu. Chemarea naționalistă la arme funcționează în același fel. De aceea panica motivează atât de multe chemări naționaliste.

Pe scurt, mai curând decât o teorie completă a guvernării, naționalismul este o tactică, un drapel unificator, un mod de a obține sprijin politic. Mult mai frecvent, conducătorii naționaliști se bazează pe prejudecăți și interesul propriu. Partea întunecată a naționalismului a fost împrumutată de demagogie.

Apariția naționalismului modern

Naționalismul modern a apărut împreună cu liberalismul la sfârșitul anilor 1700. Ambele au fost prezente în revoluții din Franța și America, promovatoare a ideii că puterea politică ar trebui să vină de jos, de la poporul unei națiuni suverane către conducătorii aleși. Deja am văzut cum liberalismul a încurajat alegerile și constituțiile scrise de reprezentanții poporului. Naționaliștii, pe de altă parte, sunt mai puțin preocupați de „oameni", un amestec de diverși indivizi, și mai mult de „popor", o entitate mitică cu o singură voce. Naționaliștii vorbesc despre „voința poporului". În realitate, diversele grupuri nu sunt niciodată unanime și nu vorbesc niciodată cu o singură voce. Numai într-un fel limitat și retoric au putut autorii Constituției SUA să declare „Noi, poporul". Totuși, conducătorii naționaliști nu se pot descurca fără această concepție. Demagogii moderni se laudă cu un raport cvasimitic ce le permite să vorbească în numele întregii națiuni.

Naționalismul modern nu a apărut dintr-un impuls social puternic, ci din nevoi politice. Națiunile nu strigau să fie create. Mai curând, conducătorii politici le-au înființat prin impregnarea societăților tulburate. După 1800, Napoleon a îndreptat Revoluția Franceză în direcții naționaliste, „eliberând" o mare parte din Europa în Imperiul Francez. Alte națiuni europene au rezistat imperialismului francez, invocând adesea principiile revoluționare franceze pentru a o face. Liberalismul și naționalismul au interacționat în conflictul ce a urmat. Invadați de Franța în 1807, spaniolii au scris o constituție liberală pentru a rezista invaziei.

Rezistența spaniolă în fața lui Napoleon a devenit primul război modern de eliberarea națională purtat în numele poporului spaniol. Mobilizarea militară din Europa a dus la o izbucnire a sentimentului naționalist în timpul războaielor napoleoniene.

În afara Europei, naționalismul modern a ajuns la apogeu la începutul anilor 1800 ca antidot la colonialismul european. Primul mare câmp de luptă al naționalismului a fost teritoriul american. Undele de șoc s-au resimțit peste Atlantic când liberalii spanioli care luptau cu Napoleon au cerut ajutorul coloniilor spaniole. Totuși, acestea au rezistat statutului colonial, iar în anii 1820 au înființat zeci de noi republici, un eveniment crucial în istoria naționalismului mondial. Toate aceste noi republici erau mai degrabă națiuni aspirante decât consolidate. Sentimentul de apartenență națională – inima națiunii – era totuși destul de limitat în aceste societăți. Populațiile latino-americane descindeau atât din opresori, cât și din oprimați. Foștii sclavi și foștii proprietari de sclavi puteau fi rude de sânge, dar în general nu simțeau că formează o familie. Chiar și în cele mai fericite cazuri, durează câteva generații pentru a clădi o națiune în mințile oamenilor.

De-a lungul anilor 1800, țările din America Latină au fost conduse de clase de moșieri, participarea altor oameni fiind limitată. La vremea alegerilor electorale, lucrătorii rurali (majoritatea) puteau acționa ca servitori loiali, votând sau purtând arme, dar ei o făceau la ordinul stăpânilor, nu în propriul interes. Între timp, stăpânii lor ascultau operă italiană, citeau literatură franceză. Erau atenți la

prețul mărfurilor din Londra și la moda de la Paris. Respingeau moștenirea culturală autentică din America Latină care era o amintire jenantă a rădăcinilor neeuropene pe care nu doreau să le cultive. În loc să înființeze școli bune acasă, ei își trimiteau copiii să învețe peste hotare. Economiile orientate spre export latino-americane nu aveau nevoie de infrastructură, dezvoltare politică sau mobilizarea maselor. Naționalismul, instrumentul principal al mobilizării politice a maselor, zăcea în cutia cu unelte, fiind folosit foarte puțin în anii 1800.

Pe măsură ce societățile latino-americane s-au urbanizat și s-au industrializat treptat după 1900, conducătorii politici au apelat la naționalism. Muncitorii urbani trăiesc în general comunicând unii cu alții și cu lumea largă. Prin comparație cu țărănimea, oamenii de la oraș sunt mai puțin legați de sursele patronajului tradițional și își cunosc mai bine drepturile. Modalitatea de a-i implica pe muncitorii industriali în politică (fără a-i lăsa însă să stabilească agenda) le oferă un loc simbolic la masa națională, demnitatea respectului public și cetățenie completă. După 1900, naționaliștii latino-americani au abandonat retorica liberală a „lipsei de pregătire pentru autoguvernare" și au făcut curte în mod activ populațiilor majoritare de origine africană sau nativ americană. Epoca politicii de masă sosise în sfârșit, iar naționalismul era magia. Rasismul științific a dispărut și rasa neeuropeană a definit noile identități naționale. Pictorii au creat tablouri murale pline de țărani indigeni care erau creoli și frumoși. Muzicieni de rasă mixtă au adoptat ritmurile și instrumentele

aduse de sclavii din Africa. Eseiștii au explorat ideea rădăcinii mixte a culturilor latino-americane. Spre deosebire de oamenii de știință care studiau rasele, ei au declarat amestecul adevăratul geniu al regiunii. Vechea insultă rasistă la adresa populațiilor latino-americane care erau numite „corcituri" a fost răsturnată și a devenit un simbol al mândriei. Romanele naționale, predate acum în școală, descriau îndrăgostiți predestinați care se loveau de contraste sociale și rasiale pe care uneori le depășeau. Amestecul de rase a devenit patriotic.

În anii 1910 și 1920, conducătorii naționaliști ai regiunii au apelat la circumscripții noi de creoli și au primit un răspuns entuziast. Partidele liberale pro-europene care guvernaseră regiunea s-au prăbușit în timp ce sistemul economic mondial a stagnat în 1929. În Brazilia și Argentina, Mexic, Chile și Columbia industrializarea semnificativă a avut loc în anii 1930, iar conducătorii naționaliști au beneficiat de un val de sprijin din partea muncitorilor și a clasei de mijloc. Președinți naționaliști carismatici țineau discursuri fulminante la adunări entuziaste și la radio, declarând „independența economică" de ordinea capitalistă „neocolonială". Din păcate, mulți adepți puternici ai naționalismului erau demagogi populiști care abuzau de autoritatea lor. Însă naționalismul și-a găsit adepți devotați la scară largă și a schimbat contururile puterii politice. Politicienii laburiști de la jumătatea secolului XX au câștigat alegerile prezidențiale timp de o jumătate de secol în Argentina și în Brazilia.

Pe plan global, până la începutul Primului Război Mondial, spiritul libertății își pierduse atracția revoluționară, fiind înlocuit cu spiritul naționalist al incluziunii și autodeterminării. În America Latină căutarea identității naționale a devenit o mișcare culturală puternică. Artiștii scoteau în evidență caracterul distinctiv al experienței sociale, folclorului și tradițiilor. Muzica populară și dansul, precum tangoul sau samba, s-au transformat în mărci de succes ale culturilor naționale latino-americane. Compozitorii naționaliști creau muzică clasică cu teme folclorice, pictorii naționaliști pictau țărani simpli, dar demni, autorii de cărți de bucate adunau rețete străvechi regionale pentru gastronomia națională. Demonstrând puterea și vitalitatea identităților lor naționale, toți militau pentru autodeterminare, *ipso facto*.

În 1900, toate imperiile mondiale erau vulnerabile la mișcările de secesiune cu o bază naționalistă. Imperiile încă conduceau lumea, dar nu pentru mult timp.

Către o lume a națiunilor

În jurul anului 1900, republicile liberale erau încă relativ puține în Europa, Asia și Africa. În afara Americilor, monarhiile și imperiile dominau harta lumii. Un val global de mișcări naționaliste a schimbat totul. Abia în secolul XX puterea a ajuns cu adevărat în mâinile „poporului", cel puțin în principiu.

Este ușor să uităm de supremația generală a regilor și împăraților care a existat până de curând. Europa de astăzi, majoritar democratică, era încă un vis

liberal în anii 1800. Deşi războaiele napoleoniene au creat republici în Europa, reacţia conservatoare din timpul Congresului de la Viena din 1814 restaurase vechile monarhii. Europa adăpostea Imperiul Britanic, Francez, Olandez, Spaniol, Portughez, Rus, Habsburgic şi Otoman. Existau câteva monarhii constituţionale, dar alegerile libere şi deschise încă erau pretitutindeni un element al viitorului.

Evident, nu putem să oferim o descriere detaliată a evenimentelor politice din lume. Tendinţa generală este suficientă şi este destul de clară. În lupta lor între ele (şi împotriva supuşilor lor coloniali) de la sfârşitul anilor 1800, imperiile au trezit reacţii naţionaliste. Naţionaliştii invocau principiul de bază că fiecare naţiune avea dreptul la autoguvernare. Acest principiu pare extrem de evident astăzi, dar cu două sute de ani în urmă nu era aşa. Întemeierea de naţiuni nu avusese loc în multe părţi ale globului. În loc de o hartă cu naţiuni colorate cu graniţe clare, să ne imaginăm un caleidoscop ameţitor de culturi şi de structuri politice. Europa de Est, de exemplu, era un amestec nebunesc de etnii şi de limbi, acolo unde imperiile au năvălit şi s-au retras de-a lungul secolelor. Multe etnii slave – polonezi, sârbi, cehi, slovaci – locuiau în Imperiul Habsburgic sau Imperiul Rus, răspândite în sate şi regiuni, căsătorindu-se uneori în interiorul lor, formând un arhipelag schimbător de etnii. Aceste identităţi etnice erau ambigue şi fluide, aşa cum sunt de obicei identităţile culturale, înainte ca naţiunile să prindă contur şi să le modeleze prin legi, administraţie şi şcoli publice.

Din nou, naționaliștii au format națiunile, nu invers. Naționaliștii ne cer să fim loiali unui lucru mai presus decât noi, apoi îl creează. Așa se întâmplă în cazul tuturor națiunile, în grade diferite. Astfel, artiștii și scriitorii naționaliști au definit prin operele lor identitățile specific naționale din Europa de Est, America Latină sau alte părți. Muzica ne oferă un exemplu semnificativ. Compozitori clasici precum Liszt și Chopin au scris sonate și rapsodii bazate pe cântecele populare maghiare și poloneze. Ei considerau cultura tradițională țărănească un depozit al autenticității naționale. Est-europenii care trăiau sub stăpânire imperială au creat o nouă expresie a naționalismului când tinerii s-au adunat să practice antrenamente fizice și exerciții militare în spirit patriotic. Se visau rebeli patrioți în armate neoficiale care îi instruiau, gata să-i submineze pe stăpânii imperiali în numele națiunii lor. Polonezii, de exemplu, își aminteau de începuturile glorioase ale independenței lor față de Imperiul Rus care acum îi conducea. Amintirea fostei independențe a inspirat revoltele din anii 1830 și 1860. Sârbii aveau propria istorie glorioasă și propria limbă, dar în mod frustrant nu aveau un stat național propriu. În schimb, erau împărțiți între Imperiul Otoman în sud și Imperiul Habsburgic în nord. Otomanii le-au dat drumul în 1878, dar o scânteie din lupta continuă a sârbilor, o asasinare teroristă, a dus la izbucnirea Primului Război Mondial. Ne vom întoarce la acesta imediat.

Marea poveste națională de la jumătatea anilor 1800 în Europa a fost unificarea Germaniei și Italiei. Nici una nu fusese un stat unitar în timpurile

moderne. Naționalismul etnic a fost invocat pentru a clădi aceste două state-națiuni, mari și populate, dintr-o mulțime de regate minore, ducate și principate. Istoricii naționaliști din Germania au promovat ideea că Prusia, una dintre multele regiuni vorbitoare de limbă germană din Europa, intruchipa spiritul național german. Acest lucru a conferit legitimitate încercării lui Bismarck de a-i uni pe vorbitorii de germană într-un stat național sub conducere prusacă. Un moment important a fost când Prusia a învins Franța în 1871 și a anexat disputatele provincii Alsacia și Lorena, locuite de vorbitori atât de germană, cât și de franceză. După aceasta, generații de elevi francezi au fost îndemnați să răzbune această ticăloșie făcută națiunii franceze. Ca și Germania, Peninsula Italică fusese mai degrabă o zonă culturală decât o unitate politică. O parte din peninsulă era condusă de papă, altele de diverși prinți și monarhi. Abia în 1861, mișcarea naționalistă a lui Garibaldi a creat un regat unificat al Italiei, alegând un rege disponibil din zona de nord-vest a țării. Germanii, de asemenea, înființaseră un Reich, o monarhie mai curând decât o republică, dar una națională. Unificarea Germaniei și Italiei a implicat lupte considerabile. La sfârșitul anilor 1800 a avut loc ascensiunea militarismului german. Germania, unită de Prusia, a înlocuit Franța în calitate de cel mai periculos vecin de pe continent.

În afara Europei, naționalismul a găsit mai puține perspective de dezvoltare la jumătatea anilor 1800, parțial deoarece atât de multe state-națiuni potențiale erau intens colonizate de europeni. Cele

mai importante imperii europene susţineau acum că noneuropenii nu erau încă pregătiţi pentru nici un fel de autoguvernare. Imperiul Britanic, care era devotat conceptului de supremaţie albă, se afla la apogeul său, fiind cel mai mare imperiu ce a existat vreodată. Imperiul Francez îşi sporise considerabil pretenţiile în anii 1800. Controla acum regiuni întinse din Africa, şi, începând cu mijlocul secolului, Vietnamul, care împreună cu teritoriile învecinate devenise Indochina Franceză. Deşi Spania îşi pierdea locul printre puterile imperiale, Portugalia şi Ţările de Jos îşi păstraseră poziţia. Indonezia încă forma Indiile de Est Olandeze. Imperiul Otoman era muribund. Imperiul Chinez era defunct, dar trupul său nu fusese încă îngropat. India, un centru major al civilizaţiei lumii, se transformase într-un activ financiar al britanicilor.

Până şi Statele Unite, care oficial încurajau republicanismul liberal peste hotare, renunţaseră la scrupulele de cetate de pe munte şi s-au alăturat cursei imperialiste. Producţia industrială americană în creştere ameninţa cu o criză a unei supraproducţii, ce crea nevoia de a găsi noi pieţe peste mări pentru produsele americane. Construcţia americană a unui canal transoceanic peste Istmul Panama a răspuns acestui impuls, la fel ca şi ocupaţia permanentă a Insulelor Filipine, cu portul lor neasemuit cu ape adânci din golful Manila, la intrarea în legendara piaţă est-asiatică. Statele Unite au cucerit Cuba, Puerto Rico şi Filipine după un scurt război cu Spania în 1896. Consecinţa a fost înfiinţarea de baze navale americane şi staţii de cărbune – precum cea din golful Guantánamo din

Cuba – pentru a înlesni proiectarea puterii navale și comerciale americane. Germania, Rusia și Japonia visau și ele la un imperiu. Anii 1880 au fost marcați de un ultim avânt al expansiunii imperiale în zonele ce nu fuseseră colonizate de europeni.

Conferința din 1884 de la Berlin a inițiat „Lupta pentru Africa" internațională și rușinoasă. Deși spaniolii, francezii, portughezii, olandezii și englezii dețineau deja enclave comerciale pe coasta africană, interiorul Africii era partea Pământului cea mai puțin cunoscută de puterile europene când acestea au convenit amiabil la Berlin cum să îl împartă. În douăzeci de ani, ele și-au atins scopul. În jurul anului 1900, steagurile europene fluturau pe fiecare stâlp din Africa. Deși principiile de bază ale naționalismului – dreptul la autodeterminare, dreptul de a avea un stat național – nu erau contestate, acestea păreau că nu se aplică în Africa. Aceste principii așa-zis universale ale organizării politice umane erau trecute cu vederea în felul în care europenii îi tratau pe africani, așa cum fusese cazul sclavilor la începuturile Statelor Unite sau al țăranilor indigeni în Mexic și Peru. Franța, avantajată de colonizarea Algeriei cu decenii în urmă, a revendicat cel mai mare teritoriu, deși o parte însemnată era deșertul Sahara. Regele belgian Leopold a obținut și a gestionat așa-numitul Congo Belgian ca o afacere personală bănoasă. În câțiva ani, pretențiile sale în Africa, concentrate în jurul colectării forțate a cauciucului din pădurea tropicală, au dus la moartea a milioane de oameni.

Între timp, Imperiu German recent unificat avea cea mai hotărâtă strategie imperială în Africa.

Precum industriașii militariști din Japonia, cei din Germania își doreau nespus un imperiu. Nu din întâmplare fusese organizată Conferința din 1884 la Berlin. Din 1884, Germania a lansat proiecte coloniale în trei regiuni separate, întinse, ale Africii, șase incercări cu totul, patru din ele de durată (Camerun, Namibia, Tanzania, Togo). Între timp, Italia avea propriile aspirații imperiale, ocupând Libia, Eritreea și o parte din Somalia. Britanicii care ocupaseră Egiptul l-au folosit ca bază pentru incursiuni în Sudan și mai departe în sud, zone pe care ulterior le vor anexa. Prin urmare, doar arida și muntoasa Etiopie, un premiu mai puțin ispititor sau interzis, a rămas necolonizată.

În Asia, ca și în Africa, naționalismul va fi mai mult o poveste a secolului XX. Marea excepție a fost ascensiunea Japoniei industrializate care deținea arme moderne, fiind capabilă să se apere împotriva posibililor coloniști europeni. Japonezii păstraseră – și revigoraseră – monarhia lor tradițională ca pe un talisman naționalist. În 1895, japonezii își extinseseră controlul asupra Coreei, lansându-și propriul plan imperial. Imperiul Chinez, o simplă umbră a ceea ce fusese cândva, a opus în zadar rezistență încercărilor imperialiste japoneze. Pentru a-și impune punctul de vedere, japonezii au anexat provincia chinezească Taiwan. Rușii au contestat imperialismul japonez și au fost și ei umiliți. Flota japoneză a obținut o victorie ușoară contra navelor de război rusești în 1905. În ajunul Primului Război Mondial, puterea flotei de război japoneze era depășită numai de cea a Marii Britanii, hegemona

mondială, și de principalul său competitor naval, Germania.

Între timp, potențialul naționalist al poporului chinez era evident. Originile nonchinezești (și lipsa de popularitate care a urmat) ale dinastiei Qing contribuiseră la decăderea ei. Sentimentele naționaliste s-au remarcat în protestele chinezești împotriva agresiunii japoneze din 1895. Au fost evidente în spiritul xenofob al Răscoalei Boxerilor din 1898–1899 care a avut ca țintă misionarii europeni. Rebelii erau denumiți boxeri pentru că practicau calistenii paramilitare care în China însemnau arte marțiale. Pentru a înăbuși răscoala, forțele armate europene de intervenție, situate în zonele lor de influență, și-au îndreptat armele împotriva poporului chinez. Apoi au pedepsit națiunea chineză, impunând despăgubiri disproporționate pentru infracțiunea de revoltă patriotică. Sentimentele naționaliste crescânde au fost evidente în boicotul din 1905 care protesta împotriva tratamentului rasist aplicat chinezilor din Statele Unite. Exista o minusculă opoziție liberală în China – sau mai degrabă în exil – condusă de cumpătatul Sun-Yat Sen care fusese educat în America. Acesta a organizat o mișcare, mai întâi în Japonia, apoi în cadrul comunității chineze din Asia de Sud-Est și în cele din urmă în toată lumea. Avea o afinitate puternică pentru Statele Unite și chiar a acceptat ideea liberală că chinezii de rând nu erau pregătiți pentru autoguvernare. Când dinastia Qing s-a prăbușit în cele din urmă, transformându-l pe Sun-Yat Sen în președintele interimar al noii Republici Chineze, guvernarea sa a devenit

irelevantă. Fervoarea naționalistă s-a făcut simțită în cadrul armatei și în demonstrațiile de masă în favoarea dreptului de proprietate al chinezilor la noua rețea de căi ferate. S-a evidențiat mai ales după Primul Război Mondial când concesiunile germane din China au fost cedate Japoniei prin Tratatul de la Versailles. Studenții chinezi, care se așteptau la un alt rezultat, au inițiat o mișcare numită după ziua în care primiseră veștile, Mișcarea din 4 mai 1919.

Mișcarea din 4 mai a fost începutul unei perioade prelungite de introspecție naționalistă și a unei hotărâri tot mai mari de a contesta privilegiile imperialiste în China. Puterile imperiale care câștigaseră concesiuni în China erau decise să-și păstreze privilegiile și nu au ezitat să le garanteze prin forță ucigașă. Când muncitorii din Shanghai au demonstrat împotriva unei greve patronale a angajatorilor lor japonezi, trupele britanice au tras în ei, omorând zeci de persoane. Când muncitorii din Hong Kong au protestat împotriva acelui masacru, soldații britanici au tras și în ei. Incursiunile din ce în ce mai dese ale imperialismului japonez în China au fost cel mai supărător motiv dintre toate.

La fel ca în China, în India, naționalismul a câștigat puțin teren, dar a fost totuși influent. În 1915, întorcându-se din Africa de Sud în subcontinent, Gandhi se alăturase Congresului Național Indian. Congresul începuse ca un fel de societate de dezbateri liberală formată sub patronaj britanic pentru a oferi absolvenților Universității din Calcutta un forum pentru opiniile lor. În acea perioadă, lui Gandhi nu prea îi mai era de folos liberalismul. Și-a formulat programul folosind

cuvinte și concepte indiene: *ahimsa*, nonviolență; *satyagraha*, nesupunerea civică; *swaraj*, autoguvernarea. A pus în opoziție materialismul occidental și spiritualismul indian. Probabil că niciodată nu a spus, atunci când a fost întrebat despre opinia sa în legătură cu civilizația occidentală, că i se părea „o idee bună", dar pare că i se potrivește acest răspuns. Reacția populară la naționalismul lui Gandhi a înspăimântat guvernul colonial care a masacrat grupurile care practicau nesupunerea civică pașnică în 1919.

De atunci, Gandhi a transformat Congresul Național Indian într-o forță reală pentru decolonizare. *Swadeshi*, neparticiparea la economia colonială, a devenit cea mai aprigă tactică a lui. Acesta a condus un boicot împotriva țesăturilor britanice, sugerând că indienii ar trebui să-și dezvolte economia internă, să se bazeze pe ei înșiși, chiar să-și țească propriile haine ca un exercițiu de meditație spirituală. În acest perioadă, Gandhi a adoptat costumul țărănesc indian, purtând o haină simplă de bumbac pe care a țesut-o el însuși. Un alt gest măreț a fost cel din 1930 când a mărșăluit cu o mulțime de adepți 400 de kilometri până la mare, declarându-și intenția de a produce sare fără a mai plăti taxa colonială pe ea. Pe drumul spre mare, adepții săi au fost bătuți de forțele coloniale fără a opune rezistență. Asemenea tactici provocatoare au făcut ca Gandhi să fie aruncat în închisoare timp de doi ani în anii 1930. Apoi a izbucnit cel de-al Doilea Război Mondial, iar indienilor li s-a cerut sau mai curând li s-a poruncit să apere Imperiul Britanic.

Războaiele mondiale sunt scene intense și pline de înțeles în imaginația noastră contemporană: Ziua Infamiei, Blitz-ul Londrei, Violul din Nanjing, Asediul Leningradului – expresii celebre, momente definitorii, drame de viață și de moarte, reprezentate de eroi și ticăloși. Ne amintim războaiele mondiale din secolul XX drept conflicte între națiuni. La nivelul istoriei lumii însă, ceea ce contează este imaginea de ansamblu. Ambele războaie mondiale au fost în primul rând conflicte între imperii.

Războaie mondiale

Ambele conflagrații au adus în conflict posibile imperii împotriva celor deja existente. Aspirațiile imperiale ale militariștilor germani și japonezi erau proclamate vehement și evidente. Ei voiau ceea ce britanicii, americanii, francezii, olandezii, portughezii și rușii deja aveau. Imperiile existente erau hotărâte să oprească expansiunea rivalilor lor care, după Lupta pentru Africa, nu se puteau extinde decât pe cheltuiala *lor* imperială. În acea vreme, Imperiul Chinez și Imperiul Otoman erau deja muribunde. Imperiul Britanic era la apogeul său, cea mai extinsă entitate politică din lume, cuprinzând o cincime din regiunile terestre de pe glob. Statele Unite dezavuau de obicei ambițiile imperiale, dar subjugaseră națiunile lor indiene suverane, anexaseră Puerto Rico, Hawaii și Alaska (fără a mai vorbi de Texas, New Mexico, Arizona și California), au ocupat Filipine timp de decenii, au invadat în mod repetat Cuba, Haiti, Republica Dominicană, Nicaragua și Panama și și-au trimis marea flotă albă de război să navigheze în jurul lumii

pentru a flutura steagul puterii americane la începutul secolului XX.

Cât despre aspiranți, în jurul anului 1900, Japonia și Germania deveniseră concurenți principali, împreună cu Marea Britanie și Statele Unite, într-o mare cursă militară navală. Din cauză că toți concurenții conduceau imperii maritime – sau aspirau să facă asta – este logic că flotele erau armele lor preferate. Imperiile maritime aveau de protejat rute maritime, așezări și stații de cărbune. Trebuiau să fluture periodic steagul ca să-i înspăimânte pe creolii din porturi sau, dacă teama nu funcționa, să arate nemulțumirea imperială, bombardându-i pe cei răzvrătiți de pe mal cu artileria navală, un obicei denumit diplomația canonierelor. Epoca vaselor cu pânze se terminase, iar navele de război din acele vremuri foloseau cărbune, fiind niște uriași blindați cu turele de tun pivotante. Artileria cu bătaie lungă de pe cele mai mari nave de război putea lovi ținte aflate dincolo de orizont cu obuze care explodau și erau prea grele pentru a fi încărcate de marinari fără macarale. Construcția navelor moderne necesita industrie grea, tehnologie avansată, investiții enorme. Cele mai mari dintre noile nave de război erau considerate invincibile. Observatorii armelor imperiale le țineau evidența, notând numărul, tonajul și puterea artileriei de pe navele care erau lansate an de an.

În ajunul Primului Război Mondial, imperiile și aspiranții stabiliseră un echilibru precar de alianțe reciproce în Europa. Imperialiștii germani voiau să se extindă în detrimentul otomanilor și rușilor. De asemenea, vizau teritorii britanice și franceze din

Africa. După ce au ocupat Coreea și Taiwanul, forțele japoneze erau gata să preia ținuturile imperiale britanice, franceze, olandeze și americane din Asia de Sud-Est. Imperiul Otoman în curs de destrămare pierdea teren în Balcani, iar atât Imperiul Habsburgic, cât și cel Rus sperau să se extindă acolo. Naționaliștii sârbi, care rezistau năvălirii habsburgice, au asasinat un nobil din familia Habsburg la Sarajevo, atrăgând intervenția concurentă, pe măsură ce rușii și Habsburgii înaintau umăr la umăr. Când nici un imperiu nu s-a sesizat, au activat alianțele lor militare cu alte puteri imperiale. Iată, Primul Război Mondial. Imperialismul l-a pregătit, naționalismul l-a declanșat, industrialismul l-a transformat în iadul pe Pământ.

Izbucnit într-un entuziasm patriotic, Primul Război Mondial (1914–1918) a devenit o competiție de anduranță și capacitate industrială. Armatele germane au cucerit teritorii la vest, în Franța, și la est, în Rusia. Însă avansul inițial s-a oprit parțial fiindcă mitralierele grele și amplasarea artileriei îi favorizau pe apărători, nu pe atacatori. Tehnologia militară de atac – tancuri, avioane de război, submarine și portavioane – a fost dezvoltată treptat în timpul războiului, dar nu la timp pentru a depăși avantajele existente ale apărării. Ambele tabere săpaseră prea adânc. Greul luptelor din Primul Război Mondial a fost un conflict de forță brută și de uzură cruntă, în care bătăliile durau luni de zile. Prin definiție, imperiile moderne erau industrializate. Pentru a câștiga războiul aveau nevoie de un avantaj strategic ce însemna mai multe

nave, mai multe arme, mai mulți tineri, mai multe resurse și muniție pe care dușmanul le distrugea în fiecare lună. Principalul teatru de operațiuni din Primul Război Mondial, în nordul Franței, consta din linii de front staționare și tranșee adânci pe post de adăpost, separate de o zonă a nimănui unde artileria, mitralierele și gazele otrăvitoare amestecau uniforme însângerate, în putrefacție, și sârmă ghimpată ruginită cu noroiul, an după an. Nici o bătălie nu era decisivă; doar rezultatul cumulat hotăra victoriile sau înfrângerile. Care dintre imperii avea să rămână primul fără arme, muniție, provizii sau tineri? Când înfrângerea a devenit inevitabilă în Primul Război Mondial, generalii germani au decis să oprească măcelul și să se predea.

Acesta nu a fost un război de eliberare națională. Totuși, naționalismul și entuziasmul patriotic au fost principala temă mobilizatoare pentru ambele părți, chemate la arme de nevoia universală pentru mobilizarea în masă. Ascensiunea naționalismului a validat de asemenea principiul de bază conform căruia orice națiune merită să fie un stat național. Prin urmare, după măcelul care a distrus o generație, autodeterminarea națională a devenit o temă majoră a conferinței de pace de după Primul Război Mondial. Începuturile unei guvernări mondiale au apărut după conferință și, în mod semnificativ, au luat forma Ligii Națiunilor. Aceasta a întruchipat aspirația că toate statele suverane puteau fi reprezentate în mod egal, fiecare națiune având un vot. Liga Națiunilor nu reflecta realitatea faptului că imperiile europene încă înconjurau

globul. Ruptă de realitățile puterii mondiale, Liga Națiunilor s-a destrămat în anii 1930.

Între timp, imperiile aspirante încă încercau să se nască. Reparațiile dure de război au împiedicat capacitatea Germaniei de a prospera economic după Primul Război Mondial. Consecința a fost acceptarea pe scară largă în Germania a discursului naționalist plin de resentimente propus de Hitler. Acesta a pretins că Germania fusese mai degrabă trădată, decât învinsă militar și apoi victimizată de uneltirile financiare ale evreilor. Imperiul nazist proiectat de Hitler urma să includă la început toate regiunile locuite de vorbitorii de limbă germană; după aceea ținuturile slave din Europa de Est care aveau să fie pregătite pentru locuitori germani prin epurarea etnică; în cele din urmă, restul lumii. Pretențiile naziste la măreție națională erau extrem de virulente, dar nu singulare. Agresiunea imperialistă japoneză era mascată de pretextul construirii unei sfere mai mari de prosperitate comună în Asia de Est. Japonezii anexau mai multe părți din China și dezvoltau o ideologie oficială naționalistă menită să se bazeze pe resentimentele create de imperialismul european și, simultan, să stabilească superioritatea rasială și culturală japoneză în Asia. Între timp, în Italia, un alt conducător puternic, Mussolini, ținea aceleași discursuri despre măreția națională. Mussolini sugera că noua națiune italiană trebuia să aibă la rândul ei un imperiu și să îndeplinească destinul imperial lăsat moștenire de strămoșii ei romani. Italia deja preluase controlul Libiei când Imperiu Otoman decăzut o abandonase în 1912. În 1936,

atacul italian asupra Etiopiei a transformat-o pentru scurt timp într-o nouă colonie europeană, Africa de Est Italiană.

Fascismul, numele dat mișcării lui Mussolini în Italia, a fost un termen aplicat tuturor celor trei imperii aspirante. În loc să fie o ideologie distinctă, fascismul este mai degrabă un tipar exemplificat, la jumătatea secolului XX, de trei aspirații disperate către măreția națională. În esență, fascismul este o formă ultraviolentă, extremă a naționalismului, care se concentrează cu putere pe resentimentul față de dușmanii naționali, atât interni, cât și externi. Spania lui Franco, un aliat german, corespunde acestui tipar. Este vorba mai multe despre clădirea imperiilor decât despre distrugerea lor. În mâinile imperialiștilor germani, italieni sau japonezi autodeterminarea națională se aplica cel mai mult națiunilor „superioare" – sau mai degrabă „raselor stăpânitoare" amăgite, ca și ei, de construirea de imperii.

Al Doilea Război Mondial (1939–1945) a asmuțit, de asemenea, imperiile în ascensiune împotriva celor care existau deja. Perspectiva prăbușirii capitalismului mondial în anii 1930 slăbise serios Marea Britanie și Statele Unite. Liberalismul a intrat în declin în toată lumea, validând ambițiile imperiale fasciste. Mândrii naționaliști neliberali germani și japonezi – aliați în teorie, dar niciodată în practică – au emis pretenții paralele pentru imperiu în acea vreme. Japonia a ocupat mare parte din ținuturile franceze și olandeze din Asia, împreună cu Coreea, Insulele Filipine controlate de americani și mare parte din China. Hitler a repetat reușita lui

Napoleon de dominație asupra întregii Europe, dar și greșeala acestuia de a încerca să cucerească Imperiul Rus. Imperiul Britanic era încă cel mai mare din lume, iar Statele Unite deveniseră cea mai mare putere industrială. Lor li s-a alăturat în cele din urmă Rusia sovietică, și ea cu ambiții imperiale, care a dus greul asalturilor germane și, în cele din urmă, a schimbat cursul războiului în bătălia de la Stalingrad. Victoria aliată asupra Germaniei și Japoniei era deja evidentă în 1945 când Statele Unite și-au folosit noile bombe atomice pentru a grăbi capitularea Japoniei.

Demascarea postbelică a crimelor de război fasciste a lăsat o duhoare în imperialismul rasist, care a persistat decenii întregi. De asemenea, a pus capăt unui secol de știință rasială europeană care a fost discreditată pe plan internațional din cauza asocierii strânse cu genocidul nazist din cadrul Holocaustului. În Statele Unite, noua miasmă neplăcută a supremației albe i-a încurajat pe africano-americanii eliberați să creeze o mișcare pentru drepturi civile. În Asia, a înlesnit independența Indoneziei. Înainte de a fi inclusă cu forța în Imperiul Japonez de scurtă durată, Indonezia fusese timp de secole a doua cea mai populată și profitabilă colonie europeană. Când ocupanții japonezi ai Indiilor de Est Olandeze s-au retras înfrânți în 1945, patrioții locali au reușit cu ușurință să prevină reafirmarea imperialismului olandez. În consecință, Indiile de Est Olandeze au renunțat la statutul de colonie la scurt timp după cel de-al Doilea Război Mondial. Marile „posesiuni" europene de peste mări au devenit curând o

amintire. Decolonizarea oficială a lumii a durat câteva decenii după război.

Naționalismul, *nu* setea imperialistă de măreție națională, ci dreptul de bază al autodeterminării naționaliste, era acum pe val. India, cea mai mare și mai profitabilă colonie din lume, a devenit cea mai mare democrație electorală curând după independența Indoneziei. India contribuise cu 2,5 milioane de soldați la efortul de război britanic, iar 87 000 de indieni muriseră pentru el, fără a-i pune la socoteală pe cei care muriseră de foame. Marea Britanie aflată în război fusese prea ocupată ca să contribuie la eforturile indiene de a stopa foametea din Bengal din 1943 care a ucis peste două milioane de oameni. Revoltat, Gandhi a cerut ca Marea Britanie „să părăsească India", iar britanicii l-au trimis în închisoare. După cel de-al Doilea Război Mondial locuitorii din India Britanică nu mai aveau răbdare să aștepte independența, iar britanicii nu erau în situația de a-i face să accepte. Stăpânirea britanică a luat sfârșit, dar finalul a fost tragic. Imensa minoritate musulmană din India se temea pentru soarta ei și, când decolonizarea a avut loc, în final, în 1947, teama a condus la împărțirea în Pakistanul predominant musulman (și Bangladesh) și India predominant hindusă. Împărțirea a strămutat peste zece milioane de oameni și a condus la suferințe imense, dar în cele din urmă a determinat decolonizarea subcontinentului indian.

Decolonizarea rapidă, completă, după cel de-al Doilea Război Mondial, a reprezentat o victorie decisivă a ideii esențiale a naționalismului, conform căreia fiecare națiune are dreptul la

autodeterminare. Africa, complet colonizată în anii 1880, a început să se decolonizeze în anii 1950 fără revolte. Un val de mișcări de independență a cuprins centrul Asiei fără a întâmpina rezistență din partea coloniștilor europeni care descoperiseră că aceste noi colonii erau mai puțin profitabile decât își imaginaseră în timpul luptei imperialiste din anii 1880. Este de remarcat, de asemenea, că după război, și uciderea industrializată a milioane de evrei europeni, sioniștii au reușit să formeze statul modern Israel în teritoriile locuite cu două mii de ani înainte de către evreii biblici. Sioniștii erau ferm convinși că acel pământ le fusese dat de Dumnezeu însuși. Din păcate, pământul lor natal de altădată devenise Palestina, locuită în anii postbiblici de musulmani care o revendicau și ei. În loc să fie o confruntare religioasă, acesta a fost un conflict naționalist, un singur teritoriu disputat între două națiuni, separate și antagoniste, o situație fără ieșire, fără compromis imaginabil. Imperiul Britanic se dizolvase în cele din urmă și multe foste colonii britanice, acum națiuni independente, s-au implicat într-o relație mai destinsă cu Marea Britanie, în cadrul Commonwealthului.

Naționalismul a dispărut de pe scena lumii între anii 1970 și 1980. Parțial, a fost victima propriului succes. Colonialismul oficial se încheiase. Brutalitatea fascistă compromisese demagogia naționalistă în toată lumea, cel puțin deocamdată. Victorioasa alianță liberal-socialistă din timpul războiului împotriva fascismului a luat sfârșit după acesta. Statele Unite și Uniunea Sovietică au devenit cele mai importante puteri mondiale postbelice.

Amândouă au exercitat o influență imperialistă asupra altor popoare, dar nici una nu credea oficial în imperialism. Ambele își justificau rațional dominația imperială ca fiind o chestiune legată de principii universale. Se presupunea că încercau să facă o lume mai bună, nu doar să se extindă. Statele Unite deveniseră capitala mondială nedisputată a liberalismului. Oponenta sa, Uniunea Sovietică, devenise reprezentanta globală a socialismului revoluționar.

Duelul mondial dintre liberalism și socialism va defini problemele lumii în deceniile postbelice. Socialismul, până acum absent în aceste pagini, are multe înțelesuri. Precum liberalismul și naționalismul, merită un capitol al său.

14.

REVOLUȚIE

După cel de-al Doilea Război Mondial, lumea nu a mai aparținut imperiilor, ci statelor naționale. Cel puțin asta a fost ideea. De fapt, câștigătorii războiului – mai ales Statele Unite și Rusia – încă își exercitau dominația cvasiimperială asupra multor altor state. Cele două țări nu au mai fost aliate după război și au adoptat ideologii diametral opuse. Curând, au devenit dușmani. Prin urmare, lumea postbelică a intrat rapid într-un nou conflict care era o competiție atât geopolitică, cât și ideologică.

Cu scopul declarat de a împiedica alte războaie viitoare, puterile victorioase din al Doilea Război Mondial au încercat pentru a doua oară să instituie o guvernare mondială democratică, prin Națiunile Unite. Precum Liga Națiunilor în anii 1920 și 1930, Organizația Națiunilor Unite a fost înființată pe principiul că toate națiunile au fost create în mod egal. Totuși, spre deosebire de Ligă Națiunilor de dinainte, în Națiunile Unite unele țări erau mai „egale" decât altele. Puterile victorioase în al Doilea Război Mondial au devenit cei cinci membri ai Consiliului de Securitate, cu drept de veto deplin. Toți cei cinci membri din Consiliul de Securitate reprezentau de fapt diferite tipuri de imperii. La formarea Organizației Națiunilor Unite, Marea Britanie și Franța încă aveau colonii în toată lumea. Uniunea Sovietică și Republica Populară Chineză

moșteniseră imperii coloniale de la dinastiile Romanov și Qing. În timp ce denunțau imperialismul, revoluționarii ruși și chinezi conduceau estonieni, mongoli, tibetani, kazahi, lituanieni, uiguri și mulți alții. Soldații ruși ocupaseră Europa de Est la sfârșitul războiului și au rămas acolo decenii întregi. În ceea ce privește Statele Unite, acestea au făcut mobilizarea pentru război cvasipermanentă, păstrând bazele militare și alianțele, exercitând o tutelă politică în multe țări de pe glob. Deoarece vechile imperii coloniale dispăruseră, competiția mondială dintre capitalismul postbelic și socialismul revoluționar a fost în centrul atenției.

Socialismul susține ideea, elementară pentru orice gândire politică modernă, că guvernarea iluminată poate crea societăți mai bune. Mai mult decât liberalii sau naționaliștii însă, socialiștii își imaginează o îmbunătățire *revoluționară* – rapidă, cu ținte bine definite și profundă. O revoluție socialistă are ca scop reconstruirea societății pentru a atinge idealuri și obiective specifice. Spre deosebire de liberalism, socialismul favorizează colectivul în detrimentul individului. Socialismul s-a născut ca o ideologie a rezistenței împotriva ordinii capitaliste industriale susținute de liberali. Prin urmare, socialismul a devenit cel mai mare dușman al liberalismului.

Primii socialiști au observat faptul că industrialismul exacerbase sărăcia în loc să o elimine. Liberalii au înclinat să considere acest fapt un eșec regretabil al indivizilor sărăciți. Cu alte cuvinte, era vina muncitorilor că sărăciseră. Era o

predică pe care muncitorii industriali nu o vedeau încurajatoare. Liberalismul clasic îi inspira pe administratorii și negustorii extrem de motivați, oportuniști, nu pe muncitorii epuizați din fabricile de bumbac, care lucrau în ture de zece ore.

Socialiștii, în schimb, au luat partea muncitorilor epuizați. Ei aveau cel mai idealist și ambițios scop politic: o societate complet echitabilă, fără conflicte și exploatare. Socialiștii aveau multe idei diferite despre cum să atingă acest scop. Karl Marx, cel mai influent gânditor socialist, considera capitalul – acumularea de avere personală – motivul principal de inegalitate în lumea modernă. În opinia lui, capitalismul dusese la o guvernare de dragul banilor, o guvernare a plutocraților milionari, a căror grijă principală era întotdeauna averea personală. Marx credea că o revoluție era necesară pentru a răsturna clasa conducătoare capitalistă.

La început socialismul și-a găsit cea mai importantă bază printre muncitorii din fabricile nou înființate. Primele generații de muncitori industriali au adoptat critica socialistă a capitalismului și i-au perceput pe milionarii plutocrați ca agresori. În multe dintre variațiile sale internaționale, socialismul a devenit crezul lor. Nu toți socialiștii erau revoluționari. Tactica fundamentală a majorității slabe, angajații minorității puternice, era să se unească. Uniunea le conferea putere. Sindicatele muncitorești îi reprezentau pe membrii lor în negocierile cu administrația companiei și, dincolo de locul de muncă, mișcarea muncitorească se considera o contrapondere la puterea capitalistă. În secolul XX, mișcările muncitorești au pus

presiune pe democrațiile liberale pentru a extinde drepturile civile și bunăstarea publică, temperând cadrele dure ale capitalismului.

Printre multele variații ale socialismului, unele erau disprețuite de marxiști fiind considerate utopice. Așa-numiții socialiști utopici credeau că societatea putea fi reformată doar prin „efectul demonstrațiilor", fără o revoluție. Pentru a arăta ce gândeau, socialiștii utopici au format comunități internaționale (mai ales în Franța, Anglia și Statele Unite) organizate în jurul ideii de egalitate economică, cooperare și demnitatea inerentă a muncii pe care industrialismul o distrusese. Ei percepeau socialismul ca o problemă spirituală, nu doar una economică. Respingând noua ordine capitalistă, socialiștii utopici au creat comunități asemănătoare adunărilor contraculturale hippie din anii 1960. În mod extraordinar, unii socialiști utopici de la jumătatea anilor 1800 au respins patriarhatul și au promovat dragostea liberă. De fapt, unele adunări hippie imitau, în mod direct, precedentele socialiste utopice. Un alt exemplu de socialism fără revoluție a fost Comuna care a condus Parisul timp de două luni, în 1871. În acea vreme, parizienii entuziasmați au organizat grupuri reciproce de ajutor și au construit baricade pe străzi pentru a se apăra de armata căreia guvernul francez îi ordonase să-i măcelărească patriotic. Mai mult de un secol socialismul a devenit o ideologie filosofică a oamenilor care se aflau în tabăra pierzătoare a distrugerilor capitaliste.

Socialismul revoluționar marxist a devenit varianta cea mai influentă. Publicarea la mijlocul

secolului a vastului studiu istoric al lui Marx, *Capitalul* (primul volum publicat în 1867), a avut un impact la fel de semnificativ precum studiul de istorie naturală al lui Darwin, *Despre originea speciilor* (1859). În 1900, socialiștii radicali revoluționari erau obișnuiți în Europa, dar se găseau adesea în exil ca Marx însuși. Filosoful german erudit a cercetat și și-a scris faimosul studiu la biblioteca de la British Museum. Discipolul și asociatul lui Marx, Friedrich Engels, de asemenea german (dar nu evreu ca Marx) era urmașul unei familii de industriași bogați. Totuși, Marx nu a avut influență în Anglia. Socialiștii englezi erau mai preocupați să-i organizeze pe muncitorii industriali în sindicate decât să răstoarne guvernul. Sindicaliștii s-au confruntat cu o rezistență violentă, dar treptat au obținut dreptul de a se organiza.

Sindicalizarea muncii a devenit o formă răspândită de organizare socialistă *nerevoluționară*. Până în secolul XX nici o națiune industrializată importantă nu ducea lipsă de o mișcare muncitorească. Partidul Laburist din Marea Britanie a depășit Partidul Liberal care domina țara în anii 1920. În Statele Unite, de asemenea, și în general în lumea capitalistă industrializată, socialiștii și alți radicali erau în fruntea mișcărilor de apărare a sănătății și bunăstării publice, a drepturilor civile și securității sociale. Cel mai vestit lider socialist de la începutul secolului XX în Statele Unite a fost Eugene V. Debs care lucrase la construcția căii ferate și care, când a rămas fără serviciu, a devenit un vagabond care urca pe nave în căutare de lucru. Debs a mers deseori la închisoare pentru că organiza muncitorii și sprijinea

grevele. L-a citit pe Marx în închisoare, fără a deveni un revoluționar. A candidat de mai multe ori la președinție ca socialist, plângându-se că banii nu ar trebui să conducă și că socialismul era o simplă recunoaștere a egalității umane.

Mai ales în Statele Unite, mișcarea muncitorească nu a contestat sistemul capitalist, concentrându-se în schimb pe negocierea colectivă pentru salarii și beneficii. Totuși, reprimarea violentă a socialiștilor și a conducătorilor muncitorilor a rămas o normă în societățile capitaliste până în anii 1920. Planul New Deal al președintelui Franklin Roosevelt – pe care criticii l-au condamnat ca fiind socialist – a răsturnat încercările guvernului de a suprima sindicatele muncitorești în Statele Unite. New Deal menținea garanțiile politice ale democrației liberale, în timp ce introducea un nou înțeles al responsabilității sociale.

Socialismul nerevoluționar este socialism democratic. Deși New Deal este cu siguranță un exemplu, socialismul democratic a existat mai ales în Europa. În perioada postbelică, democrația socială europeană, ca în Suedia și Danemarca de astăzi, a impus cele mai ridicate standarde naționale de sănătate, educație și bunăstare. Majoritatea țărilor din Europa de azi au într-un anumit grad o orientare social-democrată care duce la o distribuire mai echitabilă a averii, la o educație publică de o calitate ridicată, la sisteme complete de sănătate, condiții generoase de asigurări sociale etc. Principala problemă cu asemenea lucruri este că trebuie să plătești pentru ele. Contribuția social-democratică la un nivel național de trai mai bun este

de netăgăduit, dar ea a fost umbrită în secolul XX de socialismul revoluționar.

Proiectul revoluționar de a distruge sistemul capitalist și de a înființa „o dictatură a poporului" domină istoria lumii. Regimurile marxiste din Rusia și China secolului XX considerau democrația posibilă numai într-un viitor perfect, când dictatura revoluționară nu va mai fi necesară. Între timp, asaltul lor asupra capitalismului le-a pus permanent pe picior de război, mai ales în ce privește dușmanii interni. Aceasta a fost varianta autoritară a socialismului denumită *comunism*.

Toate formele de socialism favorizează comunitatea și cooperarea în detrimentul individualismului și pieței. Acest lucru îi plasează pe socialiști în rândul multor sisteme de valori tradiționale din întreaga lume. Prin urmare, pe măsură ce capitalismul industrial a intensificat intervenția pieței mondiale în societățile africane, asiatice și sud-americane după cel de-al Doilea Război Mondial, multe mișcări țărănești au adoptat socialismul – varianta revoluționară. Marxismul a oferit antidotul pentru explicațiile care dădeau vina pe victimă pentru sărăcie și subdezvoltare. În Asia și Africa, adoptarea ideologiei socialiste putea atrage ajutorul Uniunii Sovietice, tot așa cum adoptarea ideologiei liberale atrăgea sprijin din partea Statelor Unite. În America Latină, numeroase armate de gherilă și chiar câteva regimuri revoluționare – în special cel din Cuba – au adoptat ideologia socialistă pentru a contrabalansa influența Statelor Unite. Țările din America Latină nu aveau nici o afinitate față de Rusia sau China revoluționare și rareori au

primit ajutor de la acestea. Cuba a fost excepția notabilă.

Marea poveste a secolului XX începe în Rusia imperială.

Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste

În 1917, Rusia era o țară a contrastelor. Își dezvoltase propria versiune de creștinism ortodox, rezistase mongolilor și construise un vast imperiu terestru în Asia Centrală și Siberia. La începutul anilor 1700, țarul Petru cel Mare încurajase curentele culturale și economice din Franța, Anglia, Germania și Țările de Jos. Rusia păstrase însă tradițiile politice autocratice, inclusiv un țar atotputernic. Monarhii moscoviți conduceau cu o mână de fier. Aristocrații ruși – oligarhii din altă epocă – conversau în franceză în timp ce transformau nenumărați țărani ruși în șerbi obligați să muncească veșnic pentru marii moșieri. Șerbia rusă târzie a apărut după ce țăranii dependenți de stăpâni dispăruseră în majoritatea Europei. În același timp, industria textilă rusă, care folosea propriul bumbac, in și lână, se dezvoltase rapid. La fel făcuse o regiune cu mine de cărbuni și fabrici de oțel din estul Ucrainei, care încă nu era o țară independentă. Un program ambițios de construcții de căi ferate a încercat să îmbine aceste elemente contrastante vechi și noi. Totuși, o primă fisură în edificiul autocratic s-a produs în 1905 când liberalii ruși au câștigat câteva locuri ca reprezentanți în legislatura aleasă, Duma. În același timp, radicalii socialiști au început să organizeze consiliile locale,

denumite soviete, formate în majoritate din soldați și muncitori industriali.

Pierderile ruse din Primul Război Mondial au slăbit controlul țarului asupra imperiului. Liberalii care l-au înlocuit au pierdut și ei repede controlul. În februarie 1917, liberalii din Dumă au format un guvern provizoriu, dar revoluționarii socialiști s-au opus, transformând rețeaua lor de soviete locale într-o structură paralelă de putere. Partidul majoritar din soviete era Partidul Bolșevic condus de revoluționarul marxist Lenin. În octombrie același an, în urma altor pierderi în război, Lenin și bolșevicii au preluat puterea într-o revoltă armată care a declanșat Revoluția Rusă. Noul guvern rus „roșu" a ieșit din război și a învins o ripostă din partea unei alianțe ruse anti-socialiste „albe", formată din liberali și monarhiști. La începutul anilor 1920, bolșevicii au început să consolideze noua ordine comunistă. Pentru prima oară, revoluționarii marxiști aveau ocazia să transforme o societate întreagă.

Secera și ciocanul, simbolul Revoluției Ruse, au devenit vestite în toată lumea. Împreună, secera pentru recoltarea cerealelor și ciocanul metalurgistului, au reprezentat alianța dorită dintre țărani și muncitorii industriali. Aceștia erau aliați firești, în mentalitatea bolșevică, deoarece ambii fuseseră agresați de exploatarea capitalistă. În practică însă, muncitorii rurali și urbani trăiau în lumi diferite. În Rusia și pretutindeni, oamenilor de la țară și celor de la oraș le-a fost greu să se ralieze unei cauze comune. Țăranii ruși tradiționali tindeau să fie conservatori. Rechiziționarea sistematică a

recoltelor lor i-a întors împotriva bolșevicilor. Recunoscând că țărănimea putea fi îndepărtată, Lenin a instituit o nouă politică economică moderată care le oferea producătorilor rurali o oarecare libertate pentru a-și vinde recoltele la piață. Însă moartea lui Lenin din 1924 i-a adus controlul Revoluției Ruse lui Stalin, a cărui hotărâre de a reforma societatea nu cunoștea limite. Marele scop al tuturor revoluționarilor din secolul XX, odată ce își consolidau puterea, a fost să prindă din urmă centrele capitalismului mondial. Era o sarcină dificilă.

Între 1927 și 1953, Stalin a condus o încercare drastică de diminuare a pătrunderii în viața rusă a forțelor pieței libere. Alternativa a fost o economie centralizată în care statul stabilea prețurile și salariile, precum și cotele de producție. Spre deosebire de socialiștii utopici, acești revoluționari marxiști nu aveau regrete legate de industrializare. Atât timp cât fabricile erau controlate de stat, adică erau deținute în mod colectiv de poporul rus, producția de masă aducea beneficii tuturor. Proprietatea colectivă a poporului și beneficiile s-au dovedit însă foarte teoretice. Între timp, sacrificiile cerute de statul revoluționar erau brutale și neîncetate. Muncitorii își distrugeau sănătatea și siguranța (fără a menționa timpul liber) pentru a realiza cote de producție arbitrare, organizate în cincinale ambițioase. Statul revoluționar direcționa toate resursele posibile pentru construirea unei Rusii noi, urbane și industriale. Aceasta era economia centralizată în acțiune. Producția a crescut. Șansele educaționale s-au extins. Rusia a

păstrat controlul asupra întinsului imperiu terestru creat de țari, care pornea din Europa până la Oceanul Pacific. În locul unui imperiu, el devenise, în mod teoretic, o confederație deliberată de parteneri egali, Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste sau URSS.

Între timp, revoluția a eșuat lamentabil în zonele rurale. Planul cincinal al lui Stalin necesita înființarea unor mari ferme colective, fiecare adunând zeci de familii de țărani. Fermele colective aveau avantajele asociate cu mecanizarea și utilajele agricole moderne. Muncitorii agricoli revoluționari lucrau teoretic împreună, în spiritul unei proprietăți comune, crezând că eforturile lor promiteau un viitor mai bun pentru toate popoarele diverse din URSS. În practică însă țăranii erau sceptici, mai ales cei care o duceau mai bine, și mulți nu doreau să se alăture fermelor colective. Unii chiar au preferat să-și ucidă vitele decât să le predea bolșevicilor. Colectivizarea agriculturii continua oricum, iar rezistența față de ea se manifesta în recolte insuficiente și cirezi împuținate. Totuși, Stalin dorea să exporte cereale pentru a plăti mașinăriile industriale, făcându-i pe țărani să acumuleze cerealele pe care autoritățile le confiscau arbitrar. Din nou, economia centralizată. Cea mai devastată regiune a fost Ucraina ale cărei climat și soluri au transformat-o în mod firesc în grânarul URSS-ului. În anii 1920 și 1930, foametea din Ucraina a ucis milioane de oameni.

Apoi a izbucnit al Doilea Război Mondial care s-a purtat mai ales pe teritoriu rusesc. Astăzi, rușii își amintesc de „Marele Război Patriotic" ca fiind

definitoriu pentru experiența națională. Fabricile lui Stalin au trecut testul puterii industriale. Avantajul strategic al URSS-ului a răsturnat valul nazist. Efortul a costat viețile a douăzeci de milioane de ruși. În consecință, imperiul, acum socialist, și-a adăugat noi teritorii și și-a extins controlul asupra Europei de Est. Complexul militar-industrial rus era la apogeu după război. Până în 1950, oamenii de știință ruși testaseră bomba atomică, iar în 1957 au lansat primul satelit artificial pe orbită – *Sputnik*. Curând, URSS a încercat să trimită primul zbor cu echipaj uman în spațiu. Rusia devenise liderul lumii socialiste care ripostase în fața lumii „libere" capitaliste în Războiul Rece. Știința și industria rusă au concurat cu succes în marea cursă a înarmării – fabricarea bombelor atomice și apoi a celor cu hidrogen și a sistemelor de livrare, care includeau bombardiere strategice, submarine nucleare și rachete balistice intercontinentale, toate produse în doar câțiva ani. Crearea unor arsenale nucleare masive a fost un efort extrem de costisitor. Numai câteva state au testat un dispozitiv nuclear, cu atât mai puține au menținut rachete intercontinentale și bombardiere mereu pregătite, așa cum s-a întâmplat la apogeul Războiului Rece. Considerat de ambele tabere o competiție ideologică globală, Războiul Rece a fost și o luptă între două puteri imperiale, Rusia și Statele Unite.

Ceea ce statul revoluționar URSS nu a făcut niciodată – și nu și-a permis să facă în timpul Războiului Rece – a fost să satisfacă nevoile zilnice ale consumatorilor ruși. Acesta a fost defectul fatal al Uniunii Sovietice. Locuințele improprii, lipsurile

constante și raționalizarea, cozile veșnice pentru a cumpăra un cârnat sau o pâine au cauzat nemulțumiri printre rușii care vedeau reclamele colorate despre abundența fără precedent a consumului în Statele Unite postbelice. Nici măcar lucrătorilor relativ privilegiați și gestionarilor din Uniunea Sovietică nu le plăcea avuția materială expusă în filmele de la Hollywood. Când tensiunile din sistemul politic au dus la restructurarea din anii 1980, oamenii din mediul urban al URSS au abandonat repede eforturile către revoluția socialistă. Nemulțumirea lor era unanimă și copleșitoare. Fără îndoială, fusese de obicei ascunsă timp de decenii din cauza epurărilor staliniste. Uniunea Sovietică s-a dizolvat fără luptă în 1991, permițând republicilor sale constitutive – statele baltice, Belarus, Ucraina, Kazahstan și alte țări din Asia Centrală – să-și recupereze suveranitatea independentă în câteva luni.

La acea vreme a existat o rezistență surprinzător de redusă față de sfârșitul URSS-ului. Comuniștii transformaseră complet viața în Rusia, dar nu insuflaseră o loialitate profundă față de ideologia lor, în ciuda generațiilor succesive de îndoctrinare sistematică. Chiar și în tranziția ulterioară spre o economie de piață în anii 1990, când câțiva oligarhi capitaliști au pus mâna pe avuția națională a Rusiei, puțini ruși au dorit restaurarea sistemului socialist. În general, foștii cetățeni sovietici au reacționat mai mult la vechiul naționalism. Când s-a prăbușit URSS, cel mai mare regret al oamenilor de pe străzile Moscovei părea să fie pierderea Imperiului Rus.

Oricare ar fi fost scopurile sale idealiste și în ciuda realizărilor impresionante din știință, industrie și arte, Revoluția Rusă a avut ca rezultat multe morți nejustificate. Numărul exact al vieților zdrobite de statul revoluționar nu poate fi stabilit cu precizie, însă este uriaș, de ordinul milioanelor. Stalin și slugarnicii săi au devenit arbitri ai vieții și morții, mereu în numele binelui suprem, mereu în numele „poporului". Drepturile individuale ale liberalismului și garanțiile lor au fost complet absente în comunism. Abuzurile guvernului erau nesfârșite, dar aceasta nu era o corupție în sensul vechi al termenului – nu era, în general, o modalitate a conducătorilor de a acumula averi imense. În schimb, principalele abuzuri de putere în Uniunea Sovietică au fost opera unor ideologi prost sfătuiți care au crezut prea mult în propriile idealuri. Oricine nu era de acord cu ei era „reeducat" sau epurat. Marea Epurare din 1937, care a implicat mii de victime, a fost una dintre aceste nenumărate pedepse. Rețeaua de lagăre de muncă din Siberia denumită *gulag* fusese înființată în timpul țarilor, dar s-a extins în mod radical sub conducerea sovietică. Cea mai importantă lucrare de protest antisovietic, *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, este o narațiune despre viața în gulag din perspectiva unui deținut. Cultul personalității lui Stalin trebuia să ofere revoluției o față umană, dar a ajutat la crearea coșmarului modern al dictaturii „fratelui cel mare".

Ca și în cazul liberalismului colonial, deținător de sclavi, socialismul revoluționar arăta diferit în practică față de teorie. Dictatura comunistă nu și-a îndeplinit scopurile mărețe. Revoluția Rusă este

doar un caz, firește. Triumful militar al Partidului Comunist Chinez, începând cu 1948, a reprezentat al doilea caz semnificativ. Victoria comunistă în cea mai populată țară din lume, exact când URSS-ul dobândea armele nucleare, a părut un avans major pentru viziunea marxistă a revoluției mondiale. „Pierderea" Chinei a stârnit panică printre reacționarii din lume.

Republica Populară Chineză

În ce privește China, preluarea ei de către comuniști a fost începutul unei redresări naționale de talie mondială. După înfrângere, umilință și împărțirea de către străini, urmate de prăbușirea dinastiei Qing din 1912, cel mai mare imperiu tradițional încă existent decăzuse într-un stat eșuat timp de două decenii.

A fost proclamată o republică chineză, dar guvernarea centralizată efectiv a dispărut, lăsând controlul politic real în mâinile comandanților militari regionali. Între timp, imperialiștii japonezi au ocupat din ce în ce mai mult estul Chinei, din punct de vedere economic și militar. În 1931, japonezii au anexat Manciuria, patria dinastiei Qing, care fusese condusă de la Beijing mai multe secole. Manciuria era bogată în resurse și fusese industrializată semnificativ în ultimele decenii. Depășind concesiunile care îi fuseseră impuse Chinei de către celelalte puteri imperiale, Japonia a devenit cel mai agresiv invadator.

Diverse proiecte politice se conturau în China anilor 1920. O industrializare semnificativă avea loc în orașele de coastă, mai ales în Shanghai și

Guangzhou. Pe coasta Chinei a apărut un partid naționalist – Guomindang. Ideologia sa era oarecum liberală și prietenoasă cu Occidentul. Conducătorul naționalist era (precum Sun Yat-Sen) un om din Guangdong, Chiang Kai-Shek, a cărui abilitate principală era să-i supună pe comandanții militari regionali pentru propriile interese. Opus Guomindangului era Partidul Comunist Chinez aflat sub viitorul său conducător suprem Mao. Acesta era un idealist provincial care găsise inspirația în Mișcarea din 4 mai și în Revoluția Rusă. În timp ce Chiang Kai-Shek încerca să încropească un guvern capabil să interacționeze cu seniori ai războiului și cu puterile imperiale, Mao a început să organizeze soviete țărănești în provincii. Conform teoriei marxiste și experienței ruseşti din urmă cu câțiva ani, se presupunea că revoluțiile comuniste începeau printre muncitori industriali. Însă revoluționarii chinezi au câștigat prima oară teren în rândul țăranilor.

Comuniștii și naționaliștii se disprețuiau unii pe alții, aproape la fel de mult cât îi disprețuiau pe japonezi. Totuși, când japonezii au invadat China continentală în anii 1930, comuniștii și naționaliștii s-au aliat pentru a rezista invadatorilor. Guomindang a primit, în mod firesc, sprijinul Statelor Unite datorită atitudinilor procapitaliste și proamericane ale lui Chiang Kai-Shek. În plus, Chiang și soția sa erau creștini, ceea ce sporea mai mult simpatiile americane. În ciuda presupusului armistițiu dintre naționaliști și comuniști, trupele naționaliste au continuat să atace fortărețele comuniste din provincie, obligându-i pe

revoluționarii lui Mao să parcurgă celebrul lor Marș Lung, o retragere strategică de câteva mii de kilometri în zonele izolate și îndepărtate din nord-vestul Chinei. Între timp, naționaliștii au primit sprijin militar semnificativ din partea Statelor Unite, iar la momentul capitulării Japoniei americanii l-au ajutat în continuare pe Chiang în eforturile sale de a-i învinge pe comuniștii lui Mao. Dar nu a fost să fie. După retragerea japoneză, Armata de Eliberare a Poporului a învins decisiv Guomindangul. Forțele lui Chiang au fugit din China continentală în insula Taiwan, dar cu sprijinul Statelor Unite și fără să accepte înfrângerea. În Taiwan, Guomindang a înființat un posibil guvern în exil care s-a autointitulat „Republica China", însă guverna doar insula. Mulțumită favorurilor continue ale Statelor Unite, Guomindangul cu baza sa din Taiwan a ocupat locul Chinei în Consiliul de Securitate al Națiunilor Unite pentru mai mult de douăzeci de ani. Între timp, în realitatea concretă, de la 1 octombrie 1949, Partidul Comunist Chinez a început să guverneze cel mai mare stat suveran din lume, Republica Populară Chineză.

Acesta a fost doar începutul Revoluției Chineze. O revoluție adevărată, în termeni comuniști, nu însemna doar să preiei controlul, ci să transformi societatea. Nu era o transformare minoră, nici o simplă reparație ad-hoc al unui edificiu social deja existent. Revoluționarii comuniști plănuiau demolarea, reformarea și reconstruirea din temelii. În anii 1950 și 1960, la o generație după Uniunea Sovietică, Republica Populară Chineză a intrat în faza de reformare. Revoluționarii chinezi doreau să

rescrie toate regulile, să detroneze vechea clasă conducătoare, să accelereze industrializarea, să reorganizeze complet agricultura, chiar să remodeleze comportamentul uman. Ei credeau că adevăraţii socialişti trebuie să fie idealişti care puneau nevoile societăţii mai presus de ambiţiile lor individuale. Adevăraţii socialişti nu trebuie să lucreze pentru propriul câştig. În schimb, ei trebuie să-şi dedice eforturile pentru binele comun. Scopurile practice principale ale revoluţiei erau colectivizarea agriculturii şi un efort general de a stimula industria grea. Succesul sau eşecul depindeau de încercarea radicală de a redefini viaţa chinezilor. Revoluţionarii au distrus moşiile întinse şi apoi au creat ferme colective imense. Au încurajat oamenii să încerce să prelucreze fierul în propriile curţi şi apoi au construit industrii uriaşe conduse de armată. Revoluţionarii au lansat program după program de îmbunătăţire personală, etică, socială, campanii pentru a-i face pe toţi mai serioşi şi mai cinstiţi, mai puţini egoişti, cu mai mult spirit civic. Modelul de urmat se regăsea în *Jurnalul lui Lei Feng*, un tânăr revoluţionar care se gândea numai la partid şi la popor, niciodată la el însuşi. Acest comportament altruist este de înţeles deoarece, după toate aparenţele, Lei Feng nu a existat, jurnalul său fiind o creaţie idealizată a propagandiştilor revoluţionari.

La fel ca în Uniunea Sovietică, eforturile comuniştilor de a schimba natura umană au avut un succes limitat. Toate inovaţiile practice care vizau îmbunătăţirea oamenilor au eşuat vizibil. Aşa-numitul Mare Salt Înainte a cauzat o foamete ce la

începutul anilor 1960 a ucis milioane de oameni. Colectivizarea agriculturii a fost un eșec, așa cum fusese și în Uniunea Sovietică, iar campaniile permanente de ridicare a moralului nu aveau nici un efect. La jumătatea anilor 1960, după ce foametea s-a acutizat din cauza Marelui Salt Înainte, Mao a făcut o ultimă încercare de a transforma societatea chineză și de a șterge toate urmele gândirii corupte, învechite, tradiționaliste și capitaliste. Deoarece toate încercările anterioare eșuaseră, acum a făcut apel la studenți, cerându-le să-și disciplineze rudele mai în vârstă și să smulgă din rădăcini corupția persistentă și gândirea învechită. Noua țintă era din păcate prima generație de revoluționari care, în opinia lui Mao, se îndepărtase de calea cea dreaptă. Aceasta a fost Revoluția Culturală în care mulțimi frenetice de studenți i-au obligat pe profesorii lor să poarte coifuri ce simbolizau pedeapsa și umilirea. Mulți veterani revoluționari devotați au fost dizgrațiați public, trimiși la închisoare sau exilați în provincii pentru a învăța virtuțile simple de la țărani. Încercarea lui Mao de a comunica direct cu poporul a produs un alt cult al personalității – proliferarea imaginii sale, răspândirea ideilor sale către întregul poporul prin celebra Micuță carte roșie.

Totuși, conducătorii chinezi recâștigaseră controlul asupra propriei țări după un secol de intervenții străine. În câteva decenii, China își va recupera importanța de mult pierdută pe scena mondială. Între timp, întreaga lume se implicase în conflictul ideologic dintre liberalism și comunism care era, totodată, un conflict între două noi imperii

ce exercitau o putere globală fără a mai înființa colonii.

Luptele din Războiul Rece

Cursa înarmării nucleare dintre Uniunea Sovietică și Statele Unite a caracterizat Războiul Rece, dar desfășurările ample și permanente ale forțelor armate rusești și americane încă se confruntau în Europa de după cel de-al Doilea Război Mondial. Guvernul Statelor Unite s-a opus în principiu schimbării revoluționare și a interpretat ideile marxiste ca o dovadă a interferenței rusești. Între timp, corporațiile multinaționale americane s-au extins pe tot globul, iar marxismul a devenit un element standard al mișcărilor revoluționare peste tot în lumea decolonizată. Se pregătea scena pentru conflict.

Marxismul ajungea pe atunci la un apogeu al influenței sale mondiale. Victoria sovietică asupra lui Hitler fusese urmată de ocupația sovietică a Europei de Est, de detonarea sovietică a unui dispozitiv nuclear, de triumful Partidului Comunist Chinez și în cele din urmă de diverse „premiere" sovietice în cursa spațială. În cea mai mare parte însă, influența marxistă nu a venit dinspre URSS sau Republica Populară. În schimb, decolonizatorii revoluționari (din zone diferite) au adoptat marxismul pentru că servea intereselor lor. Marxismul i-a inclus într-o cauză globală puternică. În mod dezamăgitor pentru revoluționarii disperați din lume, ei au primit puțin ajutor din URSS sau din Republica Populară Chineză. Rusia putea să-și proiecteze puterea militară pe plan internațional, dar

capacitatea sa de a oferi ajutor economic era strict limitată. O Chină nedezvoltată nu putea face nimic pentru a-și ajuta aliații revoluționari departe de granițele sale. Totuși, scriitori, intelectuali și artiști din lumea în curs de dezvoltare și-au găsit inspirația în ideea de revoluție socială. Marxismul a oferit un raționament convingător pentru revolta împotriva structurii de putere liberale capitaliste, iar al Doilea Război Mondial stabilise o astfel de structură la nivel global. În vârful său se aflau Statele Unite care ieșiseră din război incomparabil mai puternice economic decât orice altă țară. De aceea, Statele Unite puteau încerca să-i „îngrădească" pe revoluționarii socialiști din toată lumea. Îngrădirea socialismului la nivel internațional a fost politica oficială a tuturor guvernelor americane timp de decenii.

Poate mai mult decât oricând în istoria lumii, cele două mari puteri aflate în conflict în cadrul Războiului Rece și-au proiectat ideologiile în calitate de lideri reprezentanți ai unor cauze opuse. Liderii americani vorbeau despre apărarea libertății și democrației pretutindeni. Liderii ruși vorbeau despre sprijinul pentru revoltele oamenilor oprimați de pretutindeni. Ambele imperii moderne exercitau, în interes propriu, un control asupra altor țări, dar fără a le coloniza oficial. Ambele erau de fapt „idoli cu picioare din lut", multe dintre acțiunile lor contrazicându-le pretențiile idealiste. URSS-ul dorea să mențină controlul asupra teritoriilor asiatice pe care le moștenise de la țari, dar și asupra țărilor din Europa de Est care fuseseră ocupate de Armata Roșie la sfârșitul celui de-al Doilea Război

Mondial. Imperialismul teritorial sovietic nu a avansat însă mai mult de atât. Imperiul american era mai modest cu privire la revendicările teritoriale oficiale. După război, americanii au cedat controlul asupra Filipinelor într-un gest explicit antiimperialist. Imperiul american era reprezentat mai puțin de colonii specifice și mai mult de hegemonia americană mondială. Corporațiile multinaționale cu sediul central în Statele Unite au început în anii 1950 și 1960 să-și accelereze marșul postbelic în jurul globului. După al Doilea Război Mondial, Statele Unite au preluat locul ocupat de Marea Britanie în centrul afacerilor internaționale militare, economice și culturale. Se discuta cu înflăcărare despre Secolul American.

Războiul Rece a fost rece în sensul că nu a implicat lupte directe între Statele Unite și Uniunea Sovietică. A fost un război din cauza anvergurii și gravității extreme. Crearea unui vast arsenal de arme nucleare îndreptat permanent asupra centrelor majore de populație, gata să fie lansat în orice moment, a constituit cea mai costisitoare și periculoasă cursă a înarmării. Mai mult, a fost un război deoarece ambele tabere își prezentau lupta ca un conflict ireconciliabil de ideologii, în care soarta lumii atârna în balanță. Nici una nu accepta compromisul, din principiu. În sfârșit, a fost un război deoarece intermediarii care reprezentau Statele Unite și Uniunea Sovietică *au fost* implicați în lupte fizice.

Africanii, asiaticii și sud-americanii, revoluționari socialiști fără nici o legătură directă cu URSS-ul, și, pe de altă parte, comandanții armatei și poliției din

guvernele anticomuniste – aceştia au fost adevăraţii combatanţi din Războiul Rece. Au dus lupte sporadice şi neconcludente din anii 1950 până în anii 1980. Au mai existat câteva războaie pe scară largă duse parţial de terţi.

Războiul din Coreea (1950–1953) a fost primul de acest fel. Distrugerea Imperiului Japonez, care anexase Coreea, a lăsat ţara suferindă la voia întâmplării după cel de-al Doilea Război Mondial. Două forţe coreene care rezistaseră ocupaţiei japoneze se luptau acum pentru controlul Coreei independente. Unii erau comunişti cu legături cu China, alţii erau anticomunişti cu legături cu Statele Unite. Coreea a fost împărţită în nord şi sud ca o măsură temporară, dar lupta a continuat. Războiul din Coreea a evoluat într-un „război fierbinte" convenţional care a implicat mari armate de ambele părţi. Statele Unite, care acţionau oficial în numele Naţiunilor Unite, au condus o „acţiune poliţienească" internaţională pentru a-i învinge pe comunişti. A fost o iniţiativă americană, iar trupele care reprezentau ONU erau în majoritate formate din soldaţi americani. De cealaltă parte, Republica Populară Chineză, nou formată, a trimis neoficial un număr mare de trupe pentru a-i ajuta pe comunişti. Războiul din Coreea a ajuns într-un impas după doi ani, luptele s-au oprit fără un tratat oficial de pace, iar Coreea de Sud a devenit şi a rămas timp de decenii un permanent avanpost militar american.

Indochina Franceză – adică Vietnam – a fost scena celei mai semnificative bătălii din Războiul Rece, una violentă. Japonezii ocupaseră colonia franceză în al Doilea Război Mondial: un imperiu prelua colonii

de la altul. După înfrângerea Japoniei, Franța și-a reafirmat controlul imperial, dar s-a confruntat cu o rezistență naționalistă puternică și, în cele din urmă, de succes. Conducătorul acestei mișcări de independență a fost Ho Și Min care devenise marxist când studiase în Franța în anii 1920. În 1954, adepții lui Ho îi înfrânseseră pe coloniștii francezi și preluaseră controlul asupra Vietnamului de Nord. Statele Unite au supervizat o împărțire nord–sud, ca în Coreea, înființând un regim liberal capitalist în sudul Vietnamului. Dar un Vietnam de Sud independent nu se putea descurca fără sprijin extern. În timp ce Vietnamul de Nord era produsul unei revolte naționaliste reușite, Vietnamul de Sud era produsul intervenției americane. S-au programat alegeri pentru reunificarea Vietnamului, dar – din cauza probabilității clare a victoriei populare a lui Ho Și Min – acestea nu s-au ținut în Sud. Astfel, la sfârșitul anilor 1950 și începutul anilor 1960, Vietnamul de Nord a dus un război de gherilă împotriva Sudului care continua să primească sprijin american, consilieri și, în 1964, trupe de atac. Deși soldații nord-vietnamezi erau implicați în conflict, majoritatea combatanților din tabăra comunistă erau țărani cu puține arme. De partea cealaltă se aflau trupele bine înarmate, flote de elicoptere și bombardiere strategice ale primei puteri militare a lumii. Autoritățile americane au explicat că o victorie oriunde în lume risca să dea un impuls periculos comunismului – panta alunecoasă a logicii politicii de îngrădire. Războiul din Vietnam a devenit un simbol internațional, în mod general dezavantajos pentru cauza anticomunistă.

Bombardamentul masiv din orașele Vietnamului de Nord, cu tonaje mai mari decât în toate bombardamentele din al Doilea Război Mondial, nu a reușit să-i învingă pe revoluționarii vietnamezi. Țăranii slab înarmați nu numai că au supraviețuit, dar au ieșit victorioși din norii de napalm și alte substanțe chimice.

Luptele din Războiul Rece s-au dus doar prin intermediari în Africa, unde nici rușii, nici americanii nu s-au aventurat. Majoritatea țărilor africane se decolonizaseră repede, la începutul Războiului Rece, dar au existat câteva excepții. Vechile „posesiuni" europene au fost mai greu de eliberat decât cele obținute în lupta din anii 1880 pentru colonizarea Africii. Algeria, o colonie albă, căreia i se acordase statutul de „Franță de peste mări", echivalentă teoretic cu provinciile franceze din Europa, a fost decolonizată printr-un Front Național de Eliberare de inspirație socialistă, în urma unui război aprig între anii 1954 și 1962. În sudul îndepărtat al Africii, dominația europeană fusese înrădăcinată mai adânc decât oriunde altundeva în afara Algeriei. Rhodesia, o colonie numită după fondatorul ei englez, avea o mare populație albă care a condus cu precauție națiunea către independență sub un nou nume african, mai potrivit, Zimbabwe. Ulterior, aceasta s-a confruntat cu două provocări revoluționare, una legată de URSS și alta de China. În 1980, Zimbabwe a devenit un stat socialist.

Cele două colonii portugheze importante din Africa, Angola și Mozambic, au simțit briza naționalistă în 1960, când peste o duzină de națiuni

africane au devenit independente în același timp. Dictatorul de dreapta portughez, pe nume Salazar, s-a opus militar decolonizării. Abia când a fost răsturnat, în 1974, guvernul portughez a acceptat independența Angolei și Mozambicului. Mișcările naționaliste, care se formaseră ca să lupte cu portughezii, au intrat în conflict unele cu altele timp de două decenii, atât în Angola, cât și în Mozambic. Pentru a contribui la definirea rezultatului, Statele Unite au sprijinit două grupuri armate din Angola. În mod remarcabil, Cuba revoluționară a trimis soldați să lupte de cealaltă parte în Angola, intervenția ei principală în Războiul Rece.

America Latină a fost o altă scenă principală a conflictului din Războiul Rece. În America Latină acesta s-a manifestat însă diferit. Regiunea cuprindea mai multe state-națiuni din primul val de decolonizare mondială. Totuși, din vremea războaielor de independență din anii 1820 *nu* se înfăptuiseră prea multe lucruri în termeni de consolidare națională. Din anumite perspective, sfârșitul controlului imperial spaniol și portughez lăsase populația majoritară a Americii Latine, formată din oameni cu pielea închisă la culoare, să fie colonizată pe plan intern de propriile clase conducătoare cu pielea albă. Iată contextul relevant pentru a înțelege cum a ajuns America Latină un important câmp de luptă al Războiului Rece.

America Latină a rămas, într-un fel, o mare plantație. Numai câteva din țările mai mari se industrializaseră și acelea doar parțial. După o sută de ani de stăpânire a moșierilor, conducătorii populiști cu o bază urbană muncitorească intraseră

în scenă în anii 1930 și 1940, mai ales în Brazilia și Argentina. În ansamblu însă, principala legătură a regiunii cu piața internațională continua să fie exportul de hrană și de materii prime. Țărănimea săracă și oprimată compunea majoritatea populației naționale în multe țări. Între timp, statele slabe din America Latină oferiseră oportunități profitabile pentru capitalul internațional. În calitate de contacte locale ale antreprenorilor *gringo* aflați în vizită, elitele latino-americane au cooperat și au profitat din plin. Oameni de afaceri europeni și americani au descoperit că familiile de elită (care lucrau în statele slabe ca administratori, legiuitori și judecători) erau surprinzător de albe și de ospitaliere. Perspectivele promițătoare ale modernizării îi animau pe mulți, dar rezultatele nu au fost niciodată benefice pentru majoritățile latino-americane.

Ideologiile Războiului Rece au implicat din plin America Latină. URSS-ul era departe și nu avea legătură cu regiunea. Socialismul revoluționar nu a devenit niciodată o putere majoritară de convingere acolo, dimpotrivă. Totuși, marxismul a oferit atât o cauză comună, cât și o explicație convingătoare a realităților latino-americane. Nemiloasa exploatare de clasă, alianțele comode între oligarhii locali și imperialiștii străini – aceste teme comune ale retoricii marxiste își găseau cu adevărat ecoul în America Latină. Intelectualii, artiștii și studenții latino-americani au adoptat frecvent atitudini marxiste în timpul Războiului Rece. Le era ușor să considere Statele Unite dușmanul imperialist. Vreme de un secol, americanii îi trataseră pe latino-americani cu un dispreț tipic rasist. Până în anii

1930, când au adoptat Politica „Bunului Vecin" ca pregătire pentru un război mondial, Statele Unite invadaseră cu dispreț și ocupaseră mici națiuni din Caraibe pentru a le „supraveghea" în beneficiul creditorilor externi. Câteva state mici, precum Nicaragua, Haiti și Republica Dominicană, au fost plasate de marina americană în mâinile unor dictatori de încredere proamericani care și-au abuzat țările timp de decenii, cu sprijinul superputerii. După cel de-al Doilea Război Mondial, decidenții politici din Statele Unite au vrut ca America Latină să se întoarcă la rolul ei economic dinainte de anii 1930, făcând comerț cu hrană și materii prime pentru bunuri fabricate. În schimb, naționaliștii latino-americani râvneau industrializarea. Reacția a fost o atmosferă generală antiamericană care a determinat adoptarea socialismului revoluționar.

Ideile moderne socialiste pătrunseseră prima oară în America Latină odată cu Revoluția Mexicană din 1910–1920, un eveniment crucial. După aceea, un partid declarat socialist, revoluționar și antiimperialist PRI (Partidul Revoluționar Instituțional) a condus Mexicul până la finalul anilor 1900. Propaganda PRI prezenta revoluția ca adevărata decolonizare a Mexicului, triumful indigenilor și al raselor mixte mexicane asupra moștenirii cuceririi spaniole. Aceasta era mai mult o retorică, o problemă de sloganuri naționaliste și imagini cu călăreți mustăcioși, precum Emiliano Zapata și Pancho Villa. De fapt, Revoluția Mexicană nu a schimbat societatea, dar a revoluționat cultura publică a țării. Zapata și Villa au devenit oficial eroi naționali. O parte din terenurile agricole au fost

împărțite celor care nu aveau, sub forma unor islazuri sătești pentru a fi lucrate în cooperativă, un experiment de agricultură colectivă asemănător celor care aveau loc în URSS. În 1938, PRI a expropriat industria petrolieră a țării, creând un precedent pe care țările importante latino-americane îl vor urma. PRI-ul mexican a primit refugiați de stânga, printre ei revoluționari ca Lev Troțki și mai târziu scriitori ca Gabriel Garcia Márquez. În consecință, în timpul Războiului Rece, URSS-ul a tratat Mexicul ca pe un frate socialist, refuzând să ajute grupurile insurgente care se opuneau PRI.

Mișcările muncitorești din America Latină au fost părți importante ale Războiului Rece. În Brazilia, Getúlio Vargas și-a adus țara în epoca industriei grele, a situat politica muncitorească în centrul coaliției sale câștigătoare și apoi s-a sinucis, în 1954, în mijlocul unei furtuni de controverse. Juan și Eva Perón au câștigat dragostea nemuritoare a muncitorilor urbani din Argentina și ura claselor conducătoare. Atât Vargas, cât și Perón au respins eticheta socialistă și nu au avut obiecții față de capitalism, dar apelul lor la muncitori i-a făcut să fie percepuți ca radicali politici, dacă nu comuniști, în ochii decidenților politici din Statele Unite. Mișcările create de Vargas și Perón la jumătatea secolului s-au alăturat curentelor socialiste revoluționare în timpul Războiului Rece. Toate țările importante latino-americane au avut mișcări muncitorești puternice politic.

Între timp, Statele Unite au incorporat forțele armate latino-americane într-o alianță militară postbelică permanentă. Toate țările din America

Latină deveniseră aliatele Statelor Unite în al Doilea Război Mondial. Pactul de la Rio din 1948 păstra în funcțiune alianțele de război. Ele au existat chiar dacă multe dintre guvernele alese ale regiunii s-au opus treptat Statelor Unite în anii 1950 și 1960. Instructorii americani le-au insuflat ofițerilor aliați din armatele latino-americane viziunea lor fermă despre o luptă mondială pentru îngrădirea comunismului. Militarii s-au pomenit pe liniile de front ale acestei lupte. Instructorii explicau că forțele Statelor Unite vor opri tancurile și bombele sovietice. Misiunea militarilor latino-americani din Războiul Rece era să supravegheze universitățile din propriile țări, mișcările muncitorești și cartierele sărace, să-i stârpească pe revoluționarii socialiști înainte ca să aceștia să devină destul de puternici pentru a pune lumea liberă în pericol. Ajutorul militar american includea arme antipersonal și pregătire în „tehnici avansate de interogare" încă recunoscute, la acea vreme, ca tortură, pentru a obține informații de la gherilele urbane capturate a căror singură apărare era să păstreze secretele. Informați cu privile la aceste detalii neplăcute, oficialii americani și-au exprimat public șocul – și au negat totul.

Toate luptele din America Latină în timpul Războiului Rece au reflectat experiența proprie unei țări, dar tiparele de bază s-au repetat. În 1954, guvernul socialist reformator din Guatemala a fost primul care a fost răsturnat de propriii militari pregătiți de Statele Unite. Răsturnarea a fost pusă la cale de CIA care a înarmat și a lansat o forță intermediară guatemaleză pentru această misiune.

Printre revoluționarii socialiști internaționali care au fugit din Guatemala în Mexic s-a aflat un tânăr medic argentinian care ajutase la organizarea reformei agrare din Guatemala. Acesta era Che Guevara, a cărui înfățișare a devenit un simbol internațional al revoluției. În Mexic, Che s-a întâlnit cu Fidel Castro, un student cubanez la drept și un lider revoluționar care se afla atunci în Mexic după o încercare eșuată de răsturnare a guvernului cubanez susținut de Statele Unite. Înainte de sfârșitul anilor 1950, Che și Fidel adunaseră câteva zeci de tineri cubanezi care gândeau la fel, au invadat insula folosind un vechi iaht numit *Granma* pentru a-și lansa atacul neprevăzut, au creat un „teritoriu eliberat" în estul Cubei, au mărșăluit spre vest pentru a înfrânge armata dictatorului și, în mod uimitor, au intrat victorioși în Havana de Anul Nou, în 1959.

Revoluția Cubaneză a fost cel mai mare experiment socialist din America Latină, elogiat de stânga, defăimat de dreapta. A fost comunistă și cu adevărat revoluționară. Revoluționarii cubanezi au alungat fosta clasă conducătoare, au colectivizat agricultura, au abolit proprietatea privată asupra pământului (și imobilelor) și au eliminat complet sectorul privat. Au avansat în domeniul educației și sănătății. Che Guevara și-a imaginat un fel de persoană nouă, mai puțin egoistă – un Om Nou – tipul de cetățean socialist de care era nevoie pentru buna funcționare a noului sistem. Cubanezii au pus accent pe voluntariat și productivitatea ridicată ca metode ale progresului socialist, la fel ca revoluționarii chinezi în anii 1960. În general,

programul lor economic a eşuat, dar ajutorul din partea URSS-ului a ţinut statul cubanez pe linia de plutire. Amestecul sovietic a fost incomparabil mai mare în Cuba decât oriunde altundeva în America Latină. Ca reacţie, o forţă intermediară CIA formată din disidenţi cubanezi a fost înarmată şi antrenată în sudul Floridei şi, în 1961, a fost lansată fără succes pe plajele cubaneze într-un loc numit Golful Porcilor. Pentru a preveni o a doua încercare, revoluţionarii cubanezi au invitat la amplasarea unor rachete nucleare sovietice pe insulă, dar acestea au fost îndepărtate după confruntarea tensionată dintre Statele Unite şi Uniunea Sovietică din 1962, denumită Criza Rachetelor din Cuba, momentul în care lumea a fost poate cel mai aproape de un conflict nuclear. Cubanezii au încurajat organizarea unor mişcări de gherilă asemănătoare în alte ţări din regiune, dar Cuba nu a intervenit niciodată direct.

Între timp, aşa cum se întâmplase iniţial în 1954 în Guatemala, o serie de ocupaţii militare sprijinite de Statele Unite au răsturnat guvernele neconstituţionale anticomuniste pe care decidenţii politici americani le considerau prea stângiste. Unul dintre acestea a fost guvernul din Brazilia al cărui preşedinte era un moştenitor politic al lui Vargas. Puciul brazilian din 1964 care l-a răsturnat a fost organizat de ofiţeri brazilieni şi americani care au lucrat îndeaproape în cadrul alianţei lor militare permanente. Ambasadorul american în Brazilia era membru al acestui grup. Un alt membru era noul preşedinte militar de facto din Brazilia. Puciul a instaurat un regim militar de dreapta în Brazilia, care a condus timp de două decenii prin decrete, în

timp ce păstra aparențele constituționale, repetând mantrele despre măreția națională și construind unele dintre cele mai mari baraje hidroelectrice din lume. În Argentina, de asemenea, armata a guvernat țara în cea mai mare parte a Războiului Rece, fiind îngrijorată că alegerile libere l-ar fi favorizat inevitabil pe Perón. Perón nu era comunist, dar influența sa asupra argentinienilor din clasa muncitoare avea potențial revoluționar. „Războiul murdar" contra insurgenței, purtat de armata argentiniană sprijinită de Statele Unite, a fost cea mai violentă manifestare politică din regiune la sfârșitul secolului XX.

Războiul murdar – care a afectat Argentina, Brazilia, Uruguay și Chile – a reprezentat modalitatea în care forțele armate ale acestor țări și-au respectat alianța cu Statele Unite. A implicat așa-numitele escadroane ale morții, de obicei soldați sau polițiști în civil care îi executau pe liderii studenților sau pe organizatorii de sindicate considerați intolerabil de „stângiști". Escadroanele morții „supravegheau" universitățile, sindicatele, cartierele sărace pentru a-i distruge „neoficial" pe revoluționarii socialiști. Pentru a-și atinge scopul, își încălcau propriile legi și au transformat verbul *a dispărea* într-unul tranzitiv. Soldații în civil își răpeau victimele fără explicații, pur și simplu „dispărându-le", o expresie care a intrat în limbajul comun.

Cei dispăruți în mod forțat erau luați din paturile lor (celebra bătaie în ușă de la miezul nopții) sau poate împinși într-o mașină staționată când plecau din locurile unde studiau sau munceau și nimeni nu

mai auzea vreodată de ei. Vizitele înnebunite ale familiilor la secțiile de poliție nu aveau nici un rezultat. Nu, îmi pare rău, nu avem nici un arest înregistrat. Se puteau întocmi rapoarte, dar investigațiile nu duceau nicăieri. Între timp, persoanele dragi dispărute erau interogate sub tortură într-o bază militară unde se foloseau diverse tehnici avansate sinistre. Care erau contactele lor? Unde se ascundeau? Anchetatorii mascau de obicei violarea brutală a drepturilor fundamentale ale omului executându-și informatorii după ce îi torturau. Ca și cum nu era o ticăloșie destul de mare, copiii mamelor ucise erau uneori adoptați de ucigașii acestora.

Războiul murdar a fost o reacție la gherilele urbane al căror singur avantaj era proximitatea lor ascunsă față de ținte. În mediile urbane, ele puteau cu ușurință să răpească și să atace prin ambuscadă agenți ai puterii de stat. Gherilele Tupamaro din Uruguay ofereau un exemplu semnificativ. Tupamaro au răpit odată un „dușman de clasă" industriaș pentru că își abuza muncitorii și apoi, în urma protestelor din presă, au răpit un cardiolog care să supervizeze boala de inimă a acestuia. Îi țineau pe „prizonierii poporului" (inclusiv un instructor contrainsurgent american) într-o celulă subterană ascunsă dintr-un cartier rezidențial din capitală. În cele din urmă însă, interogarea sistematică (sub forme variate de tortură psihică și fizică) a dezvăluit caracterul secret al organizațiilor de gherilă urbane și le-a distrus, numărul morților ridicându-se la zeci de mii. Războiul murdar a fost o victorie pentru guvernele militare represive și

pentru administrațiile din Statele Unite care le-au ajutat și susținut. Pentru tinerele sale victime idealiste, a fost un coșmar.

Războiul murdar din Chile a izbucnit în 1973, după răsturnarea președintelui socialist Salvador Allende. Allende fusese ales în mod democratic în 1970. Tradiția constituțională din Chile era cea mai puternică din regiune. Guvernul lui Allende nu era comunist, dar cu siguranță era revoluționar. După doi ani furtunoși la conducere, coaliția lui a câpătat puteri prin alegerile intermediare. Curând, a urmat un puci militar sprijinit de Statele Unite, iar președintele revoluționar a murit sub atacul propriilor forțe armate. Susținătorii revoluționari ai guvernului Allende au fost adunați și trimiși la închisoare, apoi adesea torturați și executați, moartea lor fiind negată, iar trupurile, eliminate în tăcere. Noul guvern militar s-a bucurat de un sprijin puternic din partea Statelor Unite și a invitat economiști de la Universitatea din Chicago pentru a-l sfătui cum să refacă o economie de piață liberă. Șederea prelungită în Chile a „băieților din Chicago", după cum a fost numită noua echipă de economiști, a confirmat victoria dreptei liberale asupra stângii socialiste în America de Sud în Războiul Rece.

Ultimul val de conflicte din America Latină în timpul Războiului Rece a avut loc în anii 1980 în America Centrală, adică în Nicaragua, El Salvador, Guatemala și Honduras. După ani lungi de insurgență, gherilele rurale au reușit să răstoarne în 1979 oligarhia din Nicaragua susținută de Statele Unite. Sandiniștii revoluționari și-au luat numele de

la un conducător naționalist nicaraguan care luptase împotriva marinei americane în anii 1920. Ei au plănuit o economie mixtă și obișnuita serie de campanii de îmbunătățire a societății, dar atacul concertat al intermediarilor americani i-a ținut pe sandiniști absorbiți într-un război de apărare până când au pierdut alegerile în 1989. În același deceniu, revoluționarii socialiști din El Salvador au fost învinși de un guvern strâns aliat cu Statele Unite. Adversarii de dreapta ai revoluționarilor din America Centrală erau ovaționați ca luptători pentru libertate de către republicanii de dreapta din Statele Unite. La un moment dat, acești așa-ziși luptători pentru libertate l-au împușcat în public pe arhiepiscopul din San Salvador, un critic vocal al escadroanelor morții, în timp ce oficia liturghia. Guvernul creștin-democrat din El Salvador reușise să înăbușe revolta socialistă, dar își abandonase moralitatea. La scurt timp după ce revoluționarii nicaragueni și-au predat armele, alegătorii salvadorieni au votat un președinte socialist.

În Europa nu au avut loc conflicte violente în timpul Războiului Rece. Prezența armatei sovietice a menținut Europa de Est în orbita rusească timp de patruzeci de ani după cel de-al Doilea Război Mondial. Încercările de a slăbi dominația sovietică au fost anihilate în Ungaria (1956) și Cehoslovacia (1968). Între timp, în Europa de Vest, alegătorii nemulțumiți erau ademeniți departe de tentațiile stângiste prin cel mai cunoscut program de asistență externă, Planul Marshall, prin care Statele Unite au reconstruit capacitatea industrială a foștilor

adversari din al Doilea Război Mondial, pentru a întări alianța NATO împotriva URSS-ului.

Confruntările din Războiul Rece din Europa au fost dramatice, simbolice și extrem de vizibile. Batalioane uriașe de tancuri se înfruntau într-o Germanie divizată, așa cum făcuseră în Coreea și Vietnam, în republici socialiste contra republici liberale. Așa-numita Cortină de Fier a coborât peste continentul european de la nord la sud, separând republicile socialiste de cele liberale. Călătoriile dincolo de această linie de demarcație nu erau frecvente. O versiune în miniatură a Cortinei de Fier, denumită Zidul Berlinului, tăia în două orașul german omonim. Soldații est-germani împușcau pe oricine încerca să treacă de el. Apoi, unul dintre cei doi mari adversari s-a prăbușit.

În anii 1980, conducătorii ruși, mai ales tânărul președinte sovietic Mihail Gorbaciov, au început un proces de deschidere politică *(glasnost)* și restructurare *(perestroika)* ce a fost primit favorabil de elita sovietică și a dus curând la destrămarea URSS-ului, când republicile constituente au rupt legăturile dintre ele. În 1991, Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste s-a dizolvat rapid. Republicile socialiste din Europa de Est, dominate de Rusia în timpul Războiului Rece, au rămas fără stăpânii ruși. Polonia, Cehoslovacia, Ungaria și Germania de Est au trăit revoluții „colorate", revolte populare spontane ale mulțimilor de manifestanți care își exprimau unanimitatea printr-o anumită culoare a hainelor. Revoluționarii socialiști din toată lumea și-au pierdut încrederea în promisiunea unui viitor revoluționar. Mulți și-au depus armele. China, de

asemenea, își pierduse credința în promisiunea unei revoluții. În timp ce Uniunea Sovietică s-a prăbușit, Partidul Comunist Chinez a păstrat controlul prin deschiderea economiei Republicii Populare către piața mondială capitalistă, menținând un regim autoritar pe plan intern.

Socialismul nu dispăruse din lume, dar, pentru o clipă, așa a părut. Războiul Rece se terminase, iar liberalismul învinsese. Sau câștigase capitalismul? Ideologia oficială a Statelor Unite ale Americii, care se considerau puterea victorioasă în Războiul Rece, punea accent pe libertate, pluralism, drepturi individuale, guvernare constituțională și capitalismul nelimitat al consumului. Dar, într-adevăr, abundența consumului – hrană, haine, imobiliare, automobile, aparate electronice – fusese cea care câștigase bătălia asupra inimilor și minților de pe întreaga planetă. După Războiul Rece, piața mondială a bunurilor de consum s-a răspândit peste tot.

Libertate, pluralism, drepturi individuale și guvernare constituțională..., dar nu neapărat.

15.

RESTABILIRE

Prăbușirea URSS-ului în 1991 fusese precedată de alte evenimente bruște și dramatice, precum revoltele anticomuniste în majoritate pașnice din Polonia și Ungaria – de asemenea, de deschiderea spontană a Zidului Berlinului, simbolul vizual cel mai puternic al sfârșitului Războiului Rece. Datorită mișcării constante către o liberalizare pragmatică a pieței în China, celălalt centru principal al lumii socialiste, marxismul nu numai că a părut învins, dar a fost și dezavuat de foștii săi adepți. Cu un entuziasm impresionant, societățile postcomuniste au renunțat la simbolurile revoluționare și au aspirat să se alăture culturii de consum capitaliste internaționale.

Liberalismul triumfase, iar lunga competiție ideologică din lume, ce durase un secol, fusese decisă, sau așa părea, prin înfrângerea categorică a socialismului. Pentru câțiva ani, unii observatori au vorbit despre „sfârșitul istoriei", crezând că rezultatul fusese stabilit în mod definitiv. Victoria din Războiul Rece a conferit un mare prestigiu Statelor Unite, vechiul apărător al liberalismului, acum singura superputere rămasă. Însă puterea militară și economică din spatele capitalismului global dusese la prăbușirea URSS. Liberalismul aparent triumfător care a urmat a fost o varietate ferventă și fundamentalistă: *neo*liberalismul. Acesta s-a concentrat aproape în întregime pe promovarea economiilor de piață libere. Neoliberalii credeau că mâna ascunsă a pieței nu putea greși. Considerau că *orice* făcea statul, piața făcea mai bine și, datorită accentului pus pe economie, „mai bine" însemna mereu mai ieftin. În consecință, neoliberalii voiau să privatizeze principalele funcții rezervate până atunci statului național. Valori neprețuite precum justiția socială și egalitatea s-au pierdut în agitație. Închisori pentru profit, sistemele „privatizate" de asigurări sociale, mercenarii „contractanți de securitate" din zonele de război – acestea au fost inovațiile neoliberale. În schema neoliberală, obiectivele economice le-au depășit pe cele politice de fiecare dată. Capitalismul liber orientat spre consum a fost modelul universal al neoliberalilor, iar promovarea sa a fost scopul permanent al singurei superputeri existente. După Războiul Rece, în anii 1990, când nu au mai existat rivali militari semnificativi, Statele

Unite au investit mai mult în forțele armate decât tot restul lumii la un loc.

Între timp, liberalismul politic a pălit în lumea de după Războiul Rece. Încercarea de a crea societăți mai incluzive și echitabile nu mai era la modă. Rusia care a apărut după 1991, cu steagul ei tricolor național ce înlocuia drapelul roșu comunist, a adoptat cu entuziasm capitalismul, dar a rămas - profund autoritară. De asemenea, industrializarea rapidă a Chinei pentru piața mondială a avut loc în lipsa unei liberalizări politice semnificative. Nici egalitatea, democrația, justiția socială, drepturile minorităților sau statul de drept nu au prosperat, în ansamblu, în lumea de după Războiul Rece. În schimb, autoritarismul s-a intensificat în lume și naționalismul separatist etnic și rasial, disprețuit la nivel global de la înfrângerea nazismului, a reapărut cu avânt, țară după țară, cel mai semnificativ în India, care urma să devină cea mai populată țară din lume. Singura libertate care s-a extins în toată lumea a fost cea a pieței. Abuzul cronic și sistematic al majorității sărace și neputincioase a rămas o realitate globală obișnuită la începutul secolului XXI. Ce s-a dezvoltat a fost capitalismul orientat spre consum. După Războiul Rece, piața mondială s-a extins și s-a intensificat timp de treizeci de ani în cadrul unui proces denumit popular globalizare.

Globalizare

Globalizarea a fost un termen nou, nu și un fenomen nou. A accelerat și a intensificat un proces care începuse cu secole în urmă, când europenii au înființat o economie mondială. Revoluția

Industrială intensificase integrarea economică în anii 1880 și la începutul anilor 1900 până când o zecime din producția mondială era comercializată pe plan internațional. Acest proces a stagnat în anii 1930, când o criză financiară globală a afectat grav sistemul comercial internațional și diverse imperii au format sfere comerciale închise. Corporațiile multinaționale s-au extins după al Doilea Război Mondial, dar rivalitățile din timpul Războiului Rece au continuat să limiteze globalizarea până în 1990. Apoi, triumful global al capitalismului a stârnit potopul. Curând, un sfert din tot comerțul global era internațional.

Sfârșitul Războiului Rece a permis exploatarea profitabilă a unor resurse noi. Neoliberalii au susținut că proprietatea și administrarea privată erau metode mult mai vechi, deci mai eficiente, decât proprietatea și administrarea publică. Această ideologie a fost implementată la nivel internațional de către Banca Mondială și Fondul Monetar Internațional, două organizații pentru împrumuturi care, împreună cu Națiunile Unite se aflau în centrul ordinii liberale postbelice. Banca Mondială și FMI-ul au îndemnat țările în curs de dezvoltare să privatizeze întreprinderile deținute de stat și să reducă programele sociale guvernamentale. Adesea, aceasta a fost o condiție pentru împrumuturi sau sprijin financiar. Privatizarea și austeritatea guvernamentală (adică limitarea subvențiilor și programelor sociale) au fost direcțiile pentru ceea ce s-a numit Consensul de la Washington. În statele postcomuniste, privatizarea a însemnat de fapt licitarea resurselor naționale către cine oferea cel mai

mult sau, așa cum s-a petrecut în realitate, către acoliții adjudecătorilor. În mod firesc, rezultatele au fost regretabile. În fosta URSS, a apărut o nouă clasă de oligarhi ultrabogați, cu legături strânse cu statul autoritar. Economia mondială a avut de câștigat, iar Organizația Mondială a Comerțului înființată în 1995 (pentru a înlocui un Acord General pentru Tarife și Comerț, relativ slab) a încercat să împiedice statele membre să reglementeze piața liberă în orice fel și oriunde în lume.

Mai multe progrese tehnologice au accelerat globalizarea în anii 1990 și după aceea. Una a fost majorarea capacității transportului maritim, care ducea greul comerțului internațional. Înainte, vapoarele fuseseră încărcate obiect cu obiect, ladă cu ladă, butoi cu butoi, dar acum mărfurile erau transportate în containere uriașe de oțel ce încăpeau perfect în remorcile camioanelor sau în vagoanele de mărfuri ale locomotivelor, astfel încât ele puteau fi transferate cu macaraua de la țărm la vapor și de la vapor la țărm. Creșterea vitezei și volumului, precum și reducerea costurilor în porturile cu containere mari, au devenit cruciale pentru comerțul internațional. Alte contribuții tehnologice la globalizare de la sfârșitul secolului XX au fost expansiunea comerțului aerian, telecomunicațiile și internetul.

După cel de-al Doilea Război Mondial, comerțul aerian a înflorit. Răspândirea bombardierelor de război oferise structuri deja pregătite pentru companiile aeriene de pasageri. În anii 1950, când pasagerii transatlantici traversau oceanul pe cale maritimă, oamenii obișnuiți din clasa de mijloc

călătoreau rareori pentru turism sau din motive sociale. Avioanele cu reacție, cu viteza și fiabilitatea lor sporite, au schimbat lucrurile la începutul anilor 1960. Crearea unei rețele aviatice comerciale la nivel mondial a fost o misiune uriașă, ce a implicat mult mai mult decât aeronave fiabile. De departe cei mai mulți pasageri erau oameni din emisfera nordică, dar lărgirea iminentă a pieței a dus la o competiție crescută și la economii de scară care au scăzut prețurile pentru toată lumea. În anii 1980, oamenii zburau un trilion de kilometri pe an, iar în 2016, șapte trilioane.

Alte schimbări au apărut în telecomunicații. Comunicațiile la distanță dinainte de al Doilea Război Mondial implicaseră în majoritate timbre și scrisori, câte o telegramă ocazională – poate un radio în sufragerie și, în țările cele mai dezvoltate, un telefon pentru apeluri locale. Pe vremea aceea, cinematografele își începeau filmele cu un buletin de știri despre evenimentele internaționale, un mod de a păstra legătura cu lumea largă. Televizoarele ieftine și radioul cu tranzistori ușor de transportat au apărut în anii 1950 și 1960. Fluxul permanent de reclame difuzate prin mijloacele mass-media care se dezvoltau rapid a contribuit semnificativ la puterea piețelor de consum. În anii 1990, telefoanele mobile au devenit noua necesitate pentru consumatori. Prețul de construcție a turnurilor de transmisie era mic față de costul menținerii și întinderii liniilor terestre. Din acest motiv, telefoanele celulare s-au răspândit în țările în curs de dezvoltare mai repede decât în cele dezvoltate. Apelurile la mare distanță, care fuseseră înainte anevoioase și costisitoare, au

devenit incredibil de accesibile și mult mai ieftine. La începutul anilor 2000, consumatorii din țările dezvoltate își puteau trimite salutări prin telefoane mobile cu funcție video, din, să zicem, o cafenea grecească până pe o plajă din Australia.

În cele din urmă, au apărut internetul și sistemul World Wide Web. Computerele și tehnologia digitală le-au făcut posibile, precum și cablurile cu fibră optică ce treptat au înlocuit sârmele de cupru din epocile anterioare. Computerele electronice au apărut în anii 1950, iar construirea rețelelor de bază a început în anii 1960, dar folosirea extinsă a computerelor personale a devenit o realitate abia în anii 1980. În jurul anului 2000, utilizarea internetului a ajuns un aspect obișnuit al vieții, chiar o preocupare majoră, pentru oamenii din țările cele mai dezvoltate. Însă, la nivel global, utilizarea era inegală – numai 60% în țările în curs de dezvoltare accelerată, sub 50% în majoritatea emisferei sudice. Totuși, internetul a contribuit considerabil la interconectarea globală, mai mult decât o făcuseră telefonul și televizorul.

Mărfurile, capitalul și munca circulau în lume mai liber decât oricând după anii 1920 și în cantități mult mai mari. Legăturile sociale și culturale erau mai greu de identificat, dar aveau tendința să urmeze fluxul de mărfuri, capital și muncă. O elită globală cu acces ușor la bunuri de consum de import și comunicații globale trăia o viață internațională. Înainte, viața internațională fusese fragmentată – copilăria în Italia, apoi viața de adult în Statele Unite, poate cu o vizită de nostalgie în „vechea țară", după pensionare. Acum viața internațională

era simultană. Câțiva oameni, o elită globală, făceau călătorii de lucru între continente, având case în mai multe țări, legând relații amoroase internaționale pe internet. Sentimentul de interconectare globală provenea din similarități din ce în ce mai mari în toată lumea. Capitalismul de consum oferea aceleași opțiuni claselor de mijloc din Moscova, Mumbai și Miami. Moda, fast-foodul, arhitectura comercială, muzica și viața artistică au devenit vizibil mai asemănătoare pe toate continentele după 1990. Ideile culturale s-au răspândit în direcții diferite, dar, în general, uniformitatea s-a bazat pe modelele occidentale.

Bunurile de consum importate, călătoriile frecvente cu avionul și comunicațiile globale instantanee au făcut lumea interconectată mai atrăgătoare pentru mulți oameni, dar nu pentru toți – de fapt, nici măcar pentru majoritatea. Cei care au putut să imite stilul de viață al oamenilor din clasa de mijloc din cele mai prospere țări din lume au însumat o zecime din populația globală. Alte milioane – două zecimi, să spunem – puteau visa, pentru ei sau pentru copiii lor, să posede cândva o mașină modestă sau măcar să cumpere pe piața mondială interconectată sau să aibă parte de o vacanță ocazională cu familia. Celelalte șapte zecimi nu au avut noroc. Nu puteau nici măcar să se apropie de viața de consum fericită pe care imaginile din mass-media le-o vârau mereu în față. Sporind puterea capitalismului mondial, globalizarea a ridicat unele standarde de viață și multe mari speranțe. Totuși, cele mai mari câștiguri le-au revenit celor care erau deja în față, mai ales

milionarilor. Familiile de succes au început să cumpere câte două sau trei case, în timp ce numărul celor fără adăpost a crescut. În țările bogate, precum Statele Unite, care se bucurau de mult de un standard înalt de viață, cei 10% din vârf au prosperat, dar majoritatea au dus-o mai rău. Impactul a fost pozitiv în țările în curs de dezvoltare unde standardele de viață anterioare fuseseră joase, mai ales în China și India. Totuși, imaginea mondială generală augmenta inegalitatea veniturilor și diferența de avere, chiar și în China care se industrializa rapid, unde speranța și optimismul încă domneau.

Crizele internaționale succesive au subminat și ele promisiunea globalizării. Criza financiară globală din 2007–2008 a dus la Marea Recesiune în multe țări din lume, care, la rândul său, a contribuit la criza datoriilor suverane, care a durat mai mulți ani. Noile niveluri de interconectare însemnau că, oricând o țară strănuta, întreaga lume se îmbolnăvea – sau lua un fel de virus. În timpul pandemiei de coronavirus care a început în 2019, aceasta nu a fost o metaforă. Prima pandemie cu adevărat globală a avut efecte mai grave decât simpla subminare a optimismului. Întreruperea comerțului și a călătoriilor internaționale, inclusiv a transportului cu containere și călătoriilor cu avionul, au oprit globalizarea, cel puțin pentru o vreme.

Între timp, climatul politic din multe țări a devenit din ce în ce mai tensionat.

Conflicte în lumea contemporană

Conflictele politice nu au încetat, ba chiar au părut să se intensifice după Războiul Rece. Evident, cauza nu a fost o confruntare de ideologii. În schimb, suferințele străvechi, etnice și religioase, s-au evidențiat ca „noile" chemări la luptă. Ideologia naționalistă a fost ștearsă de praf și reciclată pentru a oferi coerență și onorabilitate vărsării de sânge. Reînvierea conflictelor cu tentă religioasă a fost cumva neașteptată. Mai ales în Europa, timp de un secol, religia avusese un rol scăzut în viața oamenilor. Marile biserici istorice ale Europei erau acum pline de turiști, nu de credincioși. În epoca de după al Doilea Război Mondial, elitele sociale, politice, economice și culturale – atât în țările socialiste, cât și în cele liberale – consideraseră că știința și umanismul vor înlocui treptat vechile religii. Cât de mult greșeau!

Între timp, în ciuda presupusului său triumf în Războiul Rece, idealul liberal al rezolvării problemelor civice a pierdut teren, chiar și în cele mai stabile sisteme electorale. Însăși validitatea alegerilor electorale a părut să fie pusă în pericol pretutindeni, pe măsură ce tensiunile creșteau în democrațiile liberale. Ironic, în așa-numita epocă a informațiilor, internetul – mai ales rețelele sociale – a înlesnit *dez*informarea, acum un instrument politic foarte folosit. Hackerii ruși au arătat, începând cu 2016, că puteau să influențeze alegerile electorale din alte țări printr-o dezinformare ingenioasă. Doar o minoritate restrânsă de alegători își exprimau păreri valide, bazate pe dovezi, despre *probleme* precum sănătatea, reforma fiscală sau încălzirea globală. Incapabili să evalueze adevărul acestor

teme, oamenii supărați și prost informați votau emoțional. Conducătorii fără scrupule s-au folosit de temerile și prejudecățile lor. În timp ce politicienii și-au demonizat adversarii, iar rețelele sociale au amplificat această demonizare, terenul comun a dispărut. Această tendință a fost exemplificată prin decăderea Partidului Republican american în trumpism și negarea alegerilor, dar lipsa de funcționare politică a amenințat treptat multe dintre cele mai puternice state liberale democrate.

Teama de imigranți și respingerea lor a devenit o temă naționalistă în Statele Unite și în multe țări europene. Fenomenul imigrației a răspuns direct globalizării continue. Migrația pe distanță lungă a fost parte a integrării economice globale în creștere, fiind de asemenea o reacție previzibilă la așteptările mari, inegalitățile crescânde și schimbările climatice. Pentru oamenii asediați din țările gazdă, sosirea multor imigranți tineri, ambițioși, de rase diverse, a părut amenințătoare. În Europa, demagogii care instigau la ură au transformat temerile legate de imigrație într-un rampă de lansare pentru noile partide naționaliste de extremă dreapta. În Statele Unite, acești demagogi s-au concentrat pe construirea zidurilor la graniță și restricționarea accesului la vot.

La începutul secolului XX, naționalismul unise popoarele colonizate din toată lumea în confruntări împotriva coloniștilor. Apelurile naționaliste sau religioase care s-au răspândit la începutul secolului XXI au venit cel mai des de la fanatici nebuni sau dictatori aspiranți care, în nici unul dintre cazuri, nu țineau cont de consecințe. Conflictele mondiale din

anii 1990 au devenit din ce în ce mai directe, dispute cu sumă nulă între grupuri concurente, oricum s-ar fi definit ele.

Prima mare criză după Războiul Rece, un măcel nemaivăzut în lungul conflict imperial dintre Statele Unite și URSS, a avut loc în Europa. Retorica naționalistă cu tentă religioasă a creat cadrul ideologic permanent. În 1991, în Iugoslavia postcomunistă a izbucnit războiul civil. Spre deosebire de prăbușirea URSS-ului din același an, destrămarea Iugoslaviei nu a surprins pe nimeni. De la cel de-al Doilea Război Mondial, Iugoslavia fusese o națiune multietnică definită de ideologia socialistă. Partizanii comuniști își câștigaseră un respect veșnic fiindcă rezistaseră ocupației naziste în timpul războiului. După aceea, fostul lider al partizanilor a condus o Iugoslavie strâns unită. Iugoslavia era socialistă, dar a refuzat să se alăture blocului sovietic. Era, de asemenea, un amestec etnic și religios. Sârbii, care erau creștini ortodocși, formau grupul dominant. Croații vorbeau aceeași limbă, dar erau catolici. Bosniecii (care de asemenea vorbeau aceeași limbă) erau, cu precădere, musulmani. Două alte etnii iugoslave, slovenii și macedonenii, aveau limbi diferite. Țara fusese fondată în 1918 ca parte din regatul Serbiei, iar etnicii sârbi trăiau peste tot. La sfârșitul anilor 1980, când socialismul a decăzut la nivel global, conducerea sârbă a țării a adoptat retorica naționalistă, iar Iugoslavia s-a destrămat repede. Până în 1992, Slovenia, Croația, Macedonia și Bosnia s-au separat de Serbia, iar fosta Iugoslavie a fost înlocuită pe hartă de șapte mici state naționale.

Noile granițe naționale, la fel ca în cazul împărțirii anterioare dintre India și Pakistan, au declanșat un conflict dureros pe motive etnice și religioase. Acesta e conflictul care a introdus termenul de *epurare etnică* în vocabularul nostru contemporan ca sinonim pentru genocid.

De asemenea, în 1992, India a trăit o manifestare violentă a *comunitarianismului*, termenul pentru politici identitare indiene cu fundament religios. Violențele au distrus o veche moschee în orașul Ayodhya din nord, aproape de Delhi, acolo unde, cu jumătate de mileniu înainte, fusese centrul Imperiului Mogul. Moscheea Babri, după cum i se spunea, fusese construită de primul împărat mogul, Babur, și a fost denumită după el. Înlocuise foarte probabil un templu anterior hindus din același loc. După cum știm, mogulii au fost cuceritori imperiali și înlocuirea templelor popoarelor cucerite era o procedură imperială standard. Dar originile mogule și ecourile mitice hinduse au transformat moscheea Babri într-un simbol politic volatil. *Ramayana*, marea epopee cvasiscripturală hindusă, în care stăpânul Rama este protagonistul, numește Ayodhya ca locul nașterii acestuia. Moscheea Babri a fost închisă după separarea India–Pakistan.

Politicile comunitariene au tulburat Republica India încă din prima zi. Conflictele s-au agravat după Războiul Rece când Partidul Congresului, care guvernase India după independență (sperând la o națiune civică, deschisă oamenilor de toate credințele), a pierdut puterea. Forța în ascensiune evidentă în 1992 a fost naționalismul hindus. Chiar și după ce separarea a îndepărtat Pakistanul (și

Bangladeshul), India avea mai mulți musulmani decât oricare altă țară, un grup imens minoritar care a devenit ținta principală pentru propaganda naționalistă a mișcării hinduse Hindutva. Aceasta definește India ca o națiune etnică în primul rând hindusă, ceea ce înseamnă că musulmanii nu pot să-i aparțină complet, chiar dacă strămoșii lor trăiseră acolo zece generații și vorbeau o limbă ce provenea din sanscrită. Activiștii locali hinduși au protestat împotriva vecinilor musulmani pentru că mâncau carne de vită și au interzis cu indignare convertirea defăimaților proscriși daliți, așa-numiții paria, cărora islamul le conferă un statut mai important și oportunități sociale. Naționaliștii hinduși au format Partidul Bharatiya Janata sau PBJ și au început să concureze cu succes la nivel național. PBJ și-a chemat adepții la o adunare în Ayodhya unde au participat 150 000 de oameni și în timpul căreia, printr-un aranjament anterior, poliția ce proteja monumentul distrus a fugit, lăsând mulțimea furioasă să radă de pe fața Pământului, în câteva ore, seculara construcție din cărămizi de lut. Drama a avut un efect esențial pentru a coagula sprijinul național față de PBJ. A inspirat violențe hinduse naționaliste similare în multe orașe cu mari populații musulmane. În 2020, președintele PBJ a pus el însuși prima piatră de temelie la noul templu hindus din Ayodhya.

În 1994, statul african Rwanda, aflat în valea Marelui Rift de pe continent, în aparență un leagăn al umanității, a fost cuprins de haos. Mica Rwanda are un relief minunat, unul dintre cele mai fertile și mai dens populate din Africa. Pentru a explica

genocidul din Rwanda, este necesară o scurtă prezentare a contextului. Timp de secole, o populație numită tutsi (a cărui rege pretindea că avea legături celeste) condusese un grup numit hutu. Rwanda a devenit apoi parte din Africa de Est germană în 1885, iar după înfrângerea Germaniei în Primul Război Mondial, populațiile tutsi și hutu au fost oferite Belgiei ca premiu imperial. Atât germanii, cât și belgienii au guvernat Rwanda prin regi tutsi. Toți știau însă că majoritatea copleșitoare hutu avea să domine, inevitabil, o Rwanda democratică. Când independența a cuprins Africa Centrală în 1960, hutu au proclamat republica și au răsturnat clasa conducătoare tutsi. Sute de mii de tutsi au fugit din țară. În exil, au format o organizație cu un nume tipic socialist, Frontul Patriotic Rwandez. În 1990, acesta s-a reafirmat militar și în câțiva ani a făcut pace cu președintele hutu. Ulterior, militanții „puterii hutu", temându-se de o întoarcere violentă a populației tutsi, au pus la cale o bruscă epurare etnică în cadrul căreia au măcelărit între o jumătate și un milion de tutsi.

Tot în Africa anului 1994, Nelson Mandela, conducătorul Congresului Național African, a fost ales președinte al Africii de Sud în primele alegeri multirasiale din țară. Un socialist revoluționar, Mandela petrecuse douăzeci și șapte de ani ca deținut politic înainte de a deveni președinte. Africa de Sud independentă fusese cunoscută în special pentru sistemul profund de clasificare rasială, segregare și represiune denumit apartheid. Acest sistem a semănat cu o variantă exhaustivă a segregării rasiale impuse prin legile Jim Crow încă

în vigoare (când apartheidul a fost înființat în 1948) în sudul Statelor Unite. În vreme ce politicile de segregare americane erau aparent guvernate prin principiul „separați, dar egali" – conform segregaționiștilor, în orice caz – apartheidul sud-african nu a fost animat de nici un pretext de egalitate. În schimb, tema principală a apartheidului a fost supremația albă absolută. Apartheidul a fost modalitatea prin care albii care însumau o zecime din populație sperau să oblige celelalte nouă zecimi să muncească pentru ei în clasicul stil colonial de după independență. Ce fel de decolonizare era aceasta? O decolonizare pe care lumea nu putea să o accepte. Nelson Mandela a fost recunoscut în calitate de conducător al unei cauze drepte, iar condamnarea apartheidului de către Națiunile Unite a dus la accelerarea distrugerii sale, chiar și înainte de alegerea lui Mandela din 1994, susținută de vechiul naționalism decolonizator.

Între timp, naționaliștii din Statele Unite se îndreptau în direcția opusă, către o renaștere a temelor supremației albe. În anii 1960, câini de poliție și furtunuri de incendiu au fost asmuțite împotriva manifestanților negri pașnici, constituind evident o situație jenantă, în contextul Războiului Rece, pentru o țară care dorea să fie văzută ca un far al egalității sociale și democrației liberale. Un consens antirasist a pus capăt segregării sub conducerea Partidului Democrat american. Martin Luther King jr., militantul pentru drepturi civile asasinat, a devenit numele unei străzi și o sărbătoare națională. Ca reacție, Partidul Republican a început să clădească o nouă bază electorală printre albii

nemulțumiți care considerau drepturile civile ale negrilor o problemă de interferență guvernamentală nedorită. În consecință, în anii 1970 și 1980, Sudul american a schimbat taberele, devenind o regiune profund republicană. Ostilitatea rasistă a fost cauza evidentă pentru această realiniere politică, pe măsură ce politicienii au promovat o politică a resentimentelor albilor, concurând pentru a da sentințe lungi care au umplut penitenciarele americane cu deținuți negri. Între timp, imigrația din Mexic furniza muncitori pentru slujbe în agricultura, construcțiile, hotelurile și restaurantele americane. Imigranții au devenit țapi ispășitori, în vreme ce demagogii promovau o imagine a Statelor Unite ca o națiune albă creștină. În anii 2010, milițiile paramilitare începuseră să adopte noua cauză naționalistă a albilor și să se pregătească pentru un război rasial.

Europa de Vest se confrunta cu același tip de reacție antiimigrație. Simultan, încerca să treacă *dincolo de* naționalism, construind o Uniune Europeană. În 2002, aceasta avea propria monedă, propriul steag și un for conducător. Europenii începuseră să călătorească în diverse țări cu o ușurință fără precedent. Ca pretutindeni, oamenii migrau în direcția prosperității. Tineri emigranți traversau Europa din Polonia și fosta Germanie de Est către fosta Germanie de Vest sau Anglia. Mulți au devenit internaționaliști convinși. În același timp, unele dintre cele mai vechi națiuni consolidate ale Europei, precum Spania sau Marea Britanie, erau amenințate de mișcări interne pentru autonomie regională. Într-un mod interesant, aceste provocări

au apărut din naționalisme înăbușite, precum cele din Catalonia și Scoția, care acum se reafirmau.

Spiritul naționalismului a tulburat inclusiv Uniunea Europeană. Un vot de protest al naționaliștilor furioși a forțat ieșirea Marii Britanii din Uniunea Europeană, deși așa-numitul Brexit s-a dovedit un ideal greu de pus în practică. Imigranții din afara Europei au fost catalizatorul principal al resentimentului naționalist tot mai puternic. Pe măsură ce oamenii migrau din Africa în Franța, din Turcia la Berlin sau din America Latină în Spania, mulți se confruntau cu reacții violente. Orașele germane, franceze, engleze sau altele europene au acumulat mari populații de imigranți neasimilați. Pe lângă respingerea obișnuită antiimigrantă, imigranții musulmani, cu precădere, au fost întâmpinați cu ostilitate, lucru care a alimentat resentimentele islamiste în cartierele sărace de imigranți din orașele europene.

Pe 11 septembrie 2001, milioane de oameni au fost martorii unei drame cu efecte mondiale, transmisă în direct la televizor. Atacul sinucigaș al teroriștilor islamiști a anunțat noua predominanță a conflictelor cu caracter religios. Pentru mulți locuitori din Statele Unite, atacul a părut să vină de nicăieri. În retrospectivă însă, atacul nu pare surprinzător. Atacul terorist din 11 septembrie asupra Americii fusese prefigurat de un conflict profund cu Revoluția Islamică din Iran.

Să ne amintim că Iranul este numele modern al Persiei. Iranienii au construit primul mare imperiu din lume și au dominat Asia de Sud-Vest peste două mii de ani. Totuși, nu mai formau o putere mondială

de când Imperiul Safavid dispăruse, cu două secole și jumătate în urmă. Încă un fapt de amintit: Safavizii au creat ramura șiită a islamului – crezul minorităților musulmane răspândite și mereu în opoziție – ca religie de stat. Spre deosebire de restul lumii musulmane, Iranul și vecinul său Irakul sunt formate în majoritate din șiiți. Și acum, contextul crucial. În 1979, regele sau șahul Iranului a fost răsturnat de o Revoluție Islamică. Șahul fusese un aliat al Statelor Unite în Războiul Rece și devenise, într-un anumit grad, o creație a CIA. Ayatollahii, lideri religioși cu robe negre și bărbi lungi, ancorați în scripturi, conduceau Iranul. Revoluția Islamică a cucerit sediul central al CIA din Teheran, a ținut personalul ostatic timp de 444 de zile și a introdus pe plan mondial un nou fenomen politic. Islamismul a cenzurat exprimarea, hainele și comportamentul, obligând la o conformare față de normele religioase musulmane fundamentaliste.

Succesul Revoluției Islamice a înspăimântat statele învecinate cu mari populații musulmane. Unul era URSS-ul, care ocupase Afganistanul în anii 1980 tocmai pentru a opri răspândirea islamismului. Islamiștii locali, mujahedinii afgani, au dus un război de gherilă împotriva ocupației sovietice. Dictatorul irakian Saddam Hussein se temea și el de Revoluția Islamică. Pentru a împiedica influența islamistă asupra populației șiite din Irak, el a atacat Iranul. Războiul Irak–Iran s-a soldat cu nenumărate victime și a avut o evoluție incertă în anii 1980. Revoluția Islamică a supraviețuit, iar islamismul de orice fel (șiit sau sunnit) a căpătat influență în lumea musulmană.

La începutul secolului XXI, lumea musulmană – extrem de diversificată în ce privește cultura, limba, economia – număra cam un sfert din populația globală împărțită în patruzeci și nouă de țări. În cele mai multe țări majoritar musulmane, islamul era religia oficială. Câteva, mai ales Iranul și Arabia Saudită, s-au declarat oficial state islamice. Indonezia și Turcia, țări cu o largă majoritate musulmană și regimuri seculare oficiale, au trăit presiunea ascensiunii islamiste. India avea cea mai mare populație musulmană din toate țările, deși era încă depășită de majoritatea hindusă. În ciuda acestei fragmentări politice, comunitatea tuturor credincioșilor musulmani, Umma (care în mod semnificativ înseamnă „națiune" în arabă), a oferit o identitate comună puternică.

Puterile imperiale de origine europeană sunt adesea văzute ca dușmani ereditari în lumea musulmană. La urma urmelor, întreaga lume musulmană a fost odată colonizată de puterile europene. Mai mult, există o istorie de o mie de ani de conflicte între creștini și musulmani (și evrei) încă vie în amintirea islamiștilor care vorbesc frecvent despre „cruciații" moderni. Prin urmare, musulmanii din Africa și Asia tind să se identifice cu suferința palestinienilor din Israel, care nu au un stat al lor, și să considere hărțuirea musulmanilor un atac la Umma globală. În plus, globalizarea contemporană i-a expus pe musulmanii conservatori, majoritatea evidentă, la un consumerism permisiv și individualist pe care îl consideră respingător din punct de vedere moral și dăunător tradițiilor lor. Islamismul își găsește

rădăcinile religioase în învățăturile ascetice din regiunea centrală muntoasă din Arabia Saudită, astăzi denumite salafism. Precum creștinii protestanți la început, salafismul a început ca o mișcare religioasă de purificare. Militanții moderni islamiști tind să cultive mânia împotriva inamicilor externi și interni pe care îi văd ca dușmani ai lui Dumnezeu.

Atacul din 11 septembrie asupra World Trade Center din New York a fost lansat de islamiști saudiți. Ei reprezentau un grup slab coordonat de militanți cu aceleași idei, care au transformat atentatele sinucigașe în strategia lor principală. Deși puteau ataca obiective de poliție sau militare, atentatorii sinucigași care purtau veste cu explozibili vizau frecvent populațiile civile din piețe sau autobuzele aglomerate. Măcelărirea nediscriminatorie a „dușmanilor" necombatanți (*terorism*, deoarece creează un climat de teroare) nu afectase prea mult Europa sau Statele Unite de la cel de-al Doilea Război Mondial, când orașe întregi fuseseră spulberate în bombardamentele prelungite îndreptate asupra populației civile. Atacul din 11 septembrie a fost misiunea grupării al-Qaeda, o rețea teroristă islamistă fără o organizare centralizată, care în cele din urmă și-a găsit afiliați în toată lumea musulmană. Islamismul a dobândit o influență globală la începutul secolului XXI, parțial datorită încurajărilor din partea Arabiei Saudite, deoarece originile islamismului modern sunt strâns legate de istoria dinastiei domnitoare saudite din Arabia.

După anul 2000, islamismul a devenit un puternic instrument politic în state cu sisteme electorale bine stabilite. Turcia, un stat musulman majoritar, fusese definită în termeni naționaliști seculari stricți la fondarea ei pe ruinele Imperiului Otoman, după Primul Război Mondial. Portretul fondatorului său, Atatürk, apărea peste tot, fiind un fel de icoană secularã. Turcia a devenit un exemplu care demonstra puterea transformatoare a naționalismului modern. Începând cu 2002, un președinte extrem de popular, având sprijinul turcilor religioși din zonele conservatoare îndepărtate de cosmopolitul Istanbul, a îndreptat treptat Turcia spre islamism. Paradoxal, în opinia spectatorilor occidentali, domnia majorității a început să facă Turcia *mai puțin* liberală.

Între timp, în Indonezia, care a experimentat o deschidere democratică în 1998, după treizeci și doi de ani de dictatură militară, politica islamistă a avut același impact restrictiv. Musulmanii formau aproape 90% din populația indoneziană. După ce coloniștii olandezi s-au retras din Indonezia, conflictul politic a rămas strict secular și ideologic. Țara fusese una cu potențial de conflict în Războiul Rece, dominată mult timp de un dictator pro-SUA. Dar acum musulmanii i-au preferat pe islamiștii bine organizați și educați în Arabia Saudită. Unii dintre ei au susținut că indonezienii care nu erau musulmani nu trebuiau să dețină funcții politice.

Un alt fel de renaștere religioasă a avut loc în Rusia postcomunistă. Leningradul lui Vladimir Putin și-a reluat numele țarist, Sankt-Petersburg, iar bisericile ortodoxe, folosite ca muzee și săli de

spectacol timp de generații, s-au umplut din nou cu tămâie. Între timp, Putin, un fost agent din poliția secretă KGB, vorbea cu blândețe, centraliza puterea, păstra avantajul în mâinile sale și manipula cu viclenie impulsurile naționaliste. Putin s-a împotrivit insurgenților musulmani din Cecenia controlată de ruși, o parte a vechiului imperiu țarist. Criticii lui au fost exilați, trimiși la închisoare sau uciși. Ca populiștii puternici din restul lumii, Putin se folosea de prejudecățile populare, precum antihomosexualitatea, care se armonizau cu sprijinul acordat Bisericii Ortodoxe. Renașterea ortodoxiei ruse a fost parte dintr-o acțiune mai largă națională care includea dorințe legate de măreția pierdută – și nu doar idealuri retorice. Armata lui Putin a anexat diverse părți din Imperiu Rus de altădată cu mult înainte de invazia pe scară largă a Ucrainei în 2022.

În America Latină perioada de după Războiul Rece a adus un sfârșit binevenit la conflictele permanente. Conducătorii militari pro-SUA s-au întors în cazărmi, iar alegerile libere au produs o serie de președinți educați în America în anii 1990. Globalizarea era singura opțiune de joc, iar latino-americanii erau dornici să câștige. Ei s-au îndepărtat de confruntări și au navigat entuziasmați pe internet. Forțele religioase din regiune (și adoptarea influențelor globale) au produs un val de adepți penticostali în rândul săracilor. Evanghelia prosperității din Brazilia promitea abundență globală în schimbul donațiilor către evangheliști populari în stil american. Pentru un timp, cele mai importante țări din regiune păreau să aibă președinți

neoliberali cu diplome de licență de la universități din Ivy League.

În general, roadele globalizării au fost dezamăgitoare în America Latină. Clasele de mijloc s-au extins și au dominat piața internațională, dar capitalismul nu generase deloc prosperitate în America Latină și nu a făcut-o nici acum. Cele mai mari profituri ce rezultau din globalizarea economiilor regiunii erau întotdeauna extractive – din minerit și cherestea, de exemplu – sau asociate cu industriile prost plătite și agricultura de export. La începutul anilor 2000, roadele accesibile fuseseră culese, economiile regionale se clătinau, iar alegătorii din America Latină și-au amintit de ce obișnuiau să-i prefere pe naționaliști și socialiști. Astfel, în primele două decenii din noul mileniu, naționaliștii și socialiștii s-au întors la putere – mai ales în Chile, Columbia și Brazilia.

Noii conducători latino-americani nu mai erau revoluționarii dinainte. Trăsăturile lor socialiste, trecutul ca luptători de gherilă și victime ale torturii au creat narațiuni personale impresionante, dar nu le-au limitat legăturile cu Banca Mondială, Fondul Monetar Internațional și Organizația Mondială a Comerțului. În ciuda multor continuități, socialismul democratic înlocuise clar vechiul socialism revoluționar al stângii latino-americane. Între timp, adversarii socialiștilor imitau deseori populismul de dreapta în stilul Statelor Unite, bazat pe interesele legitime în mass-media și conservatorismul cultural cu un caracter religios.

În ansamblu, retorica globală s-a schimbat radical în anii 1990 și începutul anilor 2000. Conflictele

erau prezentate mai des acum atât spectatorilor, cât și protagoniștilor, ca lupte între grupuri bine definite rasiale, etnice sau religioase. Întrebarea despre cine va supraviețui – ei sau noi – nu mai era, în mare parte, ascunsă de principii superioare. Idealurile universale (și dorința onestă de a le aplica) dispăruseră de pe scena internațională, cu excepția idealului de globalizare a pieței libere. Precum marile noastre religii etice, ideologiile noastre politice moderne au eșuat vizibil să construiască o lume mai cuprinzătoare și mai puțin conflictuală.

Noi provocări

Din nefericire, eșecul a devenit evident exact când provocările globale s-au acutizat și au necesitat soluții globale.

O provocare mondială a fost întoarcerea Chinei, după o absență de un secol, la statutul trainic de centru mondial de producție. Această poveste a început în anii 1970, chiar înainte de încheierea Războiului Rece. După Mao, poporul chinez tânjise să uite puritanismul ideologic al Revoluției Culturale. Dintre veteranii revoluționari care încă alcătuiau conducerea Partidului Comunist în anii 1970, pragmaticul Deng Xiaoping a devenit omul momentului. Din 1978 până în 1989, fără să devină liderul vreunul partid sau al statului, Deng Xiaoping a îndreptat China spre o liberalizare a pieței interne și o deschidere către economia mondială, creând un amestec de proprietăți publice și private. Modelul a fost testat mai întâi în „zonele economice speciale", trei dintre ele în provincia Guangdong. Noul oraș Shenzhen, una din zonele economice speciale ale lui

Deng, și-a mărit populația la douăzeci de milioane. Regiunea de sud-est a țării, cea mai deschisă către exterior, a devenit punctul central din Noua Chină. Shenzhen, Guangzhou, Fujian, Shanghai și alte orașe de coastă au devenit centre înfloritoare ale exportului de produse către economia mondială, mai ales Statele Unite. Țara a început o campanie masivă de construcții, turnând oceane de beton, în timp ce populația Chinei a trecut de un miliard. Vastele rezervoare din Barajul celor Trei Defileuri s-au umplut în 2006, când statul a definitivat o infrastructură de transport de invidiat de către Europa și Statele Unite, iar noi blocuri înalte de apartamente se întindeau spre orizont cu sutele. Între timp, toate plăcerile consumatorilor, mai ales cele digitale, se regăseau în reclame în cel mai pur stil consumerist. Chinezii erau invitați să adopte fără rețineri motivația profitului. Nu a fost nevoie să fie invitați de două ori.

Deschiderea economică a Chinei către piața mondială nu a fost însoțită de deschiderea politică pe care analiștii vestici sperau să o vadă. Conducerea Republicii Populare remarcase cât de repede liberalizarea politică și lipsa de bunuri de consum distruseseră URSS-ul. „Socialismul cu trăsături chinezești" a devenit ideologia oficială de stat – un accent pus pe naționalism care, în practică, se referea la orice funcționa. Devenită recent pragmatică în chestiunile economice, conducerea chineză nu a tolerat nici o contestare directă a autorității partidului și statului. De aceea, când studenții chinezi au înălțat propria versiune a Statuii Libertății în Piața Tiananmen în 1989, centrul

simbolic al națiunii, și când mulțimea de oameni din marea piață, una dintre cele mai întinse din lume, a atins un milion, statul a acționat cu o forță copleșitoare pentru a înăbuși demonstrația. Lumea își amintește o imagine simbolică, un manifestant stând singur în fața tancurilor, dar evenimentele din Piața Tiananmen au fost mușamalizate atât de eficient încât puțini chinezi de azi își mai aduc aminte de această imagine.

În generația următoare, răspândirea bunurilor de consum a păstrat vii speranțele chineze și pe chinezi muncind pe rupte, în timp ce țara devenea – din nou, așa cum o făcuse în ultimii două mii de ani, întotdeauna mai mult economic decât militar – o putere mondială. După ce-și abandonase în tăcere promisiunea pentru o viitoare utopie socialistă, guvernul avea nevoie de un nou discurs. A revenit la vechiul program de nemulțumiri naționale, resentimente și eliberare, reiterând fără încetare povestea (la bază adevărată) a subjugării ei în perioada prerevoluționară de către puterile imperialiste și întoarcerea cu demnitate pe scena globală, sub conducerea Partidului Comunist Chinez. În școli, muzee, monumente, muzică și multe seriale de televiziune o nouă generație de tineri chinezi au învățat puține lucruri despre lupta de clasă și foarte multe despre nedreptățile imperialiste, precum Războaiele Opiului și distrugerea Nanjingului. Chiar și confucianismul, cea mai chinezească trăsătură (dar o fostă țintă a mâniei revoluționare) a fost reabilitat. Printre modernizările materiale cu adevărat uimitoare – orașe strălucitoare, mașini de familie, trenuri de

mare viteză, telefoane mobile, mai multe telefoane mobile – statul a format cea mai patriotică generație de tineri. Cu acordul lor, și-a înăsprit controlul autoritar și a dezvoltat un sistem cuprinzător de supraveghere digitală pentru a monitoriza viața zilnică a uriașei sale populații. Un obiectiv major al noilor sisteme de supraveghere este acum populația musulmană din orașul Xinjiang, din vestul îndepărtat al Chinei, o țintă a luptei țării contra terorismului.

Ascensiunea economică amețitoare a Chinei a schimbat lumea și, indirect, a provocat Statele Unite. China era încă foarte departe de a egala influența generală, resursele și armele națiunii americane care se bucura de o avuție pe cap de locuitor mult mai mare și încă menținea baze militare în toată lumea. Principala „amenințare" chineză era economică, un dezechilibru economic apăsător, precum cel creat în secolele trecute de mătăsurile, porțelanurile și ceaiul chinezesc. Din nou, consumatorii din vest doreau să cumpere mai mult din China decât viceversa, mult mai mult. China era încă foarte autoritară și continua să fie un stat monopartit, condus cu mână de fier de Partidul Comunist, dar în practică nu mai era un stat revoluționar, fiind foarte departe de îndeplinirea visului revoluției globale. Naționalismul a învins socialismul când consumatorii din China au vrut partea lor din câștigurile mondiale. China nu avusese niciodată forțe militare peste hotare și nu se mai extinsese teritorial de la începutul dinastiei Qing. Teama de China a Statelor Unite era aparent legată de practicile comerciale neloiale, dar în

realitate a apărut din relativa scădere a importanței Statelor Unite. Era greu să cobori din poziția de unică superputere după Războiul Rece.

Apoi a venit pandemia de coronavirus care a început în centrul Chinei, în timpul sărbătoririi Anului Nou Chinezesc din 2020. Nu a fost neașteptată, dar i-a luat pe toți prin surprindere. În timp ce prima pandemie modernă se amplifica, întreruperea bruscă a activității la nivel mondial, carantinele și restricțiile au fost ceva nemaivăzut. Demagogii naționaliști au profitat din plin, iar temerile antichineze s-au multiplicat.

Adevărata provocare cu care ne-am confruntat – în China, în Statele Unite, în întreaga lume – a fost suma dorințelor noastre comune. În 2020, consumerismul care necesită numeroase resurse devastase planeta. Perspectiva promițătoare a unui mod de viață american bazat pe consumul intensiv de resurse stârnise multă admirație și ajutase la câștigarea Războiului Rece. După aceea, o dorință reciprocă de a crea noi stiluri de viață pentru consumatori – orientate către automobile și dependente de combustibilii fosili, producând munți de deșeuri – a devenit singurul consens evident al lumii. A fost un consens dezamăgitor, sortit din start eșecului, deoarece o multiplicare a consumerismului pe model american în toată lumea nu era sustenabilă, nici măcar pentru minoritatea care putea să ia parte la aceasta.

Globalizarea modului de viață american a avut un impact crunt asupra planetei. În anii 1950, când a apărut această viziune ademenitoare, dar iluzorie populația globală încă număra sub trei miliarde de

locuitori. La începutul secolului XXI, cu o populație globală de opt miliarde, efectele dezastruoase au inclus contaminarea aerului și a apei, dispariția galopantă a plantelor și animalelor și utilizarea în exces a tuturor resurselor naturale ale planetei. Megatone incalculabile de deșeuri de plastic au împânzit oceanele, sectorul pescuitului mondial s-a prăbușit, eroziunea a distrus solul vegetal, consumul nelimitat de apă a golit straturile acvifere și a secat râuri, ploile acide au veștejit pădurile. Mai subtilă, deoarece efectele sale au fost treptate și ireversibile, a fost încălzirea globală din cauza emisiilor de carbon. Cauzele sale principale au fost de departe gazele de seră, precum metanul și dioxidul de carbon (CO_2), primul provenind din industria agricolă, al doilea din defrișări precum și din combustibilul industrial, cărbunele, și combustibilul consumatorului, benzina. Până în jurul anului 2000, încălzirea globală nu a fost luată în seamă de oamenii care își vedeau de treburile zilnice, dar pe măsură ce calotele glaciare și permafrostul subarctic s-au topit, ghețarii s-au retras, nivelul mării a crescut, recifele de corali s-au albit, iar pădurile tropicale au ars în incendii, imaginea de ansamblu a dus la consens științific.

Iată viziunea de ansamblu. În peste cincizeci de milioane de ani, planeta noastră s-a răcit în timp ce CO_2 din atmosferă s-a diminuat treptat. Glaciațiunea a început în Antarctica acum treizeci și patru de milioane de ani, iar ghețarii au acoperit întinderi mari din emisfera nordică în erele glaciare. CO_2 din atmosferă a inversat direcția și a început să crească semnificativ odată cu Revoluția Industrială.

De atunci, emisiile de CO_2 s-au mărit treptat, deceniu cu deceniu, în principal din cauza combustibililor fosili, precum și a deșeurilor, gazelor de eșapament și extracției de resurse din lumea modernă orientată spre consum. Pe măsură ce gazele cu efect de seră s-au acumulat, planeta a început să se încălzească într-un ritm îngrijorător. În 2020, consensul științific a stabilit că o catastrofă globală multilaterală ar putea fi evitată numai prin schimbări rapide și semnificative în stilul de viață modern. Asemenea schimbări par a fi însă imposibile. Acest stil de viață devenise un scop definitoriu în viața oamenilor. Consumatorii din țările bogate au ajuns să considere abundența consumabilelor, fatală din punct de vedere ecologic, ca fiind dreptul lor din naștere. Imensa majoritate a oamenilor de pe Pământ încă așteptau să împărtășească acest standard de viață și nu doreau nimic altceva decât să-l atingă.

Astăzi, numai cooperarea dezinteresată la nivel global ne poate salva. Nu doar că ea nu se întrevede nicăieri; este ceva necunoscut pentru experiența umană.

Ce va urma?

Epilog

Apocalipsul acum?

Să analizăm invazia rusă în Ucraina din 2022. Pe de o parte, avem un stat autoritar care proclamă motivații naționaliste pentru a aduna sprijin intern față de agresiunea sa militară. De cealaltă parte se află soldați-cetățeni care rezistă atacului, încercând să formeze o națiune. Naționalismul ucrainean a creat o imensă solidaritate în Europa și neo-Europa,

pe bună dreptate. Se pare că nu putem să ne definim ca o comunitate mondială când e vorba de salvat planeta, dar un război internațional cu tancuri și rachete? Cu *așa ceva* putem să rezonăm! Dar dacă va duce la folosirea armelor nucleare? Civilizația noastră are mii de ani de experiență a războiului. *Nu* avem aproape deloc o experiență a impunerii păcii globale, dar fără ea suntem pierduți. Naționalismul omniprezent azi și reînarmarea nu ne pot ajuta să stabilim pacea globală. Între timp, ne confruntăm cu adevărate provocări existențiale.

Pe când terminam această carte, o altă mare provocare și-a ridicat capul urât. Putem garanta că inteligența artificială va îmbunătăți lucrurile și nu le va înrăutăți? Iată un duh din sticlă, dacă există așa ceva. Îl eliberăm și în clipa următoare ne va îndeplini trei dorințe. Prieteni, cel mai probabil o să iasă rău. La fel ca oamenii de știință care au fabricat arme nucleare pentru al Doilea Război Mondial, oamenii care dezvoltă IA sunt destul de inteligenți pentru a le fi teamă de propria creație. Cum rămâne cu noi, restul? Nimeni nu se îndoiește de potențialul transformator al IA, dar nimeni nu știe exact ce impact va avea. Ne putem permite să nu restricționăm și exploatăm acest duh puternic pentru binele comun? Bineînțeles că nu. O vom face? Nu aș miza pe asta.

Schimbările climatice reprezintă o problemă similară. În 2020, CO_2 din atmosferă a atins niveluri nemaivăzute în ultimele trei milioane de ani, iar temperatura medie globală a crescut cu peste un grad. Altă creștere de un grad, undeva în anii 2030, va dezlănțui o avalanșă de efecte pe termen lung,

precum topirea Antarcticii și a permafrostului din emisfera nordică, ambele accelerând încălzirea globală. Provocările cu care omenirea se va confrunta până în 2050 va face prima pandemie să pară inofensivă.

Numai un efort global cu adevărat unanim are șanse să ne apere căminul pe care-l împărțim. Vești bune! Mijloacele pentru a pune capăt încălzirii globale sunt la îndemâna noastră. Vești rele! Dovedim din plin că nu ne ridicăm la înălțimea provocării. Dacă dorim cu adevărat să evităm pierderea catastrofală de populație din cauza secetei, foametei, epidemiilor și războiului nuclear, dacă chiar ne dorim să evităm distrugerea catastrofală a mediului natural înconjurător la scară mondială, nu putem continua să avem același stil de viață – chiar dacă folosim noi surse de energie. Trebuie să încetăm să mai fim consumatori iresponsabili. O economie alimentată de consumul în masă este esența problemei. Ea produce gaze cu efect de seră. Ne consumă resursele și transformă Pământul într-o groapă de gunoi. Nu putem avea și planeta, și gunoiul. Însă o putem apăra doar lucrând împreună.

Numai pacea globală și cooperarea inteligentă pot încetini schimbările climatice. Numai un sentiment puternic de comunitate globală poate păstra resursele și mediul planetei noastre pentru generațiile viitoare. Dar noi nu avem și nu am avut niciodată o comunitate globală. Națiunile Unite reprezintă, fără îndoială, cea mai mare realizare a noastră, dar nu este îndeajuns. De-a lungul întregii istorii, populațiile umane s-au împărțit în grupuri concurente – clanuri, caste, clase, triburi, națiuni și

imperii –, în care concurența și ostilitatea reciprocă au fost norma. Națiunile sunt cele mai mari grupuri identitare reale și nu sunt suficiente ca să răspundă provocărilor globale actuale. Numai un angajament nou și puternic față de umanitatea noastră comună poate motiva efortul coordonat necesar.

Cooperarea globală pentru a oferi generațiilor viitoare un Pământ pe care se poate locui va implica mari transformări sociale. Capitalismul de consum, modelul politic, social și economic dominant la nivel mondial, va trebui adaptat radical pentru a-i da lui *Homo sapiens* o amprentă mai mică de carbon. Această schimbare, nu contează cât de urgentă și evidentă e nevoia, va fi extrem de turbulentă. Va necesita cele mai mari eforturi colective ale noastre. Va necesita voința de schimbare în beneficiul tuturor. Desigur, putem forma mai multe relații sociale etice și ne putem imagina moduri mai puțin dăunătoare de a locui pe planeta noastră. Formarea unei noi atitudini față de celălalt va fi partea cea mai grea. Avem nevoie de mai multă educație, artă și știință, de mai puține arme, de diminuarea marketingului și finanțării și, mai presus de orice, de lideri mai buni.

Dar de unde vor veni acești lideri într-o lume în care demagogii s-au specializat în asmuțirea noastră împotriva celuilalt? Interesele politice și economice legitime nu pot asigura îndrumarea de care avem nevoie pentru a ne reface lumea. Trebuie să-i ascultăm nu pe cei care conduc în prezent parada nebuniei globale, ci vocile de pe margine, ale oamenilor care nu sunt implicați în situația actuală. Trebuie să-i urmăm pe cei care îndrăznesc să se

opună gândirii convenționale, care proiectează pacea mondială și critică puterea. Avem nevoie de noi profeți pentru mileniul al treilea al erei noastre. Trebuie să ne îndoim de masculii alfa însetați de război și să ascultăm voci precum cea a Gretei Thunberg, care în august 2018, la vârsta de cincisprezece ani, a lansat la Stockholm Greva școlară pentru climă, ducând la o mișcare a elevilor ce a mobilizat în câteva luni milioane de tineri din lumea întreagă. Mesajul ei a fost direct, sincer, insistent și esențial. „Nu vreau să aveți speranțe", le-a spus ea puterilor economice mondiale care s-au reunit la Davos în anul următor. „Vreau să acționați ca și cum ați fi într-o criză. Vreau să acționați ca și cum v-a luat foc casa – fiindcă asta s-a întâmplat."

Oamenii *pot* lucra împreună, în mod altruist, pentru binele comun, dar o colaborare dezinteresată, care nu-i implică doar pe asociații noștri apropiați, este întotdeauna o provocare pentru *Homo sapiens*. Se pare că egoismul stă în natura noastră. Oricine a avut grijă de mai mulți copii deodată știe că împărțirea se învață, nu este o abilitate cu care te naști, și, mai ales, că învățarea ei este o provocare. O parte imensă din istoria lumii este reprezentată de modul inuman în care o jumătate de omenire a tratat cealaltă jumătate. Evident, este greu să faci front comun cu lumea întreagă, dar trebuie să încercăm. Cum ar fi să ne învățăm copiii că toate destinele noastre sunt veșnic inseparabile, că nici un pământean nu este un străin pe această sferă albastră care plutește în neantul infinit, că toți împărtășim aceeași istorie și aceeași soartă?

Chapel Hill, NC
aprilie 2023

LECTURI SUPLIMENTARE

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, 2006.

Anthony, David W., *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, 2007.

Chang, Leslie T., *Factory Girls: From Village to City in a Changing China*, Spiegel and Grau, 2007.

Chatwin, Bruce, *The Songlines*. Franklin Press, 1987.

Christian, David, *Maps of Time: An Introduction to Big History*, University of California Press, 2004.

Courtwright, David T., *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World*, Harvard University Press, 2001.

Dalrymple, William, *Nine Lives: Encounters with the Holy in Modern India*, Bloomsbury, 2009.

Graeber, David și Wengrow, David, *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*, Farrar, Straus and Giroux, 2021.

Harari, Yuval Noah, *Sapiens: A Brief History of Humankind*, Vintage Books, 2015; în limba română, *Sapiens: Scurtă istorie a omenirii*, traducere de Adrian Șerban, Editura Polirom, Iași, 2017.

Hessler, Peter, *Country Driving: A Chinese Road Trip*, Harper, 2011.

Karamustafa, Ahmet T., *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200–1550*, One World Publications, 2006.

Lieberman, Daniel E., *The Story of the Human Body: Evolution, Health, and Disease*, Pantheon, 2013; în limba română, *Povestea corpului uman: Evoluție, sănătate și boală*, traducere de Andreea Rosemarie Lutic, Editura Polirom, București, 2023.

Mann, Charles C., *1491: New Revelations of the Americas before Columbus*, Alfred A. Knopf, 2005.

McNeill, William H., *A World History*, Oxford University Press, 1998.

Raleigh, Donald J., *Soviet Baby Boomers: An Oral History of Russia's Cold War Generation*, Oxford University Press, 2012.

Scott, James C., *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, 1999.

Weatherford, Jack, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, Three Rivers Press, 2004.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Desene făcute de Jeremy Hauch după următoarele surse.

Epifanie: Treptele Capitoliului
Pe 6 ianuarie 2021, fanii revoltați ai fostului președinte american înfrânt în alegeri au încercat să oprească transferul pașnic de putere către succesorul său.
© *Samuel Corum/Stringer/Getty Images*

La început: Big Bangul
Teoria Big Bang estre consensul științific actual despre cum a fost creat universul.
Jeremy Hauch, idee proprie

Eden: „Peștera mâinilor"
Amprente de mâini au fost găsite în picturile rupestre din toată lumea. Acestea provin din Cuevas de las Manos, aproape de orașul Perito Moreno din provincia Santa Cruz, Argentina.

Stăpânire: Omul gheţurilor
Arheologii au reconstruit înfățișarea unui vânător neolitic al cărui trup mumificat a fost găsit în Alpi.
© Melotzi/Wikimedia Commons/CC BY-SA 4.0

Babilonul: Dansatoarea
Această mică sculptură din bronz, denumită, de către arheologi, dansatoarea de la Mohenjo-daro, a fost găsită în ruinele civilizației timpurii din valea fluviului Ind.
Alfred Nawrath, fotografie, 1938

Alexandru: Fragmente de mozaic
Cel mai faimos dintre portretele vestitului cuceritor a fost găsit de arheologi într-o podea din mozaic în ruinele orașului Pompeii.

Lumea clasică: Wang Zhaojun
Eroină legendară a Chinei, ea s-a oferit voluntară să creeze o alianță matrimonială cu nomazii războinici din stepa cea rece unde a trăit pentru tot restul vieții ei.
Jeremy Hauch, idee proprie

Lumea credinței: Kaaba
Situată în Mecca, Arabia Saudită, Kaaba este destinația pelerinajelor anuale globale ale musulmanilor practicanți de peste o mie de ani.

Lumea durerii: Ioana d'Arc
Prima imagine cunoscută a Ioanei d'Arc a fost schițată pe marginea unui raport oficial din 1429.
Clément de Fauquembergue

Lumi diferite: Tezcatlipoca
Tezcatlipoca era o zeitate importantă în Mezoamerica înainte ca invadatorii europeni să-și impună propria religie și cultură după 1492.
© History and Art Collection/Alamy Stock Photo

Lumea Nouă: Corabia indoneziană
Tradițiile maritime timpurii din Asia de Sud-Est sunt reprezentate de această corabie cu furcheți sculptată în monumentul budist din Borobudur în Java Centrală în jurul anului 800 d.Hr.
Radha Kumud Mukhopadhyay

Lumea colonizată: O încărcătură umană pe o corabie de sclavi
Această vestită diagramă a așa-numitei corăbii de sclavi *Brooks* a apărut într-un raport aboliționist britanic din 1788.
Plymouth Chapter of the Society for Effecting the Abolition of the Slave Trade

Lumea modernă: Muncitorul din fabrica de bumbac
Acest tânăr muncitor a apărut într-o fotografie documentară a unei fabrici de bumbac din Carolina de Sud la începutul secolului XX.
Fotografie realizată de Lewis Hine pentru National Child Labor Committee, Department of Commerce and Labor, Children's Bureau

Libertate: Tabloul lui Delacroix

Desenul prezintă un detaliu din celebrul tablou al lui Delacroix intitulat *Libertatea conducând poporul* care este expus la Luvru.
Eugène Delacroix, ulei pe pânză, 1830

Naţiuni: Gandhi torcând
Ca o formă de boicot împotriva pânzeturilor britanice, Gandhi a tors fire la vârtelniţa sa pentru a-şi face propriile haine.
© Hulton Archive/Stringer/Getty Images

Revoluţie: Che Guevara
Ernesto „Che" Guevara a fost un tânăr medic al cărui chip a devenit un simbol internaţional al revoluţiei din anii 1960.
Alberto Korda, fotograf; © Alpha Historica/Alamy Stock Photo

Restabilire: Omul din Piaţa Tiananmen
Un om stă singur în faţa unei linii de tancuri îndreptate către Piaţa Tiananmen pentru a împrăştia demonstranţii din 1989.
AP Photo/Jeff Widener

Apocalipsul acum? – Greta Thunberg
Tânăra activistă pentru climă Greta Thunberg ţine un afiş pe care scrie „Grevă şcolară pentru climă" în august 2018.
© Anders Heilberg/Wikipedia Commons/CC BY-SA 4.0

MULŢUMIRI

Această carte a apărut și a prins formă în urma conversațiilor, pe parcursul a peste un deceniu, cu editorul de la Editura Norton, Jon Durbin. Mulțumesc, Jon! N-aș fi reușit fără tine!

A fost o bucurie să lucrez împreună cu artistul Jeremy Hauch, mai ales că a îmbunătățit mereu ideile mele pentru ilustrații. Mulțumesc, Jeremy!

Ambele nume au legătură cu locurile din Franța unde au fost descoperite prima oară fosilele lor.